T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

İBN EBÎ HÂTİM ER-RÂZÎ VE CERH VE TA'DÎL'DEKİ METODU

Fikret ÖZÇELİK
12932007

Danışman
Doç. Dr. Mehmet BİLEN

Diyarbakır 2017

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Doktora Tezi

İBN EBÎ HÂTİM ER-RÂZÎ VE CERH VE TA'DÎL'DEKİ METODU

Fikret ÖZÇELİK
12932007

Danışman
Doç. Dr. Mehmet BİLEN

Diyarbakır 2017

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **"İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu"** adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

31/03/2017

Öğrencinin Adı Soyadı

Fikret ÖZÇELİK

KABUL VE ONAY

Fikret ÖZÇELİK tarafından hazırlanan ‘’İbn Ebî Hâtim Er-Râzî Ve Cerh Ve Ta’dîl’deki Metodu’’ adındaki çalışma, 31/03/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL(Başkan)

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Prof. Dr. Hacı Musa BAĞCI

Prof. Dr. Hüseyin HANSU

Doç. Dr. Mehmet BİLEN

ÖNSÖZ

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Müslümanların Kur'an'dan sonra kendisine en çok müracaat ettiği kaynak hadistir. Hadis ilmi de, râvilerin rivayetine dayanan bir ilim olduğu için bu rivayetleri nakledenlerin durumlarının tespiti, üzerinde durulması gereken en önemli meseledir. Zira İslam kültürünün temelini oluşturan hadislerin kabulü veya reddi birinci derecede râvilerin güvenirliğine bağlıdır. İşte bu hususu dikkate alan muhaddisler, hadislerin senedlerine yönelik araştırmalara büyük önem vermiş, hadislerin sıhhat kontrolünün, senedlerinin tetkiki ile mümkün olacağını belirtmişlerdir. Bu sebeple hadis ilimleri içerisinde râvilerin durumunu inceleyen "cerh ve ta'dîl" ilmi zuhur etmiş ve birçok âlim bu ilimle meşgul olup bu konuda çok kıymetli eserler kaleme almışlardır.

Cerh ve ta'dîl ilmi alanında otorite kabul edilen ve râvilerle ilgili değerlendirmeleri birçok kişi tarafından dikkate alınan âlimlerden birisi de *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserin müellifi İbn Ebî Hâtim er-Râzî'dir. Bu çalışmada İbn Ebî Hâtim'in, başta *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri olmak üzere birçok eserinden yararlanmaktadır. Ayrıca râvilerin durumları ile ilgili âlimler arasında bir görüş birliğinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl lafızlarının kullanımı konusundaki özgünlüğü ortaya konulması hedeflenmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eseri, kendisinden sonra telif edilen eserlere kaynaklık etmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl ile ilgili ortaya koyduğu görüşler izah edilmektedir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun önemi, amacı ve kaynakları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca giriş bölümünde cerh ve

ta'dîl ilminin doğuşu ve ehemmiyeti ile bu ilmi ortaya çıkaran temel faktörler izah edilmektedir.

Birinci bölümde İbn Ebî Hatim'in hayatı ve ilmi kişiliğine işaret edilmekte, bu çerçevede hocaları, talebeleri ve eserlerine değinilmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserindeki bilgi kaynakları ve onun bu eseri ile Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserinin münasebeti izah edilmektedir.

İkinci bölümde de İbn Ebî Hatim'in, râvilerin cerh ve ta'dîlinde çokça ve az kullandığı lafızlar tespit edilmektedir. Ayrıca bu lafızları, gerek İbn Ebî Hatim gerekse de diğer münekkidlerin hangi anlamlarda kullandıkları araştırılmaktadır.

Üçüncü bölümünde ise İbn Ebî Hatim'in râvileri değerlendirme metoduna değinilmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hatim'in tabaka anlayışı, cerh-ta'dîl metodu ve râvileri değerlendirmesindeki özgünlüğü incelenmektedir. Aynı şekilde İbn Ebî Hatim'e göre cerh ve ta'dîl ilminin meşruiyeti ve usulleri konuları ile onun râvilerle ilgili nesnelliğine işaret edilmektedir.

Uzun soluklu bir çalışma olan bu tezin başından sonuna dek daima teşvik ve tavsiyelerinden istifade ettiğim danışmanım Doç. Dr. Mehmet BİLEN hocama teşekkür ediyorum. Aynı şekilde tez izleme komitesinde yer alan Prof. Dr. H. Musa BAĞCI ve Prof. Dr. Abdurrahman ACAR hocalarıma ve tezimi okuma zahmetinde bulunan Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ, Arş. Gör. Bilal TOPRAK ve Arş. Gör. Ahmet ŞİMŞEK dostlarıma şükranlarımı arz ediyorum. Aynı şekilde tez projemizi destekleyen Dicle Üniversitesi BAP birimine katkılarından dolayı müteşekkirim. Ayrıca destek ve dualarını esirgemeyen bütün hocalarıma, dostlarıma ve yakınlarıma; benimle birlikte tez sürecinin bütün sıkıntılarını üstlenen sevgili eşime ve çocuklarıma da gönülden teşekkür ediyorum.

Fikret ÖZÇELİK

Diyarbakır 2017

ÖZET

Hadis râvilerinin güvenilirliğini inceleyen cerh-ta‘dîl ilmine dair çok sayıda eser telif edilmiştir. Bu konuda eser yazan âlimlerden biri de *el-Cerh ve’t-Ta‘dîl* adlı eserin müellifi İbn Ebî Hâtim’dir. Bu çalışmada, İbn Ebî Hatim’in yaşadığı dönem özet bir şekilde sunularak eserleri tanıtılmış, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* adlı eserin İbn Ebî Hâtim’e ait olduğu konusu izah edilerek İbn Ebî Hâtim’in *el-Cerh ve’t-Ta’dîl* adlı eseri ile Buhârî’nin *et-Târîhu’l-Kebîr’*i mukayese edilmiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim’in bu eserinin, râviler konusunda kendisinden müstağni kalınamayacak bir ansiklopedi mesabesinde olduğu ortaya konulmuştur. Cerh-ta’dîlde kullanılan lafızların tespit ve anlamları büyük bir önem arz ettiğinden İbn Ebî Hâtim’in, râvilerin değerlendirilmesinde çok ve az kullandığı lafızlar tespit edilerek münekkidlerin bu tabirlere yüklediği anlamlar ortaya konulmuştur. İbn Ebî Hâtim’in, cerh-ta‘dîl lafızları için yaptığı taksim ve râvi mertebeleri hakkındaki yaklaşımı da tespit edilmiştir. Aynı şekilde İbn Ebî Hatim’in, özgünlüğü, öznelliği ve cerh-ta’dîl bilgilerini alış şekli konuları işlenerek onun cerh-ta’dîl metodu ortaya konulmuştur. Öznelliği bağlamından çelişkileri ve değerlendirmelerinde öne çıkan mezhebi taassup gibi faktörlere dikkat çekilmiştir. Ricâl kitaplarının temel hedefi râvilerin durumlarına bir netlik kazandırmak olsa da müellifler, zaman zaman râvilerden söz etmiş; ancak râvilerin güvenilir olup olmadığına dair herhangi bir ifadede bulunmamışlardır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim’in haklarında sükût ettiği râviler konusuna da değinilerek onun bu sükûtunun, cerh veya taʿdîl olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Râvi, Cerh-Taʿdîl, İbn Ebî Hâtim.

ABSTRACT

The Sunnah/Hadith in which is put into practice of Quran, based on the narration of Reporters/Ravi. In this respect, the classification of the situations of the Ravis/Reporters is greatly important. A wide range of studies has written down on Carh-Ta'dil that investigates the reliability of Hadith Ravis/Reporters. One of the distinguish writer of these works is Ibn Abi Hatim. So, We have treated his scholarly life and his methodology on Carh-Ta'dil in our thesis. Within this framework, it has been presented briefly his scholarly life and introduced his works in the first chapter. In the second chapter, it has been set the expressions/Alfaz, which he used in Carh-Ta'dil method and explained the meanings that he imputed to these expressions. We cope with his evaluation method on Ravi/reporter in the third chapter. Also, it's discussed his approach to the ranks of Ravis/Reporters and then his Carh-Ta'dil technique. It has been treated the originality of Ibn Abi Hatim beside his subjectivity in evaluations in this chapter. It has been concluded in our study that the masterpiece of Ibn Abi Hatim, Al-Carh va Ta'dil, is irrevocable encyclopedically study. However, it has not been seem possible to talk about the originality of Ibn Abi Hatim in the respect of expressions on Ravis/Reporters that he used. Beside that, it has been concluded that Ibn Abi Hatim has not objectively treated his evaluations on Ahl al-Ray and Khalq al-Quran.

Keywords

Hadith, Ravi/Reporter, Carh-Ta'dil, Ibn Abi Hatim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **XI**

GİRİŞ **1**

I. ARAŞTIRMANIN KONUSUVEÖNEMİ 1

II. ARAŞTIRMANINYÖNTEMİ 3

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 4

IV. CERH VE TA'DÎL İLMİ'NİN DOĞUŞU VE ÖNEMİ 11

V. CERH VE TA'DÎL İLMİNİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL FAKTÖRLER23

BİRİNCİ BÖLÜM **44**

İBN EBÎ HÂTİM ER-RÂZÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ **44**

1. 1. İBN EBÎ HÂTİM ER-RÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM 44

1.1.1. Siyasi Durum *44*

1.1.2. Sosyo-Kültürel Durum *46*

1.1.3. Ekonomik Durum *48*

1.1.4. İlmi Durum *49*

1.1.4.1. Rey'de İlmi Tartışmalar 52

1.2. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ 57

1.2.1. Hayatı 57

1.2.2. İLMİ KİŞİLİĞİ 61

1.2.2.1. Tahsili ve Rihleleri 61

1.2.2.2. Önde Gelen Hocaları 66

1.2.2.3. Talebeleri 81

1.2.2.4. Eserleri 81

1.3. İBN EBÎ HÂTİM'İN BİLGİ KAYNAKLARI 118

1.3.1. İlk Ricâl Kitapları ve Kaynakları 119

1.3.2. İbn Ebî Hâtim'in el-Cerh ve Ta'dîl Adlı Eserindeki Bilgi Kaynakları 122

1.4. *EL-CERH VE'-TA'DÎL* ADLI ESERİN *ET-TÂRÎHU'L-KEBİR*'DEN İNTİHAL OLDUĞU İDDİASI 126

İKİNCİ BÖLÜM 141

İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH-TA'DİL'DE KULLANDIĞI TABİRLER 141

2.1. İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH İLE İLGİLİ KULLANDIĞI LAFIZLAR 141

2.1.1. Cerh İle ilgili Çokça Kullandığı Lafızlar 143

2.1.1.1. Leyyinu'l-Hadîs (لين الحديث) 143

2.1.1.2. Leyse bi'l-Kaviyy, (ليس بالقوي) 146

2.1.1.3. ed-Daîf (الضعيف) 148

2.1.1.4.el-Kezzâb (الكذاب) 152

2.1.1.5. Metrûku'l-Hadîs (متروك الحديث) 156

2.1.1.6. Zâhibu'l-Hadîs (ذاهب الحديث) 164

2.1.1.7. Leyse bi Şey'in (ليس بشئ)..... 166

2.1.1.8. Yuktebu Hadîsuh (يكتب حديثه)..... 170

2.1.2. Cerh İle İlgili Az Kullandığı Lafızlar..... 172

2.1.2. 1. Ta'rif ve Tunkir (تعرف وتنكر)..... 173

2.1.2.2. Allahu'l-Musteân (الله المستعان)..... 175

2.1.2.3. Es'elu Allah es-Selâme (أسأل الله السلامة)..... 176

2.1.2.4. Lâ Yuhteccu bi Hadîsih (لا يحتج بحديثه) 177

2.1.2.5. Kezâve Kezâ(كذا وكذا) Sözü 179

2.1.2.6.Lâ Yerdâ (لا يرضى) Sözü 180

2.2. İBN EBÎ HÂTİM'İN TA'DÎL İLE İLGİLİ KULLANDIĞI LAFIZLAR . 180

2.2.1. Ta'dîl İle İlgili Çokça Kullandığı Lafızlar..... 181

2.2.1.1. Sika (ثقة)..... 181

2.2.1.2. Sebt (ثبت) 188

2.2.1.3. Sadûk (صدوق) 190

2.2.1.4. Lâ Be'se bih / Leyse bihî Be's (لا بأس به / ليس به بأس) 198

2.2.1.5. Şeyh (شيخ)..... 202

2.2.1.6. Sâlihu'l-Hadîs (صالح الحديث)..... 208

2.2.1.7. Emîru'l-Mu'minîn fî'l-Hadîs (أمير المؤمنين في الحديث) 212

2.2.1.8. İmâm (إمام) 213

2.2.1.9. Muhaddis (محدث) 217

2.2.1.10. Hâfız (حافظ)..... 220

2.2.1.11. Hüccet (حجة)..... 223

2.2.2. Ta'dîl İle İlgili Az Kullandığı Lafızlar 225

2.2.2.1. Lâ A'lemu İlla Hayran (لا أعلم إلاّ خيرًا) 225

2.2.2.2. Beh Beh (بخ بخ)..... 227

2.2.2.3. Mukârib (مقارب)..... 228

2.2.2.4. Kâne mine'l-Abdâl (كان من الأبدال)..... 230

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM..... 232

İBN EBÎ HÂTİM'İN RÂVİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ 232

3.1. İBN EBÎ HÂTİM'E GÖRE RÂVİLERİN TABAKALARI..... 232

3.1.1. Tabaka Kavramının Anlamı ve Ortaya Çıkışı 232

3.1.2. İbnEbî Hâtim'in Tabaka Anlayışı..... 235

3.1.2.1. Sahabe Tabakası 236

3.1.2.2. Tâbiûn Tabakası 245

3.1.2.3. Etbâu't-Tâbiîn Tabakası 249

3.2. İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH METODU 255

3.2.1. İbn Ebî Hatim'e Göre Cerhin Mertebeleri..... 256

3.2.2. Râvinin Cerhine Sebep Olan Haller..... 259

3.2.4. İhtilaflı Olan Râvilerin Durumu..... 270

3.2.4.1. İctihaddan Kaynaklanan İhtilaf 270
3.2.4.2. Tabir ve Farklı Kanaatlerden Kaynaklanan İhtilaf 274
3.2.4.3.Cerh ve Ta‘dîlde Yapılan Yanlışlıklardan Kaynaklanan İhtilaf.. 281
3.2.5. Bid’at Ehli Râvinin Durumu 282
3.3. İBN EBÎ HÂTİM’İN TA’DÎL METODU 289
3.3.1. Ta‘dîlin Mertebeleri 289
3.3.2. Ta‘ dîlin Şartları 295
3.3.2.1. Muaddil Râvîde Aranan Şartlar 295
3.3.2.2. Muaddilin Sayısı 298
3.4. İBN EBÎ HÂTİM’İN HAKLARINDA SUKÛT ETTİĞİ RÂVİLER 299
3.4.1. Sükûtu Ta’dîl Olarak Kabul Edenler 301
3.4.2. Sükûtu Ta’dîl Olarak Kabul Etmeyenler 303
3.5. İBN EBÎ HÂTİM’İN CERH-TA’DÎL BİLGİLERİNİ ALIŞ ŞEKLİ 311
3.6. İBN EBÎ HÂTİM’E GÖRE CERH VE TA‘ DÎL İLMİNİN USULLERİ.. 316
3.6.1.Hadis Rivayeti ile Cerh-Ta’dîlin Gerekliliği 316
3.6.2. Sahâbeye Yalan Nispet Edilmemesi 321
3.6.3. İsnadın Önemi 322
3.6.4. İsnâd ve Sened Çeşitleri 323
3.6.5. Hadis Münekkidlerinin Görüşlerine Başvurulması 327
3.6.6. Râviler Hakkında Konuşmanın Gıybet Olması 332
3.7. İBN EBÎ HÂTİM’İN ÖZGÜNLÜĞÜ 333
3.8. İBN EBÎ HÂTİM’İN ÖZNELLİK SORUNU 339
3.8.1. Cerh Ettiği Râvilerden Rivayette Bulunmak 342
3.8.2.Haklarında Sükût Ettiği Râvilerin Rivayetlerine Yer Vermek 346
3.8.3. Meçhul Râvilere Yer Vermek 348

3.8.4. Haklarında İhtilaf Edilen Râvilere Yer Vermek 352

3.8.5. İbn Ebî Hâtim'in Değerlendirmelerinde Mezhep Taassubu 359

3.8.5.1. Ehl-i Re'y Âlimlere Yaklaşımı..... 359

3.8.5.2.Cerh Sebebi Olarak Halku'l-Kur'an Konusundaki Yaklaşımı.... 363

3.8.6 Rüya İle İlgili İbn Ebî Hâtim'in Yaklaşımı..... 371

SONUÇ 373

KAYNAKÇA 377

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselam
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
b.	İbn
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
h.	Hicri
ö.	Ölüm Tarihi
m.	Miladi
M.Ü.İ.F.D	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	Neşreden
Şrh.	Şerh
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkîk
Tkd.	Takdîm
Trb.	Tertib
Trc.	Tercüme
Trs.	Tarihsiz

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSUVEÖNEMİ

Sünnet, Kur'an'dan sonra İslam teşriinin ikincil kaynağıdır. Bu sebeple sünnetin sağlam bir şekilde aktarılması için büyük gayretler sarf edilmiştir. Bu gayretler neticesinde sünnetle ilgili birçok ilim dalı oluşmuştur. Bu bağlamda ortaya çıkan ilimlerden birisi de râvilerin durumunu incelemek suretiyle hadislerin kabul veya ret hükmüne kendisiyle ulaşılan cerh ve ta'dîl ilmi olmuştur. Çünkü rivayetlerin sahih bilgi ifade etmesi öncelikle râvisinin söz konusu ilim tarafından kritik edilip, hakkında müspet kanaatin hâsıl olmasına bağlıdır. İşte bu hususu dikkate alan muhaddisler, hadislerin senedlerine yönelik araştırmalara büyük önem vermiş ve hadislerin sıhhat kontrolünün, senedlerinin tetkikine başlanmasıyla mümkün olacağını belirtmişlerdir.

İslam âlimleri, ilk asırlardan itibaren râvilerin cerh ve tadîli ile ilgilenmişlerdir. Her ne kadar gıybet olduğu gerekçesiyle cerh ve ta'dîl ilmine sıcak bakmayanlar olmuşsa da, bu yaklaşım tarzı kabul görmemiş ve râvilerin cerh ve ta'dîle tabi tutulması, hadislerin sıhhatini tespit etmede başvurulan en önemli araç olmuştur. Bu yöntemle hadisler, İslam tarihinde "fitne" diye kayıt edilen olaylarla başlanan hadis uydurma faaliyetine karşı korunmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde unutma ve yanılma gibi insani zaaftan kaynaklanan kusurlar sebebiyle hadislerin naklinde meydana gelen problemlerin önüne de bu yöntemle geçilme yoluna gidilmiştir.

Cerh ve ta'dil ilminin doğuşunu hazırlayan bu faktörler bağlamında hadis münekkidleri tarafından râvilerin durumunu inceleyen birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bir kısmı güvenilir, bir kısmı sadece zayıf, bir kısmı da hem güvenilir

hem de zayıf râvileri ele almışlardır. Hem güvenilir hem de zayıf râvileri bir eserde toplayan eserlerden birisi de İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin kitabıdır. Kendisi *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserine hem sika râvileri hem de zayıf ve metruk kimseleri almıştır.

İbn Ebî Hâtim'in hayatı ve eserleri incelendiğinde onun cerh ve ta'dîl ilminde önemli bir yer sahip olduğu görülmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl lafızlarını ilk defa derleyip ifade ettikleri anlamlara göre sınıflandırarak bir ilke imza atmıştır. Ayrıca *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserin de cerh ve ta'dîl ilmi açısından ansiklopedik bir tertibe sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Müellif bu eserinde on sekiz bin otuz sekiz râviden söz etmiştir. İbn Ebî Hâtim'in eserini önemli kılan bir başka özellik de herhangi bir râvi için, cerh ve ta'dîl ilminde otorite kabul edilen birçok kişinin görüşünü içermesidir. Kendisi çoğu kere bir râviyi değerlendirirken sadece bir münekkidin görüşüyle yetinmemiş, onunla ilgili birçok âlimin görüşünü aktarmıştır. Bundan dolayı İbn Ebî Hâtim'in bu eseri kendisinden önce yaşayan birçok münekkidin görüşünü kapsamıştır. Ayrıca onun eseri, Mizzî ve Zehebî gibi daha sonraki dönemlerde râvilerin durumunu inceleyen birçok münekkide kaynaklık etmiştir. Zira cerh ve ta'dîl konusunda herhangi bir şekilde söz söyleyenlerin, bu eserden müstağni kalmaları mümkün olmamıştır.

Biz de bu çalışmamızda cerh ve ta'dîl ilmi tarihinde önemli bir yer tutan İbn Ebî Hâtim'in hayatını ve yöntemini ele almayı amaçladık. Zira ülkemizde genel olarak cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili çalışmalarının yeterli seviyede olmadığını; özellikle de bu alanda otorite olan münekkidlerin rical tenkit yöntemi ile ilgili çalışmalarının çok az olduğunu düşünmekteyiz. Hâlbuki bu gibi konularda klasik çalışmaların yöntemini belirlemenin, onların eserlerini ve bu ilmin gelişim seyrini daha iyi anlama adına önemli olduğu kanaatindeyiz. Biz de buradan hareketle İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl metodunu tespit etmeye gayret ettik. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in râvileri değerlendirme kriterlerini belirleyerek ilk dönem ulemasının, hangi ilkeler bağlamında râvileri değerlendirdiğini öğrenmek için kapı aralamaya çalıştık.

Bu çalışmamızda, başta İbn Ebî Hâtim'in hayatı olmak üzere bu alandaki konumunu, râvilerle ilgili değerlendirmelerini, kullandığı cerh ve ta'dîl lafızlarını, kendisi ile diğer âlimlerin bu lafızlara yüklediği anlam farklılıklarını, kendisinden

sonra telif edilen eserlere etkisi gibi konulara değindik. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserinin bilgi kaynaklarını ve Buhârî'nin *"et-Târîhu'l-Kebîr"* adlı eseri ile münasebetine de işaret ettik.

II. ARAŞTIRMANINYÖNTEMİ

Tezimizin isminden de anlaşıldığı üzere temel hedefimiz, İbn Ebî Hâtim'i tanıtmak ve râvi tenkit değerlendirmesinde izlemiş olduğu yöntemi ortaya koymaktır. Bu bağlamda temel tarih kaynaklarına müracaat edilerek İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemi özet bir şeklide sunulmuştur. Ayrıca cerh ve ta'dîl ilmini ortaya çıkaran temel faktörler de belirlenmiştir.

Râvilerin değerlendirilmesinde kullanılan lafızların tespiti, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelenerek tespit edilmiştir. Ancak râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarının anlamlarının tespitinde bazı zorluklar yaşanmıştır. Bunun sebebi de; cerh ve ta'dîl lafızlarını kullanan münekkidlerin, bu lafızları hangi anlamda kullandıklarına dair bir açıklamada bulunmamalarıdır. Bu bağlamda cerh ve ta'dîl lafızların anlamları, hadis münekkidlerin, râvilerin değerlendirilmesinde kullandıkları tabirleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Ayrıca bu tabirlerin anlamları belirlenirken İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinden yararlandığı gibi, diğer ricâl edebiyatı kaynaklarından da yararlanmıştır. Aynı şekilde klasik ve modern tenkit terimlerin sözlüğü mesabesinde olan eserlerden de istifade edilmiştir.

Cerh ve ta'dîl lafızlarının manaları tespit edilirken önce lügat sonra terim manaları verilmiştir. Ancak terim manalarının belirlenmesinde yardımcı bir verinin olup olmadığı araştırılmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in, cerh ve ta'dîl lafızlarını belli bir mertebeye ayırarak belli bir kolaylığı sağladığı muhakkaktır. Ancak onun eserinde bazen bir râvi için farklı mertebelerde yer alan lafızlar kullanılmış ve kendisi herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bu da râvinin hangi mertebede yer alabileceği ihtimalini zorlaştırmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmeler, ondan önce yaşayan âlimler, onun çağdaşları ve ondan sonra münekkidlerin görüşlerine arz edilerek test edilmiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in özgünlüğü ve nesnelliği gibi meseleleri de, hem eserleri birbirine kıyas edilmiş, hem de ricâl edebiyatı ile ilgili yazılan eserlere kıyas edilerek ortaya konulmuştur. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserindeki bazı râviler ile *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* adlı eserinde yer alan râvilerin halleri tahkik edilmiş ve bununla İbn Ebî Hâtim'in öznelliği ve cerh-ta'dîl ilminde teorik ile pratiğin uyumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın yazımı, Enstitümüzün belirlenmiş olduğu kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Arapça eser ve müelliflerinin Latin harfleriyle yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* esas alınmıştır. El takısı nisbelerde kullanılmış, ancak isimlerde kullanılmamıştır. Ayet, hadis ve alıntılar ile metin içerisinde geçen eserlerin ismi italik yapılmıştır. Dipnotta cilt numarası roma rakamıyla, sayfa numarası ise normal rakamlarla verilmiş, *"Adı geçen eser*" anlamında *"a.g.e."* kullanılmamış, tekrarlanan yerlerde müellifin soyadı ve eserin ismi yazılmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tezimiz "İbn Ebî Hatim er-Râzî'nin (ö. 327/938) cerh ve ta'dîl'deki metodu" olduğu için şüphesiz ilk başvurulacak kaynak müellifin *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eseri olacaktır.[1]Zira bu eser, müellifle özdeşleşmiş bir eseridir. Aynı zamanda hacim açısından râvilerin değerlendirilmesinde kapsamlı eserler arasında yer almaktadır. Bu sebeple İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, çalışmamızın temel kaynağı mesabesindedir.

İbn Ebî Hâtim'in, *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserine cerh ve ta'dîl ilmine giriş mahiyetinde olan "*Takdimetu'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı bir eser kaleme almıştır.[2] Müellif bu eserde Kur'an'ın, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in beyanına yani sünnete ihtiyaç duyması, sahih sünneti sahih olmayandan ayırmak, sahabe ve

[1] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim er-Râzî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

[2] İbn Ebî Hâtim'in bu eseri Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından **el-Cerh ve't-Ta'dîl** adlı eseriyle beraber basılmıştır. Biz de çalışmamızda bu baskıyı temel aldık.

tâbiûn neslinin tenkit dışı olduğu gibi konulara değinmektedir. Aynı şekilde İbn EbîHâtim, bu eserinde etbâu't-tâbiîn nesline işaret etmekte ve cerh-ta'dîl konusunda otorite olan münekkidlerinin bu dönemde olduğunu vurgulamaktadır. Müellif söz konusu münekkidleri dört mertebeye ayırmakta ve bu mertebelerde yer alan on sekiz âlimin hayatını geniş bir şekilde sunmaktadır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîldeki yönteminin ortaya konulmaya çalışılmasında, onun sahabe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn dönemine bakışının belirlenmesinde bu eserden yararlanılacaktır. Dolayısıyla "*Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl"*adlı eserin, İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl konusundaki yönteminin belirlenmesi açısından çok önemli bir kitap olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca bu çalışmamızda müellifin başta *"el-İlel"* adlı eseri olmak üzere diğer çalışmalarından da istifade edilmiştir.

Bu çalışmada İbn Ebî Hâtim'in yazmış olduğu eserlerden istifade edildiği gibi onun hakkında yapılan diğer çalışmalardan da yararlanmıştır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim ile ilgili yapılan çalışmalar tespit edilmiştir. Mesela Yusuf Ziya Keskin'nin "*İbn Ebî Hâtim ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu"*[3] adlı makalesi, Halit Boz'un *"İbn Ebi Hatim ve İlelü'l-Hadis"* adlı yüksek lisans çalışması,[4] Rahile Yılmaz'ın "*İbn Ebî Hâtîm er-Râzî'nin "İlelü'l-Hadis Adlı Eserinde Vasledilmekle İlletli Saydığı Mürsel Rivâyetler"*[5] adlı yüksek lisans çalışmasının olduğunu vurgulamak isteriz. Ayrıca tefsir alanında Mehmet Akif Koç tarafından "*İsnâd Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi"*[6] adlı çalışmasının var olduğunu da belirtmek isteriz. İbn Ebî Hâtim'in en önemli eseri olan *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'in tanıtımında Yusuf Ziya Keskin tarafından kaleme alınan makaleden istifade edilmiştir. Bu makalenin, tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde İbn Ebî Hâtim'in*"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserindeki metodu ile ilgili ilk çalışma olması sebebiyle önemli olduğunu

---

[3] Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", **Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt VII, Sayı:1 (Ocak-Haziran), 2001, s. 10-11.

[4] Halit Boz, **İbn Ebi Hatim ve İlelü'l-Hadis**, AÜSBE, Erzurum 1997.

[5] Rahile Yılmaz, **İbn Ebî Hâtîm er-Râzî'nin "İlelü'l-Hadis Adlı Eserinde Vasledilmekle İlletli Saydığı Mürsel Rivâyetler,** MÜSBE, İstanbul 2008.

[6] Mehmet Akif Koç, **İsnâd Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi,** Kitâbiyât, Ankara 2003.

düşünmekteyiz. Ayrıca ülkemiz dışında İbn Ebî Hâtim ile ilgili yapılan çalışmalar da tespit edilmiştir. Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib'in *"İbn Ebî Hâtim ve Eseruhû fî Ulûmi'l-Hadîs*",[7] Abdurrahman Mahcûbî'nin*"el-Mustalahu'l-Hadîsîmin Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve'Ta'dîl",*[8] Ali Muhammed Zeynu'nun "*Menhecu İbn Ebî Hâtim fî Kitâbihî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*",[9] Ahmed Zekî'nin *Menhecu'l-İmâm İbn Ebî Hâtim er-Râzî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*[10] ve Adâb Mahmud Hamş'in, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği râvilerin durumunu ele alan "*Ruvvâtu'l-Hadîs ellezîne Sekete anhum Eimmetu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[11] adlı çalışma zikredilebilir. Ayrıca Erik Nael Dickinson'un, *"The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî"*[12] adlı doktora çalışması olduğunu da hatırlatmak isteriz.

Yukarıda zikredilen çalışmalarının, doğrudan İbn Ebî Hâtim ile ilgili olduğu görülmektedir. Bundan dolayı ismi geçen eserlerden eşit oranda olmasa da yararlanmış ve gereken hassasiyet gösterilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünün teşekkülünde Rıf'at Fevzî'nin eserinden ciddi bir şeklide yararlanmış; ancak onunla yetinilmemiştir. Ancak Rıf'at Fevzî, isminden de anlaşıldığı gibi genel olarak İbn Ebî Hâtim'in hadis ilmindeki konumunu ele almış; cerh-ta'dîl metodunu yoğun olarak işlememiştir. Mahcûbî'nin eseri ise sadece İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîlde kullandığı lafızları ele almış; onun metoduna değinmemiştir. İbn Ebî Hâtim ile ilgili yapılan çalışmalar içerisinde konumuzla doğrudan ilişkisi olan Ali Muhammed Zeynu'nun "*Menhecu İbn Ebî Hâtim fî Kitâbihî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*" ve Ahmed Zekî'nin "Menhecu'l-İmâm İbn Ebî Hâtim er-Râzî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl min Hilâli

---

[7] Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib, **İbn Ebî Hâtim ve Eseruhû fî Ulûmi'l-Hadîs**, Mektebetu'l-Hânecî Kahira, tsz.

[8] Abdurrahman Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve'Ta'dîl**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011.

[9] Ali Muhammed Zeynu, **Menhecu İbn Ebî Hâtim fî Kitâbihî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, www.alukah.com. (Erişim tarihi: 09.08.2016) Bu çalışma yaklaşık yirmi sayfa olup çok yetersiz ve kısa olduğunu belirtmek isteriz.

[10] Ahmed Zekî, **Menhecu'l-İmâm İbn Ebî Hâtim er-Râzî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Kuneytra 2009/2010.

[11] Adâb Mahmud el-Hemş, **Ruvvâtu'l-Hadîs el-Lezîne Sekete anhum Eimmetu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Dâru Hisân, Riyâd 1987.

[12] Eerik Dickinson, **The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî,** Leiden, 2001.

Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl" adlı çalışmalardır. Zeynu'nun eseri elli üç, Zekî'nin eseri de yirmi sayfadan ibaret olup çok sınırlı iki makaledir. Bundan dolayı hem sınırlı konuları ele almış hem de ele aldığı meseleleri izah etmede yetersiz kalmışlardır. Adâb Mahmud Hamş'in eseri ise sadece Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği râvilerin durumunu ele almakla yetinmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi İbn Ebî Hâtim ile ilgili olan bir çalışma da Erik Nael Dickinson'un çalışmasıdır. Yazar eserin giriş bölümünde Goldziher ve Schacht'ın Hadis ilmiyle ve özellikle hadis eleştirisiyle ilgili görüşlerine yer vererek adeta Batı'da hadis ilmiyle ilgili genel bir malumat vermiştir. Eserin birinci bölümünde ise Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis arasındaki tartışmalara yer verilmiştir. Eserin ikinci bölümünde İbn Ebî Hâtim'in yaşam öyküsü, eserleri ve hadis yolculukları (rihle) geniş bir şekilde ala alınmıştır. Eserin üçüncü bölümünde *Takdima* eseri hakkında genel bilgilere ve yazılış amacına değinilmiştir. 4. 5. Ve 6. Bölümlerde ise *Takdima* eserinde yer verilen deliller ayrı başlıklar altında ele alınarak tartışılmıştır. Görüldüğü gibi yukarıda ismi geçen çalışmaların, İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl metodunu ortaya koymada yetersiz kaldığı söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim'in kullanmış olduğu cerh ve ta'dîl lafızlarının delaleti, çokça ve az kullandığı lafızlarının tespitinde Abdurrahman Mahcûbî'nin *"el-Mustalahu'l-Hadîsî min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve'Ta'dîl"* adlı eserinden yararlanmıştır. Bununla beraber İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîlde kullanmış olduğu lafızlarının anlamalarını belirlerken bu lafızların anlamlarını açıklayan kaynaklara sıkça müracaat edilmiştir. Mesela Abdulmâcid el-Gavrî tarafından kaleme alınan *"Mu'cemu Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve'Ta'dîl"*[13] adlı eserden hadis münekkidlerinin cerh ve ta'dîl lafızlarının anlamlarının belirlenmesinde çok istifade edilmiştir. Ayrıca Beşîr Mahmûd Fettâh'ın *"el-Mu'cemu'l-İstilâhî li Elfâzi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl"* ve Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmail'in *"Şifâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Kevâidi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl"* adlı eserlerden de istifade edilmiştir. Aynı şekilde Ahmet Yücel'in "*Hadis Istılahlarının Doğuşu ve*

[13] Abdulmâcid Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve'Ta'dîl,** Dâru İbn Kesîr, Dımeşk 2011.

Gelişimi"[14] ile *"Hadis İlminde Tenkit Terimleri"*[15] ve Abdullah Aydınlı'nın *"Hadis Istılahları Sözlüğü"*[16] adlı çalışmalardan da yararlanmıştır.

Cerh ve ta'dîl ile ilgili yapılan çalışmalarda, kendilerine müracaat edilip görüşlerinden istifade edilmesi gerekli olan bazı âlimler daha vardır. Buhârî (ö. 256/870), İbn Hibbân (ö. 354/965), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) bunlardan birkaçıdır. Bu bağlamda çalışmamızın belli konularında bu münekkidlerin eserlerine müracaat edilmiş ve görüşlerinden yararlanmıştır. İbn Ebî Hâtim'in "*el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eseri ile Buhârî'nin "*et-Târîhu'l-Kebîr*"i[17] arasında bir mukayese yapılmış aralarındaki bazı temel farklar ortaya konulmuştur. Ayrıca "Haklarında sükût edilen râviler" gibi konularda Buhârî ve İbn Ebî Hâtim beraber değerlendirilmiştir. Bununla beraber İbn Ebî Hâtim'in eserinde geçen râvilerin tespiti ve onlarla ilgili verilen cerh ve ta'dîl hükümlerini mukayese edilmek için İbn Hibbân'ın "*Kitâbu's-Sikât*"[18] ve "*Kitâbu'l-Mecrûhîn*",[19] Ukaylî'nin (ö. 322/934) "*ed-Duafâu'l-Kebîr*"[20] gibi eserlere müracaat edilmiştir.

Zehebî ve İbn Hacer'in, ricâl ilmi konusunda birçok eser kaleme aldıkları bilinmektedir. Öyle ki, bu alanda çalışma yapanların, onlardan müstağni kalamayacağı bilinen bir hakikattir. Bu sebeple çalışmamızda râvilerin mertebeleri, cerh ve ta'dîl lafızlarının delaleti, durumu tartışılan râvilerle ilgili malumat olmak üzere birçok konuda bu iki münekkidin eserlerinden yararlanmıştır. Zehebî'nin; "*Siyeru A'lâmi'n-Nubela*",[21] "*Mizânu'l-İ'tidâl*",[22] "*el-Mûkiza fî İlmi Mustalahi'l-*

[14] Ahmet **Yücel, Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,** İFAV, İstanbul 2014.
[15] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri,** İFAV, İstanbul 2015.
[16] Abdullah Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** İFAV, İstanbul 2009.
[17] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr** (thk. Mustafa Abdulkadir Ahmed Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.
[18] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, **Kitâbu's-Sikât**(thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Dâiretu'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydar Abad, 1973.
[19] İbnHibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn** (thk. Mahmud İbrâhim Zeyd), Dâru'l-Va'y, Haleb 1396.
[20] Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, **ed-Duafâi'l-Kebîr** (thk. Abdulmu'tî Emîn Kala'cî), Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
[21] Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, **SiyeruA'lâmi'n-Nubela**(thk. ŞuaybArnavût), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2014.
[22] Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidâl** (thk. Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

Hadîs"[23] "*Zikru men Yu'temedu Kavluhû fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[24] "*Kitâbu's-Selsebîl fî Şerhi Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[25] adlı eserlerinden yararlanmıştır. İbn Hacer'in de, "*Tehzîbu't-Tehzîb"*,[26] *"Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî"*,[27] "*Lisânu'l-Mîzân*"[28] başta olmak üzere birçok eserinden yararlanmıştır. Ayrıca burada Sehâvî ve Subkî de zikredilmelidir. Zira cerh ve ta'dîlde onların eserlerinden de yaralanmalıdır diye düşünüyoruz. Bu bağlamda çalışmamızda Sehâvî'nin "*Fethu'l-Muğîsbi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs*"[29] ve "*el-Mutekellîmûnfî'r-Ricâl"*[30] ile Subkî'nin "*Kâidetun fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[31] adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Hadis ilmi içerisinde ricâl tenkidinin önemli bir konu olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda cerh ve ta'dîl ile ilgili yapılan ve yapılacak çalışmalarda İslam tenkit zihniyetini ortaya koyan çalışmalardan da istifade edilmelidir. Zira bu konuda kendi alanında çok değerli eserlerinin var olduğunu belirtmek isteriz. Bu bağlamda Mehmed Said Hatipoğlu'nun "*İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*"[32] adlı eseri, İslam düşüncesinde tenkit zihniyetinin doğuşu ve ilk tenkitte bulunanların tespiti açısında önemli bir çalışmadır. Aynı şekilde hicri ilk iki asırda yapılan tenkitlerle bu tenkitlerin gelişimi ve münekkidlerinin tespiti konusunda Halil İbrahim Turhan tarafından kaleme alınan *"Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi"*[33]adlı eserin, kendisinden müstağni kalınamayacak bir çalışma olduğunu düşünmekteyiz. Yine Hadis tenkidini doğuran sebepler ve râvilerle ilgili tenkit

---

[23] Zehebî, **el-Mâkaza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), el-Metbûati'l-İslâmiyye, Haleb 1412.

[24] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhûfî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), el-Metbûati'l-İslâmiyye, Haleb tsz.

[25] Zehebî, **Kitâbu's-Selebîl fî Şerhi Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (nşr. Halîl b. Muhammed el-Azyî), Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, Duha 2007.

[26] Ebû'l-FadlAhmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, **Tehzîbu't-Tehzîb,** Matbaatu Dâireti'l-Maârif, Hind 1326.

[27] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî,** Dâru's-Selâm, Riyâd 2000.

[28] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** Muessesetu'l-A'lemî, Beyrut 1971.

[29] Ebû'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed es-Sehâvî, **Fethu'l-Muğîsbi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs** (thk. Ali HUseyn Ali), Mektebetu's-Sünne, Mısır 2003.

[30] Sehâvî, "el-Mutekellîmûn fî'r-Ricâl", **ErbeuResâil fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), el-Metbûati'l-İslâmiyye, Haleb tsz.

[31] Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvahhab b. Takyuddîn Ali es-Subkî, **Kâidetun fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (thk. AbdulfettâhEbû Gudde), Dâru'l-Va'y, Haleb 1978.

[32] Mehmed Said Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu,** OTTO, Ankara 2015.

[33] Halil İbrahim Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi,** İFAV 2015.

kriterlerinin belirlenmesi bağlamında Abdulvahhap Özsoy tarafından hazırlanan "*Hicrî I. Yüzyıl HadîsTenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*"[34] adlı doktora tezinin önemli bir çalışma olduğu kanaatindeyiz. Genel olarak cerh ve ta'dîl ilmini ele alan Emin Âşıkkutlu'nun "*Hadiste Ricâl Tenkidi*"[35] adlı eserinden de istifa ettik. Cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili var olan problemlerinin tespiti konusunda M. Hayri Kırbaşoğlu'nun *"İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi"*[36] adlı eseri de, konuyla ilgili kendisinden faydalanan eserler arasında yer almaktadır.

Ülkemizdeki çalışmaların yanında diğer ülkelerde alanla ilgili yapılan akademik çalışmalar da önemlidir. Bu sebeple cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili araştırmalarda mutlaka şu eserlere müracaat edilmelidir: Tehânevî'nin "*Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs*",[37] Leknevî'nin "*er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*",[38] Kâsimî'nin"*el-Cerhuve't-Ta'dîl*",[39] EbûMuâz Târık b. İvedullah b. Muhammed'in "*Kevâidu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*",[40] ez-Zehrânî'nın "*İlmu'r-Ricâl*",[41] heyet tarafından hazırlanan "*el-Câmi' fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*",[42] Mar'aşlî'nin "*İlmu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[43] ve Fârûk Hammâde'nin "*el-Menhecu'l-İslâmî"*[44] adlı eseri. Çalışmamızda bu eserlerden de yararlanılmıştır. Yine başvurduğumuz kaynaklar arasında ed-Deyânî'nın "*Ususu'l-Hukmialâ'r-Ricâl*",[45] Cevâbî'nin "*el-Cerhuve't-Ta'dîl Beyne'l-Müteşeddidînve'l-Mutesâhilîn*",[46] İbrahim Emîn'in "*Menâhicu'l-Muhaddisîn*",[47] el-

---

[34] Abdulvahap Özsoy, **Hicrî I. Yüzyıl HadîsTenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi**, AÜSBE, Erzurum 20011.
[35] Emin Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, İFAV, 1997.
[36] M. Hayri Kırbaşloğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,** Ankara Okulu, Ankara 2006.
[37] Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2007.
[38] Ebû'l-Hasanât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, **er-Ref' ve't-Tekmîlfî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2012.
[39] Cemaleddîn el-Kâsimî, **el-Cerhuve't-Ta'dîl,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut tsz.
[40] Ebû Muâz Târık b. İvedullah b. Muhammed, **Kevâidu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru İbnu'l-Kayyım, Riyâd 2015.
[41] Muhammed b. Mathar ez-Zehrânî, **İlmu'r-Ricâl,** Dâru'l-Minhâc, Riyâd 1434.
[42] Seyyid Ebû'l-Muâtî en-Nevevî-Hasan Abdulmun'im Şelebî-Ahmed Abdurrazzâk Îd-Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî, **el-Câmi' fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Âlemu'l-Kutub, Beyrut 2011.
[43] Yûsuf Mar'aşlî, **İlmu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009.
[44] Fârûk Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî**, Dâru Taybe, Riyâd 1997.
[45] Azîz Raşîd Muhammed ed-Deyânî, **Ususu'l-Hükmi alâ'r-Ricâl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
[46] Muhammed Tâhir el-Cevâbî, **el-Cerhuve't-Ta'dîl Beyne'l-Müteşeddidîn ve'l-Mutesâhilîn,** ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Tûnus 1997.

Amârî'nin "*Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fî Kitâbihî'd-Duafâ*",[48] Muhammed Evlâd Atuvv'un "*Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*"[49] adlı eserler de yer almaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in hayatı ve yaşadığı dönemle ilgili Zehebî'nin yukarıda ismi geçen bazı eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-Târîh*,[50] Taberî'nin *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,*[51] el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*,[52] Ya'kûbî'nin *el-Buldân*,[53] ve el-Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldân*[54] gibi eserlerden yararlanmıştır.

IV. CERH ve TA'DÎL İLMİ'NİN DOĞUŞU ve ÖNEMİ

Allah (c.c.), insanoğlunu bilgi edinmeye meyyal ve muhtaç bir şekilde yaratmıştır. Öyle ki, İnsanoğlu bu özelliğiyle diğer varlıklardan ayrılmıştır.[55]Kur'an: *"Allah (c.c.) Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra meleklere arz ederek: 'Eğer sözlerinizden sadık iseniz bu eşyaların isimlerini bana söyleyin"*[56] buyurarak insanoğlunun bilgeliğine ve bu özelliğiyle diğer varlıklardan ayrıldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda insanoğlunun kâinatta varlığını sürdürebilmesi için bilgi edinmesi zaruridir. Bilginin hakikatinden olsa gerektir ki, Aristo bütün insanların tabii olarak bilmek istediklerini dile getirmektedir.[57] Ayrıca Aristo'nun, insanı, bilgiyi isteyen şeklinde nitelemesi, insanı "düşünen canlı" olarak tanımlamasıyla da uyumludur. Zira bilginin ancak düşünmekle elde edilebileceği

---

[47] İbrahim Emîn el-Câff eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî, **Menâhicu'l-Muhaddisîn,** Dâru'l-Kalem, BAE 2014.
[48] Sâlim Sâlih Ahmed el-Amârî, **Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fî Kitâbihî'd-Duafâ**, Malaya Üniversitesi, Kuala Lumpur 2011.
[49] Muhammed Evlâd Atuvv, **Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru's-Selâm, Kâhire 2103. Müellif, bu eserini Buhârî'nin "Fîhi Nazar" lafzının anlamı bağlamında kaleme almıştır.
[50] Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem İzzuddîn İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târî** (thk. Ömer Abdusselam Tedmurî), Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1997.
[51] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** Dâru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.
[52] Şihâbuddîn Ebû AbdillahYakut b. Abdillah el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân,** Dâru Sadr, Beyrut 1995.
[53] Ahmed b. İshâk el-Ya'kubî, **el-Buldân,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.
[54] Ahmed b. Yahya b. Cabbâr el-Belâzurî, **Futûhu'l-Buldân,** (thk. Abdullah Enîs), Muesssetu'l-Maârif, Beyrut 1987.
[55] Özsoy, **Hicrî I. Yüzyıl HadîsTenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi,** s. 1.
[56] **Bakara,** 2/31.
[57] Aristo, **Metafizik** (çev. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, s. 75.

herkesçe malumdur. Düşünmek de insanın fıtrî bir özelliği olduğuna göre bilginin de insan fıtratı ile doğrudan ilgili olması hakikati ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde Kant'ın da bilgi ve fıtrat arsındaki ilişkiye dikkat çektiği görülmektedir.[58]

İslam düşüncesinde bilgi ve bilgelik övülen ve kendisine teşvik edilen iki hususdur. Zira Allah (c.c.); "*…Bilen ve bilmeyen bir olur mu*?",[59]"*…Eğer bilmiyorsanız bilginlere sorun"*[60] buyurarak toplumu ilme ve bilgiye kanalize etmiştir. Ancak İslam düşüncesinde bilgi ne kadar önemli ise onun doğruluğu ve kesinliği de o derece önemlidir. Bu sebeple Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Şayet bir fasık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınızda pişman olursunuz."*[61] Görüldüğü üzere Allah (c.c.) bu ayette, herhangi bir haber veya olayla ilgili kesin sonuca varmadan önce muhakkak araştırılmasının gerekli olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Başka bir ayette de*; "Hakkında bilgin bulunmayan şeyin peşine düşme. Zira kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur"*[62] buyurarak bilginin, sahibine bir sorumluluk yüklediğini bildirmektedir. Dolayısıyla bu nasslar göz önünde bulundurulduğunda İslam düşüncesinde tenkit zihniyetinin, ilk dönemden itibaren var olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in hayatında tenkit zihniyetinin varlığına işaret eden bir takım olaylar yaşanmıştır. Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.s.) Medine'ye geldiğinde Evs, Hazrec kabileleri ile Yahudiler birlikte yaşamaktaydılar. Hz. Peygamber'in de Medine'de sosyal hayatı belli bir düzene sokmak için tarihte "Medine Vesikası" olarak geçen meşhur taahhüt nameyi hazırladığı bilinmektedir. İşte bu taahhütnamede şu ifadeler yer almaktadır:*"Muttaki Müslümanların, Müslümanlar arasında fesatlık çıkaran veya zulümde bulunan kişilerin karşısında olmaları gerekmektedir. Zulüm eden kişinin oğulları da olsa hep birlikte onun*

---

[58] Alparslan Açıkgenç, **Bilgi Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.
[59] **Bakara**, 38/9.
[60] **Nahl,** 16/43.
[61] **Hucurât**, 49/6.
[62] **İsrâ,** 17/36.

karşısında durmaları gerekmektedir."[63] M.S. Hatipoğlu bu rivayetle ilgili şöyle demektedir: *"İslami tenkid zihniyetinde hâkim olması gereken ruhun bu sözlerde mündemiç olduğu görülmektedir. Müslümanlar, hak ve hakikat adına kimseden korkmayarak tenkitlerini yapacak ve icabında kimseden korkmayarak, doğru yoldan sapan kim olursa olsun, onu haksız tasarrufundan alıkoyacaklardır. Nitekim hicrete takaddüm eden 'Akabe biatında da Ensar böyle hareket edeceklerine yemin etmişlerdi.*"[64]

Meddine vesikasının dışında da birçok uygulama, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde tenkit faaliyetinin var olduğunu göstermektedir:

a) İbn Katâde'den şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.s.) zekat memurunu Benî Mustalik kabilesine gönderdi. Kabile halkı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) elçisini karşılamak için şehrin dışına çıktı. Halkın şehrin dışına çıkıp kendisine doğru geldiğini gören elçi, insanların kendisine saldıracağını düşündü. Bu durumundan korkan elçi Medine'ye geri döndü ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Benî Mustalik kabilesinin dinden döndüğünü söyledi. Bunun üzerine Allah'ın Rasûlü hüküm vermede acele etmeyip işin hakikatini öğrenmek için Hâlid b. Velîd'i görevlendirdi. Hâlid b. Velîd gece vaktinde Benî Mustalik kabilesinin yanına geldi. Kabile halkı İslam'a bağlı olduğunu söyledi. Ayrıca Hâlid b. Velîd de ezan sesini duyup halkın namaz kıldığını görünce geri döndü ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) işin aslını anlattı.[65]

b) Abdullah b. Amr'dan şöyle bir rivayet aktarılmaktadır: Biz hadis rivayetini terk ettiğimiz bir ortamda Hz. Peygamber (s.a.s) yanımıza geldi ve bize: "Sizi hadisleri rivayet etmekten alıkoyan nedir?" diye sordu. Biz de senin 'kim bana bir

---

[63] Ebû Muhammed Cemaleddin AbdulmelikİbnHişâm, **es-Sîretu'n-Nebeviyye** (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız eş-Şelebî), Haleb 1955.

[64] Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu,** s. 25. Ubâde b. Sâmit şöyle demektedir: "*Biz Hz. Peygamber (s.a.s.)'e, bolluk ve darlıkta, nerede bulunursak bulunalım hakkı söyleyip yerine getirmek ve Allah yolunda kınacının kınamasından korkmamak üzere biat ettik*." Bkz. **Buhârî,** el-Ahkâm, 42.

[65] İbn Ebî Hâtim'in nakline göre bu olay üzerine şu ayetin nazil olduğu nakledilmektedir: "Ey iman edenler! Size bir fasıkbir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın." **Hucûrât,** 49/6; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 302.

yalan nispet ederse cehennemdeki yerine hazırlansın' dediğini işittik. Biz de rivayette bir şeyi eklemek veya azaltmaktan korktuğumuz için hadis rivayetini terk ettik. Bunun üzerine Allah'ın Rasûlü: "Benden hadis rivayet edebilirsiniz" dedi.[66]

c) Dımâm b. Sa'lebe Allah Rasûlü'nün yanına gelerek şöyle dedi: "Ey Muhammed! Elçin bize geldi ve Allah'ın seni rasûl olarak gönderdiğini, mallarımızdan zekât vermemiz ve yılda bir ay oruç tutmamız gerektiğini söyledi. Elçin doğru mu söyledi?"[67] Dımâm b. Sa'lebe'nin sorusuna karşın Hz. Peygamber (s.a.s.); "evet doğru demiş" buyurarak bir taraftan hadisin râvisi durumundaki elçisini, diğer taraftan Dımâm'ın duyduğu haberi doğrulamış ve kalbinin mutmain olmasını sağlamıştır.[68]

d) Râfi'in rivayet ettiğine göre kendisi bir gün arkadaşlarıyla beraber hadisleri müzakere ediyorken Hz. Peygamber (s.a.s.) yanlarında geçer ve *"ne yapıyorsunuz*?" diye sorar. Râfi': *"Biz senden hadis rivayet ediyoruz"* der. Hz. Peygamber (s.a.s.): "*Benden hadis rivayet edin. Ancak kim bana yalan nispet ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"* buyurur.[69] Hz. Peygamber (s.a.s.) bu rivayette hadis rivayetine izin vermiş, ancak sahâbilerinin hadis rivayetinde dikkatli olmalarını istemiştir.

e) Kim olduğu bilinmeyen bir şahıs, Hz. Peygamber'in elbisesine benzeyen bir elbise giyerek, Medine'ye iki mil mesafede bulunan Benî Leys kabilesine gelir ve Hz. Peygamber'in, kendisini memur olarak gönderdiğini söyler. Bu adam, câhiliye devrinde Benî Leys kabilesinden bir kadınla evlenmek istediği halde, talebi reddedilmiştir. Bu sebeple mezkûr hileye başvurur ve doğruca o kadının evine veya kendisine gösterilen yere yerleşir. Bu tayin işinden şüphelenen kabile halkı, durumu tahkik etmek üzere içlerinden birini Hz. Peygamber'e gönderirler. Bu habere çok öfkelenen Hz. Peygamber: *"Yalan söylemiş Allah düşmanı"* diyerek Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i görevlendirir, onu diri olarak yakaladıkları takdirde öldürmelerini, ölü

[66] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 303.
[67] Nesâî, **Sunen,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, Siyâm, 1 (IV, 219).
[68] Aşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, 29.
[69] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 303.

olarak buldukları takdirde ise ateşte yakmalarını emreder. Kabileye varıldığında sahtekârın gece dışarı çıktığı sırada yılanın sokmasıyla öldüğü anlaşılır. Emrin îfâsını müteâkip Medine'ye dönüldüğü zaman Hz. Peygamber: "*Kim bilerek bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"* meşhur sözünü söylemiştir.[70]

Örneklerde de görüldüğü üzere sahâbenin, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) son derece itaatkar olmalarına rağmen, birçok konuda görüşlerini özgür bir şekilde dile getirmekten geri kalmamışlardır.[71]

Hadislerin kaynağı olan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) en yakın nesil sahabe neslidir. Bu sebeple hadislerin nakli ve doğru anlaşılması konusunda sahabe neslinin konumu iyi bilinmelidir. Şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde gerektiğinde düşünce ve kanaatini belirten ashabın, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra buna devam etmesinin kaçınılmaz olduğu ortadadır. Zira hadisler kayıt altına alınmamış, hadislerin ilk nakilcileri olan birçok sahâbî farklı bölgelere dağılmış ve hadisleri ilk

---

[70] İbn Hazm bu rivayete dayanarak hadis uydurmanın Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz hayatta iken başladığını iddia etmektedir. Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endulusî, **el-İhkâm fî Usûli'l- Ahkâm,** Dâru'l-Hadîs, Kahire 1404, II, 211; Ebû'l-Hasan Nûreddin Ali b. Bekr b. Süleymân el-Heysemî, **Mecmeu'z-Zevâid,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412, I, 368. Ayrıca çağdaş müelliflerden AhmedEmin ve Zübeyir Sıddıkî de aynı olaya dayanarak İbn Hazm'ın bu görüşünü destelemektedir. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, **Fecru'l-İslâm,** Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1969, s. 211; M. Zübeyr Sıddıkî, **Hadîs Edebiyatı Tarihi,** Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004, s. 205. Ancak Muhammed Ebû Zehv, (bkz. Muhammed Ebu Zehv, **el-Hadîsve'l-Muhaddisûn,** çev. Selman Başaran, M.Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s.499.), Muhammed Acâc Hatîb (bkz. Muhammed Acâc Hatîb, **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005, s. 124.) Mustafa es-Sibâî (bkz. Mustafa es-Sibâî, **es-Sunnetu ve Mekânetuhâ,** Dâru's-Selâm, Kâhire 2008, s. 79.) ve Talat Koçyiğit gibi bazı çağdaş müelliflere göre ise hadis uydurma hareketi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı dönemde değil, fitne olayından sonra başlamıştır. Bu fitne olayı da hicri 41 yılına rastlanmaktadır. Talat Koçyiğit konuyla ilgi şu tespitlerde bulunmaktadır: "*Herhangi bir sahâbînin hadîs uydurup; uydurduğu bu hadîsi Hz. Peygamber (s.a.s.)' e isnad etmeyeceği kesin olmakla beraber Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde yaşamış, hemen Müslüman olmuş, fakat içlerinde inançsızlıklarını gizlemiş "münafık" denilen bazı kimselerin hadîs vaz'ına teşebbüs edebilecekleri düşünülürse de, sahâbe tarafından çok iyi tanınan bu gibi kimselerin hadîs naklinde hiçbir değeri bulunmadığını da hatırdan uzak tutmamak gerekir. Kur'ân'ı Kerim'de zaman zaman nâzil olan ayetler, bunların içlerinde gizledikleri nifak alametlerini açığa çıkarmış ve onların herhangi bir şenî fiilde bulunmalarına fırsat vermemiştir."* Ayrıca İbn Hazm'ın delil olarak sunduğu rivayetin senedinde Ata b. Sâibdebulunmaktadır. Bu zat da son zamanlarında hadîsliterâtüründe "ihtilat" (إختلاط) denilen yani yaşlılıktan veya aniden başına gelen bir felaketten dolayı hafıza kaybına uğrama hastalığına maruz kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. el-Heysemî, **Mecmeu'z-Zevâid,** I, s. 368-369; Talat Koçyiğit, **Hadîs Tarihi,** Ankara Üniv. Basım Evi, Ankara 1988, s. 105.

[71] Hz. Peygamber (s.a.s.)'in döneminde yapılan tenkitleri için bkz. Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu,** s. 21-33.

kaynağından alamayan yeni bir nesil ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hadislerin tahkik ve tespiti kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir.

Sahâbenin, hadis rivayet etmede çok titiz davrandığı bilinmektedir. Öyle ki, bazı sahâbilerin, bilmeyerek Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yalan nispet etmek korkusundan dolayı hadis rivayetini terk etmişlerdir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'dan (ö. 73/692) gelen şu rivâyet bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: Babama: "*Niye başkaları gibi Hz. Peygamber (s.a.s.)'den, çok hadis rivayet etmiyorsun*?" diye sordum. Bunun üzerine babam bana şöyle cevap verdi: "*Hz. Peygamber (s.a.v.) ile aramızda var olan akrabalık ve sevgiyi biliyorsun. Ayrıca Müslüman olduğumdan beri Hz. Peygamber'den (s.a.s.) hiç ayrılmadım. Fakat ben Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini işittim: "Kim, söylemediğim bir şeyi bana isnat ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın."*[72]Görüldüğü gibi mezkur hadîs, birçok sahâbîyi etkilediği gibi Zübeyr b. Avvâm'ı da (ö. 36/656) çok hadîs rivâyet etmekten alıkoymuştur. Ayrıca sahâbiler, kendilerine hadis rivayet edildiği zaman onu hemen kabul etmediği, başka sahâbenin rivayetiyle de karşılaştırarak o hadisin sıhhatini tespit etmeye çalışmışlardır.[73] Sahâbenin yapmış olduğu bu uygulama, cerh ve ta'dîl yönteminin ilk örnekleri olarak kabul edilebilir.[74]

Sahâbe neslinin genel olarak hadisler konusunda titiz olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bazı sahâbîlerin bu konuda diğerlerine nispetle daha titiz oldukları da bir gerçektir. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hadis rivayetinde göstermiş olduğu titizlik takdire şayandır.[75] Bu sebeple bazı âlimler münekkidlerden söz ederken ilk tabakada Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali (ö. 40/661) ve Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665) yer vermektedir. Zira bu sahâbîlerin, cerh ve ta'dîlde bulunduklarını, sahih ve zayıf rivayetlerini araştırdıklarını bilinmektedir.[76]

---

[72] **Buhârî,** İlim, 38 (I, 107).
[73] Hâkim Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah en-Nisâburî, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1977, s. 52.
[74] H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metdolojisi**, Anakara Okulu, Ankara 2012, s. 165.
[75] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 32.
[76] Hâkim Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah en-Nîsâbûrî, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Muazzam Hüseyin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1977, s. 52.

Sahâbenin yöntemi ile ilgili dikkat çekilen önemli bir hususun, onların yöntemi araştırma üzerine kurulmuş olmasıdır. Hâlbuki hiçbir sahâbinin, herhangi bir arkadaşı Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bilerek yalan nispet edeceklerini düşünmemekteydi. Buna rağmen hadis rivayetinde insanların hatadan beri olamayacağı ilkesinden hareketle kendilerine rivayet edileni araştırmış ve ona göre bir sonuca varmışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından sonra halife seçiminde meydana gelen gelişmeler de aslında sahâbe neslinde tenkit zihniyetinin ne olgunlukta olduğunu göstermektedir. Zira Hz. Ebû Bekir yapılan istişare neticesinde halife olarak seçildikten sonra Hz. Ali ve Hz. Fâtıma (ö. 11/632) başta olmak üzere bazı sahâbiler, kendilerinden habersiz halife seçimi yapıldığı için biat etmekte gecikmiş; buna rağmen bunlar toplum içerisinden tecrit edilmemiş ve onların bu eylemi büyük bir olgunlukla karşılanmıştır.[77]

Sahâbe döneminde meydana gelen tenkitlerin genellikle unutmak, yanılmak ve hadisi iyi ezberlememek gibi beşeri zafiyetten kaynaklanan hatalar olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şeklide bazı rivayetlerde yer alan (كذب) gibi ağır ifadelerin de hata anlamına hamledilmesi daha uygun olacaktır. Zira âdil olduğu kabul edilen sahâbe neslinin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerini nakletmede bilerek yalan söylemeleri düşünülmemektedir.[78] Ancak fitne olayları baş gösterdikten sonra isnad sorulmaya başlanmış ve hadisleri rivayet eden râvilerin durumu araştırılmıştır.[79] İşte cerh ve ta'dîl ilmi bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkıp daha sonraki dönemlerde gelişerek müstakil bir ilim hüviyetine kavuşmuştur. Bu sebeple cerh ve ta'dîl ilmini ortaya çıkaran faktörlerin tespitinin konuyu daha anlaşılır kılacağını düşünmekteyiz.

---

[77] Geniş bilgi için bkz. Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu,** s. 34; Talat Sakallı, **Hadis Tenkidi,** Araştırma, Ankara 2014, s. 167.

[78] Sahâbenin birbirlerinin tekzib etmelerinin anlamı için bkz. Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 36.

[79] İsnadın başlangıcı ve fitne kavramının hangi olaydan sonra kullanıldığı ile ilgili bkz. Salahattin Polat, **Hadis Araştırmaları,** İnsan, İstanbul 2003, s. 13-47; G.H.A. Juynboll, Joseph Schacht, HaraldMotzki (çev. Salih Özer), **İsnad Analiz Yöntemleri,** Ankara Okulu, Ankara 2005, s. 22-25; G.H.A. . Juynboll, **Oryantalistik Hadis Araştırmaları** (çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu, Ankara 2001, s. 39-69; Süleyman Doğanay, **Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları,** İFAV, İstanbul 2013, s. 105-254; Yücel, **Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi,** İFAV, İstanbul 2015, s. 184-192; Yücel, **Oryantalistler ve Hadis,** İFAV, İstanbul 2013, s. 48-60; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi,** s. 174-177.

Sahâbeden sonra gelen tâbiûn neslini,[80] hadisleri sonraki nesillere aktarmada büyük çabalar sarf ederek, hadislerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve muhafazası konusunda büyük titizlik göstermişlerdir. Ayrıca sahâbe ile beraber yaşama fırsatını bulan bu nesil, genel olarak ilim ehliyetine zarar verebilecek davranışlardan uzak kalmaya gayret göstermiştir. Bilerek Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet edilmesinin az rastlandığı bu dönemde, daha çok hata ve yanılmaların olduğu görülmüştür.[81]

Tâbiûndan kimselerin, genel olarak hafıza ve zabt noksanlığından, bid'atçı veya mezhebî - siyasi taassup, ahlakî zafiyet ve bizzat yalan rivayette bulunma veya rivayete ilaveler yapması bağlamında tenkit edildiği bilinmektedir.[82] Buna paralel olarak isnad sistemiyle beraber cerh ve ta'dîl faaliyetinin giderek yaygınlaştığı müşahede edilmektedir.[83] Dolayısıyla İbn Ebî Ebî Hâtim'in yaptığı gibi[84] tâbiûn neslini tenkit dışı tutmak mümkün görünmemektedir. Nitekim Sıla b. Züfer'in (ö. 70/689) Muhtâr es-Sekafî'yi (ö. 67/686) eleştirmesi ve İbn Ebî Leylâ'nın (ö. 83/702): "*Gerek hazarda gerekse yolculukta Ali'yle birlikte oldum. Onların Ali'den aktardıklarının hepsi asılsızdır*"[85] sözü o dönemde hadis tenkitçiliğinin var olduğunu göstermektedir.

İslam tarihi boyunca var olan düşünce ve mezheplerinin birçoğunun tâbiûn döneminde meydana geldiği bilinmektedir. Buna göre bu dönem cerh ve ta'dîl ilmi açısında önemli bir zaman dilimi sayılmalıdır. Ayrıca gerek beşeri zafiyetten gerekse mezhebi ve siyasi görüşünden dolayı tenkit edilen birçok kişi bu çağda yaşamıştır. Bu bağlamda beşeri zafiyetten dolayı tenkit edilen Hâris b. el-A'ver (ö. 65/684), Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/686), Âsım b. Damra (ö. 74/693), Ma'bed el-Cuhânî (ö. 80/699), İkrime (ö. 105/723) ve Ata el-Horasânî (ö. 135/752) gibi Hâricî, Şiî ve

[80] Tâbiûn döneminin başlangıç tarihi ile ilgili bkz. Arif Ulu, **Tâbiûnun Sünnet Anlayışı,** İFAV, İstanbul 2015, s. 31-32.
[81] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 52.
[82] Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu,** s. 119; Sakallı, **Hadis Tenkidi**, s. 249.
[83] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 47.
[84] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[85] İbrahim b. Ya'kûbb. İshâk el-Cûzcânî, **Ahvâlu'r-Ricâl** (thk. Abdulalîmabdulazîm el-Bestevî), Hadîsu Akademî, Pakistan tsz., s. 26-27.

Kaderi gibi ehli bid'at olarak kabul edilen fırkaların önde gelenleri de bu dönemde yaşamışlardır. Ayrıca orta ve küçük yaşlı tâbiîler arasında da, seleflerine nispetle, zabtları yanında adalet cihetiyle de tenkide uğramış olanların sayısı artmıştır.[86] Bu bağlamda Atiyye el-Avfî (ö. 111/729), Câbir el-Cu'fî (ö. 127/745), Ferkad es-Sebahî (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Mukâtil b. Süleyman (150/767) bu dönemde tenkit edilen en meşhur râvilerdendir.[87]

Tâbiûn neslinden ilk hadis tenkidinde bulunanlar arasında Şa'bî (ö. 103/712),[88] Muhammed b. Sirîn (ö. 110/728),[89] İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/742)[90] ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) yer almaktadır.[91] Bu da o dönemin tenkit faaliyetinin varlığını ortaya koymaktadır.

Şüphesiz tâbiûn döneminde rical tenkitçiliğini müstakil bir ilim olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Ancak o dönemde meydana gelen siyasi gelişmeler başta olmak üzere var olan kargaşa ve çekişmelerden dolayı hadis münekkidlerinin ağır bir yükü omuzladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca hadis uydurmacılığının çoğaldığı bu dönemde, ricâl tenkitçiliğinin de şekil ve muhteva değiştirdiği görülmektedir. Zira sahâbe döneminde yapılan tenkit, daha çok tesebbütten doğan tevsik ve itmi'nana yönelik iken; tâbiûn döneminde daha çok rivayetleri, siyasi veya itikadî amaçlarla kullanma girişimlerini engellemeye yönelik olduğu müşahede edilmektedir.[92] Bununla beraber tâbiûn döneminde râvi tenkidinde kullanılan malzemeler yeterli olmadığı gibi, tenkit edilen râviler de etbâu't-tâbiîn dönemine nispeten daha azdır. Zira bu dönemde birçok sahâbenin hayatta olması ve

---

[86] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 53.
[87] Hatipoğlu, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu**, s. 126; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi,** s. 53.
[88] Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hellâd er-Râmurmuzî, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl** (thk. Muhammed AccâcHatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1404, s. 208.
[89] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2007, s. 173.
[90] Ebû'l-Haccâc CemaleddînYûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl** (thk. BeşşârAvvâdMa'rûf), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980, XXII, 72.
[91] Tâbiûn neslinden hadis tenikidinide bulunanların tespiti için bkz. Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi,** s. 50-54.
[92] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54.

rivayetlerle ilgilenenlerin çoğunun da güvenilir olması tenkitçilik düşüncesinin gelişmesini yavaşlattığı görülmektedir.[93]

Tâbiûndan sonra gelen etbâu't-tâbiîn dönemi, hadis ilmi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde râviler gerek zabt gerekse de adalet yönünden ciddi bir şekilde araştırılmıştır. Ayrıca râvi değerlendirmelerinde kullanılan ıstılahların yaygınlaşıp tedvin edilmesi ve râvi değerlendirme kriterlerindeki gelişmeler bu döneme denk gelmiştir.[94]

Etbâu't-Tâbiîn döneminin ricâl ilmi açısından çok zengin bir dönem olduğunu vurgulamalıyız. Ancak her dönemde olduğu gibi bu dönemde de bazı isimler ön plana çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848), bu dönemde meşhur olan münekkidlerden Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi isimlerden söz ettiği görülmektedir.[95]

Ricâl tenkitçiliğini etbâu't-tâbiîn döneminden sonra başlatan İbn Ebî Hâtim, o dönemin münekkidlerini dört tabakaya ayırmakta ve her tabakada yer alan münekkidlerin isimlerini şu şekilde sıralamaktadır:

Birinci tabaka: Hicaz'da Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Sufyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Irak'ta Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), Şam'da Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775).

İkinci tabaka: Kûfe'de Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Basra'da Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813),Horâsân'da Abdullah b. el-Mubârek (ö. 181/797), Şam'da Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fezârî (ö. 186/802) ve Ebû Mushir Abdu'l-A'lâed-Dımeşkî (ö. 218/833).

---

[93] Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, "el-Mutekellimûn fi'r-Ricâl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs,** s. 96; Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54.

[94] Zehebî, "Zikru Men Yu'temedu Kavluh", **Erbeu Resâil fî İlmi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, el-Metbûâtu'l-İslâmiyye, Beyrut 2007, s. 184.

[95] İbn Receb, **Şerh**, I, 355.

Üçüncü tabaka: Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Basra'da Ali b. Abdullah el-Medînî (ö. 234/848), Kûfe'de Muhammed b. Abdullah b. Numeyr el-Hemezânî (ö. 234/848).[96]

Dördüncü tabaka: Ebû Zur'a (ö. 264/877) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890).

Hadis münekkidlerinden söz eden âlimlerden birisi de İbn Hibbân'dır. Ona göre hadis münekkidleri: Vâsıt'ta Şu'be b. Haccâc, Kûfe'de Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Basra'da Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Medîne'de Mâlik b. Enes ve Sufyân b. Uyeyne (ö 198/813) Şam'da el-Evzâî, (ö. 158/775), Mısır'da Sa'd (ö. 175/791), Horasan'da Abdullah b. el-Mubârek (ö. 181/797), Kûfe'de Veki' b. Cerrâh (ö. 198/813), Basra'da Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)'dır.[97]

Râvileri belli tabakalara ayıran âlimlerden bir diğeri de Zehebî'dır. Kendisi İbn Ebî Hâtim gibi ilk tabakayı etbâu'tâbiîn döneminden başlatmaktadır.[98] Ancak Zehebî hadis münekkidlerini İbn Teymiyye'nin yaşadığı hicri 728/1328 dönemine kadar zikretmekte, râvileri yirmi iki tabakaya ayırarak bu tabakalarda yer alan yaklaşık yedi yüz râviden bahsetmektedir.[99]

İslam düşüncesinin ilk yüzyıllarında, bugün metodik şüphe olarak tanımlayabileceğimiz ve kesin doğrulara ulaşıncaya kadar var olan doğrulara şüphe ve ihtiyatla karşılamak şeklinde tanımlanan bu tutumun, İslam'ın ilk dönemlerinde var olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sonraki dönemlerde hüsn-ü zan ilkesinin daha çok benimsendiği söylenebilir.[100] Halbuki kaynaklarımızda, özellikle hadis rivayetinde hüsn-ü zan ile amel edilmemesinin gerekli olduğunu ifade eden nakiller bulmak mümkündür. Mesela Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) şöyle dediği nakledilmektedir: "*Hadis ve hükümde (yargı) hüsn-ü zann beslemek doğru*

[96] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 57-270.
[97] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 49.
[98] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 175.
[99] Geniş bilgi için bkz. Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**.
[100] Bkz. Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi,** OTTO, Ankara 2013, s. 36-42.

değildir."[101] Aynı şekilde Belhî de (ö. 319/931) konuyla ilgili şöyle demiştir: *"Sahihlik şartlarını taşımayan rivayetler hakkında sû-i zanda bulunmak zorunludur."*[102] İbn Ebî Hatim de: *"Rivayetlerin sahihini sakiminden ayırmak ancak dirayetli ulemanın tenkidiyle mümkündür; bu tür âlimleri, her dönemde bulmak mümkündür*"[103]diyerek bu gerçeğe işaret etmiştir.

[101] Ukaylî, **ed-Duafâu'l-Kebîr**, I, 10.
[102] Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî, **Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, I, 17.
[103] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.

V. CERH VE TA'DÎL İLMİNİ ORTAYA ÇIKARAN TEMEL FAKTÖRLER

Hadislerin kaynağı olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yaşadığı dönemde, hadis uydurmak çok zordu. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisine ait olmayan bir sözü tespit etme şansına sahipti. Ayrıca o dönemde vahyin inmesi de hadis uydurmayı zorlaştıran temel faktörlerin başında gelmekteydi. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olması ve vahyin nüzulü, münafıkların hadis uydurma faaliyetine girmelerini engellemekteydi.[104] Ancak daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan fırka, mezhep şahsi menfaat gibi nedenler hadis uydurulmasına yol açmaktaydı."[105]

Hadis rivayetinde herhangi bir râvinin rivayetinin makbul olabilmesi için, râvi hem adalet hem de zabt sahibi olmalıdır. Bu bağlamda cerh ve ta'dîl ilminin temel hedefi de adalet ve zabt yönünden râvilerin durumlarına bir netlik kazandırmaktır. Bu sebeple râvilerin durumunun genel olarak iki açıdan ele alındığı söylenebilir. Birincisi râvinin zabtı, ikincisi ise râvinin adaleti. Râvinin zabtı daha çok beşeri özellikler bağlamında değerlendirilmelidir. Biz de bu kısmı "Beşeri Zaaflar" başlığı altında ele almaya çalışacağız. İkinci kısmı ise "Hadis Uydurmacılığı" ve buna yol açan sebepler bağlamında izah edeceğiz.

a) Beşeri Zaaflar: Cerh ve ta'dîl ilmini ortaya çıkaran nedenlerin başında beşeri zaaflar gelmektedir. Zira hadisleri rivayet eden başta sahâbe nesli olmak üzere hiçbir râvinin hata, vehm ve gaflet gibi insanın fıtratında var olan kusurlardan beri olması mümkün değildir. Vahye en yakın olan sahâbe nesli bile, hadis rivayetinde çok titiz olmalarına rağmen kendilerinin tamamen bu eksikliklerden muhafaza edemedikleri anlaşılmaktadır.[106] Dolayısıyla insanın merkezde olduğu hadis rivayetinin, tahkik edilmeden kabul olacağı anlayışı doğru ve isabetli bir yaklaşım olarak görülmemektedir.

---

[104] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metdolojisi**, s. 165.

[105] Hadis uydurmanın sebepleri için bkz. Muhammed Hamza, **el-Hadîsu'n-Nebevî ve Mekânetuh fî'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîs, el-Merkezu's-Sakâfî'l-Arabî,** Mağrib 2015, s. 171-241; Yaşar Kandemir, **Mevzû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 27-61.

[106] Sahâbenin birbirine yaptığı tenkitleri için bkz. Zerkeşî, Hz. **Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler** (çev. Bunyamin Erul), Otto, Ankara 2010.

İnsanın fıtratından olan bu gerçekten hareketle sahâbîler, birbirlerini güvenilir kabul ettiği halde bazı rivayetler için şahit istemiş, bazı râvilere yemin teklif etmişlerdir. Böylece mümkün olduğu kadar hadisleri Hz. Peygamber'den (s.a.s.) geldiği gibi korumaya çalışmışlardır. Ancak sahâbe nesli başta olmak üzere beşeri zaaflar olarak kabul edilen vehm ve unutkanlık, herkeste bulunabilecek kusurlardır. İbn Teymiyye'nin şu ifadesi de bu gerçeğe işaret etmektedir: *"Sahâbe nesli, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bilerek yalan nispet etmek ve Havâric, Râfizî, Murcie ve Kaderiyye gibi fırkalara ait düşünceleri benimsemekten beridirler. Ancak hadis rivayetindeki hata ise, birçok insanda bulunabilecek bir hakikattir. Sahâbe ve onlardan sonra gelenlerin de bazen hata yaptıkları olmuştur."*[107] Ayrıca sahâbî İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672): "*Sahâbilerin, katiyen hadis uydurmadıklarını, fakat hadis naklinde bazı hatalara meydan verdiklerini"*[108] söylemesi de bunun kanıtıdır.[109]Aynı şekilde çağdaş araştırmacılarından olan Fârûk Hammâde de vehm ve unutkanlıktan kaynaklanan sahâbilerinbazı hatalarına işaret etmiştir.[110]Dolayısıyla herhangi bir nesli veya dönemi beşeri zaaflardan uzak görmek mümkün değildir.

b) Hadis Uydurma Hareketi: Genel olarak İslam düşüncesi özelde de sünnetin konumuna gölge düşüren en önemli faktör hadis uydurmacılığıdır. Bu sebeple hadis uydurma konusunun başlangıcı, sebepleri ve sonuçları ulema arasında tartışıla gelmiştir.

Hadis uydurmaya yol açan birçok neden vardır. Bunların başında fırka, kabile ve mezhebi müdafaa gayreti gelmektedir. İslam düşüncesinde, Hz. Osman'ın (ö. 35/655) şahadetinden sonra birçok fırkalar ortaya çıkmıştır.[111] Ortaya çıkan bu gruplar kendi düşüncelerini Kur'an ve Sünnetle temellendirmeye çalışmışlardır.[112] Zira herhangi bir düşünce, toplum tarafından kabul görmek için Kur'an veya hadis

---

[107] İbnTeymiyye, **Kâidetun Celîletun fî't-Tevessul ve'l-Vesîle** (thk. Rabî' b. HâdîUmeyr el-Medhelî), Mektebetu'l-Furkân, Acmân 2001, II, 174-175.
[108] Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, **Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs** (thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1972, s. 40.
[109] Kandemir, **Mevzû Hadisler,** s. 22.
[110] Geniş bilgi için bkz. Fârûk Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** DâruTaybe, Riyâd 1997, s. 94.
[111] Nurettin Itr, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs,** Dâru'l-Fikr, Dımeşk 2006, s. 55.
[112] Kandemir, **Mevzû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 27.

referanslı olmak zorundaydı. Bundan dolayı her fırka Kur'an'ı Kerim'e ve hadislere yönelmiştir. Öyle ki, gayelerine uygun delilleri bu iki kaynaktan bulamayan bazı fırkalar, Kur'an'ı Kerim'i düşünceleri doğrultusunda te'vile, hadisleri de aşırı bir zorlamayla açıklamaya çalışmışlardır. Ancak Kur'an'ı Kerim'in kitabetle kayıt altına alınması ve ezberleyenlerin çokluğu onların Kur'ân üzerinde aşırı tevile gitmelerini engellemiştir.[113] Hadislerin ise tamamının henüz kitaplarda tedvin edilmemiş olması, hadisler üzerinde yapılacak tahriflerin Kur'an'a nispeten daha fazla olmasına sebep olmuştur. Ayrıca fitneden sonra ortaya çıkan batıl fırkaların, görüşlerini desteklemeyen ve işlerine gelmeyen hadisleri inkâr, görüşlerini destekleyen bir takım rivayetleri de uydurarak hadislere yönelik tahriflerini gerçekleştirmişlerdir.[114]

Hz. Osman'ın şahadetinden sonra Hâricî ve Şiiler gibi birtakım siyasi fırkalar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu fırkalar kendi görüşleri çerçevesinde hadis uydurmaktan geri kalmamışlardır. Aynı şekilde Kaderiyye, Murcie ve Cehmiyye gibi Kelamî mezheplerin ortaya çıkışı da hadis uydurulmasına zemin hazırlamıştır. Mesela imanın artması ve eksilmesi ile ilgili şu rivayet uydurulmuştur: "*İman, söz ve ameldir. Artar ve azalır. Kim bunun dışında bir şey söylerse bid'at ehlidir.*"[115] Uydurulan başka bir rivayette de Hz. Peygamber'in imanın arttığını ve eksildiğini söylenilmesinin küfür olduğunu ifade ettiği belirtilmektedir.[116]

Bu bağlamda hadis uydurma hareketine zemin hazırlayan sebepleri, özet bir şekilde şöyle açıklayabiliriz:

Zındıklar/Zındıklık Hareketi: İslam dininin, kısa bir sürede Arap yarımadasında yayıldığı bilinmektedir. İslam'ın kısa sürede Roma ve İran imparatorluklarını etki alanına aldığı bilinen bir gerçektir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) zamanında bile gerçek anlamda İslam'ı kabul etmeyen bireylerin varlığı göz önünde

---

[113] Sibâî, **es-Sunnetu ve Mekânetuhâ**, s. 104.
[114] Kandemir, **Mevzû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 27.
[115] Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, **el-Mevzûât** (thk. Adburrahman Muhammed Osman), el-Mektebetu's-Selefiyye, Medîne 1968, I, 130.
[116] İbnu'l- Cevzî, **el-Mevzûât,** I, 131.

bulundurulursa, İslam topraklarının sınırlarının genişlediği bir ortamda, ona düşmanlık yapanların sayısının fazla olması beklenen bir gelişmedir.[117]

İslam tarihinde Müslümanların idaresi altında bulunmakla beraber, kaybettikleri eski iktidar ve güçlerine ulaşmak düşüncesiyle İslam'ı bir türlü içtenlikle kabul etmeyen bazı topluluklar bulunmaktaydı. Bu topluluklar maddi anlamda Müslümanlara zarar veremeyeceklerini anladıktan sonra düşünce ve inanç boyutunda Müslümanların aleyhinde çalışmaya başladılar. İslam düşüncesinin Kur'an ve Sünnete dayanması bu grupların dikkatini çekmiş ve böylece bu iki kaynağa yönelmeye çalışmışlardır. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere Kur'an'a nispeten hadisler konusunda zihinleri karıştırmak daha kolay olduğundan ona yönelmişlerdir. Bununla da dini tahrif etmek, insanlara gülünç gelen bir takım rivayetleri uydurmakla İslam düşüncesini gülünç duruma sokmak ve uydurdukları bu rivayetlerle bireylerin gönlünde din konusunda bir takım şüpheler uyandırmak amaçlanmıştır.[118]

Kaynaklarda bu işe kalkışanlar zındık/zenâdık olarak nitelenmiş ve hadis uydurmada ilk sırada yer aldıkları söylenmiştir.[119] Ayrıca zındık kelimesi, âlemin kadîm olduğunu ileri süren, Allah'ı yahut Allah'ın birliğini ve âhireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen kimseler için de kullanılmıştır.[120]

Zındıkların, birçok hadis uydurduklarını kendileri de itiraf etmişlerdir. Hadis uydurduğunu itiraf edenlerin başında Abdulkerîm b. Ebî'l-Avcâ gelmektedir.[121] Hammâd b. Zeyd, zındıkların on dört bin hadis uydurduklarını

---

[117] Yaşar Kandemir, **Mezvû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 47.

[118] İbnu'l-Cevzî, **el-Mevzûât,** I, 37. Ayrıca bkz. Kandemir, **Mezvû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 48.

[119] Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdirrahman b. Arrâk el-Kinânî, **Tenzîhu'ş-Şarîati'l-Marfûa ani'l-Ehadîsi'ş-Şanîati'l-Mavzûa,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1399, I, 11.

[120] Zındık kelimesinin anlamı ve kimler için kullanıldığına dair bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** X, 147; Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub el-Feyrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005, s. 891; Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs,** Dâru'l-Hidâye tsz., XXV, 418; Mustafa Öz, "Zındık", **DİA,** İstanbul 2013, XLIV, 390; Mehmet Alıcı, **Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı,** İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 4, Sayfa: 801-823, 2016.

[121] İbn Arrâk, **Tenzîhu'ş-Şarîa,** I, 81.

belirtmiştir.[122] Yine Dârimî'nin nakline göre zındıklar on iki bin hadis uydurmuşlardır.[123]

Hadis uydurmakla bilinen bazı zındıklar şunlardır: Peygamberlik iddiasında bulunan Hâris el-Kezzâb, Muhammed b. Saîd Maslûb, Muğîre b. Saîd el-Kûfî, Abdulkerîm b. Ebî'l- Avcâ'dır.[124]

Zındıkların, Abbâsî hilafetinin başlangıcıyla beraber çoğaldığı ve toplumda önemli bir konuma geldikleri görülmektedir. Ayrıca onlardan bazıları devlete karşı isyan da etmiştir. Fakat zındıkların temel hedefi Müslümanları birleştiren dini düşünceyi zayıflatmaktı. Bu sebeple Maneheizm gibi sapık düşüncelerini Müslümanlar arasında yaymaya çalışmışlardır.[125] Ayrıca Kur'an'a karşı Müslümanların ilgisini azaltmaya çalıştıkları gibi, yalan rivayetleri uydurarak sünnet içerisinde yalan haberleri yaymaya gayret etmişlerdir.[126]

Daha sonraki dönemlerde zındık ifadesinin kullanımı daha da genişlenmiştir. Mesela Ehl-i hadisi tenkit edenler, Ahmed b. Hanbel tarafından zındık olarak nitelenmiştir.[127] Aynı şekilde Sahabeye sövenler de zındık olarak tavsif edilmiştir.[128]

Mezhep taassubu: Taassup kelimesi, bir düşünceye, başka hiçbir gerçeği görmemecesine inanmak şeklinde tarif edilmiştir.[129] Mezhep taassubu ise, herhangi bir mezhebe bağlı olan kimsenin, diğer mezhep taraftarlarının görüşlerine tahammülsüzlük göstermesi şeklinde nitelenebilir.[130] Şüphesiz mezhep taassubu

---

[122] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** I, 316.
[123] Osman b. Saîd ed-Dârimî, **er-Reddualâ Bişîr el-Merîsî,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 137
[124] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** I, 316.
[125] Manehizm'in görüşleri için bkz. Şinasi Gündüz "Manehizm", **DİA**, İstanbul 2003, XXVIII, 575-577.
[126] Hammâde, el-Menhecu'l-İslâmî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,s. 102.
[127] Bağdâdî**, Şerefu Eshâbi'l-Hadîs** (thk. Mehmet Sait Hatipoğlu), Dâru İhyâi's-Sunneti'n-Nebeviyye, Ankara tsz., s. 74.
[128] Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 48.
[129] Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 29.
[130] Sabri Kızılkaya, **Cerh ve Ta'dîlde Mezhep Taassubu,** AÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara 1998, s. 151.

denildiğinde ilk akla gelen fıkhî mezheplere ait taassuptur. Nitekim bu mezheplere ait taassubun tanımı şu şekilde yapılmıştır. "Bir mezhebe, delillerini incelemeden, hatasını sevabından ayırmadan sımsıkı sarılmak, daha doğru ve uygun bir hükmün başka bir mezhebe ait olduğu ortaya çıksa bile mezhebini terk etmeyecek bir ruh haleti içinde bulunmaktır."[131] Ancak ricâl edebiyatı eserlerinde yer alan bazı değerlendirmeler, fıkhî mezheplerde var olan taassubun, râvi münekkidlerinde de var olduğunu göstermektedir. Subkî'nin şu ifadeleri de bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır: "*Bize göre imameti ve adaleti sabit, onu tezkiye ve methedenler çok, cerh edenler az olan ve yapılan cerhte de mezhep taassubundan kaynakladığını gösteren karineler varsa, böyle bir cerhe itibar etmeyip râvinin adaletine hüküm edeceğiz."*[132] Ayrıca Subkî: *"Cerh eden ve cerh edilen, akaid meselelerinde ihtilaf etmektedirler"*[133] diyerek var olan taassubun, itikat farklılığından kaynaklanan bir taassup olduğuna işaret etmektedir.[134]

M. Zübeyr Sıddîkî'nin şu açıklaması mezhep ve kabile taassubunun ne derecede olduğunu göstermektedir: "İslam tarihindeki bazı partileri ve mezhep şefleri de şahsî ve partiye ait düşünceleri üstüne çıkmada kusur ettiler. Onlar hâlihazır hedeflerine hizmet edebilecek bir sözü Peygamber'e atıftan geri kalmadılar. Haricîlerin büyük düşmanı el-Mühelleb (ö. 83/702) onların aleyhine bizzat hadis uydurduğunu itiraf etmiştir.[135] Emevîler partisine mensup Âvâne b. el-Hakem (ö. 158/774) ve başkaları menfaatleri için hadis uydurmuştur.[136] Ebû'l-Ayne Muhammed b. Kâsım (ö. 83/703), Ali'nin partisi lehine hadisler uydurmuştur.[137]Murci'e fırkasının mühim bir azası olan Muhammed b. Kâsım et-Talkânî (ö. 310/922)

---

[131] Hayrettin Karaman, **Dört Risale**, Dergah Yayınları, İstanbul 1971, s. 25.
[132] Subkî, "Kâidetunfî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'Hadîs** (thk. Ebû Gudde), MektebuMetbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 2007, s. 19.
[133] Subkî, "Kâidetunfî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'Hadîs**, s. 35.
[134] Kızılkaya, **Cerh ve Ta'dîlde Mezhep Taassubu**, s. 151.
[135] Bkz. Ebû'l-Abbâs ŞemsuddînAhmed b. Muhammed İbn Hâllikân, **Vefeyâtu'l-A'yân** (thk. İhsân Abbâ), DâruSadr, Beyrut 1994, V, 352.
[136] Bkz. Şihâbuddîn Ebû Abdillah Yâkûtb. Abdillah el-Hemevî, **Mu'cemu'l-Udebâ** (thk. İhsân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, V, 2135.
[137] Bkz. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, **Lisânu'l-Mîzân,** Muessesetu'l-A'lemî, Beyrut 1971, V, 346.

fırkasını destekleyen neviden hadis uydurmuştur.[138] el-Mehdî'nin saray adamı Ğıyâs b. İbrahim bir hadiste halifeyi memnun edecek tarzda kasten değişiklikler yapmıştır.[139] Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) aynı halifeye, onun için büyük babası Abbas'ı metheden hadisleri uydurmaya hazır olduğunu beyan etmiştir.[140] Muhammed b. el-Huseyn el-Sulemî tasavvufçuların lehine hadis uydurmuştur.[141] Muhammed b. el-Hasan (ö. 123/743), Aişe'yi metheden[142] ve sünnîlerin lehine olan hadisler vaz etmiştir."[143] Zübeyr Sıddıkî bu rivayetleri aktardıktan sonra şu açıklamayı yapmaktadır: "*Filhakika birçoğu Goldziher tarafından zikredilen bazı şahısları veya kabileleri, husûsî eyalet veya şehirleri metheden ve yahutta bir mezhebi veya mezhep liderlerini tebcil eden hadislerin pek çoğu, neş'etlerini bu maksatlı yalancılardan bazısına borçlu olup, meşhur hadis selâhiyetleri tarafından tamamen yalan hadisler olarak ilân edilmişlerdir.*"[144]

Hadis usûlü kaynaklarında râvinin durumundan söz edilirken, beşi râvinin adaleti beşi de râvinin zabtına yönelik olmak üzere on tenkit noktası belirlenmiştir.[145] Râvinin adaletine yönelik en önemli tenkit noktası râvinin bid'at ehl-i olmasıdır. Ancak bid'atın tanımı, bid'at ehlinin belirlenmesindeki ölçü ve nesnelliğin, tartışamaya açık konular olduğunu belirtmek isteriz.[146] Ayrıca mezhep taassubunun da en çok bid'at kavramı ile ilgili ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Kâsimî'nin şu değerlendirmesi de bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır: "*Cerh ve ta'dîl âlimleri eserlerinde bid'at ile itham edilen birçok râviye yer vermişlerdir. Hâlbuki bu konuda söylenenler, söz konusu olan râvilerden herhangi birinin Şiî, Hâricî, Nâsibî veya başka bir mezhep mensubu olduğuna dair söylentilerden öte bir şey değildir. Üstelik bu söylenenlerin asılsız ve iftira olması bile söz konusudur. Bunun delili de,*

---

[138] Bkz. İbn Arrâk, **Tenzîhu'Şarîa,** I, 12.
[139] Bkz. İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** IV, 422.
[140] Mukâtil b. Süleymân'a yapılan tenkitler için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 405. Zehebî'ye göre hadis münekkitleri, Mukâtil b. Süleyman'ın terkine icma etmişlerdir. Bkz. Zehebî, **Siyeru Â'lâm,** VII, 202.
[141] Bkz. İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** V, 140.
[142] Bkz. İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** V, 128.
[143] Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi**, s. 112-113.
[144] Sıddıkî, **Hadis Edebiyatı Tarihi,** s. 113.
[145] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** Dâru İbn Receb, Kâhire 2006, s. 98.
[146] Bid'ât kavramı ile ilgili yapılan tanımlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ihtilafları için bkz. Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,** s. 167-181.

Sahihayn râvilerinden olup Şiilikle itham edilenlerin birçoğu Şia tarafından hiçbir şekilde tanınmayan kimselerdir. Şia'nın ricâl kitaplarından el-Keşşî ile en-Necâşî'nin eserlerini mukayese ettiğimde bu dediğimin doğruluğunu gördüm."[147]

Mezhep taassubundan kaynaklanan yaklaşımlardan dolayı birçok âlim tenkit edilmiş ve kendilerinden hadis rivayeti terk edilmiştir. Mesela Ebû Hanîfe'nin tenkit edilmesi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. İbn Ebî Hatim *el-Cerh vet-Ta'dîl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin biyografisini verirken onu zem eden şu rivayetlere yer vermiştir: *"İbn Mubârek ondan hadis rivayet etmeyi terk etmiştir. Ebû Hanîfe'nin, Yahyâ b. Saîd'in komşusu olmasına rağmen Yahyâ b. Saîd ona hiçbir soru sormamıştır. Ebû Abdirrahman el-Mukrî onunla ilgili şöyle demiştir: 'Ebû Hanîfe bize hadis rivayet eder, sonunda da, bu duyduğunuz şeylerin hepsi boş ve batıldır derdi.' Câbir el-Yemâmî'ye göre Ebû Hanîfe, Hammâd'ın kitaplarını çalmıştır. İbn Mubârek de aynı iddiayı dile getirmiştir. Ahmed b. Hanbel de, Ebû Hanîfe'nin görüşü mazmum ve hadis ilminde miskin olduğunu söylemiştir."*[148] İbn Ebî Hâtim, başka eserinde de yine Ebû Hanîfe'nin aleyhinde olan rivayetlere yer vermiştir.[149]

Râvilerin değerlendirilmesinde mezhep taassubunu ortaya koyan bir başka delil de, bazı râviler tenkit edilirken gerekçe olarak sadece ehl-i re'y mezhebine mensup veya Ebû Hanîfe'nin arkadaşları olmalarının cerhi için yeterli görülmüş olmasıdır. Mesela İbn Ebî Hatim'in nakline göre Ebû Hâtim, Ebû Yûsuf'u sadûk olarak nitelemiş, ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için ondan herhangi bir şey rivayet edilmesinin uygun olmadığını söylemiştir.[150] Aynı şekilde Esed b. Amr da bu gerekçeden dolayı Ebû Hâtim tarafından cerh edilmiştir.[151]İbn Ebî Hâtim'in, mezhep taassubunu başka bir başlıkta işleyeceğimiz için bununla iktifa edeceğiz.

Bid'at ehli olarak görülmekten kaynaklanan cerhten söz ederken, bu kimselerin rivayet ettiği hadislerin değeri konusuna değinmekte de fayda vardır.

---

[147] Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî, **Kavâidu't-Tahdîs,** Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2006, s. 203.
[148] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 514.
[149] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhû,** s. 119-129.
[150] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 249.
[151] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 262.

Bid'at ehli olmakla suçlananların, sırf ehl-i bid'at olduğu için rivayetlerin terk edilmesinin yanlışlığı ilke olarak birçok âlim tarafından kabul edilmiştir. Rivayeti terk edilmesi gerekenlerin, daha çok dâî, yani mezhebinin propagandasını yapanlar[152] ve yalanı kendilerine mubah gören kimseler olduğu söylenmektedir.[153] Ayrıca bid'at sebebiyle tekfir edilenlerin rivayetlerinin de terk edilmesi gerekmektedir. Ancak bid'at sebebiyle tekfir edilenlerin kimler olduğu meselesinin tam olarak açık olduğunu söylemek mümkün değildir. Bid'at ehlinden rivayet edilip edilmemesi konusunu geniş bir şekilde ele alan Hatib Bağdâdî,[154] şu ifadelerde bulunmaktadır: *"İlim ehli, Kaderiyye, Havâric ve Râfıza gibi bid'at ve heva ehlinden hadis rivayet etmek ve onların hadisleriyle delil getirmek konusunda ihtilaf etmişlerdir. Seleften bir grup te'vilde bulunanları tekfir ettiği, bir kısım da onları fasık kabul ettiği için onlardan hadis rivayet etmeyi yasaklamıştır. Mâlik b. Enes bu görüştedir. Bazı âlimler de yalanı mubah görmeyen ve kendi görüşlerini destekleyen rivayetlerde bulunmadığı sürece onlardan hadis rivayet etmek caizdir demişlerdir. İmam Şâfiî, İbnEbî Leylâ ve Sufyân es-Sevrî böyle düşünen bilgilerdendir. Birçok âlime göre de dâî olanların dışında bid'at ehlinin tüm rivayetleri makbuldür. Ahmed b. Hanbel bu görüştedir."*[155] Bağdâdî'nin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere selef uleması bu konuda ittifak etmemişlerdir. Bu bağlamda İbn Hacer'in konuyla ilgili yaptığı değerlendirme çok yerinde olduğu kanaatindeyiz: *"Bid'atle tekfir edilen herkesin, reddedilmemesi gerekmektedir. Zira her mezhep, muhaliflerini ehl-i bid'at olduğunu iddia etmekte ve onu tekfir etmektedir. Öyle ki, bu iddia kabul edilirse ortada tekfir edilmemiş kimse kalmaz. Gerçek olan, rivayeti reddolunan kimse, şerîatten mütevatir olan ve dinde zarurî olarak bilinen bir şeyi inkar eden veya bunun aksine inanan kimsedir. Ancak bir kimse bu söylenen nitelikte olmaz, buna rivayetindeki zabtıyla birlikte vera ve takvası da uygun düşerse, kabulüne hiçbir engel yoktur."*[156] Ancak

[152] Bağdâdî, **el-Kifâye,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 118.
[153] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 122.
[154] Bkz. Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 112-122.
[155] Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 112
[156] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 121.

İbn Hacer'in ortaya koyduğu bu ilkenin, tüm âlimler tarafından kabul edilmediği de görülmektedir.[157]

Hadis münekkidlerinin, teorik olarak bid'at ehl-i olan râvilerle ilgili ortaya koymuş olduğu ilkenin, çok değerli ve anlamlı olduğunu düşünmekteyiz. Zira bu ilkeye göre bir râvinin rivayetinin terk edilebilmesi için bid'at ehli olmak yeterli değildir. Râvi ya dâî ya da yalanı mubah gören birisi olacaktır. Muhammed b. Abdillah b. Ammâr el-Mevsilî'den (ö. 242/857) gelen rivayet kendisinin bu ilkeye uyduğunu göstermektedir. Mesela Ali b. Ğurâ'nın zayıf olup olmadığı kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: *Ali b. Ğurâ, hadisleri bilmektedir. O, Şia mezhebine mensuptur. Ancak hadis ehli olup onlara vakıf olan bir kişinin, Şii ve Kaderî gibi kendi mezhebinin aleyhinde yalan söylemediği sürece onun rivayetlerini terk etmeyeceğim. Aynı şekilde hadisleri anlamayan bir kişinin, Feth b. Muhammed el-Mevsilî'den (ö. 170/787)[158] üstün olsa da ondan hadis rivayet etmem.*"[159] Ancak pratikte herkesin bu ilkeye uyduğunu söylemek mümkün değildir. Yukarıda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Esed b. Amr hakkında geçen rivayetler, hadis münekkidlerinin bu ilkeye göre hareket etmediklerini göstermektedir. Dolayısıyla bazı âlimlerin cerh ve ta'dîlinde mezhep taassubunun baskın çıktığı söylemek mümkündür.[160]

Hadis ehli, hadisleri asıl kaynağına ulaştırmaya önem verip rivayetler üzerinde istismarı engellemeye çalışmışlardır. Bu düşünceyle cerh ve ta'dîl faaliyetine önem vermişlerdir. Ancak Ehl-i Hadis, yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, zaman zaman cerh metodunu bir silah gibi kullanıp muhalif gördükleri grup veya kişileri dışlayabilmişlerdir. Mesela Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), kelam alanında konuştuğu için Ahmed b. Hanbel tarafından hoş karşılanmamış ve insanları ondan alıkoymuştur.[161] Aynı şekilde Ebû Zur'a da Hâris el-Muhâsibî'yi bu gerekçeyle ehl-i dib'at olarak kabul etmiş ve insanları onun

---

[157] Kızılkaya, **Cerh ve Ta'dîlde Mezhep Taassubu**, s. 163.
[158] Feth b. Muhammed el-Mûsilî, Musûl'un evliyalardan sayılır. Geniş bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** VII, 349.
[159] Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 120.
[160] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi**, s. 168.
[161] Bağdâdî, **Târîh,** VIII, 210.

kitaplarından sakındırmıştır. Öyle ki, Hâris el-Muhâsibî vefat ettiğindecenaze namazını sadece dört kişi kılmıştır.[162]

Halku'l-Kur'an Meselesi: Hadis tarihinde olduğu gibi İslam düşüncesi tarihinde de derin izler bırakan olaylardan birisi "Halku'l-Kur'ân" meselesidir. Ayrıca bu olay zaman içerisinde cerh ve ta'dîl ilmi açısından da önemli bir kritere dönüşmüştür.[163]

"*Mihne, yani kadı, fakihler ve muhaddisleri 'Kur'an'ın yaratılmış bir kelam' olduğu inancını kabul etme konusunda inançlarını sorgulama, yedinci Abbâsî halifesi Me'm'un (198-218/813-833) tarafından ölümünden dört ay kadar önce başlatılmış ve ondan sonraki iki halife Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde de devam etmiştir*."[164]

Halife Me'mûn, hilafetinin 14. yılında (212/827) Kur'an'ın mahlûk olduğunu izhar etmektedir.[165] Daha sonra Me'mûn 218/833 tarihinde Bizans seferine çıktığı sırada Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e bir mektup göndermektedir. Me'mûn bu mektubunda ondan Mihne sürecini başlatmasını, fakihleri ve muhaddisleri "Kur'an'ın mahlûk olduğu" konusunda sorgulamasını istemektedir. Zira kendisi mektubunda, Kur'an'dan da delil getirerek Kur'an'ın mahlûk olduğunu, bunun aksini iddia edenlerin dalalet ve sapıklık içinde olduğunu belirtmektedir.[166]Bunun neticesinde Kur'an'ın mahlûk olduğu doktrininin, Abbâsî Devletinin her yanında benimsenmesi gereken bir inanç ilkesi olarak kabul ve ilan edildiği görülmektedir.

---

[162] Bağdâdî, **Târîh,** VIII, 211.

[163] Ömer Özpınar, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu, Ankara 2005, s. 250. Ayrıca halku'l-Kur'an meselesinden dolayı tenkit edilen râvilerle ilgili bkz. Ebû Gudde, **Mes'eletu Halki'l-Kur'an,** Mektebetu Metbuâti'l-İslâmiyye, Haleb tsz. S. 10-27; Özafşar, **İdeolojik Hadisçilğin Tarihi Arka Planı,** Ankara Okulu, Ankara 1999, s. 40-57.

[164] Nahide Bozkurt, **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi (**Ed. M. Mahfuz Söylemez)**,** Ankara Okulu, Ankara 2012, s. 11.

[165] Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** Dâru't-Turâs, Beyrut 1387, VIII, 631.

[166] Taberî, **Târîh,** VIII, 631.

Me'mûn döneminde başlatılan Mihne süreci, onun ölümüyle geçici olarak son bulmuştur. Ancak kendisinden sonra gelen Mu'tasım ve Vâsık onun vasiyeti üzerine bu süreci devam ettirmişlerdir.[167]

Me'mûn'dan önce bireysel düzeyde tartışılan Kur'an'ın yaratılmışlığı fikri, inançsal boyutu yanında halifenin mutlak otoritesini de güçlendiren en büyük argüman olarak kabul edilmekteydi. Konuyla ilgili Watt tarafından yapılan şu değerlendirme dikkat çekicidir: *"Kur'an, Allah'ın yaratılmış kelâmıdır, demek muhtemelen, O'nun tıpkı bir adamı, uzun, kısa ve orta boylu yaratabileceği gibi, Kur'an'ı da başka türlü yaratabileceği anlamına geldi. Diğer taraftan yaratılmamış kelâm da, nasıl olsa Allah'ın zâtını ve dolayısıyla değişmez oluşunu ifade edecekti. Kur'an'ın bu değişemez vasfı, onu imparatorluğun temeli kılmak için ele alınan sebeplerin bir bölümünü teşkil ediyor ve keza Kur'an'ın selâhiyetli müfessirleri olarak ulemanın gücünü artırıyordu. Yaratılmış bir Kur'an, aynı itibara sahip değildi ve burada, Kur'an'ın ilham alan bir imamın kararı ile tespit olunan şartlarına itiraz kabil olmazdı. Böylece Kur'an'ın yaratılmış olduğu yolundaki inanç, halife ve idarecilerin gücünü, onun yaratılmamış olduğu şeklindeki akide de ulemanın kuvvetini artırırdı.*"[168]

Halku'l-Kur'an meselesinin, genel olarak İslam düşünce tarihinde derin izler bıraktığı gibi, cerh ve ta'dîl ilminde de önemli bir yere sahip olduğunu söylemiştik. Zira râvilerin değerlendirilmesinde Kur'an'ın mahlûk oluşu temel bir kriter olarak kabul edilmiş ve râviler buna göre değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenler tekfir edilmiş ve onlardan gelen herhangi bir rivayet kabul edilmemiştir.[169] Halku'l-Kur'an meselesinde susan veya farklı açılımlar getirmek isteyenler de hadis ehli tarafından tenkit edilmiş ve onlardan hadis rivayeti terk edilmiştir. Hatta mihne olayından sonra bu mesele sebep gösterilerek râvilerin

---

[167] Bu iki halifenin döneminde Mihne uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Muharrem Akoğlu, **Mihne Sürecinde Mu'tezile,** İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 163-188.

[168] W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri** (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Şa-to, İstanbul 2001, s. 222.

[169] Ebû'l-Huseyn Yahyâ b. Ebî'l-Hayr el-Yemenî, **el-İntisâr fi'r-Reddi alâ'l-Mu'tezile,** II, 552; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** Dâru Taybe, Riyâd tsz., I, 383.

cerhi konusunda o kadar ileri gidilmiştir ki, düşmanlık, kıskançlık veya ilmi rekabetten dolayı birbirlerini karalamak isteyen kimi hadisçileri bu konuyu istismar edebilmişlerdir.[170] Mesela Buhârî, Kur'an okunurken çıkan sesin mahlûk olduğunu söylediği için Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî (ö. 258/872),[171] Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a tarafından tenkit edilmiş ve ondan hadis rivayetini terk etmişlerdir.[172]

Ali b. el-Medînî, hadisin her dalında söz söylemeye yetkin bir şahsiyetti. Öyle ki, Buhârî: *"Ben, yalnızca Ali b. el-Medînî'nin yanında kendimi küçük görüyorum*"[173] diyerek onun yetkinliğine işaret etmiştir. Ancak o da halku'l-Kur'an konusundaki tutumundan dolayı tenkit edilmiş ve bazı âlimler tarafından rivayeti terk edilmiştir. Mesela İbrahim el-Harbî, (ö. 285/898), Ali b. el-Medînî'nin rivayetlerini, mihne'nin önde gelen ismi olan Ahmed b. Ebî Duâd'la (ö. 240/854) yakın ilişkisinden dolayı terk etmiştir. Aynı şekilde Muslim de (ö. 261/874) kendi *Sahîh*'inde ondan hadis rivayet etmemiştir. Zehebî'nin naklettiğine göre İbn Ebî Hâtim şöyle demiştir: *"Babam Ali b. el-Medînî'den rivayet etmiş, ancak Ebû Zur'a, mihne'deki tutumundan dolayı ondan hadis rivayetini terk etmiştir.*"[174] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde ricâl tenkidi konusunda otorite kabul ettiği âlimlerin hayatlarını geniş bir şekilde vermiştir. İbn Ebî Hâtim, Ali b. el-Medînî'yi de bu kategoride değerlendirmiş ve onun biyografisini vermiştir. Ancak kendisi onun hayatını verirken;"*Ebû Zur'an'ın, mihne olayından dolayı Ali b. el-Medînî'den hadis rivayetini terk etmiştir"* rivayetine yer vermemiştir. Bununla beraber İbn Ebî Hâtim, diğer münekkidlerin hayatlarını birkaç sayfa verirken, Ali b. el-Medînî'nin hayatını sadece bir sayfa sunmuştur.[175] İbn Ebî Hâtim'in bu tutumunun Ali b. el-Medînî'nin halku'l-Kur'an konusundaki tavrından kaynaklanma ihtimali olsa da kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Aynı şekilde Ali b. Ebî Hâşim, Ebû Hâtim

---

[170] Ömer Özpınar, **Hadis Edebiyatı Oluşumu,** Ankara Okulu, Ankara 2005, s. 250.
[171] Halku'l-Kur'an konusunda Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî ile Buhârî arasında geçen diyalog için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 453-462.
[172] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 259.
[173] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 411.
[174] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** III, 138.
[175] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 264.

tarafından sadûk kabul edilmesine rağmen, halku'l-Kur'an meselesindeki vakf görüşünden dolayı kendisinden hadis rivayeti terk edilmiştir.[176]

Ahmed b. Hanbel'in, halku'l-Kur'an meselesinde imtihan edildiği de bilinmektedir.[177] Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel, halku'l-Kur'an konusunu bir cerh ilkesi kabul etmiş ve râvileri ona göre değerlendirmiştir. Nitekim kendisi mihne olayında Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen ünlü muhaddis Yahyâ b. Maîn ve Ebû Nasr et-Temmâr'dan (ö. 228/842) hadis almayı pek hoş karşılamamıştır.[178]

"*Sonuç olarak Halife Me'mûn'un başlatmış olduğu ve kendisinden sonra da iki halife tarafından devam ettirilen Mihne; İslam düşünce tarihinde önemli bir kırılma meydana getirmiş, bilginlerin düşünce özgürlüğüne getirilen kısıtlama ve buna bağlı olarak yapılan baskı, bilimsel gelişmeyi olumsuz yönde etkileyen, durağan bir dönemi doğurmuştur.*"[179]

Siyasi Çekişmeler: İslam tarihinde Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminden sonra bir takım ihtilaf ve çekişmelerin baş gösterdiği bilinmektedir.[180] Ortaya çıkan bu ihtilaflar, Hz. Ali dönemi ve özellikle sonrasında daha da artmış, tesiri günümüze kadar devam eden bazı hadiselerin meydana gelmesine yol açmıştır. Ayrıca başta siyasi ihtilaf kaynaklı bazı fırkaların, daha sonraki dönmelerde düşünce ve fikir akımına dönüştüğü de görülmüştür. İslam düşüncesinin temelini oluşturan nasslar olduğu için ortaya çıkan bu fırkalar, nassları referans alma ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu sebeple Hz. Osman'ın şahadetinden sonra hadis uydurma faaliyeti hız kazanmıştır. Zira Hz. Osman'ın mazlum olduğuna dair birçok uydurma rivayet nakledilmiştir. Buna karşın Hz. Ali'nin taraftarı olduğunu iddia edenler ise bu konuda daha ileri giderek hadis uydurmada çığır açmışlardır. Bundan dolayı Şia olarak nitelenen fırka, hadis rivayetinde en çok yalana başvuran grup olarak

---

[176] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 252.
[177] Ahmed b. Hanbel'in, mihne olayındaki tavrı ve maruz kaldığı işkence ile ilgili geniş bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XI, 232-265.
[178] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** IV, 410.
[179] Bozkurt, **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi**, s. 25.
[180] Geniş bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, **İslam Tarihi,** Ankara Okulu, Ankara 2006, s. 435-446.

kaydedilmiştir.[181] İmam Ebû Hanîfe'nin, bid'at ehli olanların içerisinde Şia'dan hadis rivayet edilmemesini istemesi de onların bu konudaki aşırılığına işaret etmektedir.[182] Şia'nın önde gelen imamlarından İbn Ebî'l-Hadîd de (ö. 655/1257) konuyla ilgili şöyle demiştir: "*Şunu bil ki, Fezâil ile ilgili uydurma hadisler, ilk defa Şia tarafından ortaya konmuştur. Onlar, önce Hz. Ali hakkında muhtelif hadisler uydurdular.*"[183] İbn Ebî'l-Hadîd'in bu sözünden, hadis uydurma hareketinin Şia tarafından başlatıldığı anlaşılmaktadır.[184]İ bn Sebe'nin,[185] Hz. Osman henüz hayattayken, Hz. Ali adına harekete geçmiş olması da bunu destekler mahiyettedir.[186] Şia'nın, Hz. Ali'nin üstünlüğünü ifade eden uydurma rivayetlerine cevaben, ehl-i sünnet içerisinde de bazıları, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in üstünlüğünü[187]ve halifeliğin Hz. Ebû Bekir'in hakkı olduğunu ifade eden bazı rivayetler uydurmaya başladılar.[188]

---

[181] İbn Teymiyye, **Minhâcu's-Sunne** (thk. Muhammed Raşâd Sâlim), Câmietu'l-İmâm Muhammed, Riyâd 1986, II, 468.

[182] Bağdâdî, **el-Kifaye,** s. 117.

[183] Yaşar Kandemir, **Mezvû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009, s. 28 (İzzuddîn Hâmid b. Ebî'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, Beyrut 1954, III, 26'dan naklen).

[184] Bkz. G. H. A. Juynboll, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşası** (çev. Salih Özer), Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 31.

[185] Abdullah b. Sebe'nin gerçek bir şahsiyet olup olmadığı konusu âlimler arasında tartışılmıştır. Taberî'nin, Seyf b. Ömer'den naklettiğne göre onun annesi San'alı siyahi bir yahudi kadındır. Hz. Osman'ın zamanında Müslüman olmuştur. Daha sonra Hicâz, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır'a giderek Müslümanlar arasında fitne çıkarmıştır. Bkz. Taberi, **Târîh,** IV, 340.Taberînin bu rivayeti daha sonraki âlimler tarafından hemen hemen aynı ifadelerle nakledilmiştir. Ancak bu rivayet, Sünni olan İbn Sa'd ve Belâzurî'nin eserlerinde yer almadığı gibi, Nasr b. Müzâhim el-Minkârî ve Ya'kûbî gibi Şiî kaynaklarda da yer almamıştır. Bkz. Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", **DİA,** I, 1988, s. 133. Seyf b. Ömer'in, hadis münekkidleri tarafından tenkit edildiği bilinmektedir. Meslea İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Yahyâ b. Maîn onu ضعيف الحديث, Ebû Hâtim de onu متروك الحديث olarak nitelemiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 257. Abdullah b. Sebe ile ilgili yapılan yorumlara bakıldığında kendisinin gerçek bir kişi olduğu hususu oldukça şüpheli olduğu söylenebilir. Geniş bilgi için bkz. Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,** Şa-to, İstanbul, 2001, s. 71-72; Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", **DİA,** I, 1988, s. 133-134.

[186] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 28.

[187] Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili mevzu hadisler için bkz. İbn Cevzî, **el-Mevzûât,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1983, I, 304, 328.

[188] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 31. Hammâde'nin de işaret ettiği gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in üstünlüğü ile ilgili bazı rivayetlerinin uydurulması, bazı sahâbilerin faziletine işaret eden tüm rivayetlerinin mevzu olduğu anlamına gelmemektedir. Bkz. Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî,** s. 98.

İslam tarihinde siyaset sahnesine çıkan Emevîlerle beraber hadis uydurma hareketi hız kazanmıştır. Şia, Emevîler hakkında hadis uydururken, Emevî taraftarları da onların aleyhinde hadis uydurmaktan geri kalmamıştır.[189]

Fitnenin başlamasıyla ilk olarak Şîa ile beraber Havâric/Hâricî fırkası ortaya çıkmıştır. Önceleri Hz. Ali'nin taraftarları iken, hakem meselesinden dolayı onu terk ederek ve hatta tekfir ederek ortaya çıkan bir fırkadır.[190]

Hâricîlerin, diğer batıl fırkalar gibi hadis uydurduklarına dair çok nakil bulunmamaktadır. Kaynaklarda genellikle Hâricîlerin hadis uydurduklarını gösteren İbn Lehî'a'dan (ö. 174/790) gelen şu rivayettir: *"Hâricîlikten ayrılarak tevbe eden bir şeyhin şöyle dediğini duydum: 'Bu hadisler dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin. Çünkü biz, hoşumuza giden herhangi bir ameli hadis yapıveririrdik.*"[191] Bağdâdî'nin naklettiği başka bir rivayette ise İbn Lehî'a' bid'at ehli olan bir şeyhten işittiğini, yani hangi fırka olduğunu söylememiştir.[192] Ayrıca Hammâd b. Seleme de(ö. 167/784) bazı lafzî farklılıklarla beraber bu anlama gelen bir nakilde bulunmuş ve İbnu'l-Cevzî'nin ifadesinde Hammâd b. Seleme'nin söz ettiğinin Rafızilerden olduğunu söylemiştir.[193] Ayrıca Sahâbe de hâricîlerin haberlerini kabul etmişlerdir. Hâricîler, haberlerin doğruluğunu çok araştırdıkları ve yalanı da büyük günahlardan kabul ettiklerini söylenmektedir.[194] Bununla beraber hâricîlerin hiçbir şeklide hadis uydurmadıklarını söylemek mümkün değildir. İbn Lehî'a'dan nakledilen rivayeti de göz önünde bulundurularak onların, düşüncelerini destekleyecek rivayetler uydurmuş olabileceklerine ihtimal verilmelidir.[195]

Fitnenin yol açtığı tarafgirlik duygusu ve etkisi Şia ve muhalifleri arasında görüldüğü gibi, dört halifeden sonra Müslümanları yöneten Emevî ve Abbâsîler

---

[189] Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî**, s. 98.
[190] Hâricîlerin tanımı için bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihel**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2010, s. 133; Fığlalı, "Hâricîler", **DİA,** XVI, 169.
[191] Bağdâdî, **el-Kifaye,** s. 114.
[192] Bağdâdî, **el-Kifaye,** s. 114.
[193] İbn Cevzî, **el-Mevzûât,** I, 39.
[194] Bağdâdî, **el-Kifaye,** s. 116.
[195] Bkz. Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 34-35.

arasında da görülmektedir. Bu bağlamda kaynaklarda Emevîleri ve Abbâsîleri medh ve zem eden nakiller bulmak mümkündür.[196]

"*Siyasî menşe'li uydurmalar hakkında netice olarak diyebiliriz ki, parti sevgisi, aşırı tarafgirlik veya bu kisvelerle kamufle edilen menfaat hırsı, bir kısım insanlara dinî gayretlerini gölgede bırakacak derecede hâkim olmuş ve bu sebeple siyasî mahiyette pek çok hadis îmâl edilmiştir."*[197]

Terğîb ve terhîb: Müslüman toplumu içerisinde bazılarının, insanları hayra teşvik ve kötülüklerden alıkoymak amacıyla bir takım rivayetler uydurduğu görülmektedir. Bu uydurma faaliyeti de toplum içerisinde zühd ve takva ehli olarak geçinen, fakat hadislerin ruh ve manasından haberdar olmayan kişiler tarafından yapıldığı bilinmektedir.[198] İbnu'l-Cevzî onların bu eylemlerini, sanki İslam dini eksiktir de onlar onu tamamlamak istemektedir şeklinde yorumlamaktadır.[199]

Zâhid ve sâlih olarak geçinenlerin hadis uydurma faaliyetlerinin çok tehlikeli olduğunu belirten Subhi Sâlih şöyle demektedir: *"Bazı zâhid ve mutasavvıfların, insanları salih amellere teşvik etmek için Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söylemediği bir sözü hadis diye uydurmakta bir beis görmemeleri hakikaten çok gariptir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) seçkin hikmetlerinden ve özlü sözlerinden meydana gelen, dilin sayıp dökemediği bu büyük servet onlara kâfi gelmemiş gibidir. Bu adamların ibadetle meşgul olmaları, zühd ve iffetle tanınmaları, halkı, uydurdukları şeye aldanmaya sevk etmektedir. Bu cihetten zararları tasavvurumuzun çok üstündedir. Cehaletleri sebebiyle İslam'ın güzel yüzünü çirkinleştirmişler, İslam prensiplerinin arasında bulunmayan şeyleri, İslam esaslarındadır, diye sokuşturmuşlardır."*[200]

---

[196] İbn Cevzî, **el-Mevzûât**, II, 3,
[197] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 38.
[198] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 53.
[199] İbn Cevzî, **el-Mevzûât**, I, 39.
[200] Subhi Sâlih, **Hadis İlimleri ve Istılahları** (çev. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul 2007, 218.

Yahya b. Saîd el-Kattan: "*Hadis konusunda Salih olarak görünen kişilerden daha çok yalan söyleyenini görmedim"*[201] diyerek hadis uydurmada bu kişilerin etkisine ve yaptıkları işin tehlikesine işaret etmektedir. Aynı şekilde zâhid olarak bilinen Ahmed b. Muhammed el-Bâhilî (ö.272/888), kendisine rivayet ettiği hadislerin kaynağı sorulduğunda şu ilginç cevabı vermiştir: "*Halkın kalbini yumuşatmak için bunları uydurduk*."[202]

Bazı ibadetlerin sevabı bağlamında uydurulan kimi rivayetlerin, duyanların anlama kapasitesini zorladığı ve uyduranların da hayal güçlerinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.[203]

İnsanları hayra teşvik etmek için uydurulan hadislerin çoğu namaz ve oruç hakkındadır. Bununla beraber diğer ibadet türleri için de hadis uydurulmuştur. Ancak fezâilu'l-Kur'an meselesi hakkında çok daha fazla rivayet uydurulmuştur. Öyle ki, Kur'an'ın bazı surelerinin fazileti hakkında gelen rivayetlerle yetinmeyenler, her sure

---

[201] Emîr Ebû İbrahim İzzuddîn Muhammed b. İsmail, **Tevdîhu'l-Efkâr,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 58.

[202] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 141.

[203] Şu rivayetler bu insanların hayal güçlerinin genişliğini ortaya koymaktadır: Kim Cuma günü Cuma niyetiyle gusül alırsa Allah (c.c.) kıyamet gününde onun vücudunda bulunan her bir kıl için bir nur yazacaktır. Ayrıca Allah (c.c.) cennette ona, su damlaları sayısı kadar inci, zümrüt ve zebercetten meydana gelen dereceler verecektir. Her derece arasındaki mesafe bin yıl yürüme mesafesindedir. Kim pazartesi günü dört rekat namaz kılıp her rekatta birer defa Fâtiha, Ayete'l-Kursî, İhlâs, Felak, Nas sureleri okur, selamdan sonra da on defa istiğfar eder ve on sefer de Hz. Peygamber'e (s.a.s.) salât ve selâm getirirse bütün günahları affolunur ve Allah (c.c.) ona cennete beyaz inciden yapılmış on odalı bir köşk verecektir. Her odanın uzunluğu ve genişliği üçer bin zira'dır. Ayrıca birinci oda beyaz gümüşten, ikincisi altından, üçüncüsü inciden, dördüncüsü zümrütten, beşincisi zebercetten, altıncısı iri incilerden, yedincisi parlayan bir nurdan yapılmıştır. Odaların kapıları anberden yapılmış olup her kapının üzerinde zâferandan bin tane örtü yer almaktadır. Her odada kafûrdan yapılmış bin karyola ve her karyolanın üzerinde de bin yatak ve her yatakta da Allah'ın (c.c.) en güzel kokulardan yarattığı hûri bulunmaktadır. Hûrilerin ayaklarından diz kapağına kadar olan kısımları yaş zâferandan, diz kapaklarından göğüslerine kadar olan yerleri en değerli miskten, göğüslerinden boyunlarına kadar gri anberden, gerdanı da beyaz kafûrdan yaratmıştır. Her bir hûrinin üzerinde de en güzel cennet elbiselerinden yetmiş elbise bulunmaktadır. Bkz. Ali el-Kârî, **el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Marfûa,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut tsz., s. 424; İbn Cevzî, **el-Mevzûât,** II, 117; İbn Irâk, **Tenzîhu'ş-Şarîa**, II, 86. Terğîb ve terhîb konusunda hadis uyduranlar o kadar ileri gitmişlerdir ki, bazı ibadeti yapanlara, nubûvvet sevabı verileceği bile iddia etmişlerdir. Kuşluk namazının sevabını belli şekilde kılanlara yetmiş Peygamberin sevabının verileceğine dair nakiller örnek verilebilir. Bkz. Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrahim, **el-Lu'luu'l-Mersûs,** Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut 1415, s. 186. Bu rivayet bağlamında Ali el-Kârî: "*Bu yalancı ve pis bilmiyor ki, peygamber olmayan bir kişinin, Hz. Nûh'un ömrü kadar ibadet etse bile, bir peygamberin sevabına ulaşamaz*" diyerek bunların iftiralarına adeta isyan etmiştir. Kârî, **el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Marfûa,** s. 424.

için ayrı ayrı hadis uydurmaya çalışmışlardır.[204] Sa'lebî ve Beydâvî gibi müfessirler, mevzu olduğuna işaret etmeden bu rivayetleri tefsirlerine aldıkları için tenkit edilmişlerdir.[205]

Fezâilu'l-Kur'an meselesi ve hadis uydurma ile ilgili en çarpıcı gerekçe şu tartışmalı nakil olsa gerektir: Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî (ö. 173/789) surelerin fazileti ile ilgili hadis uydurmasının sebebi kendisine sorulduğunda şu cevabı vermektedir: "*İnsanların Ebû Hanîfe'nin fıkhı ve İbn İshâk'ın meğâzîsi ile meşgul olduğunu gördüm. Onları Kur'an'a teşvik etmek için surelerin fazileti ile ilgili hadis uydurdum.*"[206]

---

[204] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 54.

[205] el-Kârî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, Dâru'l-Erkem, Beyrut tsz., s. 437.

[206] Ebû Abdillah el-Hâkim Muhammed b. Abdillah en-Nisâbûrî, **el-Madhel ilâ Kitâbi'l-İklîl** (thk. Fuâd Abdulmun'im Ahmed), Dâru'd-Da've, el-İskenderiyye tsz., s. 54; Kârî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, s. 448. Birçok kaynakta yer alan bu rivayet ve bunu nakleden Nûh b. Ebî Meryem'in durumu âlimler arasında tartışılmıştır. Ricâl kitaplarına bakıldığında genel olarak Nûh b. Ebî Meryem münekkidler tarafından tenkit edilmiştir. İbn Adî'nin iddiasına göre Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797) onu hadis uydurmakla suçlamıştır. Bkz. Ebû Ahmed b. Adî, **el-Kâmil fî Duafaâi'r-Ricâl** (thk. Abdulfettâh Ebû's-Sunne), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, VIII, 101. Ancak İbn Adî, onun biyografisini verirken sonunda "zayıf olmasına rağmen hadisi yazılır" demiştir. İbn Adî, **el-Kâmil fî Duafaâi'r-Ricâl**, VIII, 299. İbn Sa'd (ö. 230/844), sadece Nûh'un künyesini Ebû İsme olduğunu söylemiş, cerh ve ta'dîline dair herhangi bir ifadede bulunmamıştır. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, VII, 262. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), onun hakkında: "Hiçbir şey değildir ve hadisi yazılmaz" demiştir. Bkz. Ebû'l-Farac Abdurrahman b. Ali b. Muhammmed b. el-Cevzî (thk. Abdullah el-Kâdî), **ed-Duafâ' ve'l-Metrûkûn**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1406, III, 167. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), onun münker hadisleri rivayet ettiğini söylemiştir. Bzk. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 551. Buhârî (ö. 256/870), râvinin hadisi sahih olmadığını ve onu "zâhibu'l-hadîs cidden" olarak nitelemiştir. Bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Evset,** II, 230; **et-Târîhu'l-Kebîr,** VIII, 7. Muslim (ö. 261/875), onu metrûku'l-hadîs tabiriyle nitelemiştir. Bkz. Muslim, **el-Kunâ ve'l-Esmâ** (thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî) İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medîne 1984, I, 643. Ebû Zur'a (ö. 264/878), onun hakkında: "Hadisi zayıftır" demiştir. Ebû Hâtim (ö. 277/891), onu "metrûku'l-hadîs" olarak kabul etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 551. İbn Hibbân (ö. 354/965), onu isnadları karıştırmakla suçlamış ve hiçbir şekilde onunla ihticac olmaz demiştir. Bkz. İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, III, 48. Nûh b. Ebî Meryem ile ilgili yapılan bu tenkitler, müfesser olmadığı için eleştiriye açık olduğunu belirtmek isteriz. Ayrıca ona yapılan tenkitlerin çoğu hadisi, zayıf, münker, metrûk rivayetleri nakletmiş veya tedlîs yapmış şeklindedir. Bkz. Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi,** s. 170. Bu tür ithamlar da râvinin, hadis rivayetinde bilerek yalan söylediği tespit edilmedikçe, adaletini ortadan kaldırmamaktadır. Nûh b. Ebî Meryem gibi büyük bir âlimin bilerek yalan söylemesi düşünülmemektedir. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), Mektebetu'l-Metbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1429, s. 574. Nûh b. Ebî Meryem'e nispet edilen bu rivayetin yer aldığı ilk kaynak Hâkim en-Nisâbûrî'nin "el-Madhel ilâ Kitâbi'l-İklîl" adlı eserdir. Bkz. Hâkim, **el-Madhel ilâ Kitâbi'l-İklîl**, s. 54. Bu kitaptaki rivayet, "Nûh b. Ebî Meryem, İkrime ve İbn Abbâs" formatında gelmiştir. Ayrıca Nûh b. Ebî Meryem'e nispet edilen bu rivayet Hâlîlî'nin "el-

Bazı amellerin sevabı veya cezası ile ilgili hadis uyduranların, bu işi Allah için yapıp sevap beklemeleri ayrı bir garabettir.Mesela dünya zevklerini terk eden ve zâhid olarak bilinen Meysere b. Abdirrabih, vefat edeceği sırada kendisine "*Rabbinden ümitvar ol*" denildiğinde şöyle cevap vermiştir: "*Nasıl olmam ki, ben Hz. Ali'nin fazileti ile ilgili yetmiş bin hadis uydurdum.*"[207]

Âlimler, herhangi bir konuda hadis uydurulmasının caiz olmadığını söylemişlerdir. Ancak terğîb ve terhîb konusunda hadis uydurmayı mubah gören tek mezhep bid'at ehli olan Kerrâmiyye mezhebidir.[208] Buna rağmen diğer mezhep

---

İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs" isimli eserinde de yer almaktadır. Buradaki rivayette ise Nûh b. Ebî Meryem ile İkrime arasında meçhul bir şahıs yer almaktadır. Bkz. Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halîl b. Abdillah, **el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadîs** (thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs), Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1409, III, 901. Nûh b. Ebî Meryem'e nispet edilen bu rivayet hem sened hem de metin yönünde ciddi problemleri barındırmaktadır. Hâkim en-Nisâburî'nin eserinde yer alan rivayet tahkik edildiğinde bir inkıtaın söz konusu olduğu görülmektedir. Zira bu rivayete göre Ebû Ammâr قِيلَ لِأَبِي عِصْمَةَ (Ebû İsme'ye denildi ki) diyerek kendisi doğrudan Nûh b. Ebî Meryem'den işitmediği anlaşılmaktadır. Ebû Ammâr Husayn b Hurays (ö. 244/859) olduğu kabul edilmektedir. Bu râvinin en erken rivayeti 181/797'de vefat İbn Mubârek'ten olduğu kabul edilmektedir. Nûh b. Ebî Meryem'in vefatı 173/790 olduğuna göre Husayn b Hurays'ın onu görüp ondan rivayet etmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla cehâletu'r-râvî veya inkıta sebebiyle rivaytin senedi zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), s. 575; Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, s. 171. Ayrıca bu rivayet göre Nûh b. Ebî Meryem İkrime ile görüşmüştür. İkrime'nin vefatı 104/723'tür. Nûh b. Ebî Meryem'in en erken rivayeti 125/743'te vefat eden Zuhrî'dendir. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), s. 576. Dolayısıyla Nûh b. Ebî Meryem'in, İkrime ile görüşüp hadsi rivayet etmesi zor görünmektedir. Halîlî'nin rivayetinde ise İkrime ile Nûh b. Ebî Meryem arasında meçhul bir şahıstan söz edilmektedir. Aynı şekilde bu rivayet de cehâletu'r-râvî durumu söz konusudur. Bu rivayet sened açısında problemli olduğu gibi mana yönünde de problemlidir. Nûh b. Ebî Meryem, Ebû Hanîfe ve Ebû Leylâ'dan fıkhı, Haccâc b. Ertât'tan hadis, Muhammed b. İshâk'tan meğâzî Kelbî ve Mukâtil'den tefsir aildığı için "el-Câmi'" lakabını almıştır. Bkz. İbn Adî, **el-Kâmil fî Duafaâi'r-Ricâl,** VIII, 292. Dolayısıyla kendisi bu ilimlerle meşgul iken insanları bundanalıkoyması düşünülemez. Ayrıca Mevzûat edebiyatında sûrelerin fazileti ile ilgili Nûh b. Ebî Meryem, İkrime ve İbn Abbâs şeklinde rivayet de bulunmamaktadır. Bkz. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), s. 579. Görüldüğü gibi Nûh b. Ebî Meryem'e nispet edilen bu rivayet, hem sened hem de mana açısından birçok problemi içermektedir. Kâdılık gibi ulvi bir göreve kadar yükselenve re'y eh-li olarak bilinen bir şahsiyetin, sırf insanları Ebû Hanîfe'nin görüşleri ve meğâzîden alıkoymak için bilerek hadis uydurması düşünülemez. Dolayısıyla bu kadarproblemli bir rivayetin üzerinde hüküm bina etmek doğru olmasa gerektir. Ayrıca bu rivayet ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed Naim, **Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,** DİB, Ankara 1982, I, 285-285, 496-498; Leknevî, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), s. 573-580; Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, s. 166-174.

[207] Suyutî, **Tedrîbu'r-Râvî,** Dâru Taybe, Riyâd tsz., I, 333. İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn* adlı eserinde Meysere b. Abdirabbeh biyografsini veirrken ondan hadis rivayet edilmesinin helal olmadığını söyledikten sonra; "ancak i'tibar için alınabilir" demektedir. Bkz. İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn,** III, 11.

[208] Nevevî, **Şerhu Sahîhi Muslim,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392, I, 56. Kerrâmiyye mezhebi için bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye" **DİA,** XXV, 294-296, İstanbul 2002.

mensuplarından bazı kişiler bireysel de olsa insanları hayra teşvik etmek ve günahtan sakındırmak amacıyla bu yola başvurmuş ve bir takım rivayetler uydurmuşlardır. Özellikle bazı tasavvuf ehlinin: *"Biz, lehine hadis uyduruyoruz, aleyhine değil"* demiş olması işin vahametini ortaya koymaktadır.[209] Hâlbuki dine hizmet etmek isteyenlerin temel görevi İslam düşüncesinin pak halini muhafaza etmek iken, iyi niyetle hadis uydurmaya çalışanlar, İslam düşüncesine bilerek zarar vermek isteyenlerden daha tehlikeli olmuşlardır.[210]

Hadis uydurma konusunda salih görünen kimselerinin tespiti her ne kadar zor da olsa, hadis münekkidlerinin titiz çabalarının neticesinde tespit edilmiş ve hadisler, onların şerrinden muhafaza edilmeye çalışılmıştır.[211]

Yukarıda sayılan sebepler başta olmak üzere, şahsi menfaat düşüncesi ve bazı vaiz kıssacılarda olduğu gibi İslam tarihinde hadis uydurma girişimi gerçekleşmiştir. Bu ve buna benzer durumlar zuhur edince, bazı hadis münekkidleri, sahih hadisleri korumak amacıyla bazı sistemler geliştirmişlerdir. Daha sonra cerh ve ta'dîl ilmi olarak şekillenen bu sistem aracılığıyla bu hastalığa yakalanan râviler tespit edilmiş ve onlardan hadis rivayet edilmemesi gündeme gelmiştir. Ancak bireysel zaaflar, mezhep taassubu, hadis rivayetinde hassas olmama gibi hastalıkların yayıldığı bir ortamda bu sistemin eksiksiz ve bütün yönleriyle objektif olduğunu iddia etmenin de zor olduğu görülmektedir. Nitekim mezhep taassubu bağlamında bazı âlimlerin tenkidi ile ilgili naklettiğimiz rivayetler de bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda herhangi bir râvi için yapılan değerlendirmelerde, hakkında hüküm beyan edenin mezhebi, düşüncesi ve değerlendirdiği râvi ile ilgili ikili ilişkilerin göz önünde bulundurulmasının gerekli olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca sadece bir münekkid veya bir eserle yetinmeyip farklı kaynaklara bakılması da nesnel bir değerlendirme olacaktır.

---

[209] Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî,** s. 106. Tasavvuf ehlinin temel olarak aldığı rivayetler için bkz. Ahmet Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları,** DVY, Ankara 2009.

[210] Kandemir, **Mezvû Hadisler,** s. 57.

[211] Hammâde**, el-Menhecu'l-İslâmî**, s. 107.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN EBÎ HÂTİM er-RÂZÎ'NİN HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ

1. 1. İBN EBÎ HÂTİM er-RÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Kişinin yetişmesi ve düşüncesinin teşekkülünde döneminin siyasi, iktisadi ve ilmi hareketlerinin çok önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla her hangi bir şahsiyetin hayatı ele alındığında, yaşadığı dönemi ve o dönemde meydana gelen gelişmeleri iyi araştırıp tahlil etmeden yapılan her hangi bir değerlendirmenin sübjektif kalacağını söylemek mümkündür. Bu nedenle biz de İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin hayatına başlamadan önce yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ilmi durumunu kısaca ele almaya çalışacağız.

1.1.1. Siyasi Durum

İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin hayatı, 240/854 ile 327/938 tarihleri arasındaki döneme denk gelmektedir. Tarihçiler, Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bu dönemi "Türklerin Saraya Nüfuz Ettiği Dönem" olarak nitelendirmektedir. Zira bu dönemde, özellikle de hicri 232/846-334/945 tarihleri arasında Türklerin Abbasî devletindeki etkilerini artırdığı görülmektedir.[212]

Türklerin saraya nüfuz ettiği dönemin başlangıcı Abbâsî halifesi Mütevekkil'in (232-247/847-861) halifeliğine denk gelmiştir. Mütevekkil, onların devlet yönetimini ve orduyu ele geçirdiklerini gördüğünde, siyasi ve askeri otoritelerini azaltmaya çalışmış, ancak babası tarafından veliaht tayin edilmeyen

[212] Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi** (çev. İsmail Yiğit-Sadretttin Gümüş), Kayıhan, İstanbul 1985, III, 333.

Muntasır Billâh (247-248/861-862),bazı Türk komutanlarla anlaşarak halife Mütevvekil'i öldürmüştür. Bu olayın, Türklerin siyasi otoriteyi ve devleti ele geçirmelerinin başlangıcı olduğu tarih kitaplarında kayıtlıdır.[213]

İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı Rey şehri de diğer şehirler gibi bu istikrarsızlıktan nasibini almış, uzun bir dönem farklı hükümdar ve hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Rey, önce Tahirîlerin yönetimine tanıklık etmiştir. Daha sonra Hasan b. Zeyd tarafından Taberistan'da kurulan Zeydiye Devleti tarafından uzun bir çatışmadan sonra Tâhirîlerin elinden alındı.[214] Taberistan'da kurulan bu devlet Abbasî Devletinden tam bağımsız olarak yönetildi.[215]

Yönetimin el değiştirmesi Rey şehrine huzur ve istikrarı getirmemiş, bilakis şehir, Tahirîler (205-260/821-873)ve Zeydîler arasında meydana gelen şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Bu çatışmalar Saffârîlerin Horasan bölgesine gelip Tâhirîlerin hâkim olduğu yerleri ellerinden alıp devletlerini kuruncaya kadar devam etmiştir. Saffârîler devleti kurulduktan(247-289/861-903) sonra Tâhirîler devre dışı kalmışlarsa da bu sefer Safârîler ile Zeydiler çatışmışlardır.

Saffârî Devleti güçsüz duruma düşünce Samânî Devleti (204-390/819-1005), Rey şehrinin yönetimini ele geçirip hicri 289 tarihinde Safârîlerin varlığına son vermiştir.[216] Rey halkı, Samânîlerin yönetiminde de huzur ve sükûnete kavuşamamıştır. Samânî Devletinin komutanlarından birinin haraç adı altında halktan büyük bir miktar mal toplayıp kaçmış olması, şehirdeki yönetimin yapısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[217]

Şehirde var olan bu siyasi istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı, halkın mallarının büyük bir kısmının telef olmasına yol açıyordu. Zira halk, can ve mal güvenliğini sağlamak için gelen yöneticilere büyük bir harcamada bulunmak zorunda kalıyordu. Ayrıca Rey'de bulunan âlimler de bu güvensizlik ortamından nasibini alıyordu. Onlar da gelen yöneticilere eserler ithaf etmek veya onların ismiyle kitaplar telif etmek suretiyle kendi güvenliklerini sağlıyorlardı. Nitekim İbn Ebî Hatim,

---

[213] O dönemdeki gelişmelerle ilgili bkz: İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, VI, 171-184 (247/861-248/862 olayları).
[214] Taberî, **Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk**, V, 365.
[215] Rıf'at Fevzi, **İbn Ebî Hâtim ve Eseruhu fi İlmi'l-Hadîs,** Mektebetü'l-Hâncî, tsz., Kahire, s. 14.
[216] İbnu'l-Esîr**, el-Kâmil fi't-Târîh**, VI, 260 (295 Olayları).
[217] İbnu'l-Esîr**, el-Kâmil,** VI, 261 (295 olayları).

şehrin yönetimini ele geçiren Şii Ahmed b. Hasan'a, Ehl-i Beyt'in fazileti hakkında bir eser kaleme alıp takdim etmiştir. Mansur b. İshâk es-Samânî şehre hâkim olduğunda (290-296/903-909) Muhammed b. Zekeriya er-Râzî de (ö. 313/923) tıp ile ilgili bir eser kaleme almış ve esere Mansur b. İshâk es-Samânî'nin adını vererek bu geleneği sürdürmüştür.[218]

Halkın ve âlimlerin bütün bu çabalarına rağmen yine Ebû Zur'a er-Râzî, Yahya b. Muaz er-Râzî ve İbn Ebi Hâtim başta olmak üzere birçok âlim bu siyasi istikrarsızlıktan dolayı olsa gerek Rey'i terk etmek zorunda kalmışlardır.[219]

Kısacası İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde merkezi yönetimin gücü zayıflamış, Rey şehri, bazıları tam bazıları ise yarı bağımsız hanedanlar tarafından yönetilmiştir.

1.1.2. Sosyo-Kültürel Durum

Rey şehri, Tahran'ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda Elbruz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Rey şehri bulunduğu konum itibariyle önemini her zaman korumuştur. Zira Rey'i Anadolu'ya bağlayan tarihî İpek yolu üstünde bulunması, ayrıca kuzeydeki Mâzenderân bölgesinden gelen birçok yolun burada birleştikten sonra ülkenin başka taraflarına yönelmesi şehrin önemini artmıştır. Ayrıca Rey şehrinin isminin Avesta ve eski Pers kitâbelerinde Raghâ-Ragâ şeklinde geçtiği görülmüştür. Persler döneminde Media (Cibâl) eyaletinin en önemli yerleşim yeriydi. Şehir, son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in Nihâvend savaşında (21/642) yenilgiye uğramasından iki ay sonra Urve b. Zeyd et-Tâî'nin kumandanlığını yaptığı İslam orduları tarafından savaş yapılmadan barış yoluyla fethedildi. Ancak Rey halkı bir süre sonra anlaşmayı bozdu. Bunun üzerine şehir (23/644) Karaza b. Ka'b tarafından yeniden feth edildi. Şehir ikinci kez feth edildikten sonra yine isyan çıkmış (25/646), çıkan bu isyan Kûfe

[218] Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 121-122.
[219] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 15.

valisi Sa‘d b. Ebî Vakkâs tarafından bastırılmıştır. Zaman içerisinde birçok İran şehrinde olduğu gibi Rey'de de yavaş yavaş İslam hâkimiyeti yerleşmiş oldu.[220]

Ya‘kûbî'nin (ö. 292/905) verdiği bilgiye göre Halife Mansûr döneminde Mehdî, Abdulcebbâr b. Abdirrahman el-Ezdî ile savaşmak üzere Horasan'a yöneldiğinde Rey'de kalmış ve oğlu Hârûn Reşîd orada dünyaya gelmiştir. Ayrıca Mehdi Rey'de kaldığı süre içerisinde muhteşem binalar inşa etmiş ve şehre "Muhammediye" ismini vermiştir.[221] Belâzûrî (ö. 279/892-93); Rey halkının h.279'a kadar hala Mehdî'nin 158 tarihinde inşa ettiği binalarda oturduğunu ve onun inşa ettirdiği mescitlerde ibadet ettiğini söylemiştir.[222]

Bazı araştırmacılara göre Mehdi'nin bazı Arap ailelerle beraber birkaç yıl Rey'de kalmasının, Rey'in Araplaşması ve Arapların oraya yönelmesinde etkili olmuştur.[223] Ancak Ya'kubî'nin de ifade ettiği üzere Arapların bu yönelişinin şehrin genel yapısını değiştirmediği ve halkın büyük bir kısmının Acemlerden oluştuğu görülmüştür.[224]

Rey sakinleri şu tabakalardan oluşmaktaydı:

a) Rey şehrini muhafaza eden ordu,

b) Halifeye yakın zenginler ve arazi sahipleri,

c) Ziraatla uğraşanlar,

d) Zanaatkârlar.

Toplumu oluşturan bu katmanlar, birbirlerinin tecrübelerinden faydalanmakta ve herkes toplumun yaşam kalitesinin ve refahının yükselmesine katkıda bulunmaktaydı. Nitekim o dönemde hastaların tedavisinin yapıldığı bir hastanenin

---

[220] Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", **DİA,** İstanbul 2008, XXXV, 40.
[221] Ya‘kubî, **el-Buldân,** s. 89.
[222] Belâzurî, **Futûhu'l-Buldân**, s. 446.
[223] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 18.
[224] Ya‘kûbî, **el-Buldân,** s. 89.

varlığı bile Rey'deki refah düzeyinin hangi seviyede olduğunu göstermektedir.[225] Ayrıca Rey şehrinin hicri dördüncü yüzyılda ticarî faaliyetlerin yoğunlaşması sonucunda büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Zira şehrinbu dönemde güneybatıda Bağdat tarafına açılan Bâtâkarh, kuzeybatıda Kazvin'e açılan Balîsân, kuzeydoğuda Taberistan'a açılan Kûhek, doğuda Horasan'a açılan Hişâm ve güneyde Kum'a açılan Sîn olmak üzere beş büyük kapısının var olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde Rey Darphânesi'ndeki yoğun sikke basım faaliyetleri de şehrin ekonomik durumunu göstermektedir.[226] Yine bu dönemde Rey'de, Hanefî ve Şâfiî mezhebine göre hareket edildiği görülmektedir. Zira halkın büyük bir kısmı Hanefî ve Şâfiî mezhebine mensup olup; şehrin ulu camisinde bir gün Hanefî, bir gün Şâfiî imamın namaz kıldırıldığı nakledilmektedir.[227]

1.1.3. Ekonomik Durum

Rey şehri, Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihî ipek yolu üstünde yer alması ve kuzeydeki Mâzenderân bölgesinden gelen birçok yolun burada birleştikten sonra ülkenin başka taraflarına yönelmesi şehrin önemini arttıran önemli bir faktör olmuştur.[228]

İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İstahrî (ö. 340/951), Rey şehrini şöyle nitelemektedir: *"Irak'ı geçip doğu tarafına gidildiğinde Rey'den daha büyük, imar konusunda ondan daha güzel ve halkın daha çok zengin olduğu başka bir yer bulmak imkânsızdı. Binalarında toprak, bazen de tuğla kullanılmaktaydı. Rey'in bir sürü kapı ve çarşısı bulunmaktaydı. Kuyu suları kullanılmakla beraber içme suyu sağlayan birçok nehir ve su kanalları bulunmaktaydı*."[229]

Rey, ticaret faaliyetlerinin burada yoğunlaşması neticesinde IV./X. yüzyılda büyük bir gelişme gösterdi. Şehrin bu dönemde güneybatıda Bağdat istikametine

---

[225] Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 116.
[226] Özgüdenli, "Rey", **DİA,** XXXV, 40.
[227] Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm,** Dâru Sadr, Beyrut 1991, s. 391.
[228] Özgüdenli, "Rey", **DİA,** XXXV, 40.
[229] Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, **el-Mesâlik,** Dâru Sadr, Beyrut 2004, s. 207.

açılan Bâtâkarh, kuzeybatıda Kazvîn'e açılan Balîsân, kuzeydoğuda Horasan'a açılan Hişâm ve güneyde Kum'a açılan Sin olmak üzere beş büyük kapısı vardı.[230]

Şehirlerin anası sayılan Rey şehri, tekstil ve seramikte önemli bir yere sahipti. Şehirde üretilen ticarî mallar arasında ipekli dokuma ile cilalı porselen tabakalar dikkat çekmekteydi. Burada üretilen ipek, Bağdât ve Azerbaycan'a gönderilmekteydi. Pamuk, nar ve üzüm Rey ve çevresinde yetiştirilen önemli ürünlerin başında gelmekteydi. Rey Darphânesi'ndeki sikke basım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde sürmüş olması, şehirde[231] göz damlası, bakır ve büyük iğne ve tarağın üretilmesi, şehrin ulaştığı ekonomik gücü göstermekteydi.[232]

Bu ekonomik gelişmeye karşın, Rey'de meydana gelen deprem, başta ekonomi olmak üzere hayatın birçok alanını etkiledi. Taberî'ye göre hicri 250 yılında Rey'de meydana gelen şiddetli bir depremde birçok ev yıkıldı. Deprem birçok insanın ölümüne yol açtı, geride kalanların büyük bir kısmı da Rey'i terk edip civar yerlere gitmek zorunda kaldı.[233]

Rey'de meydana gelen bu depremle beraber İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemlerde halkı zor durumda bırakan bir kıtlığın zuhurundan da söz edilmektedir. İbn Ebî Hâtim'in bir arkadaşı kendisine Rey'de bir ev satın alması için bir miktar para gönderdiğini, İbn Ebî Hâtim'in ise aldığı o parayı arkadaşına ev almak için kullanmayıp fakirlere dağıttığı, daha sonra arkadaşına; "*Göndermiş olduğun parayla sana cennette bir saray satın aldım"* dediği belirtilmektedir.[234] Bu olay, o dönemde Rey'deki ekonomik durumu göstermesi açısından önemli bir işarettir.

1.1.4. İlmi Durum

Rey şehri, İslam topraklarına dâhil edildikten sonra gerek yetiştirdiği âlimler gerekse dışarıdan oraya gelen âlimler aracılığıyla olsun, büyük bir ilmî gelişmeye

---

[230] Özgüdenli, "Rey", **DİA,** XXXV, 40.
[231] Makdîsî, **Ahsenu't-Tekâsîm,** s. 390-391; Özgüdenli, "Rey", **DİA,** XXXV, 40.
[232] Makdîsî, **Ahsenu't-Tekâsîm**, s. 395.
[233] Muhammed b. Cerîr Ebû Ca'fer et-Taberî, **Târîhu't-Taberî**, Dâru't-Turâs, Beyrut 1387, IX, 265.
[234] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, III, 35.

tanıklık etmiştir. Bu ilmî gelişmişlik, İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde Bağdât, Kufe, Medine ve Mısır'da olduğu gibi Rey şehrinde de bariz bir şekilde kendini göstermiştir.[235]

Şüphesiz Rey'e ilk gelenler şehri fetheden sahabe olmuş; daha sonra eş-Şa'bî (ö. 104/722)[236] ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713)[237] gibi güzide tabiûn şehre gelmişlerdir.

Tabiûndan sonra nahiv ilminde meşhur olan İmam Kisâî (ö. 189/805)[238] gibi İslamî ilimlerin çeşitli dallarında meşhur olan âlimler gelmiş ve birçoğu Rey'de vefat edip defnedilmiştir. Aynı şekilde İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî de (ö. 189/805) Rey'e gelmiş ve orada vefat etmiştir. Ayrıca Mehdî ile beraber gelen dönemin meşhur âlimlerinden Haccâc b. Ertat da (ö. 145/762) Rey'de yaşamış ve orada vefat edip defnedilmiştir.[239] Aynı şekilde Rey'de vefat eden âlimler arasında astronomi âlimi olan Muhammed b. İbrâhîm b. Habîb el-Fezârî el-Kûfî (ö. 190/806) de vardır.[240] Ayrıca sika, hadis hafızı ve Zehebî tarafından ve Şeyhu'l-İslam unvanıyla anılan A'meş, (ö. 148/765) aslen Rey'li olan âlimler arasında yer almaktadır.[241]

İslam'ın ilk döneminden itibaren başta Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis olmak üzere birçok tartışmanın var olduğu bilinmektedir.[242] Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı Rey şehri de bu tartışmada nasibini almış ve diğer şehirlerde var olan mezhepler arasındaki tartışmalar burada da yapılmaktaydı. Makdisî'nin verdiği bilgilere göre Rey'deki halkın çoğu Hanefi mezhebine mensuptu. Ayrıca Hanbeli ve

---

[235] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 19.

[236] Amir b. Şurâhîl el-Hemedânî el-Kûfî'dir. Şa'bî, hafız, fakîh, mütkin ve güvenilir bir kişidir. Ayrıca Kûfe'de kadılık görevini üstlenmiş bir âlimdir. Vefat ile ilgili h. 103,104 ve 105 gibi farklı tarihler kaynaklarda geçmektedir. Bkz. İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubra,** VI, 255.

[237] Said b. Cübeyr, İbn Ömer ve Adiy b. Hatim ve İbn Abbas gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Ayrıca tefsir ile ilgili rivayetleri ve kıraat ilmini deİbn Abbas'tan almıştır. Geniş bilgi içi bkz. Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâ,** I, 60.

[238] Ali b. Hamza Ebu'l-Hasan en-Nahvî el-Mukrî'dır. Kisâî Arap dili ve Kıraat ilmi gibi birçok ilimde yetkin ve otorite idi. Bkz. Yâkût**, Mu'cemu'l-Buldân,** I, 162.

[239] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s.20.

[240] Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân,** I, 26.

[241] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, I, 116.

[242] Ehl-i Re'y ile Ehl-i Hadîs'in ortaya çıkışı ile ilgili bkz. İsmail Hakkı Ünal, **İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebnin Hadis Metodu,** DİB, Ankara 2010, 34-42.

Şia mezhebine mensup olanlar da vardı. Bunun yanında "Halku'l-Kur'ân" ve kıraat ile ilgili tartışmalar yapılmaktaydı.[243]

İbn Ebî Hâtim'in, Rey'de var olan tartışmalardan uzak kalması mümkün değildi. Zira babası Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve akrabası ve hocası olan Ebû Zur'a (ö.264/878) bu mücadelenin tarafları arasında yer almaktaydı. Her iki âlim de Ehl-i Hadis'in önde gelen imamları arasında kabul edilmekteydi. Her iki âlim başta olmak üzere o dönemde Ehl-i Hadis uleması hem Hanefi mezhebinde temsil edilen Ehl-i Re'y'e karşı hem de sapıklıkla suçladıkları mezhep mensuplarına karşı mücadele veriyorlardı.[244] İbn Ebî Hâtim de babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zur'dan etkilenmiştir. Nitekim Lâlekâî'nin (418/1027), Ehl-i Hadis'in önde gelen âlimlerin listesini sunarken İbn Ebî Hâtim'e de yer vermiştir.[245]

Görüldüğü gibi Rey şehri bu güzide âlimlerin sayesinde bir ilim merkezi olmuş ve İslamî ilimler bu dönemde büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerlemeden faydalanan ilim dallarından birisi de hadis olmuştur. Bilindiği gibi hicri III. asır hadis ilminin altın çağı olarak kabul edilmektedir. Kutub-i Sitte başta olmak üzere hadis literatürünün en önemli eserleri bu dönemde telif edilmiştir. Bu asırda fikirlerde ve eserlerde, hatta siyasal alanda çok önemli gelişmeler yaşanmıştır.[246]

Şüphesiz Rey şehri diğer şehirler gibi sünnete büyük hizmetlerde bulunmuş; orada yaşayan ulema hadis ilminde otorite kabul edilmiş ve birçoğu tasnif döneminin başı sayılan hicri II. asrın başından, İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı döneme kadar eser telif etmiş ve bu alanda öncü olarak görülmüştür.[247]

---

[243] Makdisî, **Asenu't-Tekâsîm,** 395.
[244] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 22.
[245] Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr et-Taberî er-Râzî el-Lâlekâî, **Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sunne** (thk. Ahmed b. Sa'd el-Ğâmidî), Dâru Taybe, Riyâd 2003, I, 54.
[246] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metdolojisi**, s. 199.
[247] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 21.

İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan dönemin meşhur âlimlerinden Cerîr b. Abdilhamid er-Râzî(ö. 188/804),[248] Hişâm b. Udeydillah er-Râzî(ö. 221/836),[249] İbrahim b. Musa er-Râzî (230/845),[250] Muhammed b. Mihran el-Cemâl er-Râzî(239/854),[251] Muhammed b. Humeyd er-Râzî (248/863),[252] Yahya b. Dureys er-Râzî (203/819),[253] Sehl b. Zancele er-Râzî de (203/819) Rey şehrindendir.[254] İbn Ebî Hâtim'in hocalarına gelince, onları ayrı bir başlıkta vereceğimiz için ayrıca burada zikretmiyoruz

1.1.4.1. Rey'de İlmi Tartışmalar

Ehl-i Hadîs: Yukarıda değinildiği gibi Rey şehrinde Ehl-i hadîs düşüncesine mensup birçok âlim yaşamıştır. Tarihte Ehl-i Hadîs olarak bilinen bu mezhebin en

---

[248] Cerir b. Abdilhumeyd, işittiği hadisleri yazar ve sadece kitapta rivayette bulunurdu. Başta Ebû Hatim olmak üzere bir çok âlim tarafından sika kabul edilmiştir. H. 188 tarihinden vefat etmiştir. Geniş için bkz: ez-Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** II, 119-120.

[249] Hişâm b. Ubeydillah Dönemin meşhur fakihlerinden olup İbn Şihâb ez-Zuhrî, Mâlik b. Enes, İbn Ebe Zi'b ve Hammâd b. Zeyd gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden başta Ebû Hatim olmak üzere birçok ulema rivayette bulunmuştur. Ebû Hatim: "*Beldemizde Hişâm b. Ubeydillah'tan daha çok saygı gören bir âlim yoktur"* demiştir. Ayrıca Kutub-i Sitte müellifleri kendisiden tahricte bulunmuşlardır. 221/836 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 284.

[250] Birçok ulema tarafından övülmüş ve الحافظ الكبير "büyük hafız" olarak nitelenmiştir. Buhârî, Müslüm, Ebû Dâvud, Ebû Zu'a ve en-Nesâî kendisinden rivayette bulunmuştur. 230/845'ta vefat etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 82.

[251] Lakabı الحافظ الأوحد Künyesi Ebû Cafer'dir. Mu'temir b. Süleyman, İbn Uyeyne ve İsa b. Yûnus gibi âlimlerden rivayet etmiştir. Kendisinden el-Buhâri, Müslüm, Ebû Dâvud ve Ebû Zur'a gibi birçok âlim rivayette bulunmuştur. Horasan'ın şeyhi olarak da anılan Muhammed b. Mihran, 239/854 tarihinde vefat etmiştir. Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 23.

[252] Künyesi Ebû Abdillah olan Muhammed b. Humeyd'in hakkında münekkid ulema tarafından farklı değerlendirmeler yapılmış, bazıları sika bazıları ise zayıf olarak nitelendirmiştir. Ahmed b. Hanbel kendisiyle ilgili şöyle demiştir: *"Muhammed b. Humeyd hayatta olduğu sürece Rey'de ilim tükenmez."* Kendisi başta İbnu'l-Mubârek ve Cerîr olmak üzere birçok kişiden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ebû Dâvud, Tirmizî, İbn Mâce ve Muhammed b. Cerîr el-Beğavî gibi birçok hadis rivayet etmiştir. Vefat tarihi 248/863 olarak tarih kitaplarından yer almaktadır. Bkz. Zehebî **Tezkiretu'l-Huffâz**, II, 85.

[253] Yahya b. ed-Dureys Rey'de kadılık yapmış, Zehebî onu hafız ve mutkin olarak nitelendirmiştir. Kendisi İbn Cüreyc, Muhammed b. İshak, Süfyan b. Zâide ve onların tabakalarından rivayet etmiştir. Kendisinden de Yahya b Maîn, İbn Rahuveyh gibi ulema rivayette bulunmuştur. Ebû Hâtim'in *"Yahya ed-Dureys'in yanında Hammâd'dan gelen on bin hadis vardır"* demesi hadis ilmindeki konumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yahya ed-Dureys h. 203/819'te vefat etmiştir. Bkz. Zehebî **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 253-254.

[254] Sehl b. Zancele Süfyan b. Uyeyne, Ebu Muaviye, Hafs b. Giyas, Ebu Bekir b. Ayyâş, Cerîr b. Abdilhamid gibi o dönemin âlimlerinden rivayet etmiştir. Kendisinden İbn Mâce, İbrahim b. el-Harbî, Ebû Ya'la el-Mûsilî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Başta Ebû Hatim olmak üzere birçok muhaddis tarafından sika kabul edilmiştir. Ayrıca kendisine ait birçok eserin varlığından söz edilmiştir. Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, II, 30.

bariz özelliği, akaid konusundaki nassları tevil etmeden zahiriyle amel etmektir. Bu görüşü benimseyenler başta Allah'ın sıfatları konusu olmak üzere birçok kelamî meselede Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine tabi olmaktadırlar. Zira Ahmed b. Hanbel bu görüşün kurucusu ve temsilcisi kabul edilmektedir.[255] Rey'de bu görüşün toplum tarafından benimsenmesinde oradaki meşhur hadisçilerinin tedrisatlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Mutezile: Rey'de var olan mezheplerden birisi de Muteziledir. AncakRey'de bulunan Mutezilenin iki kola ayrıldığı görülmektedir. Onlardan birisi Neccâriye diğeri Za'farânîlerdir. Neccâriye mezhebi ismini Hüseyin b. Neccâr'dan almaktadır. Neccârîler her ne kadar bazı meselelerde Mu'tezile mezhebinden farklı düşünseler de temel meselelerde onlardan ayrılmamaktadır. Neccârîler, Mu'tezilenin temel düşüncelerinden biri olan Kur'an'ının mahlûk olduğunu iddia ederek hadis ehline muhalefette bulunmuşlardır. Şehristânî'nin(ö. 548/1153) ifade ettiğine göre o dönemde Rey'de bulunan Mutezilenin çoğu Naccârî koluna mensuptur.[256] Za'farânîler ise Kur'an'ın mahlûk olup olmaması konusunda tevakkuf etmişlerdir.[257] Ancak kaynaklara bakıldığında Za'farânîlerin, Kur'an'ın mahlûk mu gayrı mahlûk mu olduğu konusunda birbiriyle çelişen ifadelerine rastlamak mümkündür. Zira "Allah'ın kelamı Allah'tan gayrıdır, Allah'tan gayrı olan her şey mahlûktur" demektedirler. Böyle demelerine rağmen Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerin dinden çıktığını savunmaktadırlar.[258] Neccâriye ve Za'farânîyenin fıkıhta Hanefi oldukları belirtilmektedir.[259]

Şia: Yakût'un verdiği bilgilere göre Rey şehrinde Şia düşüncesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle de Şii olan Ahmed b. Hasan el-Mâredânî, Rey'e hâkim olunca Şia düşüncesini izhar etmiş ve Şii olanlara saygı ve ikramda bulunmuştur. Ayrıca o dönemin âlimlerinin, Ahmed b. Hasan'a kitap ithaf ettiği nakledilmektedir. Daha önce geçtiği gibi İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin de Ehl-i Beytin

[255] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s.30-31.
[256] Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihel**, I, 87.
[257] Makdisî, **Ahsenu't-Takâsîm,** s. 266.
[258] Şehristanî, **el-Milele ve'n-Nihel,** II, 87.
[259] Makdisî, **Ahsenu't-Tekâsîm,** s. 266.

fazileti hakkında kendisine bir kitap ithaf ettiği bilinmektedir. [260] Aynı şeklide İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde Zeydîlerin Rey'e hâkim olması orada Şia'nın var olduğuna dair açık bir delildir.[261]

Fıkhî ve Kelâmî Mezheplerin Mücadelesi: İslam dünyasında hem kelam hem de fıkhî mezhepler arasında sürekli bir mücadelenin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu mücadele, İbn Ebî Hatim'den önceki dönemde olduğugibi onun döneminde de yaşanmıştır. O dönemde yapılan tartışmaların genellikle Mu'tezile ile Hadis Ehl-i ve Hadis Ehl-i ile Re'y Ehl-i arasında cereyan ettiği bilinmektedir.

Şüphesiz Mu'tezile ile Hadis Ehl-i arasındaki mücadele, İbn Ebî Hâtim'den önce başlamış olan bir durumdur. Bu mücadele Halife Me'mûn'un (197-217/813-833), Mu' tezile'nin temel ilkelerini benimseyip halkı da buna kabule zorlaması ile zirveye ulaşmıştır. Özellikle de Mu'tezile ile Hadis Ehl-i arasındaki tartışma, halku'l-Kur'an meselesi etrafında yoğunlaşmıştır. Kur'an'ın mahlûk olduğunu reddedenler, halife tarafından işkenceye tabi tutulmuştur. Bu dönemde meydana gelen olaylar, İslam Tarihinde "Mihne" adıyla anılmıştır.[262] Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini reddetmesi ve bu fikrinden dolayı mihne olayına tabi tutulması herkesçe bilinen bir hususdur.[263] Ahmed b. Hanbel bu davranışı ve cesaretiyle, Ehl-i Hadis'in görüşünü savunmuş ve onların öncüsü olmuştur. Daha sonraki dönemlerde halku'l-Kur'an meselesi Ehl-i Hadis için temel bir ilke ve ölçü haline gelmiştir. Bu ilkeden dolayı, Kur'an'ın kendisi veya lafzının mahlûk olduğunu savunan veya bu konuda herhangi bir görüş belirtmeyip tevakkuf edenler, Ehl-i Hadis tarafından ciddi bir şekilde tenkit edilmişlerdir. Ebû Hatim (ö. 277/890) ve Ebû Zur'a da(ö. 264/878) bu konuda saflarını belli etmiş; Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunup Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ehl-i Hadis'in görüşünü benimsemişlerdir. İbn Ebî Hâtim de babasının ve hocası Ebû Zur'a'nın görüşünü savunup duruşunu ortaya koymuştur. Bundan dolayı Ebû Hâtim, Ebû Zur'a ve İbn Ebî Hâtim, halku'l-Kur'an meselesi sebebiyle birçok râviyi tenkit etmiş ve onlardan

[260] Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 122.
[261] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim**, s.32.
[262] Geniş bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", **DİA,** XXX, 26-28, İstanbul 2005.
[263] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XI, 238.

hadis rivayetini terk etmişlerdir.[264] Ayrıca Makdisî'nin de belirttiği gibi Rey, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı mevzusunda Hadis Ehl-i ile Mu'tezilî olan en-Neccâriye ve ez-Za'farânîye arasında büyük tartışmalara sahne olmuştur.[265]

Rey'de var olan diğer bir mücadele de Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y arasındadır. Hadis Ehl-i'nin düşüncesini savunanların başında Ebû Zur'a, Ebû Hâtim ve İbn Vâre(ö. 270/884) gelmektedir. Nitekim Ebû Zur'a'nın Ehl-i Re'y düşüncesini benimseyen Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin görüşlerini ret etmek için söylediği şu söz, mücadelenin ne boyutta olduğunu ortaya koyan açık bir delil konumundadır: *"İbn Mukâtil cuma akşamı sohbetini bitirdikten sonra ertesi günün sabahı kendisine reddiye yazıyordum*."[266]

Rey'deki kelamî tartışmalardan birisi de Şia kelamcıları ile filozoflar arasında olmuştur. Özellikle de Şia'nın önde gelen âlimlerinden olan Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin yazmış olduğu *"A'lâmü'n-Nübûvve"* adlı eserinden sonra kendisi ile filozof olan Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) arasında büyük bir görüş ayrılığı kendini göstermiştir.[267]

Bütün bu mezhep ve ekollerin varlığı Rey'de ilmin vardığı seviyenin göstergesidir. Makdisî'nin Rey'deki cami, meclis, kütüphane ve medreselerin varlığından söz etmesi[268] oradaki ilmi düzeye bir işarettir. Bu ilmi hareketliliğin başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere birçok kişinin üzerinde etki bıraktığını söylemek mümkündür.[269] Ayrıca birçok âlimin Rey'e nispet edilmesi veya orada vefat edip defnedilmesinin tesadüfî bir durum olmadığı da ortaya çıkmaktadır.[270] Dolayısıyla

---

[264] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 417; VI, 251; VII, 259.
[265] Makdisî, **Ahsenu't-Tekâsîm,** s. 267.
[266] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 282.
[267] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim**, s.36.
[268] Makdisî, **Ahsenu't-Tekâsîm,** s. 261.
[269] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim**, s.36.
[270] Yâkût**, Mu'cemu'l-Buldân,** III, 120.

İbn Ebî Hâtim'in, Rey'deki bu durumu fırsat bilip bundan yararlanmaya çalıştığını ve oraya gelen birçok âlimden istifade ettiğini söylemek mümkündür.[271]

İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde Rey'deki siyasi, iktisadi, sosyo-kültürel ve ilmi durum özet bir şekilde sunulduktan sonra şimdi de İbn Ebî Hâtim'in hayatı ve ilmi kişiliğinden söz edilecektir.

[271]Dickinson, **The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî**, s. 11.

1.2. HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ

1.2.1. Hayatı

İbn Ebî Hâtim diye meşhur olan müellifimizin tam adı, Ebû Muhammed Abdurrahmanb. Muhammed b. İdris b. el-Münzir b. Davud b. Mihrân et-Temimî el-Hanzalî er-Râzî'dir.[272] Hicretin 240/854 senesinde Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. "er-Râzî" nisbesi, Rey'li olduğu için; el-Hanzalî nisbesi ise babasının evinin bulunduğu semt olan Rey'deki Darbu Hanzala'ya nispetle verilmiştir. Sem'anî; Ebû Hâtim'in Rey şehrinin Hanzala derbendinde evi ve mescidi olduğunu, mescidine girip gördüğünü belirtmiştir.[273] Ancak İbn Ebî Hâtim'in Hanzala'ya nispet edilmesi ile ilgili kendisinden tartışmalara yol açtığı şu rivayet nakledilmiştir: *"Babam, 'Biz, Temîm b. Hanzala b. Gatafân'ın mevâlilerindeniz' demiştir."* Yâkût el Hamevî, bunun bir vehim olduğunu iddia etmektedir. Zira oradaki ifade Temîm b. Hanzala değil, Hanzala b. Temîm olması gerekmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in rivayetinde yer alan "Gatafân" ifadesei de yanlıştır. Çünkü onun ifadesinde yer alan "Gatafân": Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân'dır. Tarihçiler de, Gatafân b. Sa'd b. Kays b. Aylân'ın çocukları içerisinde Temîm b. Hanzala diye birinin bulunmadığı konusunda ittifak etmişlerdir.[274] Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in doğum tarihi ile ilgili tarihçilerin ittifakından söz etmek mümkün iken; nisbesiyle ilgili bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün görünmemektedir.[275]

Tarih kitaplarına bakıldığında İbn Ebî Hâtim'in iki künyesinin olduğu görülmektedir. Birincisi ve en meşhuru olan İbn Ebî Hâtim;[276] diğeri ise Ebû Muhammed'dir. Kendisine İbn Ebî Hâtim künyesinin veriliş nedeni açıktır. Çünkü o, Ebû Hâtim'in oğludur. Zira babasının künyesi Ebû Hâtim'dir. Ancak Ebû Muhammed olan ikinci künyesinin anlamı her ne kadar açık ve net ise de, veriliş sebebi tartışmalara yol açmıştır. Künyenin anlamı "Muhammed'in babası" demektir.

---

[272] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, III, 34; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** (muhakkik notu), I, 7.
[273] Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî, **el-Ensâb,** Meclisu Dâireti'l-Maârif el-Osmâniyye, Haydar Âbâd 1962, IV, 284.
[274] Yâkût**, Mu'cemu'l-Buldân,** II, 311.
[275] Halit Boz, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri**, AÜSBE, Erzurum 1997, s. 43.
[276] Arapça'da künye: Eb, Ümm, İbn ve Bint kelimesiyle başlanan ifadelerdir. Geniş bilgi için bkz. Ali b. Muhammed b. Ali el-Curcânî, **et-Ta'rîfât,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 187.

Fakat İbn Ebî Hâtim'in hayatını ele alan bütün kaynaklarda kendisinin herhangi bir çocuğunun olmadığı ifade edilmektedir.[277] Durum böyle iken kendisine Ebû Muhammed denilmesini mümkün kılan şey, Arapların künye ile ilgili gelenekleri olsa gerektir. Arap geleneğinde kişinin ismiyle beraber lakab ve künye de verilmektedir. Aileler genellikle çocuklarının lakaptan önce künyesini belirlemekte ve onunla çağırılmasını arzulamaktadır. Çünkü lakap övmeyi içerdiği gibi yermeyi de içerebilmektedir. Aileler de çocuklarına olumsuz lakap takılıp onunla anılmasını istemediklerinden daha küçükken onlara künye verme yoluna başvurmaktadırlar.[278] Bundan hareketle İbn Ebî Hâtim'in ailesinin de kendisine, daha sonra olumsuz bir anlam içeren her hangi bir lakap verilmesin diye Ebû Muhammed künyesini vermiş olduğu söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim, sadece ilmi kişiliğiyle değil, zühd ve takvasıyla da örnek bir şahsiyet olmuştur. Elbette ki, ilmi şahsiyetinin teşekkülünde olduğu gibi, zühd ve takvasında da yaşadığı ortamın ve yanlarında yetiştiği hocalarının katkısı büyüktür. Zira kişinin şahsiyetinin oluşmasında başta ailesi olmak üzere yaşadığı şehir, arkadaşları ve özellikle de dizleri dibinde oturduğu hocalarının etkisi ve katkısı çok önemlidir. İbn Ebî Hâtim'in hayatına bakıldığında bu konuda çok şanslı olduğunu söylemek mümkündür. Yaşadığı Rey şehri, dönemin İslam beldelerinin en önemlilerinden sayılmaktadır. Aynı şekilde başta babası Ebû Hâtim olmak üzere hocaları Ebû Zur'a ve İbn Vâre gibi dönemin en seçkin şahsiyetleri arasında yer almaktadır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, ilim yolunda koşarken aynı zamanda ilmin bereketini artıran takvayı da elden bırakmamış, belki de ilmini zühd ve takvayla birleştirdiği için dönemin imamı olmuştur.[279] Ebû Ya'lâ el-Halilî, onun bu yönüne dair şunları anlatmaktadır: "*O, babası Ebû Hâtim'in ve Ebû Zur'a'nın ilmini almıştır. Bütün ilimlerde söz sahibi olmuştur. Râvilerin hallerini bilmekte onun gibisi yoktu. İlimde derya gibiydi. Sahâbe, tâbiûn ve Mısır âlimlerinin fıkıhtaki ictihad farklılıklarını bildiren eserler yazmıştır. Kendisi zühd sahibi olup evliyanın "ebdâl" adı verilen*

[277] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XIII, 266.
[278] Fevzi, **İbn Ebî Hâtim,** s. 40.
[279] Boz, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri**, s. 49.

sınıfına mensup sayılmıştır."[280] Ayrıca Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim er-Râzî'den gelen şu rivayet de onun takva ve ihlâsına işaret etmektedir: "*Abdurrahman b. Ebî Hâtim, Allah'ın rahmetine kavuşmuş ve onun yanında çok kıymetli ve nurlu olan bir zat idi. Kendisini gören herkesin kalbine neşe ve huzur doluyordu."*[281]

Kişiyi başarılı kılan en önemli etkenlerden birisi hayattaki olaylara karşı sabırlı olmaktır. İbn Ebî Hâtim'in hayatına bakıldığında bunu net bir şekilde görmek mümkündür. Bu bağlamda kendisi Mısır'da ilim tahsili yaparken, sabrı ne kadar kendine şiar ettiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Öyle ki, ilim ile meşguliyetinden dolayı uzun bir süre sıcak bir yemek yememiş ve bir seferinde aldığı balığı, fırsat bulamadığı için pişirmeden yemek zorunda kalmıştır.[282]

İbadetlerdeki huşu ve titizlik, İbn Ebî Hâtim'in hayatında öne çıkan bir başka özellik olmuştur. Onun ibadetlerindeki bu titizlik ve huşu, başta babası olmak üzere âlimlerin takdirine şayan olmuş, onları hayrete düşürecek bir dereceye ulaşmıştır. Babası: *"Abdurrahman'dan daha üstün kim ibadet edebilir? Ben, Abdurrahman'ın hiçbir günahını bilmiyorum*"[283] diyerek onun zühd ve takvasını ortaya koymuştur.

İbn Ebî Hâtim'in hayatında öne çıkan bir başka ibadet de infaktır. Zehebî'nin naklettiği şu rivayet onun fakirlere karşı duyarlılığını ve merhametini ortaya koymaktadır: *"Bir zamanlar bizim memlekette kıtlık baş göstermişti. Arkadaşlarımdan birisi, bana Isfahân'dan buğday yükleri gönderdi. Ben de onu 20.000 dirheme sattım. O da benden bu para ile kendisine, memleketimize geldiğinde kalabilecek bir ev satın almamı istedi. Ben ise o buğdayı sattıktan sonra parayı fakirlere dağıttım. Aradan belli bir zaman geçtikten sonra bana mektup yazarak ne yaptığımı sordu. Ben de 'Senin için cennette bir köşk satın aldım' diye cevap yazdım. O da; 'Bu hususta bana kefil olursan ve garanti verirsen bu yaptığına razı olurum' diye haber gönderdi. Ben de buna kefil olduğuma dair bir vesika yazdım. Daha sonra kendisi bana bir mektup gönderdi ve mektubunda şöyle diyordu: 'Rüyamda bana, senin garanti verdiğin şeye eksiksiz olarak kavuştuğum gösterildi. Vaat ettiğin bu*

---

[280] Tâcuddin b. Ali b. Abdilkâfî es-Subkî, **Tabâkâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kubrâ,** Dâru Hicr, Mısır 1413, III, 325.
[281] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 34.
[282] Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn Asâkir (thk. Amr b. Ğurâme el-Ömerî), **Târîhu Medîneti Dımeşk,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, XXXV, 361.
[283] Subkî, **Tabâkât,** III, 325.

şeyden dönme' dedi."[284] Bu rivayet, İbn Ebî Hâtim'in, Allah için yapılan infakın asla zayi olmayacağı düşüncesini ortaya koyması açısında yeterli bir delil olsa gerektir.

Zühd ve takvaya halel getiren fiillerin başında kul hakkı gelmektir. Muhammed b. Mihraveyh'ten (ö. 335/946) gelen bir rivayet, İbn Ebî Hâtim'in bu konuda ne kadar hassas olduğunu ortaya koymaktadır: *"Bir gün İbn Ebî Hâtim'in huzuruna girmiştim. Kendisi, insanlara Cerh ve't-Ta'dîl kitabını okuyordu. Ben de kendilerine, Yahya b. Maîn'in 'Biz bir takım kimseler hakkında ta'nda bulunuyoruz. Belki de onlar, iki yüz seneden beri yüklerini cennete atmış bulunuyorlar' dediğini rivayet ettim. İbn Ebî Hâtim bunu işitince elleri titremeye, gözlerinden yaşlar akmaya başladı. Elinde bulunan kitap düştü, bu rivayeti tekrarlattırarak ağlamaya devam etti."*[285]

İbn Ebî Hâtim'in, cerh ve ta'dîl ilminin gıybet olmadığını bilmemesi düşünülemez. Zira *el-Cerh ve't-Ta'dîl* kitabının mukaddimesinde bu ilmin bir din ilmi olduğunu, râvilerin hallerinin incelenmesinin gıybet olmayıp zorunlu bir işlem olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir. Zira ona göre din, Allah ve Rasûlünden nakledilen nasslardır. Bu nassları bize aktaran râviler olduğuna göre nassların sahihliği veya gayr-ı sahihliği râvilerin durumuna bağlıdır. Durum böyle olunca râvilerin adaletini ve tesebbütünü araştırmak elzemdir.[286] Ancak, İbn Mihraveyh'in rivayetinde aktarılan durumu, Zehebî'nin de belirttiği gibi,[287] İbn Ebî Hâtim'in takva ve huşuna hamletmek gerekmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in hayatı ile ilgili Dickinson'nun vermiş olduğu bilgiye de değinmek istiyoruz. Dickinson'a göre İbn Ebî Hâtim'in hayatını ele alan en eski iki kaynak günümüze kadar gelmemiştir.[288] Bu iki kaynaktan ilki Ali b. İbrahim er-Râzî tarafından kaleme alınan *"Musannaf"* adlı kitaptır. Diğeri de Ebû Ya'lâ el-Halilî'nin (ö. 446/1054) "*el-İrşâd fî Ulemâi'l-Hadîs"* adlı eserdir. Ancak Mehmet Akif Koç'un da belirttiği gibi[289] Dickinson, Halilî'nin eserinin bize kadar ulaşmadığı konusunda

---

[284] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 35.
[285] İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk**, XXXV, 365.
[286] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 54.
[287] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XIII, 268.
[288] Dickinson, **The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: TheTaqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî,** s. 17-18.
[289] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 22.

yanılmıştır. Zira bu eser Muhammed Saîd Ömer İdrîs'in tahkikiyle Mektebetu'r-Rüşd tarafından yayınlanmıştır.[290]

Dickinson'nun söz ettiği Ali b. İbrahim er-Râzî'nin *"Musannaf"* adlı eseri günümüze kadar gelmemiştir. Ancak İbn Asâkir, İbn Ebî Hâtim'in biyografisini verirken Ali b. İbrahim aracılığıyla birçok malumat aktardığı görülmektedir.[291] Bu da İbn Asâkir'in bu eseri görüp ondan yararlanma ihtimalini artırmaktadır.[292]

1.2.2. İlmi Kişiliği

1.2.2.1. Tahsili ve Rihleleri

İbn Ebî Hâtim'in hayatını ele alan eserlere bakıldığında, eğitimine dair geniş malumat verilmediği görülmektedir.[293]

İbn Ebî Hâtim'in, ilim ve irfanın yüksek bir düzeyde olduğu bir dönemde ve mekânda dünyaya geldiği bir gerçektir. Rey şehrinin ilmi durumu anlatılırken özet olarak buna değindik. Elbette ki, çocuklarının eğitimini sağlayan ilk kişiler aileleridir. Bu genel kuralı İbn Ebî Hâtim'in hayatında da görmek mümkündür. "Emirü'l-mü'minin fi'l-hadîs" unvanına sahip muhaddislerden birisi olan babası, çocuğunun yetiştirilmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Babası, Rey şehrinin meşhur kıraat âlimi Fadl b. Şâzân'dan Kur'ân öğrenmesi için oğlunu ona gönderip eğitiminin ilk merhalesini Kur'an'la başlatmıştır. İbn Ebî Hâtim'den: *"Babam Fadl b. Şâzân'dan Kur'an öğrenmeden hadis tahsili yapmama izin vermedi. Kur'an öğrendikten sonra hadisleri yazmaya başladım"*[294] dediği nakledilmiştir. Dolayısıyla

---

[290] Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halîl b. Abdillah b. Ahmed el-Kazvînî, **el-İrşâd fî Ulemâi'l-Hadîs,** Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1409. Mehmet Akif Koç eserin "el-İrşâd fî Ulemâi'l-Bilâd" olarak ifade etmiş ve eserin ismi ile ilgili ihtilafa dikkat çekmiştir. Bkz. Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 22 (53. dipnot). Ancak Şamile programında eserin adı "el-İrşâd fî Ulemâi'l-Hadîs" şeklinde geçmektedir.

[291] Bkz. İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXIV, 127; XXVIII, 217; XXV, 359.

[292] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 22 (52. Dipnot).

[293] Bkz. Ebû'l-Huseyn b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Hanâbile** (thk. Muhammed Hâmıd), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz., II, 55; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk**, XXXV, 357; Salâhaddîn Halîl b. Aybek b. Abdillah es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât** (thk. Ahmed Arnavut-Turkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 2000, XVIII, 135; Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 263; İbn Hacer el-Askalânî, **Lisânu'l-Mîzân,** Muessesetu'l-A'lamî, Beyrut 1971, V, 131.

[294] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 265; Küçük, **DİA**, XIX, 432.

İbn Ebî Hâtim, önce Kur'an'ı hıfz etmiş, daha sonra hadis ve diğer ilimlerin eğitimine başlamıştır.[295]

İbn Ebî Hâtim'in eğitiminde babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın etkisi net bir şekilde görünmektedir. Zira her iki âlim ehl-i hadis düşüncesinin temsilcileri arasında yer almaktadır.[296] Bundan dolayı ehl-i hadisin nasslara zahiri yaklaşımını İbn Ebî Hâtim'de de görmek mümkündür. Zira ona göre ilim ancak rivayetler aracılığıyla bilinebilmektedir.[297] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, hayatı boyunca bu duruşundan vazgeçmediği ve sahip olduğu fikirleri ölünceye kadar savunduğu görülmektedir.[298]

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in yazmış olduğu eserlere bakıldığında kendisi o dönemde var olan tartışmalardan etkilenmiş ve ehl-i hadis düşüncesinin bir savunucusu olmuştur. *"Aslü's-Sünne ve İ'tikâdü'd-Dîn"*, "*Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuh*" ve "*er-Raddu Âlâ'l-Cehmiyye"* adlı eserleri İbn Ebî Hâtim'in konumunu ve pozisyonunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İbn Ebî Hâtim, tefsir ve itikatla ilgili eser yazmışsa da, en çok hadis ilmiyle meşgul olduğunu ve bu alanda meşhur olduğunu söyleyebiliriz. Hadis ilminde de cerh ve ta'dîl ilmine yoğunlaştığı görülmektedir. Zira *"el-Cerh ve't-Ta'dîl"* adlı eserini tanıtırken işaret edeceğimiz gibi onun bu eseri râvilerle ilgili bir ansiklopedik konumunda olduğu ve Mizzî[299] ve Zehebî[300] başta olmak üzere birçok âlime kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Hadis râvileri, hadisleri rivayet ederken en sahih isnatlara ulaşmak için çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim de bu geleneği sürdürmüş ve babası Ebû Hâtim aracılığıyla Hicaz, Şam ve Irak'a giderek en sahih isnatlara ulaşma

---

[295] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 360.
[296] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 21.
[297] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 52.
[298] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 359.
[299] Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** Muessetü'r-Risâle, Beyrut 1980, I, 152.
[300] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 263.

imkânına sahip olmuştur.[301] Mesela Sufyân es-Sevrî'nin hadislerini İbnu'l-Mukrî'den işitmiştir. Aynı şekilde İmam Şâfiî'nin eserlerini ve hadislerini Yûnus b. Abdu'l-A'lâ, Bahr b. Nasr gibi İmam Şâfiî'nin önde gelen öğrencilerinden öğrenmiştir.[302]

En sahih isnada ulaşmak ve farklı bölgelerde bulunan âlimlerden istifade etmek için yapılan çaba ve seyahatler İbn Ebî Hâtim'e has bir yöntem olmayıp kendisinden önce var olan bir gelenektir. Bu sebeple İslam ilim geleneğinde ilim öğrenmek için yapılan seyahatler "er-Rihle fi Talebi'l-İlim" veya "er-Rihle fi Talebi'l-Hadis" adıyla anılmış ve bu seyahatler o kadar önemli veçoktur ki bu adla telif edilen eserler bile olmuştur.[303] Ayrıca farklı ülkelere yerleşen sahâbîler, hukukî birliğin sağlanması için bölgeler arasında yolculuk yaparak kendi bölgeleri dışında bilinen hadisleri de öğrenmenin yollarını arıyorlardı.[304]

Yapılan bu seyahatler çok amaçlı olmakla beraber, temel faktör hadisleri ilk kaynaktan alma çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis talebi için yapılan bu seyahatlerin, henüz sahâbe nesli hayatta iken başladığı bilinmektedir.[305]

Bu geleneği sürdürmek isteyen İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin; Rey'de, Babası Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zur'a ve İbn Vâre başta olmak üzere birçok âlim bulunmasına rağmen, farklı bölgelerde bulunan âlimlerden istifade etmek niyetiyle ilim merkezi kabul edilen Rey'den ayrılıp ilim yoluculuğuna çıktığı görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin yaptığı seyahatleri incelendiğinde bazen babasıyla beraber, bazen de tek başına yolculuk yaptığı görülmektedir. İlk seferine, henüz kendisi ergenlik çağına girmeden babasıyla beraber haccetmek niyetiyle başlamıştır. Kendisinden gelen şu rivayet bunu desteklemektedir: *"Hicri 255 yılında babamla beraber hac yolculuğuna çıktığımda henüz ergenlik çağına ermemiştim. Zu'l-Huleyfe*

---

[301] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 360.
[302] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 361-362.
[303] Nitekim Hatîb Bağdâdî tarafından **"er-Rihle fi Talebi'l-Hadîs"** adlı eser kaleme alınmıştır.
[304] Selman Başaran-M. Ali Sönmez, **Hadis Usûlü ve Tarihi,** Emin Yayınları, Bursa 2012, s. 75.
[305] Mustafa Karataş, **Hadis Rivâyet Tarihi,** Ensar, İstanbul 2014, s. 189. Örnekler için bkz. **Buhârî,** 3, İlim, 19 (I, 26); Bağdâdî, **er-Rihle fi Talebi'l-Hadîs,** (thk. Nurettin Itr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1390, s. 110-118.

denilen yere vardığımızda buluğa erdim. Durumumu babama haber verdim. Artık farz olan haccımı eda edebileceğim için babam bu habere çok sevindi."[306]

İbn Ebî Hâtim'in, babasıyla beraber yapmış olduğu bu hac dışında Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî (ö. 271/884) ile birlikte hac ettiği de bazı kaynaklarda geçmektedir.[307]Ancak İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı kitabında Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî'nin hayatını anlatırken bu olaydan bahsetmeden sadece babasıyla birlikte Rey, İskenderiyye ve Bağdat şehirlerinde ondan hadis aldığını ifade etmektedir.[308]

Onun bu ifadelerine bakıldığında, babasıyla beraber ilim merkezi kabul edilen birçok yeri ziyaret ettikleri anlaşılmaktadır. Kendisi babasıyla beraber Şam'da iken şöyle bir olay yaşadıkları nakledilmektedir: İbn Ebî Hâtim, babasıyla birlikte Şam'da ilim tahsili yaparken bir adamın yol ortasında yılanlarla oynadığını görür. Adam "*Bana bir dirhem veren olursa yılanı yutacağım"* der ve etrafta toplanan insanların içinde İbn Ebî Hâtim'e doğru hareket eder. Bunu gören babası hemen oğluna şu nasihatte bulunur*: "Ey oğlum! Bak, bir dirhem için yılanların bile yutulduğunu görüyorsun. Öyleyse elindeki paranı iyi muhafaza et, ona da verme.*"[309]

İbn Ebî Hâtim'in, çocukluk ve gençlik dönemini babası ve Ebû Zur'a'nın gözetiminde geçirdiğini söylemek mümkündür.[310] Rical ilminde, ilmî derecesi yüksek ve otorite kabul edilen bu iki zatın kontrolünde büyüyüp ilim yolculuğuna çıkmasının, başta Cerh ve Ta'dîl ilmi olmak üzere birçok alanda kendisine çok şeyler kazandırdığı muhakkaktır.

Babasıyla beraber yaptığı bu yolculuk İbn Ebî Hâtim'e yeterli gelmemiş, ilim tahsil etmek için Ebû Zur'a'yı aracı kılıp babasından izin almaya çalışmıştır. Babası başta izin vermemiş, ancak Ebû Zur'a'nın ısrarı üzerine belli bir süre için kendisine izin vermiştir. İbn Ebî Hâtim, babasının tek evladı olduğu için tek başına sefere

---

[306] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 34.
[307] İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, XXXV, 362.
[308] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 322.
[309] Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 120.
[310] Bkz. İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk**, XXXV, 360.

çıkmasına, Ebû Hâtim'in gönlü razı olmamıştır.[311] İbn Ebî Hâtim'in bu yolculuğu 262/875 tarihine denk gelmektedir. Ayrıca bu seferinde Mısır, Şam ve çevrelerini ziyaret edip oradaki âlimlerden istifade etmiştir. İbn Ebî Hâtim'in yaptığı diğer bir sefer hicri 264/877 târihinde olmuştur. Bu yolculuğunda İsbahan'a gitmiş, Yunus b. Habîb ve Useyd b. Âsım başta olmak üzere birçok kişiyle görüşme imkânı bulmuştur.[312]

İbn Ebî Hâtim Mısır'da ilim tahsili yaparken yaşadığı bir hatırayı şöyle nakletmektedir: "Bir kısım arkadaşlarla Mısır'da bulunuyorduk. Aradan yedi ay geçti, geçen bu dönemde bir kere olsun sıcak çorba içmedik. Gündüzleri farklı farklı şeyhleri dolaşıyor, geceleri de müsveddelerimizi istinsah ediyor ve mukabelede bulunuyorduk. Bir gün arkadaşımın birisiyle bir şeyhe uğramıştık. Orada bulunanlar, vücudumun güçsüzlüğü ve rengimin uçukluğuna bakarak "Bu adam hastadır" dediler. Oradan ayrıldıktan sonra çarşıda, satıcılarda bir balık gördük, hoşumuza gitti ve satın alıp eve getirdik. Ancak eve vardığımızda bazı şeyhlerin ders saati gelmişti. Biz de balığı eve bırakıp derse gittik. Böylece üç gün balığı pişirme vakti bulamadık. Nihayet balık kokmaya yüz tutmuştu, "Bedenin rahatlığıyla ilim elde edilmez" diyerek çiğ çiğ yedik."[313]

Bedenin rahatlığıyla ilim elde edilemeyeceğini vurgulayan İbn Ebî Hâtim'in, ilim uğruna her şeyini feda etmekten geri durmadığı görülmektedir. İlim uğruna karşılaştığı sorunları büyük bir sabır ve metanetle aşıp eline geçen tüm fırsatları en verimli bir şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Onun bu üstün gayreti ve Allah'ın yardımı ile olsa gerektir ki, İslam ilimlerinin birçok alanında ve Cerh-Ta'dîl gibi en zor ve karmaşık ilimlerde eser yazma başarısını göstermiştir.

Biz bu rivayetlerle yetinerek şimdi de kendisinin yetiştirilmesinde büyük paya sahip olan hocalardan söz etmek istiyoruz.

---

[311] İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk**, XXXV, 362.
[312] İbn Âsâkir**Târîhu Dımeşk**, XXXV, 362; Zehebî, **Siyeru Â'lam,** XIII, 266.
[313] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 35.

1.2.2.2. Önde Gelen Hocaları

İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemi ve ilim elde etmek için yaptığı seyahatleri göz önünde bulundurulursa kendisinin birçok hocadan istifade etme imkânına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde üç yüz altmış hocasının varlığından söz edilmesi de bunu göstermektedir.[314] Aynı şekilde M.Akif Koç'un tespitine göre İbn Ebî Hâtim tefsirinde iki yüz on dokuz kişiden nakilde bulunmuştur.[315]

Bizim burada İbn Ebî Hâtim'in bütün hocalarını tanıtmamız mümkün değildir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in eğitim hayatında büyük öneme haiz olan babası Ebû Hâtim ve teyzesinin oğlu Ebû Zur'a'nın hayatını özet bir şekilde sunacağız. Diğerlerinin ise sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın hayatına geçmeden önce İbn Ebî Hâtim'in hocaları ile ilgili önemli gördüğümüz birkaç hususa değinmek istiyoruz:

Birincisi: İbn Hâtim'in hocalarının çoğu, rical tenkidi konusunda otorite kabul edilmiş ve âlimler tarafından sika olarak değerlendirilmiştir. Rıfat Fevzî'nin iddiasına göre İbn Ebî Hâtim'in kendisinden hadis aldığı râvileri içerisinde sadece Ahmed b. Farac tartışma konusu olmuştur.[316] İbn Ebî Hâtim kendisiyle ilgili olarak*"Ahmed b. Farac; Bakiyye b. Velid, Muhammed b. Humeyr, Muhammed b. Harb, Ömer b. Abdülaziz, Damra, Ebû Hayve ve İbn Ebî Fudeyk'ten rivayet etmiştir. Ben kendisinden hadis yazardım" demiş ve "محله عندنا محل صدق"*[317] diyerek güvenilir bir râvi olduğuna işaret etmiştir.[318] Ancak İbn Adî, Muhammed b. Afv ve İbn Cevsâ'nın, Ahmed b. Farac'ı zayıf olarak niteledikleri söylemiştir. Zehebî'nin rivayetine göre Muhammed b. Afv, onu kezzablıkla nitelemiştir. İbn Adî, insanların kendisinden rivayette bulunduğunu, ancak kendisiyle delil getirilecek bir şahıs olmadığını ifade etmiştir. Zehebî de; onun hakkında:*"Rivayetlerinin çoğu sahihtir, ancak İbn Adî'nin dediği gibi zayıf olmasına rağmen kendisinden rivayette*

---

[314] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim**, s. 69.
[315] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 165-168.
[316] Fevzî**, İbn Ebî Hâtim**, s. 70.
[317] İbn Ebî Hâtim bu ifadeyi güvenilir râviler için kullanmaktadır.
[318] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 24.

bulunulmuştur" demiştir.[319] Ahmed b. Farac ile ilgili hadis münekkidleri farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak bazı münekkidler onu kezzablıkla suçlamış ve devamında onun çarşıda içki içtiğini vurgulamıştır.[320]

İkincisi: İbn Ebî Hâtim, hadis aldığı bazı hocalarının, cerhlerini gerektiren bir durum ortaya çıktığında onları terk etmiştir. Humeyd b. Rabî'in hayatını anlatırken: *"Babam, Ebû Zur'a ve Muhammed b. Müslim kendisinden hadis işitmiştir. Ben de Bağdat'ta hadis meclisine katıldım. Ancak, insanların onun aleyhinde konuştuğunu gördüğümde kendisinden hadis almaktan vazgeçtim"*[321] şeklindeki ifadeleri bunu göstermektedir. Aynı şekilde Feth b. Nasr ile ilgili de şöyle söylemiştir: *"İnsanlar onun aleyhinde konuştu, biz de kendisinden hadis almadık."*[322] Aynı durum Abdullah b. Misver[323] ve Muhammed b. Ukbe es-Sedûsî için de geçerlidir.[324]İbn Ebî Hâtim bazı râvilerin biyografinde babası ve Ebû Zur'a'nın kendisinden hadis rivayetini terk ettiğini ifade etmekte; fakat kendisinin de onu terk edip etmediğine dair herhangi bir ifadede bulunmamaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, açık bir şekilde ifade etmezse de babasının kendisinden hadis rivayetini terk ettiği herhangi bir râviden hadis rivayet etmemiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde babasının terkinden dolayı kendisinin de hadis rivayetini terk ettiği râvi sayısının çok olmadığını da belirmek isteriz.

Kendilerinden hadis aldığı kişilerin güvenirliklerinin tespiti ve hadislerinin tashihi konusunda babasının da kendisine yardımcı olduğu rivayet edilmiştir. İbn Ebî Hâtim; "*Ben Ramle'de İsâ Ebû İmrân'dan hadis yazdım. Babam hadislerine bakıp: "Hadisleri, onun sadûk birisi olmadığını gösteriyor" dedi. Babamın bu ifadesinden sonra kendisinden rivayet etmeyi terk ettim"* demektedir.[325]

Üçüncüsü: İbn Ebî Hâtim'in; Sufyân b. Uyeyne(ö. 198/814), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) ve Ahmed b. Hanbel(ö. 241/855) gibi hadis ilminde otorite kabul edilen

---

[319] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 586.
[320] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 585.
[321] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 234.
[322] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 122.
[323] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 208.
[324] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 45.
[325] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 365.

ulemaya öğrencileri aracılığıyla ulaştığı görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserine bakıldığında bu durumu görmek mümkündür. Örneğin, İbn Ebî Hâtim'in, Sufyan b. Üyeyne'ye; öğrencisi olan Abbâs b. Yezîd el-Bahrânî (ö. 258/871),[326] Ali b. Harb el-Mevsilî (ö. 265/878),[327] Hasan b. Sabbâh el-Bezzâr (ö. 249/863),[328] Abdurrahman b. Bişr en-Nîsâbûrî (ö. 260/873-74),[329] Sa'dân b. en-Nasr el-Bağdâdî (ö. 265/878)[330] ve Yûnus b. Abdu'l-A'lâ (ö. 264/877)[331] gibi râviler aracılığıyla ulaştığı görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a (ö. 198/813); Muhammed b. Abdullah b. el-Mubârek el-Mahremî (260/873),[332] Abdurrahman b. Bişr en-Nîsâbûrî (ö. 260/873-74),[333] Ömer b. Şebbe en-Nemîrî (ö. 262/875)[334] ve Yezîd b. Sinân el-Basrî (ö. 264/877) aracılığıyla ulaşmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in, talebeleri aracılığıyla istifade ettiği bir başka âlim de, Ebû Velîd et-Tayâlisî'dır (ö. 227/841). Harb b. İsmail (ö. 280/893)[335] ve Yahyâ b. Ebî Tâlib (ö. 275/888) bunlardandır.[336]

Ali b. el-Medînî'nin(ö. 234/848), hadisin birçok alanında eserler telif ettiği ve özellikle de hadis tenkidi konusunda otorite olduğu bilinen bir gerçektir. İbn Ebî Hâtim; Muhammed b. Abdulvahhâb Ebû Ahmed[337] ve İsmail el-Kâdî'nin vasıtasıyla

---

[326] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 279.
[327] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 237.
[328] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 20. (İbn Ebî Hâtim, eserinde oğrudan kendisinden değil, babası aracılığıyla kendisinden rivayet etmiştir.)
[329] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 268.
[330] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 268.
[331] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 297.
[332] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 409.
[333] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 268.
[334] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 244. İbn Ebe Hâtim'in eserinde Ömer b. Şebbe'nin, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın öğrencisi olduğuna dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Ancak ez-Zehebî'nin ifadesine göre Ömer b. Şebbe'nin, Yahya b. Saîd el-Kattân'dan hadis işitmiştir. Bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 370.
[335] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 268. Zehebî, Harb b. İsmail'in hocalarını sayarken onların başında Ebû Velîd et-Tayâlisî'yi zikretmektedir. Bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XIII, 245.
[336] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl, IX**, 165.
[337] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 17. İbn Ebe Hâtim'in verdiği bilgiler içerisinde Muhammed b. Abdulvahhâb Ebû Ahmed'in kendisine hadis yazdığını; ancak Ali b. el-Medînî'den rivayette bulunduğuna dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Zehebî'nin, Muhammed b. Abdulvahhâb Ebû Ahmed'in, hadis ilmini Ali b. el-Medînî'den aldığını ifade etmektedir. Bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 606.

Ali b. el-Medînî'ye ulaşmış ve râvilerin değerlendirmesinde kendisinden istifade etmiştir.[338]

Hadis ilminde ve hadis ehlinin düşüncesinin teşekkülünde, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) konumu ve etkisi herkesçe bilinmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, ricâl tenkidi konusundaki değerlendirmeleri, kendisinden sonra gelen âlimlere sürekli kaynaklık etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ilmi, birçok talebe tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır. Fakat iki kişi vardır ki, bu konuda daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bunlar Ahmed b. Hanbel'in oğulları Salih(ö. 266/880) ve Abdullah(ö. 290/903)'tır. Zehebî'nin ifadesine göre yeryüzünde Ahmed b. Hanbel'den Abdullah'tan daha çok rivayette bulunan herhangi bir şahıs bulunmamaktadır. Babasının *el-Müsned*'ini kendisinden rivayet ettiği gibi tefsir, tarih ve râvilerle ilgili bilgileri de kendisinden nakletmektedir. Abdullah'a; "*Babandan ne kadar hadis rivayet ettin*?" diye sorulduğunda kendisi şöyle cevap vermektedir: *"Yüz on bin küsur."*[339] Abdullah, bir meseleyi birkaç sefer babasından işitmiş ve o olayı farklı ortamlarda rivayet etmiştir. Bu da kendisinin, babasıyla sürekli beraber olmasından kaynaklamaktadır.[340] Dolayısıyla Abdullah'ı, babasının ilk kaynağı olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Ayrıca Abdullah'ın, sika râvilerden olduğu da bilinmektedir. Hatîb onu,ثقة ثبة olarak nitelemektedir.[341]

Ahmed b. Hanbel'in diğer oğlu Salih de İmamın en büyük oğlu olup babasının ilminin naklinde kardeşi Abdullah kadar olmasa da büyük bir paya sahip olmuştur. Salih, İsfahân'da kadılık yapmış, farklı bölgelerde babasına sormak üzere kendisine çok sorular geldiği rivayet edilmiştir. Salih de, kardeşi Abdullah gibi rical münekkidleri tarafından sika olarak değerlendirilmiştir.[342]

İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in her iki oğluyla da görüşmüş ve kendilerinden rivayette bulunmuştur. İbn Ebî Hâtim:"*Ben Abdullah ile görüştüm, kendisiyle beraber İbrahim b. Mâlik el-Bezzâr'dan hadis dinledik. Ayrıca babasının farklı konulardaki malumatını ve İlelu'l-hadis ile ilgili meseleleri bana yazdı*"

[338] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim**, s. 75.
[339] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XIII, 521.
[340] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 77.
[341] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, II, 173.
[342] İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 354. İbn Ebî Hâtim: Kendisinden hadis yazdım. Sika ve sadûktür.

demektedir.[343] İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserine bakıldığında Abdullah'ın kendisine yazmış olduğu bu meselelerin katkısının çok büyük olduğu görülmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim'in bu eserinde Ahmed b. Hanbel'den oğlu Abdullah aracılığıyla naklettiği bilgilerin çoğu, فيما كتب إلي/كتب عبد الله إلي (Abdullah bana yazdı) formatında gelmiştir.[344] İbn Ebî Hâtim'in, Adbullah'tan istifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in diğer oğlu Salih'ten de yararlandığı görülmektedir. Kendisi*el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde şöyle demiştir: *"İsfahân'da kendisinden hadis yazdım*." Ayrıca İbn Ebî Hâtim, râvilerin değerlendirilmesinde birçok yerde Salih'in aracılığıyla Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktarmıştır. İbn Ebî Hâtim'in, Salih'ten rivayet ettiği haberlere bakıldığında كتب صالح إلي / فيما كتب إلي (Salih bana yazdı) şeklinde değil, حدثنا ve أخبرنا gibi sigalarla rivayette bulunduğu görülmektedir.[345]

Şüphesiz İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel'e, sadece iki oğlu aracılığıyla ulaşmış değildir. Babası Ebû Hatim (ö. 277/890) başta olmak üzere, Ebû Zur'a(ö. 264/877), İbrahim b. Hânî en-Nîsâbûrî (ö. 265/878) ve Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö. 280/893) gibi o dönemin meşhur bilginleri vasıtasıyla da Ahmed b. Hanbel'in ilminden istifade etmiştir.[346]

Rical Tenkidi ilminde, hiç kimsenin görüşlerinden müstağni kalamadığı ve Cerh-Ta'dîl ilminin imamı kabul edilen bir başka âlim de Yahya b. Maîn'dır.[347] İbn Ebî Hâtim'in eserlerine bakıldığında, İbn Maîn'in birçok görüşüne rastlamak mümkündür. İbn Ebî Hâtim, İbn Maîn'in râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmelerini öğrencileri içerisinde en çok Ebû'l-Fadl Abbas b. Muhammed b. Hâtim ed-Dûrî (ö. 271/884) vasıtasıyla almıştır. Zira ed-Dûrî, sürekli İbn Maîn'le beraber kalıp kendisinden rivayette bulunmuş[348] ve rical tenkidi ile ilgili birçok malumata sahip olmuştur.[349] Zehebî'nin vermiş olduğu bilgiye göre ed-Dûrî, rical tenkidi ile ilgili İbn

---

[343] İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 8.
[344] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 188-377, VI, 137-220-221.
[345] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 21-84, IX, 169, VIII, 60.
[346] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 78.
[347] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, XI, 280.
[348] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, II, 119.
[349] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 78.

Maîn'den rivayet ettiği bilgileri büyük bir ciltte toplamıştır.[350] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil* adlı eserinde ed-Dûrî'den birçok rivayet nakletmektedir. Biyografisini anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Babamla birlikte kendisinden hadis işittik. Durumu babama soruldu. Babam "O, sadûktur" dedi.*"[351] Ancak adı geçen eserde dikkat çekilen bir husus da şudur: İbn Ebî Hâtim'in ondan naklettiği rivayetleri قرئ على العباس بن محمد الدوري (Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'ye okundu) formatındadır.[352] Bu da göstermektedir ki, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'nin yanında bir kitap kendisine okunmuş ve İbn Ebî Hâtim de okunanı dinlemiştir. Yani kıraat yöntemiyle almıştır.

Elbette ki İbn Ebî Hâtim, sadece ed-Dûrî aracılığıyla değil, başta babası olmak üzere, İbn Maîn'in diğer talebeleri aracılığıyla da onun görüşlerini almıştır.[353]

İbn Ebî Hâtim'in, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) ilmine de yine talebeleri vesilesiyle ulaştığı görülmektedir. Bu öğrencilerin başında Ali b. Hüseyin b. Cuneyd er-Râzî (ö. 291/903)[354] ve İsmail b. İshâk el-Kâdî (ö. 282/895)gelmektedir.[355]

İbn Ebî Hâtim'in ulaştığı bir başka âlim de İmam Şâfi'dir (ö. 204/820). Onun talebeleriyle görüşmesinin Mısır'da olduğu rivayet edilmektedir. Zira İmam Şâfi'nin, yaşamının son dönemini Mısır'da geçirdiği bilinen bir hakikattir. İbn Ebî Hâtim, İmam Şâfi'nin talebelerinden olan Yûnus b. Abdu'l-A'lâ, (ö. 264/877)[356] Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Muzenî (ö. 264/878),[357] Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem (ö. 268/881)[358] ve Rabî b. Süleyman'a (ö. 270/883)[359]

---

[350] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, II, 120.
[351] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 278.
[352] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 214-265, IX, 180-321, IV, 66-98
[353] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 182, IX, 160-166, II, 328.
[354] Zehebi, **Siyeru A'lam,** XIV, 16; İbn Ebî Hâtim şöyle diyor: Kendisinden hadis yazdık ve Sadûktür. Bkz. İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 231.
[355] İbn Ebî Hâtim kendisiyle ilgili şöyle diyor: Bazı hadislerini bize yazdı. Sika ve Sadûktür. Bkz.İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 101.
[356] İbn Hatim Yûnus b. Abi'l-A'lâ'nın biyografisini anlatırken şöyle diyor: Babam ve Ebû Zur'a kendisinden rivayette bulunurdu. Ben de yedi ay yanında kaldım ve kendisinden hadis yazdım. Bkz. İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 298.
[357] İbn Hatim kendisi ile şöyle diyor: İmam Şâfiî'den rivayette bulunmuş, ben de kendisinden hadis işittim. Bkz. İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 140.
[358] İbn Hatim kendisi ile şöyle diyor: İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'ten rivayette bulunmuş, babam kendisinden rivayette bulundu. Ben de kendisinden hadis yazdım. Bkz. İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 401.

öğrencilik yapmış, onların aracılığıyla İmam Şâfi'nin görüşlerine ulaşma fırsatı yakalamıştır.

İbn Ebî Hâtim, kendi döneminde meşhur olan birçok âlimden istifade etmiştir. Bunların başında babası Ebû Hâtim (ö. 277/890), Ebû Zur'a (ö. 264/877), Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), İbn Vâre (ö. 270/884), Muhammed b. Avf el-Humsî (ö. 272/885) ve Ebû Zur'a ed-Dımeşkî (ö. 281/894)gibi âlimler gelmektedir.[360]

Dördüncüsü: Hadislerin rivayetinde, âlî isnâd[361] ile rivayette bulunmak önemli bir meziyettir. Hadisin ilk kaynağına ulaşmak için yapılan seyahatlerin esprisi bu olsa gerektir. Aynı şekilde İslam kültüründe yaşça büyük olan bilginlerden rivayette bulunmak her zaman tercih edilmektedir. Abdulah b. Mes'ûd'un: *"İnsanlar, ilimlerini büyüklerinden aldığı sürece hayır ve iyilik içerisinde olacaktır"*[362] sözü bu minvalde değerlendirilmektedir. Bunun hikmeti, yaşlı olan âlimlerin tecrübe sahibi olmaları, gençliğin vermiş olduğu heyecan ve acelecilikten uzak kalmaları, dolayısıyla rivayet ettikleri haberlerin şüphe ve arzulardan daha uzak olacağı düşüncesidir.[363]

İbn Ebî Hâtim'in hocalarına bakıldığında çoğu yaşlı ve kendi döneminde kaynak sayılabilecek kişiler olduğu için onlarla âlî isnâda ulaşmak kolay ve mümkün görülmektedir. Elbette ki burada İbn Ebî Hâtim'in babasının rolü ve katkısı görmezden gelinemez. Zehebî; *"İbn Ebî Hâtim, babasıyla beraber yolculuğa çıkıp âlî isnâda ulaştı"*[364] diyerek babasının katkısına işaret etmektedir.

Beşincisi: İbn Ebî Hâtim'in hocalarına bakıldığında rey ehlinin görüşlerini savunan hiçbir hocanın olmadığı görülecektir. O dönemde hadis ehli ile rey ehlinin mücadelesinin tesiri hiç şüphesiz büyüktü. Özellikle Rey'de hadis ehlinin görüşlerini hararetle savunanların başında İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû

---

[359] Rabî' b. Süleyman; İmam Şâfiî'den rivayette bulunmuş; Ebu Hatim, Ebû Zur'a ve İbn Ebî Hâtim kendisinden hadis işitmiş ve sika olarak kabul etmişler. Bkz. İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 424.

[360] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 82.

[361] Âlî İsnâd: Aynı metnin birkaç isnâdından veya metinleri farklı da olsa birkaç isnâddan ilk kaynağa, diğerlerine oranla daha az râvî ile ile ulaşan isnâddır. Bkz. Aydınlı**, Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 139.

[362] Bağdâdî, **Nasîhetu Ehli'l-Hadîs**, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerkâ 1408, s. 26.

[363] Bağdâdî, **Nasîhetu Ehli'l-Hadîs,** s. 30.

[364] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 34.

Zur'a'nın yer almasının, İbn Ebî Hâtim'in üzerinde büyük bir etki bıraktığını söylemek mümkündür.[365] Ancak Zehebî'nin iddiasına göre İbn Ebî Hâtim'in hocalarının içerisinde yer alan Bekkâr b. Kuteybe rey ehlinin görüşlerini savunan birisidir.[366] Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in hocalarının içerisinde ismi Bekkâr b. Kuteybe olan her hangi bir şahısbulunmamaktadır.[367] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Bekkâr b. Kuteybe'nin biyografisine yer vermediği de görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim, sadece re'y ehli değil, Allah'ın sıfatları ve halku'l-Kur'an meselesinde olduğu gibi hadis ehlinin görüşlerine muhalefet edenlerden de hadis nakletmemiştir. Daha sonra temas edeceğimiz gibi İbn Ebî Hâtim, Buhârî'den, Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğunu iddia ettiği için rivayette bulunmamıştır.

Altıncısı: İbn Ebî Hâtim'in hocaları incelendiğinde bazılarının hadis ilmiyle beraber, başka ilimlerde de otorite olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in hocaları arasında yer alan İsmail b. İshak'ın (ö. 282/895), hadis ilmiyle beraber fıkıh, Kur'an ahkâmı, kıraat ve gramerde de meşhur olduğu bilinmektedir. *Ahkâmu'l-Kur'an*, *Maânî'l-Kur'an* adlı kitapların yanında, kıraat ile ilgili birkaç eserin, kendisi tarafından yazıldığı kaydedilmektedir. Meşhur gramerci Müberrid'den kendisiyle ilgili şöyle bir ifade nakledilmektedir: "*Sarf ilmini benden daha iyi bilmektedir.*"[368] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in hocaları arasında yer alan Ömer b. Şebbe'nin de birçok alanda eser yazıp kendisinden sonra gelenlere büyük bir hazine bıraktığı görülmektedir. Şiir, edebiyat, siyer neseb ve tarih gibi birçok konuda söz söyleme başarısı gösterdiği ifade edilmektedir.[369] Muhammed b. Ubâde el-Buhtarî de bu ender kişiler arasında yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim onun biyografisini anlatırken özellikle; "*Edebiyat ve nahiv ilmiyle biliniyordu*" diyerek onun bu özelliğine vurgu yapmaktadır.[370]

---

[365] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 84.
[366] Zehebî, **Siyeru A'lam,**XII, 599.
[367] İbn Âsâkir de Bukâr b. Kuteybe'den rivayet edenleri sayarken İbn Ebe Hâtim'den söz etmemektedir. Bkz. İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk,** X, 368.
[368] Zehebi, **Siyeru A'lam,** XIII, 340.
[369] Zehebi, **Siyeru A'lam,** XII, 370-71.
[370] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 23.

İbn Ebî Hâtim'in hocaları ile ilgili önemli gördüğümüz birkaç hususa temas ettikten sonra, şimdi de kendisinin yetiştirilmesinde en büyük paya sahip olan babası Ebû Hâtim ile Ebû Zur'a'nın hayatını anlatmaya geçebiliriz.

1.2.2.2.1. Ebû Hâtim er-Râzî

Dönemin büyük hadis münekkidi kabul edilen ve Ebû Hâtim künyesiyle meşhur olan Muhammed b. İdris b. el-Münzir b. Dâvud b. Mihrân el-Hanzelî el-Gatafânî er-Râzî, 195/810 senesinde Rey şehrinde dünyaya gelmiştir.[371]

Ebû Hâtim'in biyografisini ele alan eserlere bakıldığında çok erken dönemde hadis tahsiline ve kitabetine başladığı müşahede edilmektedir. Kaynaklarda, Ebû Hâtim'in, henüz 14 yaşında iken hicri 209/824 tarihinde Rey'de hadis yazmaya başladığı kaydedilmektedir.[372]

Dört yıl Rey bilginlerinden ders alan Ebû Hatim, hicri 213/828 tarihinde diğer bölgelerde bulunan ulemadan hadis dersi almak için memleketinden ayrılmıştır. Ebû Hatim'in ilk ilmi seyahati olan bu yolculuk yedi yıl sürmüştür. Ebû Hâtim bu dönem zarfında Kûfe, Bağdat, Basra, Mekke, Medîne, Bahreyn, Mısır, Ramle, Kudüs, Askalân, Taberiye, Şam, Humus, Antakya, Tarsus, Beysân ve Rakka'yı ziyaret etmiş ve bütün bu ziyaretlerini yaya olarak gerçekleştirmiştir.[373] Ebû Hâtim'in ikinci seyahati hicri 242/856 tarihinden başlayıp 245/858'de son bulmuş; üçüncü seyahati ise 255/868 tarihinde oğlu İbn Ebî Hâtim ile beraber yapmıştır.[374]

Ebû Hâtim, yaptığı bu seyahatlerde büyük sıkıntılara maruz kalmakla beraber, ilim öğrenmek için ortaya koyduğu azim ve sebat ile bütün bu sıkıntıları aşmayı bilmiş ve ilim öğrenmede hiçbir engel tanımamıştır. İbn Ebî Hâtim, babasının biyografisini aktarırken bu seyahatler esnasında çekmiş olduğu sıkıntıları bir başlık altında anlatmıştır.[375]

---

[371] İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk,** LII, 3; Zehebi, **Siyeru A'lam,** XIII, 13.
[372] İbn Hacer, **Tehzîb,** IX, 29.
[373] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 290.
[374] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 256.
[375] İbn Ebî Hâtim, babasının başına gelen bir olayı şu şeklide aktarmaktadır: "*Hadis öğrenmek için çok yer dolaştım. Gittiğim yerlerde senelerce kaldım. Bin fersahtan (yaklaşık altı bin km.) fazla yol yürüdüm. Hicri 214/829 senesinde Basra'ya gittim ve sekiz ay orada kaldım. Param bitti, giydiğim şeyleri birer birer satıp yiyecek satın aldım. Nihayet elimdeki her şey tükendi. O günlerde de bir*

Bazı kaynaklarda geçtiği üzere Ebû Hâtim, bu seyahatler esnasında yaklaşık üç bin hocayla görüşmüş ve onlardan hadis dinlemiş ve yazmıştır.[376]

Ebû Hâtim, görüştüğü ve kendilerinden hadis dinlediği râviler hakkında cerh ve ta'dîl'de bulunmuş, hadislerin sahih ve illetli olanlarını beyan etmiş, çok az sayıda muhaddisin bilgi sahibi olduğu İlelu'l-Hadis ilminde otorite olmuştur.[377] Onu hadisteki engin seviyeye ulaştıran şey, bitmek bilmeyen ilim aşkı olmuştur. Bu ilim aşkı kendisini, İslam âleminin önemli ilim merkezlerinin hepsini dolaşıp ilimleri öğrenmeye, birçok eser telif etmeye ve öğrendiğini hadis talebelerine vermeye sevk etmiştir.[378]

Hadis rivayetinde meşhur olan birçok ulema, kendisinden rivayette bulunmuştur. Yunus b. Abdu'l-Â'lâ, Abde b. Süleyman el-Mervezî, er-Rabî' b. Süleyman el-Murâdî, Ebû Zur'a er-Râzî ve Ebû Zur'a er-Râzî ed-Dimeşkî, Sünen sahiplerinden Ebû Dâvud ve Nesâî bunlardan bir kaçıdır.[379] Ancak Buhârî'nin kendisinden rivayet edip etmediği ulema arasında ihtilaf konusu olmuştur.[380]

"Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanına sahip olan Ebû Hâtim, râvileri bütün yönleriyle tanır, herkesin tarafından fark edilmeyen rivayetlerdeki ince kusurları (illet) hemen fark ederdi. İbn Ebî Hâtim'in rivayet ettiğine göre bir gün rey ehlinin ileri gelenlerinden olan bir şahıs, elinde bir defterle beraber Ebû Hâtim'e gelerek bazı hadislerin durumunu sordu. O da; bazısına sahih, bazısına münker, bazısına yalan, bazısına da batıldır diyerek cevap verdi. Soruyu soran şahıs: "*Sen bunları nereden biliyorsun? Yoksa burada hata, burada yalan söylediklerini hadislerin râvileri mi sana haber verdi?"* diye sorunca Ebû Hâtim: *"Hayır"* dedi. Adam: *"Yoksa sen gaybı*

---

arkadaşımla hadis hocalarını dolaşıp hadis dinliyorduk. Bir gün yine her zaman olduğu gibi hocaları dolaştıktan sonra kaldığım eve geldim, ancak ev bomboştu, herhangi bir yiyecek yoktu. Açlıktan su içtim ve o geceyi öylece geçirip sabahladım. Sabahleyin, beraber derse gittiğim arkadaşım geldi ve mutad olduğu üzere o gün de hocaları dolaşıp hadis aldık. Ancak ben şiddetli açlık çekiyordum. Akşam yine eve döndüm. Yine şiddetli açlık içerisinde sabahladım. Arkadaşım o sabah da geldi ve 'Hadis dinlemeye gidelim' dedi. 'Bugün çok halsizim, gelemem' dedim. Arkadaşım 'Sebebi nedir?' deyince, 'Ne saklayayım, iki gündür hiçbir şey yemedim' dedim. Arkadaşım bu durumumu öğrenince çok üzüldü; 'Yanımda bir dinarım var, yarısını kira parası olarak ayırayım, diğerini paylaşalım' dedi." Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 292.

[376] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 248.

[377] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 247.

[378] Boz, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri**, s. 52.

[379] Subkî, **Tabakât,** II, 208.

[380] Bkz: Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 248; Subkî, **Tabakât,** II, 208; İbn Hacer, **Tehzîb,** IX, 28. Lâlikâî, onu Buhârî'nin hocaları arasında saymıştır. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 252.

bildiğini mi iddia ediyorsun?" deyince Ebû Hâtim: *"Bunları bilmek gaybı bildiğim anlamına gelmez"* dedi. Soruyu soran kişi: *"Delilin nedir?"* diye sorunca Ebû Hâtim *"Delilim şudur: Bana sorduğun hadislerin aynısını, git arkadaşlarıma sor. Şayet onların söyledikleriyle benim söylediklerim birbirlerini tutuyorsa doğru söylediğimi anlarsın"* dedi. Adam:*"Kime sorayım?"* dedi. Ebû Hâtim:*"Ebû Zur'a'ya sor"* dedi. Bunun üzerine adam, Ebû Hâtim'e sorduğu soruların aynısını Ebû Zur'a'ya sordu. O da, Ebû Hâtim'in dediklerinin aynısını söyledi. Aynı cevapları Ebû Zur'a'dan duyan zat, hayretler içerisinden kalarak Ebû Hâtim'in yanına geldi. Ebû Hâtim: *"Biz bunları kafamıza göre söylemiyoruz. Söylediğimiz her hüküm bir bilgi ve kurala dayanır"* diyerek adama cevap verdi.[381]

Ashabın ihtilaf ettiği konuları, tâbiînin ve daha sonraki nesillerin fıkhî görüşlerini de iyi bilen Ebû Hâtim, titiz ve müteşeddid bir münekkit olduğu için onun güvenilir kabul ettiği şahısların rivayetinde tereddüt edilmemiş, fakat zayıf saydığı kişiler hakkındaki kanaatinin diğer münekkidlerin görüşlerine başvurulduktan sonra dikkate alınması tavsiye edilmiştir.[382]

Ebû Hâtim, güçlü bir hafızaya sahipti. Tâbiûn neslinin tanınmış muhaddisi İbn Şihâb Zuhrî'nin (ö. 124/742) rivayetleri üzerinde ihtisas yapmış olan hadis hafızı Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî (ö. 258/872) Rey'e geldiğinde Ebû Hâtim ona Zuhrî'nin rivayetinden on üçünü okudu. Zühlî bunlardan on tanesini bilmediğini itiraf etti.[383] Kaynaklarda geçtiği üzere hadis hafızı Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî'nin (ö. 227/841) ilim meclisine katıldığı bir gün orada bulunanlara, kendisinin duymadığı hadisleri rivayet edenlere bir dirhem vereceğini vaat etmiş, ancak hiç kimse onun bilmediği bir hadis rivayet edememiştir.[384]

Ebû Hatim, dönemin en meşhur bilginlerinden sayılıyordu. Hocası ve hadis hafızı olan Yûnus b. Abdu'l-Â'lâ (ö. 264/877), onunla Ebû Zur'a er-Râzî'nin Horasan'ın iki büyük imamı olduğunu belirtmiş ve hayatta bulunmalarının Müslümanlara rahmet olduğunu ifade etmiştir.[385] Aynı şekilde Ebû Bekir b. Ebî

---

[381] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 283-284.
[382] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 260.
[383] Subkî, **Tabakât,** II, 209.
[384] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** XXIV, 386-387.
[385] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, IX, 29.

Şeybe (ö. 235/849) ve Yahya b. Maîn (ö. 233/848) gibi önemli âlimlerle görüşen Musâ b. İshâk el-Kâdî (ö. 297/909); "*Ebû Hâtim'den daha hafız olanı görmedim"* diyerek bu gerçeği ortaya koymuştur.[386]

Ebû Hâtim, hadis ilmiyle ilgilendiği gibi itikadî konularla da ilgilenmiştir. Ebû Hâtim'in birçok görüşünün günümüze kadar gelmesini sağlayan oğlu İbn Ebî Hâtim'in *er-Redd ale'l-Cehmiyye* adlı bir eser yazması, babasının akaid sahasına da ilgi duyduğunun apaçık bir işareti olmuştur.[387]

Akaid konularında Ebû Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında, hadis ehlinin görüşlerini benimsediği görülmektedir. Zehebî'nin (ö. 748/1348)verdiği bilgiye göre Ebû Hâtim şöyle demektedir: *"Mezhebimiz ve görüşümüz; Hz. Peygamber (s.a.s.), ashabı, tabiîn, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk ve Ebû Ubeyd gibi hadis ehlinin görüşlerini benimsemektir."* Ayrıca Kitap ve Sünnete bağlı kalmayı, imanın artırıp eksilmesi, kabir azabı ve suali, havz-ı kevser ve şefaate inanmayı ve bütün sahabilere rahmet dilemeyi de mezhebinin görüşü olarak dile getirmektedir.[388]

Bazı kaynaklarda Ebû Hâtim'in aşırı bir Şiî olduğunu ifade eden rivayetler olsa bile onun Selefiyye'ye mensup olduğuna dair şüphe yoktur. Şiilikle itham edilmesi, "tafdîl" konusunda Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmesinden kaynaklanmış olsa gerektir.[389]

İbn Ebî Hâtim babasının ilminden istifade etmeyi bilmiş ve bu fırsatı çok iyi değerlendirmiştir. Kendisinden gelen şu rivayet bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur: *"Babama sürekli soru sorardım. Yemekte, yürüdüğünde, oturduğunda, bir şey istemek için eve geldiğinde sürekli kendisine bir şeyler okurdum.*[390] *Babamın ölüm hastalığında iken huzuruna gittim ve kendisine Ukbe b. Abdulgafur'un sahâbî olup olmadığını sordum. Kendisi; başıyla işaret ederek "Hayır" dedi. Ancak ben tatmin olmak için yine sordum. Bunun üzerine 'O, Tabiîn'dendir' dedi."*[391]

Ebû Hâtim, çoğu zaman oğlunun elinden tutup sika râvilerin yanına götürür ve ilim meclislerine katılmasını sağlardı. İbn Ebî Hâtim'in hocalarına bakıldığında

---

[386] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 250.
[387] Canan, "Ebû Hatim", **DİA**, İstanbul 1994, X,150.
[388] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 260.
[389] İbn Hacer, **Tehzîb,** IX, 30.
[390] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 251.
[391] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 294.

her ikisinin birçok hocada ortak olduğu görülecektir.[392] Ayrıca Ebû Hâtim, oğlunu sika olmayan râvilerden de uzak tutamaya çalışırdı. İbn Ebî Hâtim, İbrahim b. İsmail b. Yahya'nın biyografisini anlatırken şunları söylemektedir: *"Babam ondan hadis yazardı. Ancak beni onun yanına götürmezdi. Bu râvinin durumunu Ebû Zur'a'ya sorduğumda şöyle dedi: İbrahim b. İsmail babasından hadis rivayet ederdi. Daha sonra babasından rivayet ettiği hadisleri amcasına nispet ederdi. Zira amcası babasına göre daha kabul görüyordu."*[393]

Ebu Hâtim hadisleri değerlendirirken sadece senede göre değerlendirmemiş, senedle beraber metin tenkidine de önem vermiştir. Kendisine sahih ve sakim hadisleri nasıl ayırdığı sorulduğunda: *"Biz, sahih hadisi, râvilerin adil, metnin de Hz. Peygamber'in sözü olabilecek kriterlere sahip oluşuyla tespit ederiz"*[394] diyerek metin tenkidine işaret etmiştir.

Ebû Hâtim'in en büyük eserinin, oğlu İbn Ebî Hâtim er-Râzî olduğunu söylemek mümkündür. Zira İbn Ebî Hâtim, babasının, hadis râvileri hakkındaki kanaatlerini, *başta el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde olmak üzere çoğu günümüze kadar gelen eserlerinde bir araya getirmiştir.[395]

Ebû Hâtim er-Râzî 277/890 yılında Rey'de vefat etmiştir.[396]

1.2.2.2.2. Ebû Zur'a er-Râzî

Ebû Zur'a er-Râzî adıyla meşhur olan Ubeydullah b. Abdülkerim b. Yezid b. Ferruh el-Kuraşî el-Mahzûmî er-Râzî 200/813yılında dünyaya gelmiştir.[397]

İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebû Zur'a henüz on dört yaşında iken hadis öğrenmeye ve yazmaya başlamıştır.[398] Devrinin diğer âlimleri gibi o da hadis ilmi için seyahatlere çıkma geleneğini sürdürmüş; o dönemin belli başlı ilim

---

[392] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 55.
[393] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 36. Aynı durum durum Beşîr b. Mihrân el-Hezzâ adlı râvi için de söz konusudur. İbn Ebî Hâtim onunla ilgili şöyle demektedir: "Babam belli bir dönemde kendisinden hadis işitmiş daha sonra terk etmişti. Bana da işittiğim hadisleri ona okumamamı emretmişti." Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 301-302.
[394] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 255.
[395] Canan, "Ebû Hatim", **DİA**, X, 150.
[396] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** XXIV, 390.
[397] İbn Hacer, **Tehzîb,** VII, 30.
[398] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 277.

merkezlerinden Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Bağdat, el-Cezîre, Suriye, Horasan ve Mısır'ı ziyaret etmiştir.[399]

Ebû Zur'a, bu seyahatleri esnasında Mısır'da İmam Şafiî'nin kitaplarını yazma fırsatını bulmuştur.[400] Ayrıca bu dönemde birçok muhaddisten ders almış, onların hallerini öğrenmiş, devrinin en büyük hadis münekkidlerinden yararlanmış ve ilel ilminde bilgi sahibi olmuştur. İlim tahsili için çıkmış olduğu bu seferlerde birçok sıkıntıya maruz kalmış; kendi ifadesi ile üçüncü kez ilim yolculuğuna çıktığı Şam, Mısır ve Irak'ta yaklaşık dört yıl boyunca kendi eliyle hiç yemek pişirmeye vakit bulamamıştır.[401]

Ebû Zur'a, yapmış olduğu seyahatleri esnasında Ahmed b. Hanbel ile karşılaşmış onunla birlikte hadis müzakereleri yapmıştır.[402]Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in rivayetine göre; Ebû Zur'a bir gün babası Ahmed b. Hanbel'in yanına gelmiş, karşılıklı müzakereleri çok uzun sürmüştür. Müzakereleri bittikten sonraAhmed b. Hanbel şöyle demiştir*: "Ebû Zur'a'nın ders halkası bana faydalı geldiği için, onun ders saatinde farzlardan başka namaz kılmadım."*[403]

Kıraat ilminin otoriteleri olan Kâlûn, Halef b. Hişâm ed-Dûrî gibi âlimlerden okuyan Ebû Zur'a, ezberindeki altı yüz bin sahih rivayetten on binin tefsir ve kıraate dair olduğunu söylemiştir.[404] Sem'ânî[405] ve İbn Hacer'in nakline göre Ebû Zur'a'nın ezberinde altı yüz bin hadis bulunduğunu ve yüz bin hadisi de tıpkı İhlâs suresi gibi ezberlediğini söylenmektedir.[406] Ancak bizzat Ebû Zur'a'dan hadis rivayet eden ve hayatını detaylı bir şekilde inceleyen İbn Ebî Hâtim'in,[407] bu rakamlara değinmemesi önemli bir husus olduğunu ve söylenen bu rakamlarının abartılı olma ihtimalini güçlendirdiğini düşünmekteyiz.

---

[399] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 66; İbn Ebî Hâtim, , **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 278.
[400] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 278.
[401] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 278.
[402] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 271.
[403] Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansû et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Ensâb,** Dâru'l-Cenân, Beyrut 1988, III, 24.
[404] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 81.
[405] Sem'ânî, **el-Ensâb,**III, 24.
[406] İbn Hacer, **Tehzîb,** VII, 30.
[407] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 270-283.

Ebû Zur'a'nın hayatını inceleyen Sa'dî el-Hâşimî, onun 580 hocasının adını zikretmiştir.[408]

Bir hadis münekkidi olan Ebû Zur'a'nın, son derece muttaki olduğu nakledilmiştir. Onun bu özelliği tenkit üslubuna da yansımıştır. Zira arkadaşı Ebû Hâtim'in aksine râvîleri daha yumuşak ifadelerle tenkit ettiği görülmüştür.[409]

İmam Mâlik'in hadislerini topladığı için "Mâlikî" diye tanınan ve Rey şehrinden olan Ali b. Hüseyin b. Cüneyd'inin (ö. 291/903), *"İmam Mâlik'in el-Müvatta'da bulunan ve bulunmayan bütün rivayetlerini Ebû Zur'a kadar mükemmel bilen başka bir şahsı bilmiyorum"*[410] diyerek onun hadis ilmindeki üstünlüğünü açık bir şekilde ifade ettiği görülmektedir.

Muslim b. Haccac(ö. 261/875), Tirmizî(ö. 279/892), Nesâî(ö. 303/915),Ebû Davûd (ö. 275/889), İbn Mâce (ö. 273/887), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Ebû Hatim (ö. 277/890) ve İbn Ebî Kâsım b. Zekeriyyâ (ö. 305/917), Ebû Hâtim gibi pek çok meşhur muhaddis, ondan hadis almıştır.[411] Ancak râvileri içerisinde İbn Ebî Hâtim'in önemli bir yeri olmuştur. Zira İbn Ebî Hâtim'in eserlerine bakıldığında birçok meselede Ebû Zur'a'nın görüşlerine başvurduğu görülmektedir.[412]

Ebû Zur'a'nın, 264/878 senesinin son günlerinde Rey'de vefat ettiği nakledilmiştir.[413]

Yukarıda dediğimiz gibi İbn Ebî Hâtim birçok hocadan yaralanmıştır. Ancak İbn Ebî Hâtim'in hayatını ele alan Tabakât türü eserlere bakıldığında şu isimlerin zikredildiği görülmektedir: Muhammed b. Ya'kûb ed-Dımeşkî(ö. ?),Ahmed b. Sinân (ö. 256/8769), Hasan b. Muhammed b. Sabbâh (ö. ?), Hasan b. Arefe (ö. 257/870),Ebû Saîd Eşecc (ö. 257/870), Hârûn b. İshâk el-Hamdânî (ö. 258/871), Muhammed b. Abdillah b. Yezîd b. Mukrî' (ö. ?), Haccâc b. Şâir (ö. 259/872), Ahmed b. Abdirrahman b. Vehb (ö. 264/877), Yûnus b. Abdi'l-A'lâ (ö. 264/877),

---

[408] Sa'dî el-Hâşimî, Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhûduhu fi Sunneti'n-Nebeviyye, Medine 1409, I, 85.
[409] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 70.
[410] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 71.
[411] İbn Hacer, **Tehzîb,** VII, 29.
[412] Canan, "Ebû Hatim", **DİA**,X, 274.
[413] İbn Hacer, Tehzîb, VII, 30. Ayrıca Ebû Zur'a'nın hadis ilmindeki yeri ile ilgili bkz. Nihat Hatipoğlu, **Ebû Zur'a er-Râzî ve Hadis İlmindeki Yeri,** Panel, Ankara 2000.

İsmâîl b. Yahyâ el-Muzenî (ö. 264/877), Sâlih (ö. 265/878) ve Abdullahb. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/902), Bahr b. Nasr el-Hevlânî (ö. 267/880), Muhammed b. Abdillah b. Abdi'l-Hakem (ö. 268/881), Rabî' b. Suleymân (ö. 270/883), Muhammeb b. Muslim b. Vâre (ö. 270/883), İsmâîl b. Abdillah (ö. ?), Yezîd b. Muhammed b. Abdussamed (ö. 276/889), Sa'd b. Muhammed el-Beyrûtî (ö. 279/892), Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ömer el-Basrî (ö. ?),Ahmed b. Esrem (ö. 285/898) Ahmed b. Mansûr (ö. ?), Ali b. Munzir (ö. 316/928?) ve Muhammed b. Hassân (ö. ?).[414]

İbn Ebî Hâtim'in hocalarından söz eden müellifler, bazı isimleri zikrettikten sonra "ve başkaları" diyerek İbn Ebî Hâtim'in birçok hocadan yararlandığına işaret etmektedir.

1.2.2.3. Talebeleri

Birçok âlim, İbn Ebî Hâtim'in ilminden yararlanıp kendisinden rivayette bulunmuştur. Zehebî, İbn Ebî Hâtim'in talebelerini şöyle sıralamaktadır: İbn Hibban (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/976), Hüseyin b. Ali et-Temîmî (ö. ?), Kâdı Yûsuf el-Meyâncî (ö. 375/985), Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988), Ebû Saîd b. Abdulvahhab er-Râzî (ö. 382/992), Ali b. Abdulaziz b. Mardek (ö. 392/1001), Fakih olan Abdullah b. Muhammed b. Esed (ö. 395/1004), Ahmed b. Muhammed el-Basîr er-Râzî (ö. 399/1008), İbrahim b. Muhammed en-Nasr Âbâzî (ö. ?), Ali b. Muhammed el-Kassâr (ö. ?) ve başkaları.[415]

1.2.2.4. Eserleri

1.2.2.4.1. Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, isminden de anlaşıldığı gibi *el-Cerh ve't-Ta'dîl adlı* kitabının bir girişi konumundadır. Ancak bu eser İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-*

---

[414] İbn Âsâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 357-358; Ebû'l-Hasan b. Ebe Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Hanâbile** (thk. Muhammed Hâmıd), Dâru'l-Ma'rife tsz., II, 53; Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz**, III, 34.

[415] Zehebi, **Siyeru A'lam,** XIII, 263.

Ta'dîl adlı eseriyle beraber neşredildiği için sanki aynı esermiş gibi görülmektedir.[416] İbn Ebî Hâtim, giriş mahiyetinde olan bu eserinde şu konulara değinmektedir.

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'in konumu: İbn Ebî Hâtim burada Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bütün insanlara gönderildiği ve kendisine her şeyi açıklayan bir kitap gönderdiğini vurgulamaktadır. Aynı şeklide Hz. Peygamber'in temel görevlerinden birisinin insanlara Kur'ân'ı açıklamak olduğunu söylemektedir. Bu görüşünü de şu ayetlerle temellendirmektedir: "…. *İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için sana kitabı indirdik. Umulur ki tefekkür ederler.*"[417] *"Sana kitabı, ancak ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklaman için ve iman eden bir topluma doğru yolu gösterici ve rahmet olarak indirdik"*[418]

Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'e göre Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'an'ın yegane açıklayıcısıdır. Buna göre insanın muhatap olduğu dinin hükümleri, farzı, vacibi, mendubu ve adapları Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'an'ın mühkem ve müteşabihi, ammı, hassı, nasih ve mensuhunu açıklamış ve insanları hem uyarmış hem de müjdelemiştir. İbn Ebî Hâtim, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şâriliğine de vurgu yapmıştır. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.s.) bazı şeyleri farz, sünnet, helal ve haram kılabilmektedir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.s.) yirmi üç yıllık nübüvvet hayatında hem sözleri hem de uygulamasıyla bunları gerçekleştirmiştir.

İbn Ebî Hâtim, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in konumundan söz ederken Peygamberlik vasfı ile beşer olarak yaptığı eylem veya söylediği sözler arasında herhangi bir ayırım yapmamaktadır.[419] Dolayısıyla onun ifadelerinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'in örneklik teşkil eden ve etmeyen söz ve fiillerin ayırımını yapmak mümkün değildir. Hâlbuki İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Hibbân(ö. 354/965), hadisleri hüküm ve ortaya koyduğu bağlamında beş kısma ayırmaktadır. Bu her beş kısmı da hüküm ve bağlayıcılık açısından altı nev'e (bölüm) ayırmaktadır. İbn Hibbân yapmış olduğu bu taksimle, emirleri yüz on, nehiyleri yüz on, haberleri seksen, mubahları

---

[416] Boz, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri,** s. 62.
[417] **Nahl**/44.
[418] **Nahl**/64.
[419] Hz. Peygamber'in beşer vasfı ile ilgili bkz: Bağcı, **Beşer olarak Hz. Peygamber,** Ankara Okulu,Ankara 2010.

elli, fiilleri elli olmak üzere toplam dört yüz hadis çeşidibelirtmektedir.[420] Dolayısıyla İbn Hibbân'ın bu taksimi de gösteriyor ki sünnet anlatılırken veya yorumlanırken, bağlayıcı olan ve olmayan türleri bulunduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.[421] Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in sünnetle ilgili yapmış olduğu bu genelleme yaklaşımının açıklayıcı ve tatmin edici olmadığını düşünmekteyiz.

b) Sünneti ve İmamlarını bilmek: İbn Ebî Hâtim bu başlık adı altında Kur'an'ı Kerim'in manasının ancak sahih hadislerle açıklanabileceğini söylemektedir. Sahih hadisler de her zaman ve mekânda bulunabilen hadis münekkidleri aracılığıyla ortaya çıkarılacaktır. İbn Ebî Hâtim bu meyanda İbn Mubârek'ten (ö. 181/797) bir rivayet naklederek iddiasını pekiştirmektedir.[422]

İbn Ebî Hatim'e göre âlimler bu münekkidler üzerinde ittifak etmişlerdir. Genel olarak aralarında ihtilaf bulunan Kûfe ve Hicâz âlimleri de bu münekkidler konusunda fikir birliğine varmışlardır. İbn Ebî Hatim örnek olarak da Sufyan es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes'i (ö. 179/795) göstermekte ve Ebû Hanîfe'nin, Sufyan es-Sevrî ve Mâlik b. Enes'in imamlığını kabul ettiğini ifade etmektedir. Delil olarak da Sufyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'ye hiç soru sormadığını, Ebû Hânîfe'nin ise ona soru sorduğunu gösteren rivayeti getirmektedir. Mâlik b. Enes ile ilgili de Ebû Hanîfe'nin, İbrahim b. Tahmân aracılığıyla Mâlik b. Enes'in rivayet ettiği hadisleri yazdığına dair bir nakil getirmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin de (ö. 189/805) Mâlik b. Enes'in imamlığını kabul ettiğini söylemektedir. Bununla ilgili de İmam Şâfiî ile Muhammed b. Hasan arasında geçen bir diyalogu aktarmakta ve söz konusu diyalogda Muhammed b. Hasan'ın, Mâlik b. Enes'in, Ebû Hanîfe'den daha bilgili olduğunu itiraf ettiğini dile getirmektedir.[423]

İbn Ebî Hâtim'in bu yaklaşımı birçok açıdan tenkide açık olduğunu düşünmekteyiz.

---

[420] Bkz. Muhammed b. Hibbân el-Bustî, **Sahîhu İbn Hibbân** (thk. Şuayb el-Arnavût), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993, 105-150.

[421] Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet,** Ankara Okulu, Ankara 2015, s. 73; İbn Hibbân'ın yaptığı bu taksimin anlamı ve ehemmiyeti için bkz. Mehmet Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşıması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,** Otto, Ankara 2014, s. 103-107

[422] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 52.

[423] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 53.

Birincisi: Üzerinde ittifak edilen hadis münekkidlerinden söz ederken on sekiz âlimden söz etmekte ve onların hayatlarını detaylı bir şeklide zikretmektedir. Ancak üzerinde ittifak edilen münekkidlerden, örnek olarak sadece Sufyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes'i zikretmektedir. Ayrıca Kûfe ehli veya ehl-i re'yden de sadece Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan'nın, Sufyân es-Sevrî ve İmam Mâlik'i imam kabul ettiklerinden söz etmektedir.

İkincisi: İbn Ebî Hâtim'in delil olarak getirdiği rivayetlerden hareketle, ehl-i re'yin tamamının, kendisinin söz ettiği on sekiz münekkit üzerinde ittifak ettiğini söylemek zordur.Zira Ebû Hanîfe'nin Sufyân'a bazı meseleleri sorması, onun da Ebû Hanîfe'ye soru sormaması; Mâlik b. Enes'in, Ebû Hanîfe'den daha çok Kur'an, sünnet ve sahâbe kavlinin bilmesi ve bunun, Muhammed b. Hasan tarafından itiraf edilmesinin, böyle bir sonuca yol açmadığını düşünmekteyiz.

Üçüncüsü: İbn Ebî Hâtim, hadis münekkidleri olarak kabul ettiği âlimlerin üstünlüğünü ortaya koymak için Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan'dan delil getirmektedir. Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Ebû Hanîfe[424] ve Muhammed b. Hasan'nın[425] biyografisini verirken onları tenkit eden birçok rivayet nakletmektedir. Aynı şekilde Ebû Hanîfe kadar olmasa da Muhammed b. Hasan'ı da tenkit etmektedir. İbn Ebî Hâtim olayı o kadar abartmış ki, bazı râvileri sadûk olarak nitelemekte, ancak Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olduğu için onlardan rivayetin terk edildiğini söylemektedir.[426] Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, bu kadar eleştirdiği âlimlerin bazı sözlerini delil olarak kullanmasının bir çelişki olduğunu belirtmek isteriz. İbn Ebî Hâtim'in, Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda yetersiz gördüğü için münekkit olarak kabul etmediği söylenebilir.

c) Râvi ayırımını yapmak: İbn Ebî Hâtim'e göre Allah ve Rasûlünden bize gelen din, râviler aracılığıyla gelmiştir. Bundan dolayı onların durumunu ortaya koyup, adalet, zabt, sika, sebt ve hıfz sahibi olan ile gaflet, hıfzı kötü, yalancı ve hadis uyduranı birbirinden ayırt etmek zorunlu ve elzemdir. Bu bağlamda bir veya birkaç râviye adalet hükmü verildiğinde, artık onlar emin, dinini bilen, hadisleri

[424] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 513.
[425] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 305.
[426] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 262.

hıfzeden, ezberledikleri haberleri gaflet ve vehimlerden uzak tutan kişiler olarak kabul edilmektedir. Böylece âdil olan bu râviler, adalet sahibi olan bir münekkit tarafından cerh edilen, hıfzı kötü olan, gaflet içinde ezberlediklerini karıştıran râvilerden ayırt edilmelidir. Aynı zamanda bu dinin delilleri, bu âdil râviler aracılığıyla bilinmekte; yeryüzünde Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünneti için bu râviler emin olarak kabul edilmektedir. İşte adalet ehli ve rivayetlerine itimat edilenlerin bunlar olduğuna hükmedilmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre yapılacak bu işlemin neticesinde yalancı olanın rivayeti terk edilecek, i'tibar için, âdâb, mevâiz ve terğîb-terhîb konularında hadisi yazılabilecek râviler de belirlenecektir.[427]

d) Râvî tabakâları: İbn Ebî Hâtim, yukarıdaki açıklamaların bağlamında râvilerin tabaka ve derecelerinin ortaya konulmasının gerekli olduğunu söylemektedir. Zira râvilerin dereceleri belirlendikten sonra hadisi hüccet olabilecek ve olamayacak râvilerin ayrımı daha kolay olacaktır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'e göre râviler beş mertebeye ayrılmaktadır:

a) Hadisleri tahlil edebilen, hafız, sebt, mutkin ve takva sahibi. Bunun rivayetinde ihtilaf edilmez, cerh ve ta' dîl ile ilgili değerlendirmesine itimat edilir ve rivayet ettiği hadis ile delil getirilebilir.

b) Haddi zatında âdil, naklinde sebt ve sadûk, dininde takva sahibi ve rivayet ettiğini hıfz eden kişi. Bunun hadisiyle delil getirilebilir ve kendisine güvenilebilir.

c) Sadûk ve takva sahibi olup bazen vehim[428] eden kişi. Hadis münekkidleri böyle bir râviyi kabul etmiş ve hadisini delil olarak kabul etmiştir.

d) Sadûk ve takva sahibi olup çoğu zaman vehim ve hata yapan kişi. Böyle bir râvinin hadisi ancak terğib, terhib, zühd ve âdab ile ilgili olursa itibar edilir. Helal ve haramda ise hadisi kabul edilmez.

e) Sıdk ve emanet sahibi olmayıp güvenilir râviler arasına girmeye çalışan kişi. Hadis münekkidleri böyle râvilerin yalanını ortaya çıkarmışlardır ki, böyle

[427] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** 54.

[428] Vehim: Râvinin hadisi hep zanla, bazen böyle bazen şöyle olarak tereddütlü rivayet etmesidir. Bu durum râvinin zabtının eksikliğini gösterir ve bu yönden cerh edilmektedir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 329.

birisinin rivayeti hiçbir şekilde kabul edilmez.[429] İbn Ebî Hâtim'in yaptığı bu taksimin, etbâu't-tâbiîn nesli için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Zira ona göre bu tabaka sistemi etbâu't-tâbiîn nesliyle başlanmaktadır.[430]

f) Sahabe devri:İbn Ebî Hâtim râvilerin bu tabakalarından söz ettikten sonra sahâbenin durumu ve konumunu ele almaktadır. Ona göre, sahâbîler, vahye tanıklık etmeleri, tefsir ve te'vili bilmeleri, Allah (c.c.)'ın onları Peygamber (s.a.s.)'in ashabı için seçmesi gibi vasıflardan ötürü şüphe, galat[431] ve yalandan uzak tutulmuştur. Ayrıca sahâbe Allah tarafından ümmetin âdilleri olarak isimlendirilmiştir. Cenabı Allah bir ayette şöyle buyurmuştur: *"İnsanlara tanıklık edesiniz diye sizi vasat bir ümmet kıldık."*[432] Hz. Peygamber (s.a.s.) ayette geçen وسطا kelimesini عدلا (adalet) olarak tefsir etmiştir. Dolayısıyla sahabe, ümmetin âdilleri, hidayetin öncüleri, Kitap ve Sünnetin nakilleri ve dinin hücceti olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.), birçok rivayette hadis rivayetine teşvik etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadisinde şöyle demiştir: *"Sizden hazır olanlar, gaib olanlara ulaştırsın."* Başka bir sözünde ise *"Benden, bir ayet de olsa tebliğ edin"* demektedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), hadis rivayetini sahabeye emrettiği gibi, onlara dua da etmiştir. Nitekim kendisinden şöyle bir rivayet nakledilmiştir: *"Allah, benim sözümü işitip başkasına tebliğ edinceye kadar hıfz eden ve onu belleyenin yüzünü ağartsın."*

Sahabenin, çeşitli şehir ve bölgelere dağıldığı gibi; vailik ve kadılık gibi farklı görevlerde de yer aldığı bilinmektedir. Farklı bölge ve görevlerde yer alan sahabe, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) ezberledikleri hadisleri yaymış, kendilerine sorulan sorulara Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in kendi döneminde verdiği cevaplardan

---

[429] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[430] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55-56.
[431] İbn Ebî Hâtim burada غلط kelimesini kullanmıştır. Ancak sahabe de olsa bir beşerin hata yapması gayet doğal ve normaldir. Dolayısıyla sahabilerden de unutkanlık ve hatanın vuku bulması mümkün ve muhtemeldir. Bkz. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî** (muhakkik notu), s. 3.
[432] **Bakara,** 2/143.

hareketle cevap ve fetva vermiştir. İyi niyetlerini koruyarak ve mükâfatını Allah'tan bekleyerek insanlara farz, sünnet, helal ve haram olan şeyleri öğretmişlerdir.[433]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi İbn Ebî Hâtim, bütün sahâbileri âdil ve zabt sahibi olarak kabul etmiştir. Bu sebeple sahâbe nesli cerh ve ta'dîlde tenkit dışı bırakılmıştır. İbn Ebî Hâtim'in sahâbe tabakası ile ilgili görüşü ve görüşünün değerlendirilmesi gelecek bölümlerde ele alacağımız için burada bununla yetineceğiz.[434]

f) Tâbiûn devri: İbn Ebî Hâtim, tâbiûn'u şöyle nitelemektedir: *"Tâbiûn, sahabeden sonra gelen ve Allah'ın, kendileri aracılığıyla dinini ikame etmek için seçmiş olduğu seçkin bir nesildir. Ayrıca onlar kendilerini; İslam dininin farzlarını ve sınırlarını, Allah'ın emir ve nehiylerini ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetlerini korumaya adayanlardır. Allah'ın inayetiyle onlar, konumlarına zaaf veya noksanlık getirecek olumsuzluklardan uzak kalan şahsiyetlerdir. Bizim, onların arasında herhangi bir ayırım yapmamızın bir anlamı yoktur. Zira her birisi, ilim ve sünnetleri kavramada imam ve öncüdür. Ancak gerek ilimde gerekse kavrama ve ezberde onlar gibi olmadığı halde kendilerini onlardan saymaya kalkışanlara gelince, onların durumu ve vasıfları el-Cerh ve't-Ta'dîl kitabında ele alınacaktır. Dolayısıyla tâbiûn, sahabenin neşrettiği ahkâm, sünnet ve rivayetleri ezberleyip iyi belleyen kişilerdir. Cenab-ı Allah onların bu özelliğine vurgu yaparak şöyle demektedir: 'İyilikte onlara (kendilerinden önceki sahabe nesline) uyanlara gelince, Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuştur.'"*[435] *Katâde; "Ayette kastedilenler, Tâbiûn'dur" demiştir."*[436]

İbn Ebî Ebî Hâtim'in de işaret ettiği gibi[437] âlimlerin çoğunluğu tabiûn adının, Kur'an'da geçen والذين اتبعوهم بإحسان ayetindeki ifadeden kaynaklandığını söylemektedir. Fakat ayetin bağlamı, burada ilk Müslümanlardan sonra İslam'ı kabul

---

[433] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.
[434] İbn Ebe Hârim'in sahâbeye bakışı ve kendisine yöneltilebilecek tenkitler konusunu "Sahabe Tabakası" başlığı altında işleceyeğiz.
[435] **Tevbe,** 9/100.
[436] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[437] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** Mektebetu Nizâri Mustafa, Mekke 1419, VI, 1869.

eden sahâbîlere işaret edildiğini göstermektedir.[438] Ayrıca bu lafzın tâbiûn neslinde olduğu gibi kıyamete kadar tüm Müslümanları kapsadığı da söylenmektedir.[439] Bu bağlamda Katâde'nin, ayette geçen والذين اتبعوهم بإحسان ifadesi sadece tâbiûn nesline delalet etmektedir görüşü İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer almaktadır.[440] Diğer âlimler ise, ya daha sonra Müslüman olan sahâbe veya sonradan Müslüman olan sahâbeyle beraber kıyamete kadar ilk Müslüman olanların yolunu takip edenlere delalet ettiğini söylemektedirler.[441]

Tâbiûn dönemi ile ilgili olarak dikkat çekilen bir başka husus da, İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin mertebelerini tâbiîlerden sonra başlatıp tâbiûn dönemini de tenkit dışı tutma girişimidir.[442] Ancak İbn Ebî Hâtim her ne kadar *Takdime* adlı eserinde tâbûn nesli için genel bir görüş ortaya koyup onları tenkit dışı tutmuşsu da, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde Amr Ubeyd[443] ve Ebû Hanîfe[444] gibi bazı tâbiîleri eleştirmiştir.

Hâlbuki hadis münekkidleri, sadece sahabeyi tenkit dışı bırakmaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre tâbiûn nesli bu üstün vasıflarda müşterek olduğu için aralarında herhangi bir ayırımın yapılmasına gerek yoktur. Zira her birisi, ilim ve sünnetleri kavramada imam ve öncüdür.[445]Ancak daha sonra değineceğimiz gibi[446] tâbiûn neslinin tamamını aynı seviyede değerlendirmek imkânsız görünmektedir. Zira her birisinin yetiştiği çevre ve ilmi yetkinliği farklıdır. Ayrıca sahâbenin tespit yollarından birisi de tâbiûn olan birisinin şehadetiyle olması gerekliliğinden söz

---

[438] Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zamehşeri, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl** (thk. Abdurrazzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., II, 290.

[439] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân** (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî 2002, V, 83; Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillah el-Âlûsî, **Ruhu'l-Meânî,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, VII, 11.

[440] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** VI, 1869.

[441] Bkz: Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Muessetu'r-Risâle, Beyrut 2000, XXIII, 373; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, Dâru Taybe, Riyâd 1997, IV, 88; Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşkî, **el-Lubâb fî Ulumi'l-Kitab**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, X, 187; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endulusî, **el-Bahru'l-Muhît,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, V, 96; Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr,** Dâru Sahnûn, Tûnus 1997, XI, 18.

[442] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.

[443] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 319.

[444] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 513.

[445] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.

[446] İbn Ebî Hâtim'in bu görüşü "Tâbiûn Tabakası"başlığı altında detaylı bir şekilde ele alacağız.

edilmektedir. İşte burada bütün tâbiûn değil de, tezkiyeye ehil olan birisinin olmasının gerekliliği âlimler tarafından dile getirilmektedir.[447]

Tarihin bu gerçekliğine rağmen İbn Ebî Hâtim'in, bütün tâbiûn neslini bir tutması ve aralarında herhangi bir ayırımın yapılmasının doğru olmadığını söylemesinin, tenkide açık ve objektif bir yaklaşım olmadığı söylenebilir. Gerek siyasi gerekse düşünsel anlamda İslam dünyasını derin bir şeklide etkileyip tesiri günümüze kadar devam eden birçok gelişme, tâbiûn döneminde meydana gelmiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan İbn Sa'd'ın, cerh ve ta' dîl lafızlarını sahâbeden sonra başlattığı görülmektedir.[448] İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Hibbân ise, ricâl hakkında değerlendirme yapan kişiler arasında sahâbe ve tâbiûna da yer vermiştir.[449] Aynı şekilde tâbiûn döneminde yaşayan bazı kişilerin, hadis münekkidleri tarafından cerhin en ağır lafzı olan kezzâb ifadesiyle de tenkit edildiği nakledilmektedir.[450]Ayrıca gerek İbn Ebî Hâtim'den önce gerekse ondan sonra gelen ulemanın, tâbiûn neslini kendi içerisinde bir taksime tabi tuttukları görülmektedir.[451]

Tâbiûn neslinin eşit olmadığını gösteren başka bir kanıt, bu neslin içerisinde bazı âlimlerinin temayüz etmesidir. Mesela Medine'de yedi fakihin ön plana çıkması ve İslam literatüründe Medine'nin yedi fukahası kavramının oluşması bunun apaçık kanıtıdır. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, tâbiûn neslinin tamamını bir kabul edip tenkit dışı tutması ilmî ölçütlerle açıklanması zor olan bir yaklaşım ve düşünce biçimidir.

g) Etbâu't-tâbiîn devri: İbn Ebî Hâtim, burada etbâu't-tâbiîn neslini, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini hıfz ve nakleden, şehirlerde âlim olarak bilinen, helal,

---

[447] Yusuf Benli, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe (Tartışmalı İlim Toplantılar Dizisi)**, Ensar, İstanbul 2013, s. 421.
[448] Zehrânî**, İlmu'r-Ricâl,** s. 64.
[449] İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, s. 38.
[450] Ukaylî, **ed-Duafâ,** IV, 178; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân**, VI, 76.
[451] Ebû Amr Halife b. Hiyât, **Tabakât,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, s. 13. (Muhakkikin notu)

haramı, emir, nehiy ve farzları bilen âlimler olarak tanıtmaktadır. Daha sonra yukarıdaki râvilerin mertebelerini tekrar etmektedir.[452]

İbn Ebî Hâtim'in, râvileri beş tabakaya ayırdıktan sonra Hicaz'da Mâlik b. Enes ve Sufyân b. Üyeyne; Irak'ta Sufyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc ve Hammâd b. Zeyd; Şam'da ise Evzâî'nin ilk tabakadaki hadis münekkidleri arasında yer aldıklarını ve Allah'ın (c.c), onları İslam dininde önder kıldığını ifade etmektedir.[453]

İbn Ebî Hâtim bu temel meselelere değindikten sonra, başta Cerh ve Ta'dîl olmak üzere İslamî ilimlerde otorite kabul edilen âlimleri tanıtarak eserine son vermektedir. Bu âlimler şunlardır:

Birinci tabaka: Hicaz'da Mâlik b. Enes (ö. 179/795)[454] ve Sufyân b. Uyeyne (ö. 198/813)[455], Irak'ta Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778)[456], Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)[457] ve Hammad b. Zeyd (ö. 179/795),[458]Şam'da ise Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775)[459].

İkinci tabaka: Kûfe'de Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812)[460] ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813),[461] Basra'da Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813),[462] Horâsân'da Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797),[463] Şam'da ise Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fezârî (ö. 186/802),[464] Ebû Mushir Abdu'l-A'lâ ed-Dımeşkî (ö. 218/833)[465].

Üçüncü tabaka: Bağdat'ta Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 241/855)[466] ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848),[467] Basra'da Ali b. Abdullah el-Medînî (ö.

---

[452] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[453] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 57.
[454] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 57.
[455] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 70.
[456] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 86.
[457] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 131.
[458] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 166.
[459] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 171.
[460] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 195.
[461] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 205.
[462] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 218.
[463] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 225.
[464] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 238.
[465] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 242.
[466] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 246.

234/848)[468] ve Kûfe'de Muhammed b. Abdullah b. Numeyr el-Hemezânî (ö. 234/848).[469]

Dördüncü tabaka: Ebû Zur'a (ö. 264/877)[470] ve Ebû Hâtim (ö. 277/890).[471]

Burada dikkat çeken bir husus, İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin mertebelerini Etbau't-Tâbiîn döneminden başlatmasıdır.[472]Ancak biz İbn Ebî Hâtim'in bu yöntemini gelecek bölümlerde geniş bir şekilde ele alacağımız için burada bu bilgilerle iktifa etmekteyiz.

Ayrıca Eerik Nael Dickinson, The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî adlı doktora çalışmasında İbn Ebî Hâtim'in bu eserini hadis tenkidi yönünden tahlil etmiştir.[473]

1.2.2.4.2. el-Cerh ve't-Ta'dîl

İslam kültürünün teşekkülü ve tekâmülü, Kur'an ve Sünnete dayandığı için bunların doğru anlaşılması önemli bir ehemmiyet arz etmiştir. Bu bağlamda İslam tarihinde Kura'n ve Sünnetin anlaşılmasına yönelik birçok ilim dalı ortaya çıkmıştır.

Hadislerin sıhhati, metin tenkidiyle beraber senedde yer alan râvilerin durumuna doğrudan bağlı olduğu için, râvilerin tercemelerini inceleyen "Ricâl İlmi" ortaya çıkmış ve bu konu ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak Tabakât kitaplarının yazılış tarihleri incelendiğinde hicri II. asrın sonuna kadar müstakil Ricâl kitaplarının yazılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü henüz isnatlar kısa ve yalındır; sahâbe ve tâbiûn tabakasından olan şahıslar iyi tanınmaktadır. Zaman ilerleyip aslî

---

[467] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 260.
[468] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 264.
[469] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 265.
[470] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 270.
[471] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 282.
[472] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56-57.
[473] Eerik Nael Dickinson, **The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: TheTaqtima of Ibn Abi Hatim al-Râzî,** Leiden, 2001.

kaynaktan uzaklaştıkça metnin rivayetinde yer alan râvilerin tanınma ihtiyacından dolayı ricâl kitaplarının telifi gerekli görünmüştür.[474]

Başta adl[475] ve zabt[476] olmak üzere râvilerin durumunu ele alan eserlerden bazıları günümüze gelmemiş, ama müelliflerinin görüşleri başka kitaplarda serpiştirilerek varlığını sürdürmüştür. Bazı eserler de günümüze kadar gelmiştir. Böylece "Ricâl İlmi" ile ilgili çok önemli bir ilmi birikim günümüze kadar ulaşmıştır.

Cerh ve Ta'dîl ile ilgili ilk dönem kaynakları arasında yer alıp günümüze kadar ulaşan eserlerden birisi de İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı kitabı olmuştur.[477]

Müellif bu eserinde, 18.038 râvi hakkında bilgi vermiştir. Murad Molla Kütüphanesi (nr. 1427), Köprülü Kütüphanesi (nr. 278) ve Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye (nr. 891-92) nüshalarını esas alan Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî eseri tahkik etmiş ve Köprülü nüshasının tertibi üzere 9 cilt olarak yayımlamıştır. Daha sonra bu neşirden birçok defa ofset baskı yapılmıştır.[478] Ayrıca Mustafa Abdulkadir Atâ'nın tahkikiyle Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından, 9. cildi fihriste ayrılarak ve *Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserle beraber basılmıştır. Çalışmamızda bu baskı temel alınarak çalışılmıştır.

---

[474] Mehmet Eren, **Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri,** İSAM, İstanbul 2012, s. 335.

[475] Adil kimse ve ta'dîlin üçüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan sîga. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 16.

[476] Bir kimsenin öğrendiği hadisi başkasına nakledinceye kadar olduğu gibi koruyabilmesine denir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 335.

[477] İbn Ebî Hâtim bu önemli eserine, *Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı çok kapsamlı bir mukaddime kitabıyla başlamaktadır. Ayrıca *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde râvilerin biyografilerine başlamadan önce 25 sayfadan oluşan ikinci bir mukaddimeyi de kaleme almaktadır.[477] İbn Ebî Hâtim bu ikinci mukaddimede şu konuları ele almaktadır:

1- Kur'an'ın bazı ayetlerini açıklayan rivayetlerin tespiti,
2- Sünnetin tespiti,
3- Hz. Peygamer'in (s.a.s.), sünnetinin nakledilip kabul edileceğine dair beyanı,
4- Hz. Peygamer'in (s.a.s.), kendisinden rivayet etmesine teşfik eden hadislerin sübutu,
5- Cerh ve ta'dîl baplarının bir araya getirilip, râvilerin hallerinin şerh edilmesi,
6- Hz. Peygamer'in (s.a.s.)i, hadis taleb etmesine teşfik eden ve bunun için yolculuk yapmasını tavsiye eden rivayetlerin tespiti.

[478] Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", **Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt VII, Sayı:1 (Ocak-Haziran), 2001, s. 10-11.

Şüphesiz *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, İbn Ebî Hâtim'in en önemli eseri olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bu eser, kendisinden sonra yazılmış birçok esere hem tertip hem de içerik bakımından kaynaklık etmektedir. Mizzî, yazmış olduğu *Tehzîbu'l-Kemâl'*ın kaynaklarını sayarken ilk sırada İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserini zikretmektedir.[479] Zehebî de İbn Ebî Hâtim'in eserini cerh ve ta'dîl ile ilgili nefis bir kitap olarak nitelemektedir.[480]

Râvilerin durumunu inceleyen eserlere; "Tabakât" ve "Tarih" gibi isimlerin verildiği bilinmektedir. "el-Cerh ve't-Ta'dîl" ismini taşıyan eserlere pek rastlanmamaktadır. Ancak YusûfMar'aşlî "el-Cerh ve't-Ta'dîl" isimli eserlerden söz ederken, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yusûf b. Saîd b. Harrâş el-Mervezî (ö. 283/896), İbnu'l-Cârûd Ebû Muhammed Abdullah b. Ali en-Nîsâbûrî (ö. 307/919) ve İbn Ebî Hâtim'e ait "el-Cerh ve't-Ta'dîl" adlı birer eser yazdıklarını ifade etmektedir. İlk iki müellifin eserleri için de kaynak olarak Zehebî'nin *Siyeru A'lâm'*ını göstermektedir.[481] Ancak gerek *Siyeru A'lâm*'a[482] gerekse *Tezkiratu'l-Huffâz*[483] ve İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mizân*'ına[484] bakıldığında, bu iki âlimin biyografileri incelendiğinde, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isminde herhangi bir eser ismine rastlanmamaktadır. Bu bağlamda tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in eserini, el-Cerh ve't-Ta'dîl ismiyle yazılan ilk kitap olarak değerlendirmek mümkündür.[485]

Eserine, el-Cerh ve't-Ta'dîl adını vererek isim ve müsemma konusunda bir uyum içerisinde olma başarısını gösteren İbn Ebî Hâtim'in, bu kitabını kaleme almasının nedeni ile ilgiliEbû Ahmed Hâkim'den (ö. 378/988)[486] şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "*Ben Rey'de iken oradakilerin, İbn Ebî Hâtim'in el-Cer ve't-Ta'dîl*

---

[479] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** I, 152.
[480] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 263.
[481] Yusûf Mar'aşlî, **İlmu'l-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009, s. 223-224.
[482] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 508, XIV, 2239.
[483] Zehebî, **Tezkiratu'l-Huffâz,** II, 185.
[484] Mizzî, **Lisânu'l-Mizân,** III, 444.
[485] Zehebî'nin iddiasına göre İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Adî'nin ait *el-Kâmil fi'l-Cerhi ve't-Tadîl* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XVI, 154. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser matbu değildir.
[486] Zehebî Ebû Ahmed Hâkim'i, Hafız, sebt ve dönemin muhaddisi olarak tanıtmaktadır. Ayrıca Zehebî onun "el-Kunâ" adlı bir eserin var olduğunu söylemektedir. Geniş bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** VI, 370.

kitabını İbn Ebî Hâtim'e okuduklarını gördüm. Okumalarını bitirdikten sonra ben İbn Abdeveyh'e; bu ne gülünç bir şey! Siz şeyhinize, Buhârî'nin et-Târîh'ini, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim'e isnad ederek okuyorsunuz dedim. Bunun üzerine İbn Abdeveyh bana şöyle dedi: Buhârî'nin eseri Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'ya ulaştığında kendilerinin; bu ilim, hiç kimsenin kendisinden müstağni kalamayacağı ve başkalarından almanın da kendilerine yakışmadığını düşünerek İbn Ebû Hâtim'e bazı bilgileri ekleyerek bazılarını da silerek bu eseri yazdırdılar."[487]Ancak Muallimî'nin de ifade ettiği gibi İbn Abdeveyh'in bu cevabı, şahsi görüşü olup bireysel bir değerlendirmenin ötesine geçmemektedir. Bilakis, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'yı böyle bir eserin yazılmasına teşvik eden asıl faktörün, Buhârî'nin eserindeki eksiklikleri tamamlamak ve bu ilmi belli bir olgunluğa kavuşturmak olduğugörülmektedir.[488] İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin değerlendirilmesinde babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'dan çok istifade ettiği bir gerçektir. Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eseri incelendiğinde onların katkısı eserin yaklaşık üçte birine tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü İbn Ebî Hâtim onların görüşleriyle yetinmeyerek o dönemin en meşhur bilginlerine ulaşmış ve onların görüşlerine de yer vermiştir. Aynı şekilde babası ve Ebû Zur'a'dan sonra da yaşamış olan İbn Ebî Hâtim'in, sadece bu iki bilginin görüşleriyle yetinmiş olmasını düşünmek doğru değildir. Dolayısıyla İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserin aidiyeti konusunda bir tereddüdün olmadığı kanaatindeyiz.[489]

Râvilerin tercemelerini ele alan eserlerin telif edilmesinin sebepleri farklı olduğu gibi, tertip ve metotları da aynı değildir. Konusu râvilerin tercemeleri olan ilk dönem eserlerde, tabakalara göre tertip etme metodunun[490]uygulandığı görülmektedir.[491] Şahısları tabakalara göre gruplandırmayı Müslümanlara has bir usûl olarak gören Rosenthal, bu taksimin Peygamber'in ashâbı anlayışından

---

[487] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 363.
[488] İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl** (el-Muallimî'nin İbn Ebî Hâtim'in eserine yazmış olduğu mukaddime), I, 10.
[489] Bu konu daha detaylı olarak "İbn Ebî Hatim'in Özgünlüğü" başlığı altında işlenecektir.
[490] Muhaddisler, râvilerin yaşlarını ve şeyhlerle görüşme durumlarını dikkate alarak meydana getirdikleri her gruba tabaka adını vermektedir. Bkz: Subhî es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları** (çev. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul 2007, 284.
[491] Eren, **Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri,** s. 330.

doğduğunu ve h. II. asrın başlarında Hadis ilminin isnat tenkidiyle irtibatı neticesinde geliştiğini vurgulamaktadır.[492]

Tabakât kitaplarının metodu çerçevesinde İbn Ebî Hâtim'in eseri değerlendirildiğinde, müellifin, kendine has ve araştırmacıların işini kolaylaştıran bir sistemle eserini telif ettiği görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserini, râvilerin tabakalarına göre değil, alfabetik sisteme göre sıralamıştır. Kendisi, metoduyla ilgili şöyle demiştir: *"Kitabımızdaki cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinde, ilk dönem bilginlerden başlamak üzere, Ebû Zur'a ve babam Ebû Hâtim'e ulaşıncaya kadar bu işi bilen uzman kimselerin görüşlerine başvurduk. Cerh ve ta'dîl konusunda tanınmayan kimselerin görüşlerine başvurmadık. Her bilgiyi, her sözü ve her cevabı söyleyene nispet ettik. Cerh ve ta'dîl otoritelerinin râvilerle ilgili değerlendirmelerinden, birbiriyle çelişmeyen ve râvinin durumuna en uygun olan görüşü zikrettik. Hakkında cerh ve ta'dîl yapılmayan pek çok râviyi, kitabımızın o râvileri kapsaması için ve onlar hakkındaki cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinin ileride bulunabileceği ümidiyle kaydettik. Arayan kimsenin aradığını kolaylıkla bulabilmesi için isimleri alfabetik olarak kaydettik. Ayrıca aynı olan isimler varsa bu isimleri baba adlarını dikkate alarak sıraladık."*[493]

İbn Ebî Hâtim'in ifadelerinden anlaşıldığı gibi, kendisi eserinde şu hususlara dikkat etmiştir:

a) Râvilerin biyografilerinden, cerh ve ta'dîl ilminde meşhur olmayan âlimlerin sözlerine değil; bu alanda otorite olan imamların sözlerine yer vermek,

b) Söylenen her sözü sahibine nispet etmek,

c) Herhangi bir râvi için, birbiriyle çelişen âlimlerin sözlerini almayıp, o râvî için en uygun olan görüşü dile getirmek,

---

[492] Rosenthal Franz, **A History of Muslim Historiography**, (trc. Sâlih Ahmed el-'Alî, 'İlmu't-Târih 'İnde'l-Müslimîn), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403, s. 133-134.
[493] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.

d) Hakkında cerh ve ta'dîl bulunmayan râvileri de zikretmek,

e) İsimleri alfabetik sıraya göre düzenlemek.[494]

İbn Ebî Hâtim'in yöntemi ve açıklamaları bağlamında ele alınması gereken en önemli hususun, *"Cerh ve ta'dîl otoritelerinin râvilerle ilgili değerlendirmelerinden, birbiriyle çelişmeyen ve râvinin durumuna en uygun olan görüşü zikrettik"* sözüyle dile getirdiği yaklaşımıdır. Zira İbn Ebî Hâtim burada herhangi bir râvi için tercih ettiği görüşünün nedenini açıklamamaktadır. Bu da kendisinin tercih ettiği görüşte ilmi ilkelere uyup uymadığı soruları akla getirmektedir. Ayrıca mezhep taassubu gibi sübjektif olan durumların varlığı da bu endişeleri artırmaktadır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, bazı râvilerle ilgili yaptığı açıklamalara bakıldığında tam da objektif davranmadığı ve bir râvi için seçtiği görüş ve kanaatin zaman zaman isabetli olmadığı görülmektedir. Mesela İbn Ebî Hâtim'in, en çok görüşüne başvurduğu münekkidlerden birisi Ahmed b. Hanbel'dir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, Buhârî ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde, Ahmed b. Hanbel'in, Buhârî ile ilgili görüşlerine yer vermediği görülmektedir. Zira Ahmed b. Hanbel, Buhârî'yi överken,[495] İbn Ebî Hâtim onu tenkit etmektedir. Aynı durum Ebû Yûsuf için de söz konusudur. İbn Maîn, onu hem hadisi hem de sünneti iyi bildiğini söylemektedir.[496] Ancak İbn Ebî Hâtim kendi eserinde Ebû Yûsuf'un biyografisini verirken İbn Maîn'in bu görüşüne değinmeyip sadece onun için:"*Ebû Yûsuf, birçok meselede hadis ehline meyl etmekte, biz ondan hadis yazdık, insanlar da ondan hadis yazardı"* demekte, Ebû Yûsuf'un;*"hadisi ve sünneti iyi bildiğini*" ifadesine yer vermemektedir. Akabinde Ahmed b. Hanbel'in: *"Ebû Yûsuf sadûktur. Ancak Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olduğu için ondan hiçbir şey rivayet edilmemesi gerekir*" görüşünü aktarmaktadır.[497] İbn Ebî Hâtim'in, Ebû Hanîfe ile ilgili aktardığı rivayetlerden de objektif davranmadığı göstermektedir. Kendisi râvilerin değerlendirilmesinde İbn Maîn'den çok istifade ettiği bilinen bir gerçektir. Ancak

[494] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 174-175.
[495] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 421.
[496] Zehebî, **Siyeru A'lâm,**VIII, 537.
[497] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 249.

Ebû Hanîfe'nin biyografisini verirken İbn Maîn'nin görüşüne hiç değinmemiştir.[498] Zira İbn Maîn Ebû Hanîfe ile ilgili şöyle demiştir: *"Ebû Hanîfe hadiste sika birisidir. Hadis rivayet ederken sadece ezberlediği hadisleri aktarmaktadır."* Aynı şekilde Abdullah b. Mubârek'in Ebû Hanîfe hakkında; "*Ebû Hanîfe insanların en fakihidir. Eğer Allah Ebû Hanîfe ve Sufyân ile bana yardım etmeseydi, diğer insanlar gibi olacaktım"*[499] dediği halde, İbn Ebî Hâtim kendi eserinde sadece İbn Mubârek'in, Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiği rivayetleri aktarmaktadır.[500]

Eserini, alfabetik sisteme göre telif eden İbn Ebî Hâtim'in, önemine binaen bazı isimleri öne aldığı görülmektedir. Mesela alfabetik sıralamaya göre eser, أبان (Ebân) gibi yani birinci harfi "Elif" ikincisi de "Ba" olan isimle başlanması gerekmektedir. Ancak eserde, önemine binaen, ilk önce ismi أحمد (Ahmed), sonra إبراهيم (İbrahim) olanlar, ardında da elif harfiyle başlayan diğer isimler tanıtılmıştır. Ayrıca isimlerin ikinci ve üçüncü harfleri dikkate alınmamıştır. Mesela ismi أبيض (Ebyed)[501] olan bir râvinin, adı أرقم (Erkam)[502] olan râviden sonra verilmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde dikkat çeken bir başka husus; aynı ismi taşıyan râvilerinin baba isminde alfabetik sıralamayı takip meselesidir. Her ne kadar "*Aynı ismi taşıyanları baba adının ilk harfine, burada da aynılık varsa dede isimlerinin ilk harfine göre sıralamıştır"*[503] gibi genel bir ifade kullanılsa da, aslında durumun hem baba hem de dede isminin sıralamasından farklı olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtim, aynı ismi taşıyan râvilerin biyografisini verirken iki farklı yol takip etmektedir. Birincisi; eğer aynı ismi taşıyan râvilerin sayısı çok değilse, müellif burada baba ismini baz alırken, alfabetik sıralamayı takip etmemektedir. Mesela Kuddâme isminde olan râvilerin tercemelerini verirken; قدامة بن حماطة (Kuddâme Hamâte)'yi, قدامة بن وبرة (Kuddâme b. Vebre)'den sonra vermektedir.[504] Aynı şekilde Sufyân ismini taşıyan râvilerin tercemelerini aktarırken; سفيان بن عامر (Sufyân

[498] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 513.
[499] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, X, 450.
[500] Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 514.
[501] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 238.
[502] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 236.
[503] Keskin, **İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu**, s. 13.
[504] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 172.

Âmir)'i, سفيان بن حكيم (Sufyân b. Hakîm)'den önce zikretmektedir. Ancak, aynı ismi taşıyan râvilerin sayısı çok olursa, baba isminde alfabetik sıralamaya riayet etmektedir. Misal olarak "Osman" olan râvilerin sayısı çok olduğu için, İbn Ebî Hâtim, onların biyografilerini verirken şöyle demektedir:

باب من روى عنه العلم ممن يسمى عثمان وابتداء اسم ابيه على الالف (Kendisinden ilim alınanlardan adı Osman olup babasının ismi "elif" ile başlayanların babı).[505] Aynı şekilde adları "Kesîr" olanların tercemelerini verirken şöyle demektedir: باب تسمية من روى عنه العلم ممن يسمى كثيرا وابتدى اسم ابيه على الالف (Kendisinden ilim alınanlardan adı Kesîr olup babasının ismi "elif" ile başlayanların babı).[506] İbn Ebî Hâtim burada باب الألف/باب الباء diyerek baba isminin sadece ilk harfine riayet ederek, adı "Osman" ve "Kesîr" olan râvilerin tercemelerini vermektedir.[507]

İbn Ebî Hâtim'in, dede isimlerinde alfabetik sıralamaya göre hareket edip etmediği araştırıldığında şu tablo karşımıza çıkmaktadır: Sadece râvinin ismi محمد (Muhammed), babasının ismi de عبد الله (Abullah) olanların dedelerinin isminde, alfabetik sıralamaya riayet etmektedir. Misal olarak İbn Ebî Hâtim; باب تسمية من روى عنه العلم ممن يسمىمحمدا واسم ابيه عبد الله وابتداء اسم جده على الالف (Kendisinden ilim alınanlardan ismi Muhammed, babasının ismi Abdullah ve dedesinin ismi "elif" harfi ile başlayanlar babı) demektedir. Bu başlıktan sonra kendisi, محمد بن عبد الله بن أسيد (Muhammed b. Abdullah b. Useyd)'den başlamaktadır.[508] Şüphesiz İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Abdullah adında râvilerin sayısı çok olduğu için, esere müracaat edenlere kolaylık olsun diye alfabetik sıralamaya riayet etmiştir. Geri kalan râvilerde ise dede isminin verilmesinde ilk harf sıralama sistemine göre hareket etmemektedir. Mesela عثمان بن سليمان بن مرجعة (Osman b. Süleymân b. Mürcia)'nin biyografisini , عثمان بن أبي سليمان بن جبير (Osman b. Ebî Süleymân b. Cübeyr)'den önce vermektedir.[509] Aynı şekilde معبد بن عبد الله بن هشام (Ma'bed b. Abdullah b. Hişâm)'in biyografisini, معبد بن كعب بن مالك(Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik)'ten önce vermektedir.[510]

---

[505] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 181.
[506] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 202.
[507] Örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 181-224; VII, 202-216.
[508] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 392.
[509] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 192.
[510] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 318-319.

İbn Ebî Hâtim'in, aynı ismi taşıyan ve babası bilinen râvileri verdikten sonra, ismi bilinip babası bilinmeyen râviler için باب أسامى الذين لا ينسبون (Herhangi bir kimseye nisbet edilmeyenlerin babı) diyerek bir bap açmakta ve o isimleri orada zikretmektedir.[511] Ancak İbn Ebî Hâtim, çok nadir de olsa böyle bir bap açmadan bazı râvilerin sadece isimlerini vererek aktarmaktadır.[512]

Ricâl ilmini ele alan eserlerde aynı ismi taşıyan râvilerde genellikle önce sahâbe, daha sonra diğerlerine yer verme geleneği hâkimdir. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde böyle bir sistem uygulanmıştır.[513] Tabakât eserlerinde yer alan bu uygulama, İbn Ebî Hâtim'in eserinde de görülmektedir. Kendisi de, aynı isimde birleşen râvilerden, sahâbeyi zikrettikten sonra diğer râvilere geçmektedir.[514]

el-Cerh ve't-Ta'dîl'in matbu nüshasında râvilerin isimlerinden önce; birisi râvilerin sayısı, ikincisi ise her cildin başında birden başlanarak o ciltte kaçıncı râvi olduğunu gösteren iki farklı rakam muhakkik tarafından konulmuştur. Ancak, VII. Ciltte, 1697 ile 1698 rakamlı râviler arasında tanıtılan Muhammed b. Abdurrahman ez-Zuhrî için rakam verilmediği görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in ifadelerine bakıldığında, babası Ebû Hâtim'e isnad ederek sanki Muhammed b. Abdurrahman ez-Zuhrî'nin, 1697'inci rakamda biyografisi verilen Muhammed b. Abdurahman b. Sevbân'nın kendisi olduğuna dair bir izlenim verilse de,[515] İbn Ebî Hâtim'in ya sehven,[516] veya iki râviyi bir kabul ederek Muhammed b. Abdurrahman Zuhrî'ye yeni bir rakam vermediği görülmektedir. Buhârî'nin, *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde ikisini farklı râviler olarak değerlendirmiş olması burada bir hata veya sehiv ihtimalini akla getirmektedir.[517]

İbn Ebî Hâtim, râvileri tanıtırken; râvinin ismi, nesebi, nisbesi, künyesi, hocaları ve talebelerini kaydetmektedir. Bu bilgilerden sonra babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'ya gelinceye kadar cerh ve ta'dîl otoritelerinin râvi ile ilgili değerlendirmelerine yer vermektedir. Müellif, eserini cerh ve ta'dîle ayırdığı için,

---

[511] Birkaç örnek için için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 215; VI, 180; II, 141.
[512] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 280; VII, 220.
[513] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** III, 172-173; IV, 55- 90-157; V, 133-250; VI, 3-55-93-261.
[514] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 137; VIII, 300-397.
[515] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 417.
[516] Keskin, **İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu**, s. 14.
[517] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 146-148.

râvilerin konu dışındaki özelliklerine fazla değinmemektedir.[518] Ancak, eğer râvinin akidesi ehl-i sünnete mühalif ise yer yer ona işaret etmektedir.[519]

el-Cerh ve't-Ta'dîl'in râvisi Kâdî Ebû Bekr'in (ö. 403/1012), İbn Ebî Hâtim'in herhangi bir mesele hakkındaki görüşünü aktarırken قال أبو محمد;[520] râvilerin cerh ve ta'dîli ile ilgili senedli bilgileri aktarırken de, حدثنا عبد الرحمن قال ifadesini kullanmaktadır. Bu iki ifade, İbn Ebî Hâtim'in eserinde sıkça yer almaktadır.[521] Bu da İbn Ebî Hâtim'in nâkid olduğunu göstermektedir.

İbn Ebî Hâtim, bazen râvilerin mesleklerine işaret etmektedir. Zira karışıklık durumunda râvilerin mesleklerinin, ayırtedici önemli bir unsur olduğu muhakkaktır. Ayrıca müellif, özellikle mesleği kâdılık olan râvilerin bu özelliğine işaret etmeye büyük ehemmiyet vermektedir.[522] İbn Ebî Hatim bunu da:*"Falan yerin kâdısıdır"* şeklinde ifade etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadar İbn Ebî Hâtim bu ifadeyi takriben iki yüz otuz yedi defa kullanmaktadır. Bu da kendisinin, kâdılık mesleğine ne derece önem verdiğini göstermektedir.[523]

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, cerh ve ta'dîl alanında meşhur olan âlimlerinin görüşleri için bir ansiklopedi mahiyetindedir. Sufyân b. Uyeyne, Sufyân es-Sevrî, A'meş, Şa'bî, Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd Kattân, Şu'be b. Haccâc, Evzâî, İmam Şâfiî, Abdullah b. Mubârek, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a; İbn Ebî Hâtim'in eserinde görüşlerine yer verdiği bilginlerdendir.[524] Şüphesiz bunların içerisinde en çok yararlanıp kitabında görüşlerine yer verdiği kişiler, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'dır.[525]

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserini şu altı konuyla bitirmektedir:

---

[518] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 75, 92; III, 187; IV, 19, 62, 108; IX, 399, 436.
[519] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 30, 465; IV, 173; VI, 99.
[520] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 7-8-156; III, 16-23-40.
[521] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 481-482; III, 67-84-98; VII, 49-68-305.
[522] Azîz Raşîd Muhammed ed-Dâyenî, **Ususu'l-Hukm Alâ'r-Ricâl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 166.
[523] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 58-251.
[524] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 175.
[525] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 176.

Birincisi: باب تسمية من روى عنه العلم ممن عرفوا باسماء آبائهم دون ان تذكر اسماؤهم (Adları zikredilmeksizin, babasının ismiyle bilinip kendilerinden ilim alınanların babı). Ancak bu bap incelendiğinde, sadece babası ile bilinen râvilerin yer almadığı görülmektedir. Bu bapta; والد الاسد القرشي (Esed'in babası el-Kureşi),[526] البلوي (el-Belevî), البربري (el-Berberî)[527] ve أخو أبي نمر (Ebu Memr'in kardeşi)[528] gibi isimlerle anılan râviler de yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim bu bapta da alfabetik sıralamaya uymakta ve seksen bir râviden söz etmektedir.

İkincisi: باب تسمية من روى عنه العلم ممن يعرف باخيه ولم يسم (İsmi zikredilmeksizin kardeşi ile bilinip kendisinden ilim alınanların babı). İbn Ebî Hâtim, burada sadece اخو بكر بن سويد الصدفى مصرى (Ebû Bekir b. Suveyd es-Sedefî Mısrî'nin kardeşi)'nin biyografisini vermektedir.[529]

Üçüncüsü: باب من روى عنه العلم ممن لم يسموا ولا يسمى آباؤهم (Ne kendisi ne de babasının ismi zikredilmeksizin kendisinden ilim alınan râvinin babı). İbn Ebî Hâtim, bu başlığın altında رجل عن ابيه (Babasından rivayet eden adam) ve مولى سباع (Siba'ın Mevlası) diyerek iki râvinin biyografisini vermektedir.[530] İbn Ebî Hâtim, Siba'ın Mevlası ile ilgili sadece Hz. Ebû Bekir'den rivayet ettiğini söylemektedir. Ancak başka kaynaklarda isminin Atâ b. Ya'k'ub olduğu geçmekte[531] ve sıka olarak kabul edilmektedir.[532]

Dördüncüsü: باب من روى عنه العلم ممن سمى ولم يسم ابوه (İsmi zikredilip babasının ismi zikredilmeyenlerin babı). İbn Ebî Hâtim bu bapta sadece رشيد الهجرى (Raşîd el-Hicrî)'nin ismini zikredip biyografisini anlatmaktadır.[533]

Beşincisi: باب ذكر من روى عنه العلم ممن عرف بالكنى ولا يسمى (İsmi zikredilmeksizin künye ile bilinip kendisinden ilim alınanların babı).[534] İbn Ebî Hâtim, bu başlığın

---

[526] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 383.
[527] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 384.
[528] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 393.
[529] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 394.
[530] İbn Ebî Hâtim, Sabba'ın Mevlası ile ilgili sadece "Hz. Ebû Bekir'den rivayet etmiştir" demektedir. Bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 395. İbn Adî'nin verdiği bilgiye göre ise Sabba'ın Mevlası adlı râvinin, doğrudan Hz. Ebû Bekir'den rivayet etmemiş, kendisi Abdullah b. Ömer'den o da Hz. Ebû Bekir'den rivayet etmiştir. Ayrıca bu râvi Yahyâb. Maîn'e sorulduğunda o da onu tanımadığını ifade etmektedir. Bkz. İbn Âdî, **el-Kâmil,** VII, 301.
[531] İbn Hacer, **Tehzîb,** VII, 216.
[532] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VII, 252.
[533] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 396.

altında sadece künye ile bilinen dokuz yüz on iki râvinin biyografisini sunmaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim bu bapta da alfabetik sıralamayı göz önünde bulundurmakta ve râvilerin biyografilerini "Elif" harfiyle başlatmaktadır.

Altıncısı: باب تسمية من تعرف من النساء بالكنى (Künye ile bilinen kadınların isimlendirilmesi babı).[535] Müellif bu bapta yirmi kadın râvinin biyografisini verip eserini sonlandırmaktadır.

Tespit ettiğimiz kadarıyla, İbn Ebî Hâtim bu eserinde, künyeler bölümünde geçen kadınların dışında, sadece iki kadın râviyi tanıtmaktadır. O kadınlardan birisi ذرة (Zarre),[536] diğeri de زجلة (Zecele)'dir.[537] Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'de yer alan iki râvinin cinsiyeti tartışılmaktadır. Bunlardan birisi دقرة (Dakra), diğeri ise شميسة (Şumeyse)'dir. İbn Ebî Hâtim Dakra'nın biyografisini verirken şöyle demektedir:

دقرة روى عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان لا يرى الصليب في شئ إلا نزعه.روى عنه بديل بن ميسرة

İbn Ebî Hâtim'in ifadelerinden de anlaşıldığı gibi kendisi, Dakra'yı erkek kabul etmektedir.[538] Ancak diğer Tabakât kitaplarına bakıldığında Dakra erkek değil, kadın olarak geçmektedir. İbn Hibbân[539] ve Mizzî[540] bunların başında gelmektedir. İbn Ebî Hâtim "Şumeyse"'yi de erkek kabul edip biyografisini şu ifadelerle aktarmaktadır:

شميسة روى عنه شعبة، نا عبد الرحمن أنا يعقوب بن إسحاق الهروي فيما كتب إلي قال نا عثمان بن سعيد قال سألت يحيى بن معين قلت: شميسة؟ قال: ثقة.[541]

İbn Ebî Hâtim'in bu ifadelerine karşın, Mizzî, Şumeyse'nin erkek değil, kadın olduğunu ifade etmektedir.[542] Ayrıca Buhârî de Şumeyse'nin kadın olduğuna

---

[534] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 397.
[535] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 495.
[536] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 418.
[537] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 551.
[538] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 412.
[539] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** IV, 221.
[540] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XXXV, 168.
[541] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 355.
[542] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, XXXV, 208.

işaret etmektedir. Kendisi *el-Edebü'l-Müfred* adlı eserinde شُمَيْسَةَ العَتَكية قالت diyerek kendisinden rivayette bulunmaktadır.[543]

İbn Ebî Hâtim'in, bazı râvilerin biyografilerini birden fazla yerde zikrettiği görülmektedir. Cuneyd b. 'A'lâ b. Ebî Dehre onlardan birisidir. Nitekim Yusuf Ziya Keskin'in de belirttiği gibi[544] İbn Ebî Hâtim, bu râviyi üç farklı isimle tanıtmaktadır. Bunlardan birincisi جنيد بن العلاء بن أبي دهرة (Cüneyd b.el-'A'lâ b. Ebî Dehre),[545] İkincisi: حميد بن العلاء بن أبي دهرة (Hümeyd b.el-'A'lâ b. Ebî Dehre).[546] *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'in muhakkiki, Humeyd b. Ebî Dehre için şöyle demektedir: Bu râvi başka nüshalarda yoktur. Belki de Humeyd b. Ebî Dehre, Cüneyd b.'A'lâ b. Ebî Dehre'dir.[547] Ayrıca tespit ettiğimiz kadarıyla, diğer Tabakât kitaplarında, Humeyd b. Ebî Dehre diye bir râviye rastlanmamaktadır.

Üçüncüsü: حميد بن العلاء (Hümeyd b.el-'A'lâ).[548] İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân'*da Humeyd b. Ebî Dehre'nin biyografisini verdikten sonra; "*Burada söz konusu olan Humeyd b. Ebî Dehre'nin, Cüneyd olma ihtimalinin yüksek olduğunu*" belirtmektedir.[549] Aynı şekilde el-Cerh ve't-Ta'dîl'in muhakkiki de bunu ifade etmektedir.[550]

Sonuç olarak İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri, râvilerin değerlendirilmesinde vazgeçilmez bir kaynak olduğu söylenebilir. Alfabetik sisteme göre hazırlanması da kendisinden yararlanmayı kolaylaştırmıştır. Daha sonra temas edeceğimiz üzere eserin aidiyeti ile ilgili her ne kadar bazı iddialar söylenmişse de, İbn Ebî Hâtim'i ait olduğu konusunda bir tereddüdün olmadığı düşünmekteyiz.

---

[543] Buhârî, **el-Edebu'l-Mufred,** Mektebetu'l-Maârif, Riyâd, 1998, s. 76.
[544] Keskin, **İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu,** s. 15.
[545] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 460. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Cüneyd b.'A'lâ b. Ebû Dehre'yi şöyle tanıtmaktadır:
جنيد بن العلاء بن أبي دهرة أبو خازم التيمي روى عن أبي الدرداء، مرسل، روى عنه بعضهم عن إبراهيم بن أبي عبلة عن أم الدرداء وروى عن مجالد وعبد الملك بن أبي بشير وبعض اهل ابنسليمان وأبو أسامة ومحمد بن بشر العبدي سمعت أبي يقول ذلك وسمعته يقول: جنيد بن أبي دهرة صالح الحديث.مسعود روى عنه عبد الرحيم بن
[546] İbn Ebî Hâtim, Hümeyd'i şu ifadelerle tanıtmaktadır:
حميد بن أبي دهرة تيمي روى عن عبد الملك بن أبي بشير روى عنه عبد الرحيم بن سليمان الرازي سمعت أبييقول ذلك
[547] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 221.
[548] İbn Ebî Hâtim'in şu kısa ifadelerle Hümeyd'i tanıtmaktadır: حميد بن العلاء روى عن محمد بن سعيد
[549] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** II, 366.
[550] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 227.

1.2.2.4.3. el-Merâsîl

Mürsel hadisi veya mürsîl râvileri ele alan pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları mürseli teorik olarak işlemiş, bazıları delil olma değeri bakımından ele almış, bazıları da mürsel rivayetleri nakleden râvileri tespit etme gayesiyle hazırlanmıştır.[551] İbn Ebî Hâtim'in *el-Merâsîl* adlı eseri de bu konuda yazılmış en önemli eserlerden birisidir.

İbn Ebî Hâtim'in eserine geçmeden önce ulemanın "mürsel" kavramı ile ilgili görüşlerine değinmekte yarar vardır. Zira Hadis Usûlü eserlerine bakıldığında iki farklı görüş ön plana çıkmaktadır. Birinci görüşe göre Mürsel; tâbiî'nin rivayet ettiği bir hadisi, sahabeyi zikretmeyip doğrudan Hz. Peygamber (s.a.s.)'e nispet etmesidir.[552]Bu görüşte âlimler Mürsel lafzının terim anlamını temel almışlardır. İkinci görüşe göre senedin herhangi bir yerinde bir veya birkaç râvinin düştüğü hadistir. Buna göre münkatı, mu'dal, müdelles ve muallak hadis de mürsel hükmündedir.[553] Böyle düşünenler de mürsel lafzının sözlük anlamını esas aldığı görülmektedir.

İbn Ebî Hatim'in eserini, mürsel kavramı için yapılan bu iki tanımlama çerçevesinde ele alındığında, ikinci görüşe göre telif ettiği anlaşılmaktadır.[554] Yani bu eserde mürsel terimi, tâbiînin sahabeyi atlayarak, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den rivayette bulunması anlamında kullanılmamış; bir râvinin çağdaşı olmadığı bir kimseden rivayette bulunması şeklinde, daha geniş bir anlamda kullanıldığı görülmektedir.[555] Ayrıca kendisi bu eserinde, bir râvinin kimden mürsel hadis rivayet ettiğini veya hadis işitip işitmediğini açıklamaktadır. İbn Ebî Hâtim bu eserinde, mürsel rivayetlerden çok, râviler arasındaki irsâl durumlarından ve "mürsîller"'den söz etmektedir. Mesela Hasan el-Basrî'nin tercemesine bakıldığında, kendisinin hangi sahabeden mürsel olarak hadis rivayet ettiğini, hangisini gördüğünü ama

---

[551] Yılmaz, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelül-Hadis" Adle Eserinde Vasledilmekle illetli Saydığı Mürsel Rivayetler**, s. 21.
[552] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs,** s. 67; Suyûtî, **Tedrîb**, I, 195; İbn Teymiye, **İlmu'l-Hadîs,** Alemu'l-Kutub, Beyrut 1985, s. 99.
[553] Bağdâdî, **Kifâye,** s. 333; Şemsü'd-Dîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** Mektebetü's-Sunne, Mısır 2003, I, 171.
[554] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1397, s. 8.
[555] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.

kendisinden rivayette bulunmadığını anlatılmaktadır. Ayrıca Hasan el-Basrî'nin hangi sahâbiden doğrudan hadis aldığını uzun ve detaylı bir şekilde zikretmektedir.[556]

İbn Ebî Hâtim, bu eserin mukaddimesinde, Yahyâ b. Saîd, Yahyâ b. Maîn ve İmam Şafiî gibi ulemanın mürsel hadislerin hücciyeti konusundaki görüşlerini aktarmaktadır.[557] Mukaddimenin sonunda babasının ve Ebû Zur'a'nın mürsel hadislerin hücciyeti konusundaki görüşlerini zikretmektedir.[558]

Müellif, bu eserini alfabetik sıraya göre yazmışsa da sadece isimlerin ilk harflerinde buna riayet etmiştir. Bu sebeple Eymen [559] ismi, Ebân[560] ve Esed'den[561] önce gelmektedir. Eserde toplam 492 râvi ve 973 mürsel rivayet yer almaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, Zeynu'l-Âbidîn el-Bihârî'nın (Haydarâbâd 1321/1903 taşbasksı), 1341'de (1923) Haydarâbâd'da yapılan neşri esas alınarak Subhî es-Sâmerrâ'î (Bağdad 1387/1967), Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî (Beyrut-Dımeşk 1397/1977, 1402/1982) ve Ahmed İslâm el-Kâtib (Beyrut 1403/1983) tarafından neşredilmiştir.[562]

1.2.2.4.4. İlelu'l-Hadis

Hadislerin illetleri manasına gelen ilelu'l-hadis, ıstılah olarak hadislerde bulunan ve herkesin anlamayacağı illet denilen gizli kusurları konu alan ve inceleyen ilme denmektedir.[563]

Hadis ilimlerinin en zoru olarak kabul edilen ilel ilminin kurucusu Şu'be b. Haccâc kabul edilmektedir. İbn Receb, kendisiyle ilgili şöyle demektedir: "*Şu'be, cerh ve ta'dîli tafsilatlı olarak ele alan, isnadları inceleyen ve ilelin inceliklerinden bahseden ilk hadisçi olmuştur. Ayrıca kendisinden sonra gelen ve ilelu'l-hadîs*

---

[556] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl,** s. 31.
[557] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl**, s. 3.
[558] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl,** s. 7.
[559] İbn Ebî Hâtim**, el-Merâsîl,** s. 14.
[560] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl**, s. 16.
[561] İbn Ebî Hâtim, **el-Merâsîl**, s. 16.
[562] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.
[563] Mücteba Uğur, **Hadis Terimleri Sözlüğü,** TDV, Ankara 1992, s. 152.

ilmiyle meşgul olan bilginler ona tabi olmuştur."[564] Aynı şekilde Semânî de (ö. 562/1166); Irak'ta hadisçilerin durumunu inceleyen ilk kişinin Şu'be b. el-Haccâc olduğunu söylemektedir.[565]

Hadis ilminin bu önemli alanıyla ilgili birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin başında İbn Ebî Hâtim'in *İlel'ul-Hadîs* adlı eseri gelmektedir.[566] Müellif, bu eseri fıkıh baplarına göre tertip etmiştir. Eser, 2.911ve Ebû Hâtim ile Ebû Zur'a'nın kendilerine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmuştur.[567]

İlelu'l-Hadîs ilminin ilk dönem kaynakları arasında yer alan İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin tertibi güzel olduğundan, ulemadan birçoğunun dikkatini çekmiştir. İbn Receb eserle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, İlelu'l-hadîs eserleri içerisinde fıkıh baplarının tertibiyle yazılan ilk eser olduğu için, birçok kişinin ilgisine mazhar olmuştur."[568] Aynı şekilde Tâhir el-Cezâirî de *" Bu eser fıkhî baplara göre tasnif edildiği için kendisinden istifade etmek diğerlerine göre daha kolay olmuştur"*[569] diyerek eserin bu özelliğine dikkat çekmiştir.

İbn Ebî Hâtim, bir kısım rivayetleri illetleri yönüyle tahlil ederken ilk dönem yazılı kaynaklarından bazılarına da işaret etmiş ve müellifleriyle beraber kitapların adlarını da zikretmiştir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetleri değerlendirirken verdiği bu bilgiler, ilk dönem hadis müsannefatı hakkındaki malumatımıza katkıda bulunmuştur.[570]

---

[564] İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2013, I, 448.
[565] Abdulkerim b. Muhammed et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Ensâb,** Dâiretü'l-Maârif, Haydar Âbâd 1962, IX, 230.
[566] Eserin tam adı: "*İlelu'l-Hadîs ve Beyânu Mâ Vakaa mine'l-Hata'i ve'l-Halel fi Baz'ı Turuki'l-Ehâdisi'l-Merviyye fi'Sünneti'n-Nebeviyye"*.
[567] Bu rakam, Ebû Ali Nazîf'in tahkikiyle Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından 2006 basılan baskıya göre verilmiştir.
[568] İbn Receb, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, s. 84.
[569] Tâhir el-Cezâirî, **Tevcîhu'n-Nazar,** Mektebetu'l-Metbûâti'l-İslâmiyye, Haleb 1995, II, 726.
[570] Yılmaz, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin "İlelül-Hadis" Adle Eserinde Vasledilmekle illetli Saydığı Mürsel Rivayetler**, s. 57.

2.911 hadisin ele alındığı[571] *İlelu'l-Hadis*, ilk kez Muhibuddin Hâtib tarafından iki cilt halinde Kahire'de 1926'da basılmıştır.[572]

1.2.2.4.5. Beyânu Hatei Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh

İbn Ebî Hâtim'in yazmış olduğu eserlerden birisi de *Beyânu Hatei Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh* isimli kitaptır. İbn Ebî Hâtim'in bu eseri ile ilgili farklı isimler kullanılmıştır. Mesela İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*[573]ve *Tehzîbu't-Tehzîb* isimli eserlerinde *Hatai'l-Buhârî* [574] ve *er-Raddualâ'l-Buhârî*[575] diyerek bu esere işaret etmiştir. Fuad Sezgin de *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* adlı çalışmasında İbn Ebî Hâtim'in bu eserini *Beyânu Hatei Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi Târîhî* şeklinde vermiştir.[576] Ancak el-Muallimî'nin tespitine göre İbn Ebî Hâtim'in eserinin yazma nüshasında *Beyânu Hatei Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh* ismi yer almaktadır. Bu sebeple el-Muallimî'ye göre eserin en doğru ismi bu olduğu kabul edilmektedir.[577]

İbn Ebî Hâtim, râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmeler ve kaleme aldığı eserlerden en çok yararlandığı âlimlerin başında babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a gelmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in bu eseri kaleme almasından da bu iki âlimin etkisi görülmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim bu eserini, Ebû Zur'a'nın, Buhârî'nin yazmış olduğu *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserinde görmüş olduğu bazı hata ve mülahazaları bağlamında yazmıştır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, Ebû Zur'a'nın yapmış olduğu değerlendirmelerle yetinmeyip aynı bilgileri babasına arz etmiş ve babasının cevabı ile Ebû Zur'a'nın mülahazalarını bir arada toplayarak böyle bir eser meydana getirmiştir.

---

[571] Bu rakam, 2006'da Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından basılan baskıya göredir.
[572] Boz, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis Adlı Eseri**, s. 75.
[573] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân,** III, 233.
[574] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, II, 341.
[575] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, VII, 309.
[576] Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-Arabî**, I, 354.
[577] İbn Ebî Hâtim**, Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yamânî), Dâiretu'l-Maârif'l-Osmâniyye, Haydar Âbâd tsz. (Muhakkikin notu), s. 3.

Ebû Ali Sâlih b. Muhammed'in (ö. 293/905) aktardığına göre Ebû Zur'a kendisine gelip Buhârî'nin *et-Târîh* adlı eserini okuduğunu ve ondan birçok hata gördüğünü söylemiştir. Ebû Ali Sâlih b. Muhammed de, birçok kişinin, kitaplarını tahkik etmek için Buhârî'nin yanına geldiğini ve Horasân'da ondan daha bilgili birisini bilmediğini söylemiştir. Bu nakilden de anlaşılıyor ki, Buhârî'nin eseri Ebû Zur'a'nın eline geçmiş ve Ebû Zur'a eseri okumuştur.[578]

İbn Ebî Hatim bu eserinde Buhârî'nin yedi yüz bir hatasını ortaya koymuştur. Bu hatalar Ebû Zur'a tarafından dile getirilmiştir. İbn Ebî Hatim, Ebû Zur'a'nın tespit ettiği bu hataları babası Ebû Hatim'e arz etmiş; Ebû Hatim bazılarını onaylamış, bazılarına da itiraz etmiştir. Mesela Ebû Zur'a'nın iddiasına göre Buhârî, Muhammed isimli râvinin babası Ebû Bukeyr olduğunu söylemiştir. Halbuki râvinin babasının ismi Ebû Bukeyr değil, Ebû Bukeyrete olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Hatim'in aktardığına göre babası da Ebû Zur'a'nın görüşünü benimsemiştir.[579] Ancak el-Muallimî'nin de belirttiği gibi elimizde bulunan Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserinde râvi Muhammed b. Ebî Bukeyrete olarak geçmektedir.[580] Aynı şeklide Buhârî, Muhammed b. Ebî Tavîl adlı râviden söz etmektedir.[581] Ebû Zur'a buna itiraz etmiş ve râvinin ismi Muhammed b. Zeyd et-Tavîl olduğunu ifade etmiş; Ebû Hâtim de Ebû Zur'a'nın bu görüşünü benimsemiştir.[582] Ancak konuyla ilgili en ilginci İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımı olmuştur. Kendisi bu eserinde Ebû Zur'a ve babasının bu görüşünü aktardığı halde, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde ise râvinin tercemesini verirken Buhârî'nin sunduğu gibi râviyi Muhammed b. Ebî Tavîl olarak tanıtmıştır.[583]

Yukarıda geçtiği üzere Ebû Hatim bazı durumlarda Ebû Zur'a'nın görüşüne katılmayıp Buhârî'nin söylediğini tercih etmiştir. Mesela Buhârî, İbrahim Ebû Zur'a adında bir râviden söz etmiştir.[584] Ebû Zur'a Buhârî'nin görüşüne itiraz etmiş ve

---

[578] Bağdâdî, **Muveddihu Evhâmi'l-Cem'i ve't-Tafrîk,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1407, I, 14.
[579] İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 3.
[580] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 49.
[581] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 125.
[582] İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 4.
[583] İbn Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 392.
[584] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 287.

râvinin gerçek ismi Zur'a Ebû İbrahim olduğunu belirtmiştir. Ancak Ebû Hatim, Ebû Zur'a'nın bu görüşüne katılmayıp, Buhârî'nin görüşünü doğru olduğunu ifade etmiştir.[585]Aynı şekilde Buhârî, İsmail b. Âsım isimli râviyi et-Tâî kabilesine nispet etmiştir.[586] Ebû Zur'a ise Buhârî'nin bu nisbesine itiraz etmiş ve râviyi İbn Âsim el-Kenânî olarak tanıtmıştır. Ancak Ebû Hatim, Buhârî'nin aktardığı bilginin doğru olduğunu belirtmiştir.[587] Ayrıca Ebû Hatim'in, Ebû Zur'a'nın hata olarak sunduğu bazı bilgilerinin, hatanın Buhârî'den değil, kâtibten kaynaklandığını söylemiştir.[588]

Ebû Zur'a'nın yanlış olduğunu iddia ettiği bilgi, daha çok râvinin babasının ismi ile ilgili olduğu görülmüştür.[589] Mesela Ebû Zur'a'nın iddiasına göre İbrâhim adlı râvinin babasının ismi Naşît olmasına rağmen, Buhârî onu İbrahim b. Nestâs olarak tanıtmıştır.[590] Ancak elimizde bulunan Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserde râvi İbrahim b. Naşît olarak geçmektedir.[591] Aynı durum Sâbit isimli râvi için de geçerlidir. Ebû Zur'a'nın ifadesine göre Buhârî, Sâbit b. Yezîd olan râviyi Sâbit b. Zeyd olarak tanıtmıştır.[592] Ancak Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde Sâbit b. Yezîd olarak geçmektedir.[593] Bazen ihtilaf râvinin dedesinin isminde de kaynaklanmıştır. Mesela Ebû Zur'a'nın iddiasına göre Buhârî Sâlih isimli râviyi; Sâlih b. Rabîa b. Hureym olarak tanıtmıştır. Halbuki râvinin dedesinin ismi Hureym değil, Hudeyr'dir.[594] Elimizde bulunan Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserde de râvinin ismi Hudeyr olarak yer almıştır.[595]

Ebû Zur'a'nın işaret ettiği bir başka hata da râvinin nisbesi ile ilgili olmuştur. Mesela Ebû Zur'a'nın nakline göre Buhârî, Muhammed b. Ömer isimli râvinin nisbesi el-Behrânî olarak açıklamıştır. Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim ise râvinin nisbesi el-

---

[585] İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 8.
[586] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 369.
[587] İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 12.
[588] Bkz. İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 11-17-21.
[589] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 3-4-5-6-9-10.
[590]İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 10.
[591] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 314.
[592] İbn Ebî Hatim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 18.
[593] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** II, 154.
[594] İbn Ebî Hatim, **BeyânuHatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 49.
[595] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** IV, 230. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 52; Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** IV, 281.

Buhterî olarak açıklamışlardır.[596] Ancak Buhârî'nin eserinde râvi Muhammed b. Ömer el-Muharrarî olarak geçmektedir.[597] Râvinin nisbesinde kaynaklanan ihtilaf Safvân b. Umeyye,[598] Ukbe b. Vehb,[599] Abdullah b. Muhammed[600] ve Ebû Harâş için de söz konusudur.[601]

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eseri ricâl ilminde önemli bir kitap olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu eser Buhârî tarafından büyük bir titizlilikle hazırlanmıştır. Öyle ki kendisi bu eserini üç defa kontrol ettiğini söylemektedir. Eserin öneminden olsa gerektir ki, İshâk b. Rahuveyh onu sihir olarak tanıtmıştır.[602] Bu bağlamda el-Muallimî'nin de ifade ettiği gibi[603] Ebû Zur'a'nın hata olarak gördüğü ve tashih ettiği birçok bilginin, elimizde bulunan Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde Ebû Zur'a'nın tashih ettiği şeklinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu hatalar gösteriyor ki, elimizde bulunan Buhârî'nin eserinin nüshası ile Ebû Zur'a'nın baktığı nüsha aynı değildir. Buna göre bu hatalar ya Buhârî tarafından sonra düzeltilmiş veya eseri yazan kâtipten kaynaklanmıştır. Ayrıca zikredilen hataların, müellifin güvenirliğine halel getirmeyecek cinsen olduğu da bir hakikattir.[604] Nitekim Hatîb Bağdâdî de İbn Ebî Hâtim'in bu eserinden dolayı kendisini tenkid etmiş ve söylenen birçok hatanın doğru olmadığını ifade etmiştir.[605]

Bu eser, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan (III, Ahmed, nr. 624) tek yazma nüshası temel alınarak Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî tarafından neşredilmiştir.

---

[596] İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh,** s. 6.
[597] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**,I, 176.
[598] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 51.
[599] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 88.
[600] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 146.
[601] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh**, s. 153.
[602] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**,I, 8.
[603] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fi't-Târîh** (mukaddime), s. 8.
[604] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 257.
[605] Bağdâdî, **Muveddihu Evhâmi'l-Cem'i ve't-Tafrîk,** I, 15.

1.2.2.4.6. Tefsiru'l-Kur'âni'l-Âzîm

İbn Ebî Hâtim'in yazmış olduğu eserlerden birisi *Tefsîru'l-Kur'an'i'l-Azîm*'dir.[606] Ancak eserin tamamı günümüze kadar ulaşmamıştır. Elimizde mevcut olan el yazmaları tefsirin, Fatiha suresinden Ra'd suresinin sonuna kadar ve Mu'minun suresinden Ankebût suresinin sonuna kadar olan kısımlarını kapsamaktadır.[607]

İbn Ebî Hâtim'in bu eserinde toplam 19.540 güvenilir rivayet bir araya getirilmiş;[608] bu rivayetlerden yaklaşık 11.829'u tâbiûn ve sonraki âlimlere dayandırılmıştır.[609]Ancak İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer alan isnad sayısı konusunda farklı rakamlar telaffuz edilmiştir. Bu bağlamda M. Akif Koç, isnadların rakamını verirken "*yaklaşık olarak 16.283 isnadı içermektedir,"* demektedir. Bunun gerekçesini de şu şeklide açıklamıştır: "*Yaklaşık kelimesini kullanmamız bu sayıya yüzeysel bir araştırma sonucu izlenimi vermemelidir. Bazen bir bilginin, gerçekten isnad kapsamına girebilecek bir kanalla mı geldiği, yoksa salt 'ta'lîk' özelliği taşıyan bir kanalla mı zikredildiği, sübjektif bir mahiyet taşır. Bu sebeple de ta'likin pek çok çeşidini içeren klasik kitaplarımızdaki isnadların sayısal tespiti, araştırmacıların tercihlerine göre değişebilmektedir. Nitekim İbn Ebî Hâtim'e ait tefsirin 2. Bakara suresine ait olan bölümünü tahkik eden Zehrânî, ta'liklere rakam vermezken, aynı tefsirin 3. Âli İmrân suresini tahkik eden Hikmet Beşîr, ta'likleri de aynen diğer isnadlar gibi numaralandırmıştır.'*'[610]

16.283 isnad içerdiğini söyleyen M. Akif Koç'un tespitine göre bunlardan 589'u Hz. Peygamber (s.a.s.), 3865 Sahâbe, 11829 ise tâbiûn ve sonrasına aittir. Buna göre bu tefsirdeki toplam rivayetlerin yaklaşık %4'ü Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sözlü beyanı, %22 sahâbeye ait rivayetleri, %74'ü ise tâbiûn ve sonrasına ait haberleri içermektedir.[611]

Müellifin bu eseri incelendiğinde, kullandığı şu yöntemler öne çıkmaktadır:

---

[606] Eserin tam adı: "*Tefsîru'l-Kur'an'i'l-Azîm müsneden an'r-Rasûl ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn''*dir.
[607] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 27-28.
[608] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.
[609] Ulu, "Tâbiîn", **DİA**, XXXIX, 329
[610] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 31.
[611] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 102-103.

a) Kur'an'ın ayetlerini tefsir ederken Hz. Peygamber (s.a.s.), sahabe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn'in görüşlerine başvurulmaktadır.

b) İlgili ayetlerle alakalı olan rivayetler mukayese edilerek en sahih olanı tercih edilmektedir.

c) Bu tefsirde, sadece Kur'an'ın anlamını açıklayan nakiller ele alınmakta; kıraat ve sebebi nüzul gibi konulara temas edilmemektedir.

d) Eserde, sadece hakkında rivayet bulunan ayetler tefsir edilmektedir.

e) Kur'an'ın ayetleri açıklanırken sadece rivayetler esas alınmakta, re'y ile tefsir etmeye çalışılmamaktadır.[612]

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim, tefsirinde re'y ile tefsir etmekten kaçınmıştır. Öyle ki, elimizde on cilt halinde bulunan tefsirinde, kendisine ait görüşlerin tamamı iki sayfayı geçmemektedir. Bundan dolayı doğrudan "İbn Ebî Hâtim'in tefsir metodu" gibi bir araştırma çok da anlamlı olmayacaktır. Ayrıca onun tefsiri açık bir şekilde bir hadis kitabını andırmaktadır.[613]

Re'y ile ayetleri tefsir etmekten kaçınan İbn Ebî Hâtim'in bu eserini, ilk üç asrın yorumlarını toplayan bir koleksiyon olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca İbni Ebî Hâtim'in bu eserini, kendisinden sonra, Sa'lebî (427/1036), Râzî (606/1209), Begavî (516/1122), Suyûtî (911/1505), Şevkânî (1250/1834) gibi pek çok müfessire kaynaklık etmiş olması çok önemli bir husustur.[614]Bu âlimler içerisinde Sa'lebî'nin, İbn Ebî Hâtim'in tefsirini sonrakilere ulaştırma konusunda çok önemli bir görevi üstlendiği görülmektedir.[615] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in, Kur'an tefsirini sadece naklettiği rivayetlerle yapmış olmasının, o dönemin genel olarak tefsir anlayışını ortaya koyması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca bugün müstakil olarak elimizde bulunmayan eski tefsirlerin muhafaza edildiği bir hazine olması bakımından da çok önemlidir.[616]

İbn Ebî Hâtim'in bu eserin üzerinde Câmiatu Ummi'l-Kurâ'da cüzler veya sûreler halinde doktora ve yüksek lisans çalışmaları yapılmış ve bu çalışmaların bir

---

[612] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** 132.
[613] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri,** s. 95.
[614] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 95.
[615] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 94.
[616] İsmail Cerrahoğlu, **İbn Ebî Hâtim ve Tefsiri**, AÜİFD, XVIII, 45.

kısmı neşredilmiştir. Ancak eser, on cilt halinde Es'ad b. Muhammed et-Tayyib tarafından 1417/1997 Mekke'de yayımlanmıştır.[617] Ayrıca Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* adlı çalışmasıyla İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin tanıtılmasında katkıda bulunmaktadır.

1.2.2.4.7. Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuh

İbn Ebî Hâtim'in, ilminden yararlandığı âlimlerden birisinin de İmam Şâfiî olduğu görülmektedir. Zira kendisi, İmam Şâfiî'nin öğrencilerinden olan Yûnus b. Abdu'l-Â'lâ, İsmail b. Yahyâ el-Muzenî ve Muhammed b. Abdullah b. Abdulhekem'e öğrencilik ederek ulaşmıştır.[618]

İbn Ebî Hâtim, İmam Şâfiî'ye duymuş olduğu hayranlık ve saygıdan ötürü, onun hayatını ele alan *Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuh* adlı eserini kaleme almıştır. Menâkıb türü eserlerin içerdiği rivayetler, sıhhat açısından her zaman tartışmaya açık bir olgu olmuştur. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in eserini tashih eden Muhammed Zahid Kevserî'nin: *"Menakıb adlı eserler sıhhatı tartışılan birçok haber içermektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, iyi bir ricâl münekkidi olduğu için, onun eserinin böyle olmadığını"*[619] ifade etmiştir.

Hadis ehlinin görüşlerine sımsıkı bağlanmakla bilinen İbn Ebî Hâtim'in, yazmış olduğu bütün eserlerde bu bağlılığının emarelerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda menâkıb edebiyatı içerisinde önemli bir kaynak olan İbn Ebî Hâtim'in bu eserinde de, İmam Şâfiî'nin re'y ehlinin görüşlerini red eden birçok ifadesine rastlamak mümkündür.[620] Humeydî'den şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"İmam Şâfiî gelmeden önce re'y ehline nasıl cevap vereceğimizi bilmezdik. Nihayet o geldi ve bu konuda önümüzü açtı."*[621] Başka bir rivayette Ebû Sevr şöyle demektedir: *"İmam Şâfiî Irak'a geldiğinde Hüseyin el-Kerâbisî yanıma gelip, Hadis ehlinden bir âlimin buraya geldiğini ve fıkıh öğrettiğini söyledi. Nihayet biz onun yanına gitmeye*

[617] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.
[618] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 80.
[619] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiîve Menâkibuh,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 4.
[620] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî,** s. 130-161-211.
[621] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî,** s. 32.

karar verdik. İmam Şâfiî'nin yanına gittiğimizde arkadaşım Hüseyin kendisine birkaç soru sordu. O da devamlı,'Allah şöyle dedi, Allah'ın Rasûlü şöyle dedi' diyordu. Onun bu konuşmasından sonra biz bid'atlarımızı terk ettik ve ona tabi olduk. Hâlbuki biz daha önce re'y ehlinin görüşlerini savunan âlimlerin yanına gidip geliyorduk."[622]

İbn Ebî Hâtim'in eserini tahkik eden Abdulgânî Abdulhâlik, bazı yazarların, İbn Ebî Hâtim'in bu eserini *Takdimetü'l-Cerh ve't-Ta'dîl* kitabının bir parçası olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir.[623] Fevzî Abdulmuttalib'in de belirttiği gibi İbn Ebî Hâtim'in bu eserini, adı geçen eserin birebir bir parçası olduğunu söylemek her ne kadar kabul görmese de, aralarında hiçbir benzerliğin olmadığını söylemek de mümkün görünmemektedir. Zira İbn Ebî Hâtim, "*Takdime*"' adlı eserinde, âlimlerin hayatlarını verirken İmam Mâlik ve Sufyân b. Uyeyne gibi ilk dönem ulemadan başlayarak, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim gibi dördüncü tabakaya kadar detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Fakat İbn Ebî Hâtim, İmam Şâfiî, hadis ehlinin büyük bir âlimi ve hadisçisi olmasına rağmen burada tanıtmamaktadır. Bu da, İbn Ebî Hâtim'in, İmam Şâfiî'nin hayatını birkaç sayfada değil, müstakil bir eserde anlatmanın daha uygun olacağını düşünmüş olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla müellifin bu eserini, proje olarak "*Takdime*" ile ilişkilendirmek mümkündür.[624]

İbn Ebî Hâtim bu eserinde; İmam Şâfiî'nin doğumu, ilim aldığı kişileri, İmam Mâlik ile ilişkisi, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile görüşmesi, Yemen'e seyahat etmesi, takvası, cömertliği, güzel ahlakı, üstün bir zekaya sahip olması, birçok ilme hâkim olması v.s. konuları işlemektedir.[625]

İmam Şafiî'nin bazı ender görüşlerine de yer veren bu eser, onun hayatını ve menkıbelerini anlatan ilk ve en güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir.[626] *Menâkıbu'ş-Şâfiî* adıyla da anılan eser Zâhid Kevserî'nin tashihi ve Abdülganî

---

[622] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî,** s. 50.
[623] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî,** s. 245.
[624] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 148.
[625] Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, **Âdâbü'ş-Şâfiî.**
[626] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.

Abdülhâlik'ın tahkikiyle Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından 2003'te Beyrut'ta basılmıştır.

1.2.2.4.8. Diğer Eserleri

er-Raddu Âlâ'l-Cehmiyye: Kaynaklarda, İbn Ebî Hâtim'in *er-Raddu Âlâ'l-Cehmiyye* adlı bir eserinden söz edilmektedir.[627] Bu eserin hicri sekizinci asra kadar varolduğu düşünülmektedir. Zira bu asırda yaşayan Zehebî; İbn Ebî Hâtim'in bu eserini, hacimli bir eser olarak nitelemekte[628] ve *Uluv li'l-Âliyyi'l-Gaffâr* adlı eserinde bu kitaptan nakillerde bulunmaktadır.[629]

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, isminden de anlaşıldığı gibi Kelam konularını içermektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim, kelamî meselelerde de hadis ehlinin görüşlerini savunmakta ve birçok konuda olduğu gibi bu meselelerde de akıldan çok, nakle önem vermektedir.[630] Zehebî'nin, İbn Ebî Hâtim'den naklettiği rivayetlerden onun bu özelliği net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.[631]

Akaid konularında aklı veya nakli önceleyip ona göre bir sonuca varmak, âlimler arasında hep tartışılmıştır. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi sadece rivayetlerle cevap vermek İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde bazı âlimler tarafından uygulanan bir yöntem olmuştur. Ebû Dâvut'tan gelen şu rivayet bunu destelemektedir: *"Sufyân es-Sevrî, Şu'be, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Şerîk ve Ebû Avâne, Allah için teşbih ve temsilde bulunmamaktadır. Onlar hadisleri rivayet etmekte ancak niçin diye soru sormamaktadır. Bu konularda onlara herhangi bir soru sorulduğunda rivayetlerle cevap vermektedirler.*"[632]

Kelamî meselelerde sadece rivayetlere başvurup aklî delilleri kullanmama geleneği ehl-i hadis tarafından genel bir yöntem olarak kullanılsa da, buna muhalif

---

[627] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâ,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, III, 34.
[628] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 264.
[629] Zehebî, **Ulüv li'l-Âliyyi'l-Gaffâr**, Mektebetu Advâü's-Selef, Riyâd 1995, s. 143-191.
[630] Ahmed b.el-Hüseyin Ebû Bekir el-Beyhâki, **el-Esmâ ve's-Sıfât,** Mektebetu's-Suvâdî, Cidde 1993, II, 23.
[631] Zehebî, **Uluv li'l-Âliyyi'l-Gaffâr**, s. 143-151-154.
[632] Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî, **es-Sunenu'l-Kubrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 234.

olan âlimler de çıkmıştır. O dönemde yaşayan Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî, (ö.324/935) onlardan birisidir.[633]

Hadis ehlinin yöntemi ve görüşlerini benimseyen İbn Ebî Hâtim'in, yazmış olduğu bütün eserler ulema tarafından kabul ve itibar görmüştür. Ancak akaid konularını içeren söz konusu eseri bazı âlimler tarafından eleştirilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in *Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuh* adlı eserine mukaddime yazmış olan Muhammed Zâhid el-Kevserî, İbn Ebî Hâtim'in akaid meselelerindeki yetersizliğinden dolayı onun bu eserini tenkit etmiştir.[634] Buna karşın Zehebî, onun bu eserine işaret etmiş ve kendisi bu eserinden nakillerde bulunmuştur.[635]

İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin, müstakil olarak günümüze kadar ulaştığına dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

Müaned: Kaynaklarda, Yahyâ b. Mende'ye dayandırılarak, İbn Ebî Hâtim'in bin cüzden oluşan "el-Musned" adlı bir eserinin varlığından bahsedilmektedir.[636] Ancak eserle ilgiliherhangi bir malumata rastlanmamaktadır.

Zuhdu's-Semâniyye Mine't-Tâbiîn: İsminden de anlaşıldığı gibieserde, tâbiûndan sekiz kişinin hayatı anlatılmaktadır. Bunlar da; Âmir b. Abdullah, Uveys el-Karenî, er-Rebî' b. el-Huşeym, Harem b. Hayyân, Ebû Müslim el-Havlânî, el-Esved b. Yezîd, Masrûk el-Ecde' ve el-Hasan el-Basrî'dır.[637] Bazı kaynaklarda bu eserin ismi sadece *ez-Zuhd* olarak geçmektedir.[638]

İbn Ebî Hâtim'in bu eseri Mektebetü'd-Dâri'l-Medîne tarafından Abdurrahman b. Abdulcabbâr el-Feryevâî'nin tahkikiyle 1984'te basılmıştır.

---

[633] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 158.
[634] Kevserî, **Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhu** (Mukaddime), s. 6.
[635] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 264.
[636] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 265; Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî'l-Fayd el-Kettânî, **er-Risâletü'l-Mustatrafe**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000, s. 72.
[637] Fuat Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,** Câmietu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyâd 1991, I, 354.
[638] Suyûtî, **Tabâkâtü'l-Mufessirîn,** Mektebetu Vehbe, Kâhire 1396, s. 63; Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, **Fevâtu'l-Vefeyât,** Dâru Sâdr, Beyrut 1973, II, 287.

Aslu's-Sunne ve İ'tikâdü'd-Dîn: İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, babasına ve Ebû Zur'a'ya sorduğu soruları ve onların bu sorulara verdiği cevapları içermektedir.[639]Bu eser yaklaşık altı sayfa olup Dımeşk'te bulunan ez-Zâhiriyye kütüphanesinde bulunmaktadır.[640]

"Tabakâtü'l-Hanâbile"nin müellifinin, İbn Ebî Hâtim'e nispet ettiği *es-Sunne* adlı eser de[641] muhtemelen bu kitaptır.[642]

Hadîs: Kaynaklara bakıldığında İbn Ebî Hâtim'e nispet edilen eserlerden birisinin de*Hadîs*adlı kitap olduğu görülmektedir. Yaklaşık yedi sayfadan oluşan bu eser, Dımeşk'te bulunan ez-Zâhiriyye kütüphanesinde yer almaktadır.[643] Ancak İbn Ebî Hâtim'in bu eserini müstakil bir eser olarak mı kaleme alındığı, yoksa bunların *Aslu's-Sunne ve İ'tikâdü'd-Dîn* veya *el-Müsned* adlı eserlerin bir parçası mı olduğuna dair kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.[644]

Fedâilu'l-İmâm Ahmed: Zehebî, *el-Uluv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr* adlı eserinde İbn Ebî Hâtim'in bu eserinden iktibaslarda bulunmaktadır.[645] Aynı şekilde *Tabakâtü'l-Henâbile*'nin müellifi de bu eserden söz etmektedir.[646]

el-Kunâ: İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin varlığından,Zehebi (ö. 748/1347)[647] Fevâtu'l-Vefeyât'in sahibi Muhammed b. Şâkir (ö. 764/1362)[648]ve es-Suyûtî (ö. 911/1505)söz etmektedirler.[649]

---

[639] Küçük, "İbn Ebî Hâtim" **DİA,** XIX, 433.
[640] Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,** I, 354.
[641] Ebû'l-Hüseyin b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Hanâbile,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz., II, 55.
[642] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 161.
[643] Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,** I, 354.
[644] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 161.
[645] Zehebî, **el-Uluv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr**, s. 177.
[646] Ebû Ya'lâ, **Tabakâtu'l-Hanâbile,** II, 55.
[647] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 265.
[648] Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, **Fevâtü'l-Vefeyât,** Dâru Sâdr, Beyrut 1973, II, 288.
[649] Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s. 63.

el-Fevâidu'l-Kebîr: Zehebî(ö. 748/1347)[650] ve *Fevâtu'l-Vefeyât*'in müellifi Muhamed b. Şâkir (ö. 764/1362) bu eseri saymaktadır.[651] Ancak İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin günümüze kadar geldiğine dair herhangi bir karine bulunmamaktadır.

Fevâidu'r-Râziyîn / Fevâidu Ehli'r-Rey: Kaynaklarda Fevâidu'r-Râziyîn[652] veya Fevâidu Ehli'r-Rey[653] diye geçen eserlerin aynı eser olduğu düşünülmektedir. Bu eserin günümüze kadar geldiğine dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır.[654]

Fedâilu Ehli'l-Beyt: İbn Ebî Hâtim, bu eserini o dönmede Rey'e hakim olan Şii Ahmed b. el-Hasan el-Mâridânî'ye ithaf etmek için kaleme almıştır.[655] Ancak İbn Ebî Hâtim'in bu eseri günümüze ulaşmamıştır.[656]

Fedâilu Mekke: Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehli't-Târîh* adlı eserinde bundan söz etmektedir.[657] Ancak günümüze kadar geldiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Fedâilu Kazvîn: Suyûtî *el-Câmiu's-Sağîr* adlı eserinde İbn Ebî Hâtim'in bu eserinden rivayette bulunmaktadır.[658] Ancak bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

1.3. İBN EBÎ HÂTİM'İN BİLGİ KAYNAKLARI

İslam kültüründe, herhangi bir rivayet veya bilgiyi ilk kaynağından alıp rivayet etmenin önemli bir mevzu olduğu bilinmektedir. Bu gerçeğe binaen hadis ilminde âlî ve nâzil isnad kavramı ortaya çıkmış; ayrıca birçok ulema bilginin

---

[650] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 265.
[651] Muhammed b. Şâkir, **Fevâtu'l-Vefeyât,** II, 288.
[652] Muhammed b. Şâkir, **Fevâtu'l-Vefeyât,** II, 288.
[653] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XIII, 265.
[654] Fevzî, , **İbn Ebî Hâtim,** s. 162.
[655] Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân**, III, 121.
[656] Fevzî, , **İbn Ebî Hâtim,** s. 162.
[657] Sehâvî, **el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehli't-Târîh,** Muessesetur'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 268.
[658] Suyûtî, **el-Fethu'l-Kebîrfî Demmi'z-Ziyâdâti ilâ Câmii's-Sağîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2003, II, 125.

kaynağına ulaşmak maksadıyla rihleler düzenlemiş ve İslam tarihinde الرحلة في طلب الحديث (Hadis için yapılan yolculuklar) diye bir gelenek ortaya çıkmıştır. Ulemanın bu yolculuk esnasında çektiği eziyetleri anlatan müstakil eserler bile kaleme alınmıştır.[659] Dolayısıyla herhangi bir âlim veya eserinin bilgi kaynaklarının tespiti, geçmişten günümüze kadar önemini hep koruyan bir husus olmuştur.

Bu bağlamda Ricâl ilmi açısından önemli bir eser olan İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserin bilgi kaynaklarına geçemeden önce ilk Ricâl kitapları ve kaynaklarını özet bir şekilde sunmanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

1.3.1. İlk Ricâl Kitapları ve Kaynakları

Hadis edebiyatı denildiğinde ilk başta hadisleri içeren eserler akla gelmektedir. Kaynaklarımız da, hadis ilmiyle ilgili ilk eserlerden söz ederken daha çok Câmi', Muvatta Müsned ve Mu'cem gibi hadisleri toplayan kitaplar hakkında bilgi vermektedir. Zira önce hadisler toplanmakta, daha sonra toplanan hadislerin konularına göre tasnifi ve râvilerin durumunu inceleyen Ricâl ilmi gibi ilim dalları ortaya çıkmaktadır.

Hadis literatürüne bakıldığında Ricâl İlmi, telif edilen kitap sayısı bakımından, hadis ilminin en zengin alanlarından biri olarak görülmektedir.[660]

Hadis ilminin, hemen hemen tüm dalları ile ilgili eserlerin kaleme alındığı hicri üçüncü asra gelinceye kadar, birkaç merhaleden geçtiği görülmektedir.

a) Kitabetu'l-Hadis: Hicri birinci asra tekabül eden bu dönemde hadisler, genel olarak sahife ve cüzlere yazılmıştır

b) Tedvînu'l-Hadîs: İlk asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğine tekabül eden bu dönemde, bütün hadislerin kitaplarda toplanma faaliyetine girişilmiştir.

c) Tasnîfu'l-Hadîs: Toplanan hadisler, muhtevalarına göre fasıllar ve baplar halinde tertip edilmeye başlanmıştır. Bu da II. asrın ikinci çeyreğinden son çeyreğine kadar devam etmiştir.

---

[659] Hatîb el-Bağdâdî'nin "**er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs**" adlı eseri gibi.
[660] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 50.

d) III. Asır: Daha önce konularına göre tertip edilmiş kitaplardan da yararlanarak yeni eserler telif etmek. Hadisin altın çağı kabul edilen bu dönemde Kutub-i Sitte başta olmak üzere birçok kaynak telif edilmiştir.[661]

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı hicri üçüncü asrın sonu ile dördüncü asrın ilk çeyreğine gelindiğinde; Hadisler kayıt altına alınmış, telif edilen eserlerin bazıları konulara göre tertip edilmiştir. Buna bağlı olarak Ricâl ilmi gibi hadisin birçok dalı teşekkül etmiş ve hemen hemen hadisin bütün alanları ile ilgili eserler telif edilmiştir.

Hadis ilmindeki bu terakkiye bağlı olarak rical ilmiyle ilgili ilk eserler, hicri ikinci asrın son çeyreği ile üçüncü asrın ilk döneminde kaleme alınmıştır.Bu dönem ve daha sonraları, râvîlerin tercemelerini ihtiva eden kitaplara *et-Târîh* adı verilmektedir. Bu bağlamda el-Leys b. Sa'd (175/791), Abdullah b. Mubârek (181/797), Velîd b. Müslim (195/810), Damra b. Rabî' (202/817) ve Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn (218/831) gibi zatların telif ettiği *et-Târîh* adlı kitaplarını ricâl kitaplar olarak değerlendirilmektedir.[662]

Râvilerin durumunu inceleyen ilk dönem eserlere "Târih" ismi verildiği gibi "Tabakât" adı da kullanılmaktadır. Bu bağlamda, ikisi de 207/822'de vefat eden meşhur tarihçiler el-Heysem b. Adî ve Vâkidî, Tabakât ismiyle eser yazan ilk müellif olarak kabul edilmektedir. İbn Nedîm, Heysem'in eserlerini sayarken Tabakât ile ilgili *Tabakâtu Men Ravâ 'ani'n-Nebî mine's-Sahâbe* ve *Tabakâtu'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn* adlı iki eser zikretmektedir.[663] Ancak Heysem'in bu eserleri günümüze kadar gelmemiştir.[664] Fakat kendisinden sonra yazılan Tarih veTabakât kitaplarında, Heysem'in görüşlerinden istifade edildiği görülmektedir. Mesela Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da,[665] İbn Hacer de *el-İsâbe*[666] ve *Tehzîbü't-Tehzîb*'te[667] Heysem'den nakillerde bulunarak bu gerçeği ortaya koymaktadır. Vâkidî'nin ise kâtibi olarak

---

[661] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları,** s. 51.
[662] Ekrem Ziya' el-Ömerî, **Buhûsun fi't-Târîhi's-Sünne,** Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 1984, s. 124.
[663] İbn Nedîm Ebu'l-Farac Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Varrâk el-Bağdâdî, **el-Fihrist,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, s. 129.
[664] Ömerî, **Mevâridu'l-Hatîb el-Bağdâdî,** Dâru Taybe 1985, s. 387.
[665] Zehebî, **Târîh,** III, 194-302-424
[666] İbn Hacer, **el-İsâbe,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415, I, 167-169.
[667] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I, 188-II, 38.

meşhur olan öğrencisi İbn Sa'd *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*'sında ondan çok nakil yapmış ve kitaplarını onun eserlerinden istifade ederek hazırlamıştır

İlk "Tabakât" eserlerinin müellifi olarak görünen Heysem ve Vâkidî'nin, hadis münekkidleri tarafından zayıf kabul edildiği bilinmektedir. İbn Ebî Hâtim, Heysem'in biyografisini anlatırken şöyle demektedir: "*Yahyâ b. Maîn onu sika olmayıp kezzab olarak nitelemektedir. Durumunu babama sordum. O da; "hadisi terk edilmekte ve Vâkidî gibi değerlendirilmektedir"* dedi.[668] Heysem'in bu durumundan olsa gerek, İbn Ebî Hâtim kendisinden hiç rivayette bulunmamakta, sadece bazı râvilerin biyografisini anlatırken Heysem'in kendilerinden rivayette bulunduğunu belirmektedir. Bu bilgiyi de babasından işittiğini ifade etmektedir.[669] Buhârî de onun hakkında سكتوا عنه diyerek sika olmadığına işaret etmektedir.[670] Heysem gibi, Vâkidî de hadis münekkidleri tarafından zayıf olarak telakki edilmektedir.[671]

Bazı kaynaklarda, Heysem ve Vâkidî'nin yanında, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (224/838), Ali b. el-Medînî (234/848) ve İbrahim b. Munzir'in (236/850) de Tabakât'ları olduğuna dair bilgi kaydedilmektedir.[672]

İlk dönemde yazılan bu eserler, müstakil olarak günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları; İbn Sa'd (230/844) ve Halîfe b. Hayyât'ın (240/854) Tabakâtları ile, Yahyâ b. Maîn'nin (233/847) *Târîh*'i, Ali b. el-Medînî'nin (234/848) *İlelu'l-Hadîs'*i ve Ahmed b. Hanbel'in (241/855) *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl* adlı eserlerinin olduğu ifade edilmektedir.[673] Ayrıca Müslim b. el-Haccâc'ın *et-Tabakât*'ını[674] ve Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr'*ini de zikretmekte yarar vardır.

Ricâl kitaplarının râvîlerle ilgili topladığı bilgilerin kaynağına gelince; hiç şüphesiz bu kaynakların önemli bir kısmı, hadislerin rivayetinde yer alan râvîlerin durumu ile ilgili, isnad sistemi kullanılarak şifahen nakledilen bilgilerden

---

[668] İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 106.
[669] İbn Ebî Hâtim**el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 494-IV, 350-431.
[670] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, IX, 105.
[671] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,**VIII, 26-27; Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 179.
[672] Ömerî, **Mevâridu'l-Hatîb el-Bağdâdî,** s. 81.
[673] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 52.
[674] Muslim b. Haccâc'ın bu eseri Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân'nın ta'likiyle Dâru'l-Hicre tarafından 1991'de basılmıştır.

oluşmaktadır. Ricâl âlimleri bu şifahi bilgilerle beraber, Meğâzî, Siyer, ve Ensâb türü eserlerden, çeşitli beldelerin fetihlerine dair kaleme alınan Futûh ve Tarih kitaplarından istifade etmişlerdir.[675] Ayrıca ricâl kitaplarının kaynaklarının arasında her ne kadar Musned ve Mu'cem'ler sayılmışsa da, bu tür eserlerin konusu sahâbe biyografisi değil, rivayet ettiği hadisler olduğu için ricâl ilminin kaynağı olarak kabul edilmesi zor görülmektedir. Ancak bu türdeki eserlerden, kimin sahâbi olup olmadığı meselesinin tespiti yönünden istifade edilmektedir.[676]

İlk Ricâl Kitapları ile ilgili bu özet bilgiden sonra İbn Ebî Hâtim'in bilgi kaynaklarına geçilebilir. Daha önce belirttiğimiz gibi İbn Ebî Hatim farklı alanlarda çok sayıda eser yazmıştır. Burada amaçlanan İbn Ebî Hâtim'in yazmış olduğu bütün eserlerin bilgi kaynaklarını sunmak değil, özellikle râvîlerin cerh ve ta'dîli ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerin kaynaklarının sunulmasıdır. Kendisi bu görüşlerinin büyük bir kısmını,*el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde ifade ettiğine göre,onun bu eseri temel alınarak,gerek yazılı gerekse sözlü olarak yararlandığı eser ve şahıslar tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.3.2. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve Ta'dîl* Adlı Eserindeki Bilgi Kaynakları

İbn Ebî Hâtim'in, gerek cerh-ta'dîl gerekse hadis ilminin diğer meseleleri ile ilgili bilgi kaynaklarının başında, Hadis ilminde otorite kabul edilen babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a gelmektedir. Her ikisi de o dönemde özellikle hadis tenkidi konusunda öne çıkmaktadır. Aynı şeklide her iki âlimin, râvîlerle ilgili değerlendirmelerinin ulema tarafından kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in bu eserini, Buhârî'nin eserini yetersiz gördükleri için, bu iki bilginin teşvikiyle yazdığına dair bir rivayet nakledilmiştir.[677]

İbn Ebî Hâtim'in bu eserinin telif amacını sadece Buhârî'nin karşıtlığına bağlamak doğru olmadığı gibi, râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmelerin tamamını babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'ya nispet etmenin de doğru ve isabetli bir yaklaşım

[675] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 52.
[676] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 51.
[677] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz,** III, 124.

olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in eserleri incelendiğinde bu gerçeğin net bir şekilde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı hicri üçüncü asrın sonu ve dördüncü asrın ilk dönemine bakıldığında hadislerin tedvîn ve tasnîfi tamamlanmış; hadis ilminin birçok disiplini oluşturulmuş ve bu disiplinler için birçok eser telif edilmiştir. Dolayısıyla o dönemde yazılı kaynakları bulmada herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. İbn Ebî Hâtim'in birçok yerde فيما كتب إلي diyerek, o dönemin yazılı kaynaklarından istifade etmesi bu gerçeğe işaret etmektedir.[678]

İbn Ebî Hatim'in, babası ve Ebû Zur'a ile beraber en çok itimat ettiği âlimler Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn olmuştur.[679] Kendisi, bu iki zatın cerh ve ta'dîl ile ilgili görüşlerinin, öğrencileri aracılığıyla sözlü ve yazılı olarak kendisine ulaştığını belirtmiştir. Salih b. Ahmed,[680] Abdullah b. Ahmed,[681] Ali b. Hasan el-Hasencânî,[682] Hüseyin b. Hasan Ebû Maîn er-Râzî,[683] İsmâil b. Ebî Hâris[684] ve Abdullah b. Muhammed b.Fadl bunlardan bir kaçıdır.[685]

İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'den nakilde bulunduğu bütün yerlerde فيما كتب إلي ifadesini kullanmaktadır. Bu da Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in kendisine yazılı birtakım malzemeleri gönderdiğini göstermektir. Kendisi de, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in biyografisini verirken; "*bana, babasının bazı meseleleri ve ilelü'l-hadis ile ilgili görüşlerini yazdı"*[686] diyerek bunu pekiştirmektedir. İbn Ebî Hâtim'in, Yahyâ b. Maîn'den sema yolu ile rivayette bulunduğu bilinen Ebû Bekîr b. Hayseme'den aktardıklarını ise yazılı bir kaynaktan aktardığı anlaşılmaktadır.[687] Yine İbn Ebî Hâtim, Sufyân b. Uyeyne ve Vekî' b. Fudayl'ın talebesi olan Mahmûd b. Âdem el-Mervezî'den فيما كتب إلي ifadesini

---

[678] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 237-313; V, 161-280.
[679] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 176.
[680] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 217; IV, 80-261.
[681] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 179.
[682] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 14-161; III, 32-289; IV, 163-435.
[683] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 16; V, 429.
[684] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 116; IV, 100-274; VIII, 86.
[685] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 97; III, 299; VIII, 284.
[686] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,V, 8.
[687] İbn Ebî Hâtim onun hayatını anlatırken كتب إلينا ifadesini kullanmıştır.

kullanarak nakletmektedir.[688] Aynı şeklide Ya'kûb b. İshâk el-Herevî,[689] Ahmed b. Suleyman er-Ruhâvî,[690] Ammâr b. Racâ,[691] Ya'kûb b. İshâk,[692] İbrahim b. Ya'kûb,[693] Muhammed b. Saîd el-Avfî,[694] Ali b. Ebî Tâhir,[695] Salih b. Ahmed b. Hanbel,[696] Hasan b. Ali el-Âmilî,[697] Mûsa b. Sehl er-Ramlî,[698] Ebû Umeyye et-Tarsûsî,[699] Ebû Osman el-Havârizmî[700] ve Ahmed b. Hanbel'in talebesi olan Harb b. İsmail'den,[701] yazılı (mukatebe) olarak rivayette bulunmaktadır.[702]

İbn Ebî Hâtim, İmam Şâfiî'nin has talebelerinden olan Yûnus b. Abdu'l-Â'lâ[703] ve Muhammed b. Abdullah b. Abdulhakem'in[704] hadis meclislerine katılıp görüşlerinden istifade etmiştir. Aynı şeklide İbn Ebî Hâtim, Yahyâ b. Maîn'e sorduğu sorularla büyük bir eser telif eden Ebu'l-Fadl el-Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî'den de rivayette bulunmuştur.[705]

İbn Ebî Hâtim bu kişilerden; قرئ على يونس بن عبد الأعلى, قرئ على عباس الدوري *ve* قرئ على محمد بن عبد الله بن عبد الحكم diyerek rivayette bulunmaktadır.[706] İbn Ebî Hâtim'in, قرئ على ifadesini yalnız bu üç şahıstan rivayette bulunduğu zaman kullandığı görülmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, Muhammed b. Abdullah b. Abdulhakem ve Yûnus b. Abdu'l-Â'lâ'dan çok az, Ebu'l-Fadl el-Abbâs b.

---

[688] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 82. Ayrıca onun biyografisinde de; "Bana, babama ve Ebû Zur'a'ya yazdı" diyerek buna işaret etmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 333.

[689] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 36-45; III, 215.

[690] İbn Ebî Hâtim kendisiyle ilgili şöyle diyor: Ahmed b. Süleyman er-Ruhâvî'ye ulaştım, ancak kendisinden hadis yamadım. Fakat kendisi, daha sonra bana, yazmış olduğu hadisleri gönderdi. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 12.

[691] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 193.

[692] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 201; VII, 178-367; IX, 79.

[693] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 160.

[694] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 301.

[695] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 404; V, 220-248; VI, 100.

[696] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 50. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, sadece bir yerde mukatebe yoluyla Salih b. Ahmed b. Hanbel'den nakilde bulunmuştur.

[697] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 115.

[698] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 196.

[699] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 260.

[700] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 272.

[701] Zehebî, **Târîh**, VI, 310.

[702] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 60.

[703] Ebu'l-Abbâs Şemsü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebe Bekr b. Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân,** Dâru Sadr, Beyrut 1994, VII, 249.

[704] İbn Asâkir Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan, **Târîhu Dımeşk,** LIII, 354.

[705] Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Miğrâvî, **Mevsûatu Mevâkifi's-Selef,** el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Kâhire tsz., IV, 306.

[706] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 68-317, II, 36-44-168.

Muhammed ed-Dûrî'den ise çok rivayette bulunduğu görülmektedir. el-*Cerh ve't-Ta'dîl*'e göz atıldığında bunun net bir şekilde ortaya çıktığı müşahede edilmektedir.[707]

İbn Ebî Hâtim'in, cerh ve ta'd'il ilminde meşhur olan Şu'be b. el-Haccâc, Sufyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdi, Yahya b. Maîn, Yahya b. Saîd el-Kattân, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a[708] gibi dönemin meşhur ulemasından istifade ettiği görülmektedir. Rivayetlerin bazıları doğrudan, bazıları da râviler aracılığıyla ulaşmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in yararlandığı bir başka âlim de *et-Târîhu'l-Kebîr*[709] adlı eserin müellifi İbn Ebî Hayseme'dir (ö. 279/892-93). İbn Ebî Hâtim'in, İbn Ebî Hayseme'den naklettiği bilgiler genellikle şu formatta geldiği görülmektedir: **حدثنا عبد الرحمن أنا ابن أبي خيثمة فيما** كتب إلي. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in, İbn Ebî Hayseme'in aracılığıyla naklettiği bütün bilgiler, Yahyâ b. Maîn'in görüşlerinden ibaret olduğudur.[710] Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim, İbn Ebî Hayseme'in vasıtasıyla İbn Maîn'in görüşlerine ulaştığı söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl ilminde otorite olan bu bilginlerin görüşlerini eserine aldığı için, onun bu eseri, cerh ve ta'dîl ilminin kaynağı olmuştur. Ayrıca onun bu eseri kendisinden sonra bu alanda yazılmış bütün eserlere kaynaklık etmiş[711] ve râvilerin halleri ile ilgili kendisinden müstağni kalamayacağı bir konuma gelmiştir. Mesela Mizzî *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eserinin mukaddimesinde şöyle demiştir:*"Bu kitabımda yer alan cerh ve ta'dîl imamlarının görüşlerinin çoğu İbn Ebî Hâtim'in "el-Cerh ve't-Ta'dîl" adlı eserinden nakledilmiştir."*[712]

---

[707] Birkaç örnek için bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 96-234-355; V, 192-214.
[708] Abdü's-Settâr eş-Şeyh, **el-Huffâz ve'l-Muhaddisîn,** Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1997, I, 18.
[709] Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme, **et-Târîhu'l-Kebîr** (thk. Salâh b. Fethî Hilâl), el-Fârûku'l-Hadîsiyye, Kahire 2006.
[710] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 8-26-37; III, 9-21-33; IV, 28-54-400.
[711] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** (mukaddime), I, 13.
[712] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** , I, 152.

Şüphesiz İbn Ebî Hâtim'in bilgi kaynağı, sadece yukarıda ismi geçenlerden ibaret değildir. "Hocaları" başlığı altında zikredilen isimler İbn Ebî Hatim'in bilgi kaynağı mesabesindedir. Ayrıca İbn Ebî Hatim *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde 346 şeyhten yararlanmış ve hemen hemen hepsi İbn Ebî Hatim tarafından güvenilir kabul edilmiştir.[713] İbn Ebî Hatim, râvilerin değerlendirilmesinde Vâkidî gibi zayıf kabul ettiği kişilerin görüşlerine başvurmamıştır. Ayrıca İbn Ebî Hatim tespit edebildiğimiz kadarıyla tenkit etmediği halde İbn Sa'd'dan da istifade etmemiştir. Bunun sebebi İbn Ebî Hâtim, İbn Sa'd'ı râvi değil, tarihçi olarak değerlendirmiş olabilir.[714]

1.4. *el-CERH ve'-TA'DÎL* ADLI ESERİN *et-TÂRÎHU'L-KEBİR*'DEN İNTİHAL OLDUĞU İDDİASI

İmam Buhârî'nin, hadis ilmindeki konumu ve etkisi herkesçe bilinen bir hakikattir.[715] Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i, hadis kitapları içinde en çok ilgi gören ve üzerinde en çok çalışma yapılan eserdir. Hadis külliyatı içerisinde Kutub-i Sitte'nin öne çıktığı, Kutub-i Sitte'nin içerisinde de en meşhuru ve sened bakımından en makbulü Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i adlı eseridir.[716] Bu bağlamda İslam bilginleri tarafından Kur'an'ı Kerim'den sonra en sahih kitap olarak kabul edilen Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'idir.[717]

Buhârî'nin *es-Sahîh*'i gibi, *et-Târîhû'l-Kebîr*'i de rical ilminde hak ettiği şöhreti bulmuş, bu konuda yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Kendisinden bununla ilgili şöyle bir rivayet nakledilmiştir: *"Bütün eserlerimi üç sefer yazdım, yazdıklarım yayılacak ve insanlar, onları nasıl yazdığıma şaşıracaklar. İshâk b. Râheveyh, yazdığım "et-Târîh"'i alarak Abdullah b. Tâhir'in*(ö. 230/844) *huzuruna gitti şöyle dedi: Ey Emîre'l-Mü'minin! Sana bir sihir göstereyim mi? Bunun üzerine Abdullah*

[713] İsim listesi için bkz. **Fevzî, İbn Ebî Hatim**, s. 351-369.
[714] İbn Ebî Hâtim'in, İbn Sa'd ile ilgili yaptığı değerlendirme için bkz. **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 349.
[715] Buhârî'nin hayatı için bkz: Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 391; İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, Dâru's-Selâm, Riyâd 2000, 669; Subkî, **Tabâkâtu'ş-Şâfiiyye**, II, 212.
[716] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 400.
[717] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 91.

b. Tâhir kitabıma bakıp hayret etti ve bu eserin tasnifinden bir şey anlamadığını ifade etmiştir."[718]

Çok erken bir dönemde ilim hayatına başlayan Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*'ini henüz on sekiz yaşında iken Hz. Peygamber'in kabrinin yanında yazmaya başladığını, daha sonraki dönemlerde yaptığı ilave ve düzeltmelerle vefatına yakın bir tarihte bu kıymetli eserini tamamladığını belirtmektedir.[719] Ayrıca, eserine aldığı her râvinin bir hikâyesinin olduğunu, ancak eser fazla hacimli olmasın diye yazmadığını belirtmektedir.[720] Bu da Buhârî'nin, râvilerin durumuna ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir.

Şüphesiz rical ilminde Buhârî'yi bu derece meşhur kılan, hadis rivayetindeki hassasiyetidir. Kendisi: "*Ben bir adamdan hadis aldığım zaman; eğer o kişinin hadisi anladığına kanaat getirirsem adamın ismi, künyesi, nesebi ve hadisi nasıl aldığını sorarım. Eğer hadisi kavramamışsa bu sefer hadisin asıl nüshasını ve tahricini isterim"* diyerek titizliğini ortaya koymaktadır.[721]

İbn Ebî Hâtim'in Buhârî'ye karşı mesafeli davranmasına rağmen, yazmış olduğu el-*Cerh ve't-Ta'dîl* eserinin, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inden alıntı olduğu iddia edilmektedir. Zira Buhârî'nin eserinin daha önce telif edildiği bilinmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in eseri daha çok Buhârî'nin çağdaşı olan babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın görüşlerine dayanmaktadır. Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'ya nispet edilen bu görüşlerin büyük bir kısmı Buhârî'nin kitabında anlattıklarıyla örtüştüğü halde ona işaret edilmemesi bu iddiayı güçlendirmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in eserinin alıntı olma iddiasını net bir şeklide ortaya koyan daha önce geçen Ebû Ahmed Hâkim'den[722] (ö. 378/988) nakledilen rivayettir.[723]

---

[718] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 403; İbn Hacer, **Hedyu's-Sâri,** s. 676.
[719] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 8; Subkî, **Tabakât,** II, 216.
[720] Zehebî, Siyeru A'lâm, XII, 400.
[721] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 406.
[722] Ebû Ahmed Hâkim Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, Horâsân'ın meşhur muhaddisidir. Zehebî onu imam, hafız, allâme ve sebt vasıflarla nitelemiştir. Hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Zehebî, **Siyeru A'lâm,** VI, 370.

Aynı şekilde Hatîb Bağdâdî de İbn Ebî Hâtim'i suçlayarak kitabındaki bilgileri Buhârî'den aldığı halde Babası ve Ebû Zur'a'ya isnad ettiğini söylemektedir. [724]

Eserleri değerli ve farklı kılanın, içerdiği konu ve üslubu olduğu herkesçe bilinmektedir. Bu bağlamda iki eser, titizlikle incelendiğinde aralarında yöntem ve içerik bakımından bazı farklar olduğu görülmektedir. Aynı şekilde iki eser arasında var olan bu farklar İbn Ebî Hâtim'in eserinin bir alıntı olmadığını göstermektedir. Cerh ve ta'dîl ilmi açısında çok değerli olan bu iki eser arasındaki farkları şöyle sıralamak mümkündür:

a)Buhârî, eserine, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) hürmeten"Muhammed" ismiyle başlamaktadır. Önce Efendimiz'in (s.a.s.) nesebi, şemaili, bazı hadisleri, kendisine vahiy indiği zaman ve tebliğ tarihi ile ilgili bazı bilgileri vermektedir. Daha sonra "Muhammed" ismini taşıyan ve sayıları on biri bulan sahâbileri vermektedir. Bunların isimlerini verirken alfabetik sırayı takip etmektedir.[725] Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sayıları on bir olan sahâbilerle ilgili malumatı verdikten sonra, adları "Muhammed" olan diğer şahıslara geçmekte ve babalarının isimlerinin sadece ilk harfini dikkate alarak alfabetik sıralamayı takip etmektedir.[726]

İbn Ebî Hâtim ise eserine, *Takdimetu'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl* adlı mukaddimeyle başlamaktadır. Daha sonra "elif" harfiyle başlamakta ve Buhârî'nin aksine sahâbileri peş peşe vermemektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim ne "elif" ne de "mim" harfinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatına değinmektedir. Sadece mukaddimenin girişinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) peygamberlik, Kur'an'a karşı sorumlulukları ve sünnetin önemine işaret etmektedir.[727] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in eserini *et-Târîhu'l-Kebîr*'den farklı kılan bir başka husus, *Takdimetu'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl* adlı eserin dışında ikinci bir mukaddime ile

---

[723] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXV, 363. el-Muallimî'nin ifade ettiği gibi İbn Abdeveyh'in cevabı şahsi görüşüdür. Ebû Hâtim ve Ebû Zur'ayı böyle bir eserin yazılmasına teşfik eden asıl faktör, Buhârî'nin eserindeki eksiklikleri tamamlamak ve bu ilmi belli bir olgunluğa kavuşturmaktır. Bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** (mukaddime), I, 10.

[724] Bağdâdî, **Muveddihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tafrîk,** Dâru Ma'rife, Beyrut 1407, I, 16.

[725] Bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 11-21.

[726] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 21.

[727] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I. 51.

rivayetin bazı kuralları ve cerh-ta'dîl ilminin bazı temel kurallarına temas etmesidir.[728]

b) Buhârî'nin eseri mükerrer ve künyeler kısmı da dâhil toplam 13.991 biyografiyi içermektedir. Bunların 189'u mükerrer olup hem isimler hem de künyeler bölümünde yer almaktadır. İsimler kısmında bulunan diğer bazı mükerrerler çıkarıldığında eserin 13.500 civarında biyografi içerdiğini söylemek mümkündür.[729]

İbn Ebî Hâtim'in eseri ise 18.037 biyografi ihtiva etmektedir. Buna göre İbn Ebî Hâtim'in eserinde, Buhari'nin eserinde yer almayanfazladan4.537 râviyeyer verilmiştir. İki eser arasında var olan bu sayısal fark, aynı ismi taşıyan râviler incelendiğinde de kendini göstermektedir. Muhammed ismini taşıyan râvilerin sayılarına bakıldığında; Buhârî'nin eserinde 871, İbn Ebî Hâtim'in eserinde ise 1.329 biyografi ile karşılaşılmaktadır. Bu rakamlardan da anlaşıldığı gibi Buhârî'nin eseri birçok râviyi ele almamıştır. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserini kaleme almasının bir nedeni de, Buhârî'nin eserinde var olan bu eksiklikleri gidermek olduğu söylenebilir. Ayrıca Buhârî'nin döneminde meşhur olmayıp, daha sonra hadis rivayetinde ön plana çıkan râvilerin varlığı bu farkı arttırmış olabilir. İbn Ebî Hâtim'in, Buhârî'den sonra yetmiş yıl yaşamış olması bu ihtimali güçlü kılmaktadır.[730]

c) Buhârî, bir râvinin biyografisini verirken; râvinin ismi, şeyhleri ve o râviden nakilde bulunan şahsiyetleri zikretmektedir. Bunun yanında o râvinin rivayet ettiği veya kendisinden nakledilen rivayetleri de vermektedir. Buhârî, genellikle râvi ile ilgili açık ifadelerle herhangi bir cerh ve ta'dîlde bulunmadığı gibi; önceki âlimlerin, o râvi ile ilgili görüşlerine de değinmemektedir.

Buhârî'nin bu üslubundan dolayı, bazı âlimler, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr'*inde, cerh ve ta'dîl ile ilgili hükümlerden çok, tarihi bilgilerin ön plana

---

[728] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I. 300-324.
[729] Ağırman, "et-Târîhu'l-Kebîr", **DİA**, XL, 89.
[730] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 187.

çıktığını söylemektedir.[731] Ali Yardım da cerh ve ta'dîlin, *et-Târîhu'l-Kebîr*'in birinci özelliği olmadığını şu ifadelerle dile getirmektedir: *"Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr'inin bazı özelliklerini kendi eserlerinden tespit etme gayreti içinde olduğumuz bu araştırmada, yeri gelmişken bir noktaya daha temas etmemiz gerekecektir. Şöyle ki, özellikle râvi tenkidi, rivayetlerin sıhhat dereceleri, cerh ve ta'dîl gibi hadis meselelerine yer veren son devir araştırma türü eserleri okuyanlar, Buhârî'nin tarihçiliğinden çok, onun, bir râvi münekkidi olduğu üzerinde durulduğunu göreceklerdir. Bu hususta yazılanlar, okuyucuda, en azından eserin gerçeğine uymayan bir kanaat hasıl etmektedir. Hâlbuki eser bir bütün olarak incelendiğinde, cerh ve ta'dîl ile ilgili olarak verilen bilgilerin, onun pek çok özelliklerinden sadece birini teşkil ettiğini, fakat hiçbir zaman bu özelliklerin birincisi olmadığı görülecektir."*[732] Bu iddiaya karşın, her ne kadar Buhârî'nin eserinin en önemli maksadının râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını ortaya koymak olduğu iddia edilmişse de,[733] Buhârî'nin verdiği bilgilerden hareketle, cerh ve ta'dîl hükmünün, eserin birinci özelliği konumunda olmadığı görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim de Buhârî gibi, biyografisini verdiği râvinin şeyhleri ve talebelerini zikretmektedir. Ancak onun Buhârî'den ayrıldığı en önemli husus, râvinin rivayet ettiği hadislere değinmeyip, kendisinden önceki ulemanın o râvi ile ilgili görüşlerine temas etmesi ve bu ifadeleri açık bir şekilde sunmasıdır. Mesela Buhârî, Câbir b. Atîk el-Meârî'nin biyografisini verirken onun sahâbi olup olmadığını açıkça ifade etmeyip, sadece rivayet ettiği iki hadisi zikretmektedir.[734] İbn Ebî Hâtim ise Câbir b. Atîk'in rivayet ettiği hadislere değinmeyip onun sahâbi olduğunun ve kendisinden kimin rivayet ettiğine işaret etmektedir.[735] Aynı şeklide Buhârî, Hanzala b. Ebî Sufyân el-Cehmî'nin biyografisinde kimden rivayet ettiğini, vefat tarihini ve rivayet ettiği bir hadise yer vermektedir.[736] İbn Ebî Hâtim ise, onunla ilgili hadis münekkidlerinin görüşlerini aktararak onun sika olup olmadığını ortaya

---

[731] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 188.
[732] Ali Yardım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr,** D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı V, s. 190.
[733] Dâyenî, **Ususu'l-Hukmu alâ'r-Ricâl,** s. 129.
[734] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** II, 191.
[735] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 425.
[736] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** III, 45.

koymaktadır.[737] Aynı durum Dâvud b. Bekr b. Ebî Fırât[738] ve Abdurrahman b. Beşîr eş-Şeybânî ed-Dımeşkî için de geçerlidir.[739] Bundan hareketle İbn Ebî Hâtim'in eserini telif etmekteki gayenin, râvilelerle ilgili cerh ve ta'dîlde bulunmak[740] ve bu perspektiften hareketle râvi ile ilgili bir sonuca varmak olduğu söylenebilir.

d)Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inin, birçok rivayeti içerdiğini dile getirmiştik. Bu rivayetler, tarihi bilgilerle beraber birçok hadis metninden oluşmaktadır. Bu hadislerin sayısı2.500'ün üstündedir. Eserde yer alan hadis metinlerinden birçoğunun diğer hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu sebeple *et-Târîhu'l-Kebîr*''in, rivayetler için ilk kaynak mesabesinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu yönüyle *et-Târîhu'l-Kebîr*, tarih muhtevalı hüviyetinin yanında, hadis metinleri açısından da, vazgeçilmesi mümkün olmayan bir kaynak olarak kendini göstermektedir. Buhârî'nin eseri, merfu rivayetlerin yanında mevkûf ve maktu' haberleri de içermektedir. Bundan dolayı mevkûf ve maktu' haberlerin kaynağı bakımından Buhârî'nin bu eseri oldukça önemelidir.[741]

Ayrıca Buhârî'nin bu eseri, belirli bir başlık altında toplanamayacak kadar çeşitlilik arz eden vesikaları da içermektedir. Öyle ki, bir sahâbinin söz ve davranışını, bir tâbiînin fikir ve tutumunu, bir âlimin veya seçkin bir zatın herhangi bir meseledeki görüşünü, onların hayatlarından bir sahneyi tespit eden bilgiler, eserin satırları arasında serpiştirilmiş durumdadır. Bu tür vesikalar, çoğu zaman, İslamî nassların yorumlanmasına ışık tutmakta ve pek çok meseleye çözüm getirmektedir.[742] Mesela bir kısım sahâbinin yüzük taktığı,[743] Ehl-i Bedir'den olan bir sahâbi öldüğü zaman, çocuğunun babasının elinden yüzük çıkardığı,[744] falan sahâbinin Hz. Peygamber'in elini öptüğünü,[745] Hz. Ali'nin çorabının üzerinde mesh

[737] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 260.
[738] Bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** III, 207; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 387.
[739] Bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** V, 152; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 268.
[740] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 187.
[741] Yardım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr,** s. 190.
[742] Yardım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr,** s. 190-191.
[743] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** VII, 228, r. 1514.
[744] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** III, 341, r. 1362.
[745] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** VII, 342, r. 2048.

ettiğini,[746] ashâbtan bir zatın yastığında resim olduğunu,[747] Hz. Osman devrinde, halkın, aşırı sıcaktan mescitte üstlerini çıkardıklarını, ayakta su içen ve abdest bozan sahâbi görüldüğü gibi vesikalar, bunlardan bir kaçıdır.[748]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde ise, biyografisi verilen râvinin rivayet ettiği nakilleri içermediği için böyle bir durum söz konusu olmamaktadır.

e) *et-Târîhu'l-Kebîr*'de; tercemesi verilen râvinin sahâbî olup olmadığı konusu önemlidir. Bu bağlamda Buhârî'nin eseri incelendiğinde "Hz. Peygamber'le (s.a.s.) görüşmüşlüğü vardır / له صحبة " ifadesine çok rastlanmaktadır.[749] Buhârî bu ifadeyi, çok meşhur olmayan sahâbiler için kullanmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Buhârî'nin bu eseri, sahâbe bilgisinin ilk temel kaynaklar arasında yer almaktadır.[750] Aynı hassasiyeti İbn Ebî Hâtim'in eserinde de bulmak mümkündür. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'in birçok yerinde له صحبة ifadesine rastlanmaktadır.[751] Ayrıca İbn Ebî Hâtim sahâbenin yanında تابعي ifadesiyle tâbiîlere dikkat çekmektedir.[752] Buhârî'nin eserinde her ne kadar tâbiîlerle ilgili birçok malumat yer alsa da, sahâbilerde olduğu gibi, tâbiûn olmalarına işaret eden herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

Yukarıdaki ifade ve tespitlerden sonra, hem Buhârî hem de İbn Ebî Hâtim'in eserinden birkaç râvinin biyografisini sunup bu farkı ortaya koymaya çalışacağız. Vereceğimiz örnekler her iki eserde yer alan aynı râvilerden olacaktır.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inden:

بَجالة بن عَبد، كاتب جَزء بْن معاوية، التَّمِيميّ.قَالَ: جاءنا كتاب عُمَر.يُعَدُّ فِي أهل البصرة.سَمِعَ منه عَمرو بْن دينار.وَقَالَ قشير بْن عَمرو، وعَبّاد العَنبَريّ: عَنْ بَجالة بْن عَبدة.وروى غُندَر، عَنْ شُعبة، عَنْ مُحَمد بْن أَبي يعقوب، عَنْ أَبي نصر الهلالي، عَنْ بَجالة بْنعَبد، أو عَبد بْن بَجالة، سَمِعَ عِمران بن حُصَين

[746] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** VII, 108, r. 963.
[747] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** V, 273.
[748] Yardım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr**, s. 191.
[749] Birkaç örnek için bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 15-18-354-407-416; V, 136-137-142.
[750] Yıldırım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr**, s. 188.
[751] Örnek için bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 204-206-208; IV, 87-91-218.
[752] Örnek için bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 333-446; IV, 125.

"Becâle b. Abdet-Temîmî, Cez' b. Muâviye'nin katibidır. Dedi ki: Ömer'in kitabı bize geldi. Basra ehlinden sayılır. Amr b. Dinâr kendisinden hadis işitmiştir. Kuşeyr b. Amr ve Abbâd el-Anberî, Becâale Abdete'den rivayette bulunmuştur. Ğunder Şu'be'den, o da Muhammed b. Ebî Ya'kûb'tan, o da Ebî Nasr el-Hilâlî'den, o da Becâle b. Abd'den veya Abd b. Becâle'den, o da İmrân b. Hüsayn'den hadis işitmiştir."[753]

عَمرو بْنُ عَامِرٍ، الأَنصارِيُّ.سَمِعَ أَنَسًا، رَضِيَ الله عَنْهُ، سَمِعَ مِنْهُ شُعبة، والثَّوريّ، وَأَبُو الزِّناد.حديثُه عَنِ الكُوفيينمُحَمد بْنُ يُوسُف، وقَبِيصَة، حدَّثنا سُفيان، عَنْ عَمرو بْنِ عَامِرٍ الأَنصارِيِّ، عن أَنَسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: كَانَ النَّبيُّ صَلى اللَّهُ عَلَيه وسَلم يَتَوَضَّأُ عِندَ كُلِّ صَلاَةٍ، وَكَانَ أَحَدُنا يَكفيهِ الوُضُوءُ مَا لَم يُحدِث.

"Amr b. Âmir el-Ensârî, Enes'dan (r.a.) rivayet etmiş, kendisinden de Şu'be, Sevrî ve Ebu'z-Zinâd rivayette bulunmuştur. Kûfîlerden de Muhammed b. Yûsuf ve Kabîse'den rivayet etmiştir. Sufyân bize, Amr b. Âmir el-Ensârî'den, o da Enes'ten (r.a.) şöyle rivayet etti: Hz. Peygamber (s.a.s.) her namaz için abdest alırdı. Bizler ise abdestimiz bozulmadığı sürece bir abdestle yetinirdik."[754]

عَبد اللهِ بن عَقِيل، أَبو عَقِيل، الثَّقَفيّ.عَنْ يَزِيد بْنِ سِنان الرُّهاوِيّ.قَالَ أَبو جَعفر: حدَّثنا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ، قَالَ: حدَّثنا أَبو عَقِيل الثَّقَفيّ، عَنْ عَبد اللهِ بْنِ يَزِيد، عَنْ رَبِيعَة بْنِ يَزِيد، وعَطِيّة بْنِ قَيس، عَنْ عَطِيّة السَّعدِيّ، رضي الله عَنْهُ، مِنْ أصحابِ النَّبيِّ صَلى اللَّهُ عَلَيه وسَلم، قَالَ: قَالَ النَّبيُّ صَلى اللَّهُ عَلَيه وسَلم: لاَ يَبلُغُ العَبدُ أَن يَكُونَ مِنَ المُتَّقِينَ، حَتَّى يَدَعَ

مَا لاَ بَأسَ بِهِ حَذَرًا لِما بِهِ البَأسُ.

"Abdullah b. Akîl, Ebû Akîl es-Sakefî. Yezîd b. Sinân er-Ruhâvî'den rivayet edildiğine göre Ebû Cafer şöyle dedi: Ebû Akîl es-Sakefî Abdullah b. Yezîd'den, o da Rabîa b. Yezîd ve Atiyye b. Kays'tan, o da Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashâbından olan Atiyye es-Sa'diyye'den, o da Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini bize

[753] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, II, 129.
[754] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, VI, 168.

anlattı: "Kul, sakıncalı şeye götürecek endişesiyle sakıncalı olmayan şeyleri terk etmedikçe muttakilerden olamaz."[755]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dî*l'inden:

بَجالة بن عَبدكاتب جزى بن معاوية عم الأحنف قال جاءنا كتاب عمر روى عنه عمرو بن دينار وقشير بن عمرو وعوف الأعرابي سمعت أبي يقول ذلك.حدثنا عبد الرحمن قال سئل أبو زرعة عن بجالة بن عبد الذي روى عن ابن عباس قال: مكي ثقة.سئل أبي عن بجالة بن عبد فقال: هو شيخ.

"Becâle b. Abd, Cez' b. Muâviye'nin katibi el-Ahnef'in amcası. "Becâle b. Abd şöyle dedi: "Ömer'in kitabı bize geldi. Amr b. Dinâr ve Kuşeyr b. Amr ve Avf el-Â'râbî,Becâle b. Abd'dan rivayette bulunmuşlardır. (İbn Ebî Hâtim) Bu bilgiyi babamdan işittim." Abdurrahman (İbn Ebî Hâtim) bize şöyle anlattı: İbn Abbâs'tan rivayette bulunan Becâle b. Abd'ın durumu Ebû Zur'a'ya soruldu. Ebû Zur'a: "O Mekkî ve sikadır" dedi. Aynı şekilde Becâle b. Abd'ın durumu babama da soruldu. O da kendisinin "şeyh" olduğunu söyledi.[756]

عمرو بن عامر الأنصاري روى عن أنس روى عنه أبو الزناد ومسعر والثوري وشعبة وشريك ويحيى بن عبد الله الجابر سمعت ابى يقول ذلك،نا عبد الرحمن قال سألت ابى عن عمرو بن عامر فقال ثقة صالح.

"Amr b. Âmir el-Ensârî, Enes'ten (r.a.) rivayet etmiş; Babamdan işittiğime göre kendisinden; Ebu'z-Zinâd, Mis'ar, Sevrî, Şu'be, Şerîk, Yahyâ b. Abdullah el-Cebbâr rivayette bulunmuştur. Abdurrahman (İbn Ebî Hâtim) bize şöyle anlattı: Amr b. Âmir'in durumunu babama sordum. O da: "Sika ve salihtir" dedi.[757]

عبد الله بن عقيل أبو عقيل الثقفي روى عن مجالد بن سعيد ويزيد بن سنان الرهاوي روى عنه أبو النضر هاشم بن القاسم سمعت أبي يقول ذلك.نا عبد الرحمن أنا عبد الله بن أحمد بن محمد بن حنبل فيما كتب إلي قال سمعت أبي يقول: عبد الله بن عقيل أبو عقيل الثقفي ثقة ثقة صالح الحديث.نا عبد الرحمن أنا أبو بكر بن أبي خيثمة فيما كتب إلي قال سمعت يحيى بن معين يقول: أبو عقيل الكوفي عبد الله بن عقيل ثقة.نا عبد الرحمن قال سئل أبي عن أبي عقيل الثقفي فقال: شيخ.

---

[755] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, V, 61-62.
[756] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 362.
[757] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 324.

"Abdullah b. Akîl, Ebû Akîl es-Sakefî. Mücâlid b. Saîd ve Yezîd b. Sinân er-Ruhâvî'den rivayette bulunmuştur. Babam'dan işittiğime göre kendisinden Ebû'n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım rivayette bulunmuştur. Abdurrahman (İbn Ebî Hâtim) bize şöyle anlattı; Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel'in, bana yazdığına göre kendisi babasının şöyle dediğini işitmiştir: 'Abdullah b. Akîl Ebû Akîl es-Sakefî, sikadır sikadır'. Abdurrahman (İbn Ebî Hâtim) bize şöyle anlattı: "Ebû Bekir b. Ebî Hayseme'nin bana yazdığına göre, kendisi, Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediğini işitmiştir: 'Ebû Akîl el-Kûfî Abdullah b. Akîl, sikadır'. Abdurrahman (İbn Ebî Hâtim) bize rivayet etti: Ebû Akîl es-Sakefî'nin durumu babama soruldu. O da: 'O, şeyhtir"[758]

Yukarıda verilen tercemelerden de anlaşıldığı gibi, Buhârî'nin eserinde yer alan malumatlar genellikle; râvinin kimden rivayette bulunduğu, kendisinden rivayette bulunanlar, nereli olduğu ve râvinin rivayet ettiği bir hadis yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgiler arasında Buhârî'nin eserinde de olduğu gibi râvinin şeyhleri ve talebelerinin bilgisiyle beraber; bir önceki ulemanın o râvinin durumu ile ilgili cerh ve ta'dîl görüşleri yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim'in eserini Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'den ayıran en önemli fark bu olsa gerektir. Dolayısıyla Buhârî'nin eserinde cerh ve ta'dîl'den çok tarih, İbn Ebî Hâtim'in eserinde ise tarih ile birlikte cerh ve ta'dîlin ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Yukarıdaki açıklamaların ışığında özellikle *et-Târîhu'l-Kebîr*'in; hadisçiler, tarihçiler, kültür tarihçileri ve İslamî ilimlerin çeşitli meseleleri ile uğraşan araştırmacılar açısından oldukça bâkir vesikalar ihtiva ettiğini ve gerçekten birinci el bir kaynak olduğunu ifade etmek yerinde bir değerlendirmedir.[759]

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinin, müşterek yönlerinin de bulunduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Her iki eserin, aralarında bazı farklılıklar olmasına rağmen, alfabetik tasnife göre yazılması bunun en bariz örneğidir.[760] Yine her iki

---

[758] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 153.
[759] Yardım, Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr, s. 191.
[760] Yardım; Buhârî'nin eseri ile ilgili şöyle diyor: *et-Târîhu'l-Kebîr,* alfabetik tasnife göre yazılmış ilk Tabakât kitabıdır. Ancak onun, modern manadaki alfabetik tasnif usûllerine tamamen uymayıp,

bilginin de; râvilerin hangi bölgenin muhaddisi olduğuna dair verdiği malumatlar da dikkat çekicidir. Onun için *et-Târîhu'l-Kebîr* ve *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'de sıklıkla şu ifadelere rastlanmak mümkündür: يعد في الشاميين يعد في المصريين.[761]

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim râvilerin itikadi ve siyasi görüşlerine işaret etmeyi ihmal etmemişler. Nitekim her iki eserde râvilerin biyografisi verilirken كان يرى القدر gibi ifadelere rastlamak mümkündür.[762]

Râvilerin etnik kimlikleri hakkında bilgi vermek iki eserin ortak özelliklerindendir. Her iki müellif de Meymûn Ebû Nasr'ın biyografisinde الكردي (Kürt),[763] Süleyman el-Hayr'ın الفارسي (Fars)[764]ve Mansûr b. Ebî Mezâhim'in biyografisinde de التركي (Türk)[765] ifadelerini ekleyerek râvilerin etnik yapılarına dikkat çekmiştir.

Buhârî ve İbn Ebî Hatim'in eserlerine yöneltilecek bazı tenkitlerin müşterek olduğunu söylemek mümkündür. Mesela her iki eser için de yapılması gereken tenkitlerden birisi, kadın râvilere yer vermemeleridir. Ali Yardım, Buhârî'nin eserini bu bağlamda şöyle tenkit etmektedir: *"et-Târîhu'l-Kebîr'de dikkat çekilen bir husus; ne isim ne de künyeler bölümünde kadınlara hiç yer verilmemiş olmasıdır. Bu eksikliğin sebebi müellif tarafından açıklanmamıştır. Hâlbuki klasik Tababkât kitaplarında aşağı yukarı hepsinin standart bir tasnif metodu söz konusudur. Bu tasnif sisteminde isimler, önce erkekler ve kadınlar şeklinde iki gruba ayrılır. Her grupta kendi aralarında, önce neseb'e göre, daha sonra da künye'ye göre bir sıralama yapılır. Buhârî, sekiz ciltlik eserin sadece erkeklerin neseplerine göre tanıtıldığı bölüme ayırmış, bir ciltlik Kitâbü'l-Künâ kısmında da yine erkeklerin künyelerine tahsis etmiş; kadınlara (كتاب النساء) her iki kısmında da yer*

---

kendine has bir metod denemesine girişmiş olduğunu da söylememiz mümkündür. Yıldırım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr,** s. 185.

[761] Birkaç örnek için bkz: Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, V, 144-237-357; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 102-104-216.

[762] Buhârî **et-Târîhu'l-Kebîr**, VII, 9; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 320.

[763] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, VII, 218; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 271.

[764] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 251; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 273.

[765] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 196.

verilmemiştir."[766] Mustafa Abdulkadir Ahmed Ata'nın tahkikiyle Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından basılan nushada, el-Kunâ kısmının sonunda الكنى من النساء diye bir başlık yer almakta ve bu başlığın altında sekiz kadının künyesi verilmektedir.[767]

İbn Ebî Hâtim de *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, künye ile meşhur olan yirmi kadının biyografisini vermektedir.[768] Künyeler bölümünde geçen kadınların dışında, sadece iki kadın râviyi tanıtmaktadır.[769]

Buhâri ve İbn Ebî Hâtim'in, sadece künye baplarında kadın râvilere yer vermeleri, kendilerine yapılan eleştirileri geçersiz kılmamaktadır.

İki eserin farklı ve ortak özelliklerini dile getirdikten sonra İbn Ebî Hâtim'in, Buhârî'nin eserinden faydalanmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Zira İbn Ebî Hâtim'in, kendisinden önce yazılmış ve o dönemin bazı bilginleri tarafından sihir olarak kabul edilen böyle bir eserden bigâne kalmasının doğru olmadığını düşünüyoruz. Ancak bu yararlanmayı, İbn Ebî Hâtim'in eserini Buhârî'nin eserinin bir parçası kılmaya kadar götürmeye gerek olmadığını belirtmek isteriz.

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın metotlarını takip ederek ricâl ilminde otorite olan Buhârî'ye şüpheyle yaklaşması, ilmi ölçütlerle açıklanması mümkün olmayan bir yaklaşım ve değerlendirmedir. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde son derece kısa ve Buhârî'nin şanına hiç yakışmayan şu satırlarla onu tanıtmaktadır:

"*Babam ve Ebû Zur'a kendisinden hadis işitti. Ancak Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, kendilerine, Buhârî'nin Nîsâbûr'da Kur'an'ın lafzının (talaffüzü) mâhluk olduğunu izhar ettiğini yazınca, Babam ve Ebû Zur'a onun hadisini terk etti.*"[770]

---

[766] Yardım, **Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr,** s. 187.
[767] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, VIII, 405-406.
[768] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 495.
[769] İbn Ebî Hâtim**el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 418, 551.
[770] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 259.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın, Buhârî, Kur'an'ın telaffuzu mahlûk olduğunu iddia ettiği için kendisinden hadis rivayet etmeyi terk etmişlerdir. Buhârî'nin bu düşüncesini de Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 258/872) kendilerine göndermiş olduğu mektuptan öğrenmişlerdir.

Ricâl ilminde müteşeddid olarak kabul edilen Ebû Hâtim'in, hiçbir tahkike başvurmadan sadece kendisine gönderilen bir mektuba dayanarak böyle bir sonuca varması düşündürücüdür. Kendisine ve Ebû Zur'a gibi bu işin erbabı olan bilginlerin tenkid ilkelerine uygun düşmemektedir. Hâlbuki kaynaklar tahkik edildiğinde, Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî en-Nîsâbûrî'yi bu düşünceye sevk eden faktörün haset olduğunu söylemek mümkündür. Subkî (ö. 771/1370), *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye* adlı eserinde şöyle bir rivayet nakletmektedir: "Hasan b. Muhammed b. Câbir'in dediğine göre, Buhârî Nîsâbûr'a geldiğinde Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî, insanları, Buhârî'nin yanına gidip kendisinden hadis dinlemeye yönlendirmiştir. Bunun üzerine insanlar da Buhârî'nin yanına gitmeye başlamıştır. Öyle ki Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî'nin meclisi boşalmıştır. Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî insanların Buhârî'ye çok ilgi duyduğunu görünce kıskanmış ve onun aleyhinde konuşmaya başlamıştır. Ahmed b. Adî ise bazı meşayihlerin kendisine şöyle dediğini belirtmiştir: "Buhârî, Nîsâbûr'a gelip insanlar etrafında toplandığında bazı şeyhler kendisine haset etmekte ve hadis ehline; Buhârî'nin, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ettiğini, söylemişlerdir. Bunun üzerine bazı şeyhler kendisini imtihan etmek istemişlerdir. Nitekim insanların toplandığı bir ortamda, biri kalkıp Buhârî'ye; Ey Ebâ Abdillah! Kur'an'ın lafzı hakkında ne diyorsun, mahlûk mu değil mi? diye sormuştur. Buharî, adama cevap vermemiştir. Adam sorusunu iki üç kere tekrar edince, Buhârî kendisine dönerek şöyle demiştir: "*Kur'an, Allah'ın kelamıdır, mahlûk değildir. İnsanların fiilleri mahlûktur. İnsanları bununla imtihan etmek ise bid'attır.*" Buhârî'nin bu ifadesinden sonra soru soran adam ve oradaki insanlar, oradan ayrılmışlardır.[771] Bazıları Buhârî'nin kapısına gelerek bu sözünden dönersen senin yanına gelmeye devam edeceğiz demiş, Buhârî ise kendilerine; savundukları

[771] Subkî, **Tabakâtu'ş-Şâfiiyye**, II, 228.

görüşlerine kendi delilinden daha güçlü bir kanıt getirmelerini istemiştir. Eğer bir delilleri yoksa kendisinin savunduğu görüşten vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir. Bu olay, Buhârî'yi tek başına evinde oturmaya mecbur bırakmıştır. Firebrî'nin rivayetine göre Buhârî; "*Bütün sanatkârı ve sanatı yaratan Allah (c.c.)'tır,*"[772] hadisini delil getirerek, insanların hareketlerinin, seslerinin ve yazmalarının mahlûk olduğunu ifade etmiş; ancak satırlarda yazılan, insanların gönüllerinde yer alan ve okunan Kur'an'ın ise Allah'ın kelamı olup mahlûk olmadığını söylemiştir.[773]

Buhârî, kendisine nispet edilen bu iddiaya karşın, hadis aldığı hocaların tamamının ehli hadis düşüncesinden olduğunu söylemektedir. Nitekim kendisinden şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "*Ben, bin seksen kişiden hadis yazdım. Hepsi hadis ehli olup imanın söz ve amelden oluştuğunu, arttığını ve eksildiğini söylemekteydi.*"[774] Başka bir nakilde, Buhârî'nin birçok kişiyle görüştüğünü ve görüştüğü bu kişilerden hiç birinin, dinin; söz ve amelden ibaret olduğunda ve Kur'an'nın da Allah'ın kelamı olduğuna dair ihtilaf etmediğini, ifade etmiştir.[775]

Mihne olayında[776] Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyen ve bu konuda çok hassas olan Ahmed b. Hanbel'in, Buhârî'yi bu iddiayla suçlamamasının, dikkat edilmesi gereken bir husus olduğunu düşünmekteyiz. Hâlbuki Buhârî'nin, Ahmed b. Hanbel'lebir çok kere görüşüp kendisinden hadis rivayet ettiğini, son görüşmelerinde kendisine; "*Buradaki insanları bırakıp Horâsân'a mı gideceksin*?" dediği ifade edilmektedir.[777] Yine Ahmed b. Hanbel'den "Horâsân'dan buraya Muhammed b. İsmail gibi bir şahsiyet gelmedi" dediği nakledilmektedir.[778] Adı mihne olayı ile özdeşleşen Ahmed b. Hanbel gibi bir şahsiyetin, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen veya ehli hadisin temel ilkelerini benimsemeyen birisini bu şekilde övmesi söz konusu olabilir mi? Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim, babası ve Ebû Zur'a'nın, sadece

---

[772] Buhârî, **Halku Ef'âli'l-İbâd** (thk. Abdurrahman Umeyre), Dâru'l-Maârif, Riyâd 1978, s. 102.
[773] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 454-455.
[774] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 395.
[775] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 408.
[776] Mihne Olayı ve Halku'l-Kur'an olayı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 199.
[777] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 403.
[778] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XII, 431.

kendilerine gelen bir mektupla hareket edip, Buhârî'den rivayeti terk etmeleri ilmi kriterlerle açıklanması mümkün görünmemektedir.

İbn Ebî Hâtim'in bu tavrı bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Zehebî, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'de Buhârî'nin hayatını anlatan o kısa ifadeleri verdikten sonra tepkisini şöyle dile getirmektedir: "*Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a, Buhârî'den hadis nakletmeyi terk etsin veya etmesin O, dünyada sika, güvenilir ve kendisiyle delil getirilen bir şahsiyettir".*[779] Aynı şekilde, Muhammed Zâhid el-Kevserî de İbn Ebî Hâtim'i aşırılıkla suçlamaktadır.[780]

Sonuç olarak İbn Ebî Hâtim'in, kaynak olarak Buhârî'yi zikretmemiş olmasının, ilmi gerekçelerle açıklanması mümkün değildir. İbn Ebî Hâtim'in bu tavrının mezhep taassubunun bir tezahürü olduğu anlaşılmaktadır. Cerh ve ta'dîl ilminde taassup ve kıskançlık gibi bireyi nesnellikten uzaklaştıran faktörlerin devreye girmesinin, büyük bir tehlike olduğu görülmektedir. Buhârî gibi bir şahsiyetin bile bu taassuptan bu kadar etkilenmiş olması, durumun vehametini ortaya koymaktadır. Bu sebeple râvilerin değerlendirilmelerinde bir âlimin görüşüyle yetinmeyip başka münekkidlerin görüşlerine başvurmanın elzem bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Aksi takdirde birçok kişi hak etmediği eleştirilere maruz kalacak ve onların aracılığıyla gelen rivayet ve malumat zayıf kabul edilip terk edilecektir.

[779] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, XII, 462-463.
[780] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbü'ş-Şâfiî** (Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Takdimi), s. 6.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH-TA'DİL'DE KULLANDIĞI TABİRLER

2.1. İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH İLE İLGİLİ KULLANDIĞI LAFIZLAR

Râvilerin durumuna delalet eden birçok lafız ilk dönemden itibaren âlimler tarafından kullanılmıştır. Öyleki bu lafızların kullanışını Hz. Peygamber (s.a.s.)'in dönemine kadar götürmek mümkündür.[781] Ancak hadis uydurma faaliyetleri başladıktan sonra bu tür lafızların daha çok kullanıldığı görülmektedir. Zira bu dönemden sonra artık isnad sorulmaya başlanmaktadır. Bunun neticesinde bazı râvilerin rivayetleri red, bazılarının da kabul edildiği nakledilmektedir. Dolayısıyla rivayeti red ve kabul edilen râvilerin durumunu ortaya koyan bir takım lafızların ortaya çıkması ve bu işin uzmanları tarafından kullanılması bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.

Cerh ve ta'dîlde kullanılan lafızların, her zaman aynı anlamda kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Cerhin en ağır lafzı olan كذب kelimesinin, sahâbe ve büyük tâbiîler tarafından, birbirlerine karşı kullandıkları nakledilmektedir. Mesela Ubâde b. Sâmit: *"Ebû Muhammed yalan söyledi"* diyerek bu lafzı kullanmıştır.[782] Aynı şeklide Enes

[781] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkîdi**, s. 29.
[782] Ahmed b. Husayn Ebû Bekir el-Beyhâkî, **es-Sunenu'l-Kubrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, III, 511.

b. Mâik[783] Saîd b. Museyyeb[784] ve Urve b. Zubeyr tarafından da kullanılmıştır.[785] Yine Nâfı' *"Mekke ehli Abdullah b. Ömer hakkında yalan söylüyor"* derken كذب fiilini kullanmıştır.[786]

İlk dönemde bu lafızların, daha çok lügat anlamı çerçevesinde kullanıldığını görüyoruz. Nitekim İbn Hibbân[787] ve İbn Hacer,[788] o dönemde kullanılan كذب fiilinin, hata anlamında kullanıldığını ifade etmektedirler. İbnu'l-Esîr de (ö. 606/1209) Arapların, كذب kelimesini hata anlamında kullandıklarını belirtmektedir.[789] Daha sonraki dönemlerde ise كذب kelimesi cerhin en ağır ifadesi olarak kabul edilmektedir.[790] Zaten bir lafzın, başta lügat anlamında kullanılması doğaldır. Zira bir lafzın terimleşmesi için bir sürenin geçmesi gerekmektedir.

Başta hadis ilmi olmak üzere İslamî ilimler, İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı hicri üçüncü asrın sonu ve dördüncü asrın başına gelindiğinde, teşekkül sürecini tamamlamaktadır. Hadis İlmi de, altın çağını yaşamıştır.[791] Zira bu döneme gelinceye kadar başta Kutub-i Sitte olmak üzere hadisin temel kaynakları telif edilmiş; İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* ve Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* gibi râvilerin durumunu ele alan ricâl edebiyatı eserleri de ortaya çıkmıştır.

Râvilerin cerh ve ta'dîline delalet eden lafızlar, İbn Ebî Hâtim'den önce de kullanılmış;[792] bu lafızların belli bir taksime tabi tutulmasının, İbn Ebî Hâtim'le başladığı bilinmektedir.[793] Ayrıca bu lafızlar, çok ve az kullanma ile içerdiği anlam bakımından âlimlere göre farklılık arz etmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserine bakıldığında, kendisi de bazı lafızlara çok, bazılarına da

---

[783] Beyhâkî, **es-Sunen**, II, 293.
[784] İbn Abdi'l-Berr, **Câmiu'l- Beyân**, Dâru İbn Cevzî, Riyâd 1994, II, 1101.
[785] **Muslim**, Hac, 29 (II, 906).
[786] Beyhâkî, **es-Sunen**, II, 649.
[787] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, III, 397
[788] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, I, 294.
[789] İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye**, IV, 159. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I, 709.
[790] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** I, 324.
[791] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolijisi**, Ankara Okulu, Ankara 2012, 199.
[792] Birkaç örnek için bkz: Ahmed b. Hanbel, **Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl** (thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), Dâru'l-Kabs, Riyâd 2006, I, 235-324; Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, V, 51-106, VI, 366.
[793] İbn Ebî Hâtim'in taksimi için bkz: İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.

az başvurmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in bir önceki ulemadan nakledip değerlendirdiği bu lafızların, bilginlere göre anlam farklılıklarının da olduğu anlaşılmaktadır.

Rical edebiyatı türü eserlerde, râvilerin cerhine delalet eden birçok tabir bulunmaktadır. Eserlerde yer alan bu tabirler bazı âlimler tarafından çokça, bazıları da az kullanmaktadır. Ayrıca bazı âlimlerin bu tabirlere bazen özel anlamalar da yüklediği olmaktadır. Dolayısıyla bu lafızları tespit etmek büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Zira rivayet hakkında verilen hüküm bu lafızlar bağlamında olmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in eseri, cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili ilk dönem eserler arasında yer alması bu önemi daha da artmaktadır. Çünkü kendisinden sonra gelen birçok âlim İbn Ebî Hâtim'in görüşlerini temel almaktadır.

Çalışmamızın bu bölümünde İbn Ebî Hâtim'in, râvinin cerhine delalet eden lafızları tespit edeceğiz. Ayrıca bu lafızları İbn Ebî Hâtim tarafından çokça kullandığı ve az kullandığı şeklinde iki kategoride değerlendireceğiz.

2.1.1. Cerh İle ilgili Çokça Kullandığı Lafızlar

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde râvilerin cerhi ile ilgili en çok başvurduğu lafızları şöyle sıralamamız mümkündür:

2.1.1.1. Leyyinu'l-Hadîs *(لين الحديث)*

İbn Ebî Hâtim bu lafzı cerhin ilk mertebesinde değerlendirmektedir. Yumuşak anlamına gelen *leyyin,* sertliğin zıddıdır.[794] Terim olarak; hıfzından dolayı cerh edilmekte; ancak bu cerh adalet sıfatına halel vermemektedir. Bu tür râvinin rivayeti, itibar için kullanılabilmektedir.[795] İbn Ebî Hâtim de bu kavramla ilgili şöyle demektedir: *"Hadis münekkidleri, bir adam için leyyinu'l-hadîs dediklerinde, bu râvinin hadisi i'tibar için yazılır."*[796]

---

[794] Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî, er-Râzî, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, V, 225.
[795] Seyyid Abdulmâcid Gavrî, **Mu'cemu Elfâz ve İbârâti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2011, s. 594.
[796] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.

Leyyinu'l-hadîs lafzını "hadisi hüccet olmaz, itibar için yazılır" anlamında kullananların başında Ebû Hâtim gelmektedir. İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ'in durumunu kendisine sorduğunda Ebû Hâtim şöyle cevap vermektedir: *"Abdullah b. Nâfi' Sâiğ, hafız olmayıp leyyin'dır. Ayrıca hıfzı tartışılmaktadır. Ancak kitabı daha sahihtir."*[797]

Ebû Zur'a da *leyyinu'l-hadîs* lafzını "hadisi hüccet olmaz, itibar için yazılır" anlamda kullanmaktadır. İbn Ebî Hâtim kendisine Yezîd b. Ebî Ziyâd'ın durumunu sorduğunda şöyle cevap vermektedir: *"O Kûfe'li olup leyyindir. Hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılmaz."*[798]

İbn Ebî Hâtim'in râvilerle ilgili verdiği bilgilere bakıldığında, kendisi de *leyyinu'l-hadîs* lafzını bu anlamda kullandığı anlaşılmaktadır. Mesela Sâbit b. Ebî Sufya'nın biyografisini verirken şöyle demektedir: *"Leyyinu'l-hadîs'tir. Hadisi yazılır ancak kendisiyle delil getirilmez."*[799] Aynı şekilde Hammâd b. Vâkid ile ilgili olarak: *"Hammâd b. Vâkid, leyyinu'l-hadîs'tir. Rivayeti i'tibâr için yazılır,"*[800] demektedir.

Dârekutnî'ye: *"Falan kişi leyyindir dediğinde ne kastediyorsun*" diye sorulduğunda, Dârekutnî: "*Böyle bir kişinin rivayeti terk edilmez, ancak adaletine zarar vermeyecek kadar cerh edilmiştir*" demektedir.[801] Yani hadisi yazılır, ancak râvinin cerhi de söz konusudur. Bundan dolayı hadisi delil olamaz denilebilir. Ancak adaletine zarar verecek kadar cerh edilseydi, rivayeti yazılmayacaktı.

"*Leyyinu'l-hadîs*"lafzıyla beraber "*fîhi leyyin*" ve "*fî hadîsihi leyyin*" lafızları da kullanılmaktadır. Haklarında bu iki lafzın kullanıldığı râvilerinin, "*sâkitu'l-*

---

[797] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 228. Buhârî de; "*Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ'in hıfzı bazen isabetli bazen de yanlış çıkmaktadır. Ancak kitabı daha doğrudur"* diyerek bu gerçeğe işaret etmektedir. Aynı şekilde İbn Hibbân da kendisiyle ilgili şöyle demektedir: *"Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ; münkeru'l-hadîs, hata yapan ve hatasını fark etmeyen bir kişidir. Sika râviye uymayan rivayetiyle delil getirilmez ve sikaya muhalif olan hadisi i'tibâr için de kullanılmaz."* Bkz. Buhârî, **et-Târîh,** V, 112; İbn Hibbân, **Kitâbul-Mecrûhîn,** II, 20.

[798] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 327.

[799] İbn Ebî Hâtim **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 378.

[800] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 164.

[801] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 26.

hadîs"[802] konumda olmadığı ifade edilmektedir.[803] Ahmed b. Hanbel,[804] Ebû Zur'a[805] ve Ebû Hâtim[806] bu lafızları kullanan bilginler arasında yer almaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında, "*Leyyinu'l-Hadîs*" lafzı tek başına geldiği gibi şu ifadelerle beraber de kullanılmaktadır:

1. Yuktebu hadîsuhu, la yühteccü bihî / يكتب حديثه لا يحتج به,[807]

2. Leyse bi kaviyy / ليس بقوي,[808]

3. La takûmu bihi'l-hucce inde ehli'l-ilmi / لا تقوم به الحجة عند أهل العلم,[809]

4. Zaîfü'l-hadîs / ضعيف الحديث,[810]

5. Şeyhun leyse bi'l-metîn la yuhteccu bihî / شيخ ليس بالمتين لا يحتج به.[811]

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında "*leyyinu'l-hadîs*" ifadesinin, râvilerin cerhi için kullanılan bir tabir olduğu ve bu vasıfta olan bir râvinin rivayetinintek başına delil olamayacağı, sadece i'tibâr[812] için değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hatim'in, "*leyyinu'l-hadîs*" ifadesiyle tabir ettiği bazı râvilerden haber aktardığı görülmektedir. Mesela el-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserinde "*leyyinu'l-hadîs*"[813] lafzıyla nitelendirdiği İbrahim el-Hicrî'den hadis rivayet etmiştir.[814] Aynı

---

[802] Sâkıt kavramı, "hadisi hiçbir şekilde alınmaz" râviler için kullanılmaktadır. Bkz: Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 271.
[803] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 179
[804] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 257.
[805] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 130.
[806] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 311.
[807] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 258-378; VI, 288-400; V, 188.
[808] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 78; VI, 403; VII, 400.
[809] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 243.
[810] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 359; VIII, 428; IX, 20-177.
[811] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 344.
[812] İ'tibâr: Hadisin aynısının veya benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için araştırma yapmaktır. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 142.
[813] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 78.
[814] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm**, I, 289; VI, 1819.

durum Eyyûb b. Suveyd,[815] Hafs b. Ömer,[816] Suveyd b. Abdulazîz[817] ve Ebû Bekir el-Hezelî için de geçerlidir.[818]

2.1.1.2. Leyse bi'l-Kaviyy, (ليس بالقوي)

Hadis münekkidleri tarafından kullanılan lafızlardan birisi "*leyse bi'l-kaviyy*" ifadesidir. Bu lafzın sözlük anlamı; "kuvvetli değil" demektir.[819] Terim olarak; râvinin, sıdk ve emanet ehlinden olsa bile naklettiği rivayetin delil olabilecek konumda olmayıp "*leyyinü'l-hadîs*"'in bir çeşidi olduğu anlaşılmaktadır.[820]Ebû Hâtim'in, bir râvi için "*leyse bi'l-kaviyy*" ile beraber "*zayıf*"[821] ve "*leyyinu'l-hadîs*" lafzını da kullandığı görülmektedir.[822]

Zehebî'ye göre, Ebû Hâtim, leyse bi'l-kaviyy ifadesiyle, râvinin sika/sebt derecesine ulaşmadığını kastetmektedir. Ayrıca Nesâî de birçok râvi için leyse bi'l-kaviyy ifadesini kullandıktan sonra kendileriyle delil getirip şöyle demektedir: *"Râviler için kullandığımız leyse bi'l-kaviyy ifadesinin anlamı, râviyi zayıf kılacak bir cerhin olmadığıdır.*" Buhâri ise bu ifadeyi zayıf râviler için kullanmaktadır.[823] Ahmed b. Hanbel'in, bu ifadeyi, hadisi sahih olmayan râviler için kullandığı anlaşılmaktadır. Kendisi, Utbe b. Humeyd'in birçok hadis yazdığını, ancak insanların onun hadislerini pek arzulamadığını söylemektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, onun rivayetleri için leyse bi'l-kaviyy ifadesini kullandığı görülmektedir.[824]

Ahmed b. Hanbel'in, Utbe b. Humeyd için kullandığı bu ifade, rivayetinin sahih olmayıp hasen olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir. Zira o dönemde leyse bi'l-kaviyy gibi ifadelerin, hadisleri hasen olarak telakki edilen râviler için de

---

[815] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** III,1025.
[816] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,**I, 44-100-118; II, 510.
[817] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** II, 586; V, 1439; VI, 1944; VII, 2135; VIII, 2652; X, 23297.
[818] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** I, 228; II, 488-579-642; III, 979.
[819] Muhammed b. Mükrim b. Ali İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâru Sadr Beyrut 1414, XV, 207.
[820] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 183.
[821] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 277.
[822] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 272.
[823] Zehebî, **el-Mûkiza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, Mektebetü'l-Matbûatü'l-İslâmiyye, Haleb 1412, s. 82-83.
[824] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 486.

kullanılmıştır. Hadisleri sahih ve zayıf olmak üzere iki kısma ayırdıkları dönemin bilginlerinin, bu tür hadisleri zayıf olarak isimlendirdikleri halde kendileriyle delil getirmişlerdir.[825]Bu bağlamda ilk dönem ulemasının, bir râvinin rivayeti için kullandığı "zayıf" lafzı, rivayeti terk edilir, kendisiyle delil getirilemez anlamına gelebileceği gibi, hadisi ancak "itibar için yazılabilir" anlamına da gelebilmektedir.[826]

Bazı bilginler tarafından "*leyse bizâke bi'l-kaviyy/ليس بذاك بالقوي*" ifadesi de kullanılmaktadır. Bu lafzın anlamıyla ilgili İbn Hacer, Ahmed b. Beşîr'in biyografisini verirken şöyle demektedir: *"Nesâî bu râviyi "leyse bizâke bi'l-kaviyy / بذاك بالقوي" olarak nitelemektedir. Nesâî'nin bu ifadesi râvinin hafız olmadığına işaret etmektedir. Ancak Buhârî bu râviden bir hadis nakletmektedir."*[827] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim de *el-Cerh ve't-Ta'dîl*adlı eserinde bu lafzı kullanmaktadır. Babası, Hâris b. Abdurrahman b. Ebî Zubâb için: "ed-Dâreverdi, kendisinden birtakım münker hadisler rivayet etmiştir. Hadisleri yazılabilir", dedikten sonra: "*Leyse bizâke bi'l-Kaviyy / ليس بذاك بالقوي*" diyerek durumunu ortaya koymaktadır.[828]

Yukarıdaki lafızların yanında *"leyse bizâke / ليس بذاك"* ifadesi de kullanılmaktadır. Bu ifade de râvinin sıdk ve emanet sahibi olmasına rağmen, rivayetlerinin sahih/kuvvetli olmadığını göstermektedir.[829] Yahyâ b. Maîn, Haccâc b. Ertât için "leyse bizâke / ليس بذاك" ifadesini kullanmakta ve onun rivayetiyle delil getirilmeyeceğini ifade etmektedir. Ebû Hâtim de Haccâc'ın rivayetinin yazılabileceğini, ancak delil olamayacağını söylemektedir.[830] İbn Hacer'in, bu ifadeyi gayrı-ı müfesser (açıklanmayan) cerh olarak değerlendirdiği görülmektedir. Kendisi, Darekutnî'nin, Yezîd b. Ebî Meryem için "leyse bizâke / ليس بذاك" ifadesini kullandığını naklettikten sonra; *"Bu, gayrı-ı müfesser cerh olduğu için reddedilir"* demektedir. İbn Hacer'e göre Buhârî, Yezîd b. Ebî Meryem aracılığıyla sadece bir

---

[825] İbn Teymiyye, **el-Fetâvâ'l-Kubrâ,** VI, 159; Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl** (Muhakik notu), s. 154.
[826] Bkz. Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 418.
[827] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî,** Dâru's-Selâm, Riyâd 2000, I, 550.
[828] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 89.
[829] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 185.
[830] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 167.

hadis nakletmiştir.[831] Ayrıca Yezîd b. Ebî Meryem, diğer münekkidler tarafından sika kabul edilmiştir.[832]

Bu bapta kullanılan diğer bir tabir de "şeyhun leyse bizâke / شيخ ليس بذاك" ifadesidir. et-Tîbî'ye(ö. 743/1343) göre bu lafız; yaşça büyük, unutkanlığın ağır bastığı ve rivayetin güvenilir makamında olmadığını ifade etmektedir.

İbn Ebî Hâtim "*leyse bi'l-kaviyy*"'i cerhin ikinci mertebesi olarak değerlendirmektedir.[833] Bu tür râviler, dindar olmalarına rağmen zabt açısından problemli oldukları için rivayetlerinin güvenilir kabul edilmediği söylenebilir. Ayrıca İbn Ebî Hatim, "*leyse bi'l-kaviyy*" dediği bazı râvilerden rivayette bulunmuştur.[834]

2.1.1.3. ed-Daîf *(الضعيف)*

Hadis ilminde sıkça kullanılan kelimelerden birisi *"Zayıf / الضعيف"* ifadesidir. Lügat anlamı; kuvvetin zıddıdır.[835] Terim olarak güvenilir olmayan, adalet ve zabt yönünde tenkit edilen râvi/râvileri ifade etmektedir.[836]

Ahmet Yücel'in tespitine göre *zayıf* lafzının anlamı ile ilgili Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Hâtim ve İbn Hacer açıklamada bulunmuşlardır.[837] İbnu's-Salâh'ın nakline göre İbn Maîn bu lafzı sika olmayan ve hadisleri hiçbir şekilde yazılmayan râviler için kullanmıştır.[838] İbn Maîn'in *zayıf* sözünü araştıran Mustafa b. İsmail de aynı kanaate varmış ve İbn Maîn bu sözü kezzâb ve metrûk râviler için kullandığını tespit etmiştir.[839]

İbn Ebî Hatim zayıf tabiriyle ilgili şöyle demektedir: *"Zayifu'l-hadîs dediklerinde, o cerhin üçüncü mertebesinde yer almaktadır. Bu durumda olan*

[831] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, I, 637.
[832] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 354.
[833] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[834] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** I, 25-26-29; II, 365; IV, 1173; V, 1452-1578.
[835] İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, III, 362.
[836] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 336; Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 191.
[837] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 85. İbn Maîn'in, *zayıf* lafzının kullanımı için birkaç örnek için bkz: İbn Maîn, Târîh (thk. Muhammed Kâmıl Kassâr), **Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye**, Dımeşk 1985, I, 54-67-68; II, 105-158.
[838] İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 124.
[839] Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmail, **Şifâu'l-Alîl,** Mektebetu İbn Teymiye, Kâhire 1991, s. 285.

râvinin rivayeti terk edilmez, i'tibâr için alınır."[840] Yani rivayet hemen terk edilmez, kendisiyle amel edilebilmesi için araştırılmalıdır. Yapılacak araştırmanın neticesinde ya hadis sahih kabul edilip kendisiyle amel edilir veya zayıf görünüp terk edilecektir.

İbn Ebî Hâtim'in bu açıklamasının *zayıf* lafzının tanımı konusunda yetersiz kaldığını düşünmekteyiz. Zira İbn Ebî Hâtim'in bu açıklamasına göre *zayıf* tabiriyle nitelenen bütün râvilerin rivayeti i'tibâr için alınabilir. Hâlbuki bu lafız bazen rivayeti terk edilmesi gereken râviler için de kullanılmıştır. Nitekim İbn Ebî Hâtim, bu lafzı bazen metrûk ifadesiyle beraber kullandığı olmuştur.[841]

İbn Hacer*, zayıf* lafzını hakkında muteber tevsik olmayan ve müfesser olmasa da cerh edilen râviler için kullandığını açıklamıştır.[842]

Ahmet Yücel yukarıda ismi geçen üç âlimin yaklaşımlarını şöyle değerlendirmektedir: "*İbn Maîn'in kullanımının şahsa özel oluşu, İbn Ebî Hâtim'in açıklamasının muhaddislerin maksatlarını ifade etmekte yeterli olmayışı, İbn Hacer'in izahının kapalılığı söz konusu tabirin delâletinin öncelikle ricâl kitapları olmak üzere kaynaklardaki kullanımları esas alınarak tespitini gerektirmektedir.*"[843]

Başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere hadis münekkidleri tarafından kullanılan *zayıf* lafzının, iki manaya geldiği görülmektedir. Birincisi; râvinin rivayetinin terkini zorunlu kılmayan, ikincisi; râvinin rivayetinin terkini vacip kılan zayıflıktır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde *"zayıf / الضعيف*", "*Zayifu'l-Hadîs / ضعيف الحديث*" ve "*Fîhi Da'fun / فيه ضعف*" gibi lafızlarının, râvinin terkini ifade eden ifadelerle beraber kullanılmadığı zaman, genellikle zayıfın birinci türüne işaret edildiği söylenebilir. İbn Ebî Hâtim'in, biyografisinde "فيه ضعف"[844] dediği Abdülmelik b. Hasek'in, cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından rivayeti terk edilecek kadar zayıflıkla suçlanmadığı görülmektedir.[845] Aynı şekilde İbn Ebî

---

[840] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[841] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 176; III, 103.
[842] İbn Hacer, **Takrîb**, s. 81.
[843] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri,** s. 86.
[844] İbnEbî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 413.
[845] İbn Adî, **el-Kâmil**, VI, 530.

Hâtim'in, zayıf olarak nitelediği Sâbit b. Yezîd'ten[846] Yahyâ b. Saîd el-Kattân(ö. 198/813)rivayette bulunmuş ve onu vasat olarak değerlendirmiştir.[847] Yine kendisi İsmail b. Muslim el-Mekkî'nin biyografisini verirken şöyle demektedir: *"İsmail b. Muslim'in durumunu babama sordum. Babam; o zayifu'l-hadîs'tır. (ضعيف الحديث) Ancak hadisi yazılır."*[848]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde zayıf lafzı ile beraber, hadisi yazılmaz, metrûku'l-hadis gibi râvinin rivayetinin terkini gerekli kılan ifadeler olursa, zayıf tabirinin delalet ettiği ikinci mana anlaşılmakta ve râvinin durumu ona göre değerlendirilmektedir. Hadis münekkidleri tarafından da cerh edilen Zeyd b. Cubeyre'nin,[849] İbn Ebî Hâtim kendisini *zayifu'l-hadîs*, *munkeru'l-hadîs* ve hadisi yazılmaz olarak nitelemektedir.[850] Aynı durum Dâvud b. Zubrukân,[851] Suvvâr b. Mus'ab[852] ve Seyf b. Muhammed için de geçerlidir.[853]

İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, *zayifu'l-hadîs (ضعيف الحديث)*lafzı ile beraber şu ifadeler de kullanılmaktadır:

1. Cidden / جدًا[854]

2. Zâhibun, Zâhibu'l-hadîs / ذاهب، ذاهب الحديث[855]

3. Rubbema Rafaa'l-hadîs ve rübbema vakafa / ربما رفع الحديث وربما وقفه[856]

4. Revâ ehâdîse bevâtile / روى أحاديث بواطل، منكرة[857]

5. Kâne yekzibu / كان يكذب[858]

---

[846] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 386.
[847] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, VII, 306.
[848] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 136.
[849] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, III, 400.
[850] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 502.
[851] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 391.
[852] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 252.
[853] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 391.
[854] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 98-109; IV, 113- 117.
[855] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 138-391; IV, 98- 256.
[856] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 33.
[857] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 177; IV, 190; V, 374.

6. Muztarib / مضطرب[859]

7. Lâ yu'temed âlâ rivâyetihi / لا يعتمد على روايته[860]

8. Lâ yu'cibunî hadîsuhû / لا يعجبني حديثه[861]

9. Lâ yuktebu hadîsuhû / لا يكتب حديثه[862]

10. Leyse bi şey'in / ليس بشئ[863]

11. Leyse bi'l-kaviyy / ليس بالقوي[864]

12. Mechûlün / مجهول[865]

13. Metrûkü'l-hadîs / متروك الحديث [866]

14. Münkeru'l-hadîs / منكر الحديث[867]

Yukarıdaki açıklamaların bağlamında *zayıf /zayifu'l-hadîs* mutlak olarak güvenilir veya metrûk râvilere delalet ettiğini söylemek zor görünmektedir. Ancak birlikte kullanıldığı lafızlara göre delaletini tespit etmek mümkündür. Şayet *zayıf /zayifu'l-hadîs* tabiri tek başına kullanılırsa diğer münekkidlerin söz konusu râvi hakkındaki kullandıkları lafızlar dikkate alınarak delaleti tespit edilebilmektedir.[868]

İbn Ebî Hâtim'in, haklarında *zayifu'l-hadîs /ضعيف الحديث* tabirini kullandığı bazı râvilerden rivayet ettiği görülmektedir.[869]

---

[858] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 71-395; VII, 333.
[859] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 90- 217; VII, 151-353.
[860] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 454-455.
[861] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 262.
[862] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 176; III, 187-364-448.
[863] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 279-352-377; V, 72.
[864] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 177; III, 88-398; IV, 466.
[865] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 75-225; III, 157-537.
[866] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 176-187; III, 103-187; VI, 164.
[867] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 38-62-68; III, 22-71-532.
[868] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 91.
[869] Bkz. İbnEbî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** II, 544-640; III, 704; IV, 1269; VIII, 2739; IX, 2851.

2.1.1.4.el-Kezzâb *(الكذاب)*

Râvinin cerhinde kullanılan en ağır lafız, "kezib / كذب" ve "kezzâb / كذاب" ifadesidir. Sözlük anlamı; doğruluğun zıddı olan kezib kelimesi, çok yalan söyleyen anlamında mübalağa ism-i fâil vezninde gelen kezzab kipi de kullanılmaktadır.[870]

Kezib'in terim anlamı; Hz. Peygamber'e (s.a.s.) söylemediği bir sözü nispet etmektir. Kezzâb ise; ezberlemediği ve duymadığı bir şeyi rivayet etmektir.[871] İbn Ebî Hâtim, Ebû Usâme'nin; "*bir adam salih olmakla beraber kezzâb olabilmektedir*" sözünü: "*Yani ezberlemediği bir şeyi rivayet etmektir"* şeklinde açıklamaktadır.[872] Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in, Ubbâd b. Kesîr adlı râviyi cerh ederken; *"o işitmediği yalan haberleri rivayet etmiştir"* demektedir.[873] Görüldüğü gibi bu nakillere göre yalan ifadesi, işitmediği bir haberi rivayet edenler için kullanılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim râvilerin derecelerinden söz ederken şöyle demektedir: "*Hadis münekkidleri bir râvi için; metrûku'l-hadîs, zâhibu'l-hadîs veya kezzâbu'l-hadîs dediklerinde o râvinin rivayeti düşer ve naklettiği rivayet yazılmaz. Bu tür râviler, cerhin dördüncü mertebesinde yer almaktadır.*"[874] İbn Ebî Hâtim, cerhin en alt mertebesi için bu üç lafzı kullanmakta ve her üçünü de aynı seviyede görmektedir. Bu kanaatini de hocalarından aldığı anlaşılmaktadır. Mesela Ebû Zur'a, İshâk b. Abdullah b. Ebî Ferve için metrûku'l-hadîs ile zâhibu'l-hadîs tabirlerini beraber kullanmıştır.[875] Ebû Hâtim de Süleyman b. Amr için her üç lafzı (metrûku'l-hadîs, zâhibu'l-hadîs ve kezzâbu'l-hadîs) birlikte kullanmıştır.[876]

---

[870] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I, 704; Komisyon, **el-Mu'cemu'l-Vesît**, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul tsz., 781.
[871] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 201.
[872] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 321.
[873] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 102.
[874] İbn Ebî Hâtim **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[875] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 161.
[876] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 127..

Bu tür râvilerin rivayeti hiçbir şekilde delil olamaz ve bunların vasıtasıyla gelen haberler mevzu olup i'tibâr için de olsa asla kabul edilemez.[877]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde, cerhin en şiddetli mertebesi kabul edilen kezib ve kezzâb tabirleriyle beraber şu ifadeler de bulunmaktadır:

1. Ye'tîhi bi'l-ebâtîl / يأتيه بالأباطيل[878]

2. Metrûkü'l-hadîs / متروك الحديث[879]

3. Habîs / خبيث[880]

4. Zindîk, Lâ yüktebu hadîsuhû / زنديق، لا يكتب حديثه[881]

5. Gayr-u sika velâ me'mûnün / غير ثقة ولا مأمنون[882]

6. Effâk / أفاك[883]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dil* adlı eserinde az da olsa "Ekzeb / أكذب" ifadesi de geçmektedir.[884] أكذب kelimesi ism-i tafdîl olup daha çok yalan söyleyen anlamında kullanılmaktadır. Ancak İbn Ebî Hâtim cerh lafızlarından söz ederken bu tabire yer vermemektedir. Kendisi bu ifadeyi "insanları en yalancısıdır",[885]"falan kişi falancadan daha yalancıdır"[886] ve "falan kişi yeryüzünün en yalancısıdır"[887] gibi anlamlarda kullanmaktadır. Bu bilgiler bağlamında İbn Ebî Hâtim'in, أكذب lafzını cerh lafızları içerisinde müstakil bir lafız olarak görmediği; sadece "insanları en yalancısıdır", "falan kişi falancadan daha yalancıdır" gibi anlamlarda kullandığı anlaşılmaktadır.

---

[877] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**,s. 515.
[878] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 185.
[879] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 103; II, 13; IX, 436.
[880] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 261; VII, 160; IX, 270.
[881] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 270.
[882] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 296; IX, 105.
[883] İbn Ebî Hâtim **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 302.
[884] Tespit edebildiğimiz kadar İbn Ebî Hâtim bu lafzı yedi defa kullanmıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 167-409; IV, 286; VIII, 533; IX, 33-279-347.
[885] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 167-409.
[886] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 286; IX, 278.
[887] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 533.

Kezzâb tabiri ile ilgili dikkat edilmesi gereken bir başka husus, delalet ettiği anlamdır. Zira bu ifade bazen "hata/galat" anlamında da kullanılmaktadır.[888] Nitekim Ubâde b. Sâmit, vitir namazının vacip olduğunu söyleyen Ebû Muhammed adındaki kişiye; o yalan söyledi (كذب) demektedir. Hattabî bu rivayetle ilgili şöyle demektedir: "*Ubâde b. Sâmit bu sözüyle, doğruluğun zıddı olan yalanı değil,"hata yaptı" anlamını kastetmiştir. Zira Arapların,* كذب *kelimesini* غلط، خطأ *anlamında da kullandığı bilinmektedir.*"[889] Ayrıca rivayete geçen Ebû Muhammed'in ismi Mes'ûd b. Evs olup Ensâr'dandır ve Bedir savaşına katılanlar arasında yer almaktadır.[890] Sahâbî olan Ebû Muhammed'in, Ubâde b. Sâmit tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet etmekle suçlanması mümkün görünmemektedir. İlk dönemde kullanılan bu lafızların, daha çok sözlük bağlamında değerlendirildiğini düşünmekteyiz.[891] Ömerî de sahâbenin birbirlerine karşı kullanmış olduğu كذب lafzının, daima "hata etmek"anlamında alınmasının gerekli olduğunu söylemiştir.[892]

Kezzâb lafzının bu anlamları dikkate alınarak cerh ve ta'îl ulemasının bazı râvilerle ilgili kullanmış oldukları *kezzâb* veya *kezib*'i açıklamaları gerekmektedir. Aksi takdirde bazı râviler, gereksiz yere yalancı olarak değerlendirilebilmekte ve naklettikleri rivayetleri mevzû görülüp terk edilebilmektedir.

İbn Ebî Hâtim de kezzâb ve kezib'in türüne işaret ederek şöyle demektedir: "Bilerek yalan uyduran ile vehm, unutkanlık ve hatadan(galat) dolayı yanılanın durumunun izah edilmesi gerekmektedir. Bu tür râvilerden gelen haberler, durumlarına göre değerlendirilmelidir. Mesela Bilerek yalan söyleyen, vehmde bulunan ve hataen yanılanın durumu kendi bağlamında değerlendirilmesi

---

[888] Tehânevî**, Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs,** s. 170.
[889] Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed el-Hattâbî, **Meâlimu's-Sunen**, el-Matbaatu'l-İlmiyye, Haleb 1932, s. 134.
[890] Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr, **Câmiu Beyâni'l-İlm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2012, s. 425.
[891] Bkz. Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 36-38.
[892] Ömerî, **Buhûs**, s. 93 (üçüncü dipnot).

gerekmektedir. Hadisi terk edilmesi gereken râvinin rivayeti hiçbir şekilde alınmaz, hadisi i'tibâr için yazılması gerekenin rivayeti i'tibâr için alınır ve değerlendirilir."[893]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bilerek hadis uyduran râvilere işaret eden nakilleri bulmak mümkündür. Nitekim kendisi, Muhammed b. Ebbân b. Ayyâş ile ilgili olarak babasından ve Ebû Zur'an'dan şunları nakletmektedir: "*O kezzâbtır, hadis uydurmaktadır. Rey'ye geldiğinde, insanların irca ile ilgili rivayetleri sevdiğini öğrenince irca ile ilgili bir cüz hadis uydurmuştur."*[894] Bu rivayette Ebbân'ın kizbi açık bir şeklide açıklanmış ve bilerek hadis uydurduğu vurgulanmıştır.

İbn Ebî Hâtim, gafletten dolayı hadis uyduran râvi ile ilgili Cebbâra b. Muğlis'i örnek göstererek Ebû Zur'a'nın kendisiyle ilgili şöyle dediğini nakletmektedir: *"İbn Nemîr, onu yalancı olarak görmüyor, kendisinden hadis yazdığını, ancak ondan rivayette bulunmadığını söylerdi. Onun durumunu İbn Nemîr'e sorduğumda; kendisine hadis uydurulurdu, o da başkası tarafından uydurulan haberleri rivayet ederdi. Ancak o bilerek yalan söyleyenlerden değildir"* derdi.[895] Burada şu hususa da dikkat çekmek istiyoruz: Hadisin kabul ve reddi açısında ikisinin de durumu aynı olup hadisleri alınmaz. Şu var ki bilerek hadis uyduranın dini sorumluluğu daha ağır olur.

İbn Ebî Hâtim, bilerek yalan uyduranlar, vehmden dolayı yalan söylenen ve hata ve gafletten dolayı yanılan râvilerin rivayetlerini birbirinden ayırmaktadır. Ona göre bilerek yalan uyduranların rivayetleri hiçbir şekilde alınmamalıdır. Vehme gelince, kendisi az ve çok olmak üzere vehmi iki kısma ayırmaktadır. Ona göre az vehimde bulunanların rivayeti hüccet olabilmektedir. Çok vehimde bulunanlar, hata ve gafletten dolayı yanılanların rivayetleri ise i'tibâr için, âdâb ve terğib-terhib konularında değerlendirilebilmektedir.[896]

---

[893] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 54.
[894] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 223.
[895] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 483.
[896] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** 1, 54.

Cerhin en ağır ifadesi kezzâb olduğu bilinmektedir. Bu tabirle nitelenen râvilerden rivayet edilmemesi gerekmektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* adlı eserine bakıldığında kendisi az da olsa *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'de kezzâb olarak tavsif ettiği bazı râvilerden rivayette bulunmuştur. Mesela İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde Hasan b. Dînâr'ın biyografisini verirken; Abdullah b. Mubârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî'nin, ondan rivayet etmediklerini, Ahmed Hanbel'in: *"Onun hadisi yazılmaz"* dediğini, Ebû Hâtim onu zâyifu'l-hadîs, metrûku'l-hadîs ve kezzâb tabirleriyle nitelediğini söylemiştir.[897] Ancak İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* adlı eserinde Hasan b. Dînâr'dan rivayette bulunmuştur.[898] Aynı durum Hâris el-A'ver isimli râvi için de geçerlidir. İbn Ebî Hâtim, râvinin Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ut'tan rivayette bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Şa'bî onu yalancılıkla suçladığını, Abdurrahman b. Mehdî onun hadisini terk ettiğini, Ebû Hâtim onun için كذاب lafzını kullanmış, Ebû Zur'a da onun hadisiyle ihticac olamaz dediğini aktarmıştır.[899] Ancak İbn Ebî Hâtim'in bu ağır ithamlarına rağmen, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* eserinde yaklaşık dokuz yerde ondan rivayette bulunmuştur. Bütün bu rivayetler de عَنِ الْحَارِثِ الأَعْوَرِ عَنْ عَلِيٍّ veya دخلت على علي بن أبي طالب formatında gelmiştir.

2.1.1.5. Metrûku'l-Hadîs *(متروك الحديث)*

Râvilerin durumunu inceleyen eserlerde sıkça rastlanan ifadelerden birisi de Metrûk متروك)'tur. Aslı ت, ر, ve ك harfinden oluşan bu kelimenin lügat anlamı; terk etmek ve bir şeyden tahliye olmak demektir.[900] Metrûk kelimesi ise ism-i mef'ûl kipi olup terk edilmiş anlamındadır. Metrûku'l-hadisin terim manası; râvisi yalancılıkla itham edilen rivayettir.[901]

Metrûk'un sıfatları ve metrûk râvinin rivayetinin terk edilmesi ile ilgili bilginler arasında farklı yaklaşımlar söz konusudur. Şu'be'ye göre yalancılıkla ithâm edilen, çok hata yapan, rivayet ettiği hadisteki yanlışlığının varlığında icma olduğu

[897] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 12-13.
[898] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** V, 1507; VI, 1970; X, 3395.
[899] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 88.
[900] İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, I, 317.
[901] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 104.

halde hatasında ısrar eden ve ma'ruf olan râvilerin bilmediği rivayetleri kendilerinden rivayet eden kişinin rivayeti terk edilmelidir."[902]

Ahmed b. Sâlih; *"hadisinin terkinde icmâ olmadığı sürece hiç kimsenin rivayeti terk edilmez"* diyerek icmâa vurgu yapmıştır.[903] Aynı şekilde Nesâî de bir râvinin rivayeti terk edilebilmesi için icmâ şartından söz etmiştir.[904]

Ebû Gudde'nin de belirttiği gibi, Ahmed b. Sâlih ve Nesâî'nin ortaya koymuş olduğu görüş, metrûk kelimesinin anlamıdır. Ancak başta İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eseri olmak üzere râvilerin durumunu ele alan eserlerde, bir âlimin, herhangi bir râviye münker dediği halde, bir başkasının sika dediği olmuştur.[905] Ulemanın bu farklı yaklaşımlarını İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ el-Eslemî'nin biyografisinde kendini göstermiştir. İmam Şâfiî ve İbn Adî kendisini sika ve gayr-ı münker görürken;[906] İmam Mâlik, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel ise onu متروك الحديثكذاب، ve gayr-ı sika olmakla suçlamıştır.[907] Aynı şekilde Ebbân b. İshâk el-Esedî el-Kûfî ile ilgili; İbn Maîn ve el-İclî onu sika olarak nitelemiş, Ezdî ise onu metrûku'l-hadîs olarak zikretmiştir.[908] İbn Hibbân da onu *es-Sıkât*'ında zikretmiştir.[909]

Râvilerin durumunu cerh ve ta'dîl açısında inceleyen eserlerde, bir râvi için birbiriyle tamamen zıd görüşler varken, Nesâî ve Ahmed b. Sâlih'in söz ettiği icmâ ve ittifaktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bütün âlimler demek yerine bir kısmı veya çoğunluğu demek daha doğru olur diye düşünüyoruz. Ali el-Kârî'nin de Nesâî'nin görüşünü aktarırken İbn Hacer'in kullanmış olduğu الجميع (bütün âlimler) kelimesini الأكثر (çoğunluk) şeklinde tefsir ettiği görülmektedir.[910]

---

[902] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 112.
[903] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 126.
[904] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, IV, 360.
[905] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl**, s. 140.
[906] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 158-159.
[907] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 73.
[908] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 93.
[909] İbn Hibbân, **es-Sikât**, VIII, 130.
[910] Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Kârî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, Dâru'l-Erkem, Beyrut tsz., s. 737.

Hadis ilminin birçok alanında görüşüne başvurulan Ahmed b. Hanbel'in; *"insanların terk ettiği râvinin rivayeti terk edilir"* diyerek genel bir ifade kullandığı görülmektedir. Mesela, İbrahim b. Muhammed b. Sâbit için şöyle dediği nakledilmektedir: *"Onun hadisi yazılmaz, insanlar ondan hadis rivayet etmeyi terk etmişlerdi. Zira kendisi aslı olmayan münker hadisleri rivayet eder ve insanların sözlerini alıp kitaplarına koyardı."*[911] Aynı şekilde Kâsım b. Abdullah el-Ömerî'yi de kezzâb olarak nitelemekte ve insanların, onun hadisini terk ettiğini belirtmektedir.[912] Ayrıca Ahmed b. Hanbel, râvilerin terk edilmesi ile ilgili görüşünü şu şekilde de açıklamaktadır: *"Râvilerle ilgili görüşüm; bir şehir halkı, bir muhaddisin hadisinin terkinde birleşmediği sürece ben terk etmem."*[913]

Metrûk lafzı ile ilgili dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri de âlimlerin yükledikleri manaların farklı olmasıdır. Mesela Abdurrahman b. Mehdî'ye göre bir râviye metrûk demek, rivayetiyle delil getirmemek demektir. İbn Ebî Hâtim, İbn Mehdî'nin şöyle değini nakletmektedir: *"Ben hafız ve mutkin olan kişinin rivayetlerini ezberlerim. Zira böyle bir râvinin rivayetinde ihtilaf yoktur. Bazıları da bazen vehmde bulunurlar,*[914] *ama rivayetinin çoğu sahihtir. Az vehmde bulunanların rivayeti terk edilirse, birçok insanın hadisi terk edilmesi gerekir. Diğer bir kısım râviler ise, çoğu zaman vehmde bulunurlar, bu durumda olan râvilerin rivayeti terk edilir, yani bu tür rivayetlerle delil getirilemez."*[915]

Metrûk lafzının diğer bir anlamı; hadislerin yazılmasını terk etmektir. Metrûk ifadesini bu şeklide yorumlayan birisi Şu'be'dir. Ali b. el-Medînî, Şu'be'nin şöyle dediğini nakletmektedir: "*Ben Katâde'nin ağzından çıkanı takip ediyorum. Eğer* سمعت *(İşittim) veya* حدثنا *(bize anlattı) dese hemen yazıyorum. Fakat* حدث فلان *(Falanca anlattı) dese* تركته *(Terk ediyorum, yani yazmıyorum).*[916] Katâde b. Diâme,

---

[911] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,II, 73.
[912] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,VII, 100.
[913] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, V, 377.
[914] Vehm: Râvinin hadisi hep zanla, bazen böyle, bazen şöyle olarak tereddütlü rivayet etmesi. Bu durum râvinin zabtının eksikliğini gösterir ve bu yönden cerhine sebep olur. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 329.
[915] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[916] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 160.

Enes b. Malik, Ebû Tufeyl, Saîd b. el-Müseyyeb gibi sahâbe ve büyük tâbiûndan rivayette bulunmuştur. Said b. Müseyyeb ve İbn Sîrîn onu, dönemin en iyi hadis hafızı olarak nitelemiştir.[917] Katâde'nin bu vasıflarına karşın, tedlis ve kaderî olmakla suçlanmıştır.[918] Onun için Katâde'nin, hadis rivayetinde semâa delalet eden (سمعت، حدثنا) lafızları kullandığı rivayetleri hüccet olarak kabul edilirken, diğer rivayetlerine karşı ise mesafeli davranılmıştır.[919]

Metrûk ifadesinin, hadislerin yazılmaması anlamına geldiğini gösteren başka bir delil, Atâ b. Ebî Rabâh için söylenen ifadelerdir. Birçok Sahâbiden rivayette bulunan bu zat,[920] ömrünün sonunda ihtilata düştüğü için İbn Cureyc ve Kays b. Sa'd kendisinden rivayet etmeyi terk etmişlerdir. Zehebî bu iki bilginin terkini, onun rivayetlerini terk etmek anlamında değil, ihtilattan sonra ondan hadis yazmayı (terku'l-kitâbe) terk ettikleri şeklinde açıklamıştır.[921]

Metrûk lafzını en çok kullanan bilginlerden birisi Buhârî'dır.[922] Sehâvî'ye göre Buhârî bu kavramla kezzâb demeyi kastetmiştir. Ancak Buhârî'nin üslubu ve ahlakı buna müsaade etmediği için kezzâb yerine metruk kavramını kullanmıştır.[923]

Cerh ve ta'dîl eserlerine bakıldığında, bilginlerinin, تركوه (onlar terk ettiler) ile تركه فلان (falan kişi terk etti) sözlerini farklı anlamlarda kullandığı görülmektedir. Onlara göre تركوهifadesi, râvinin terk edildiğine ve rivayet ettiği hadisin

---

[917] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,VII, 180.

[918] Râvilerin itikâdî görüşlerini belirtmeye önem veren İbn Ebî Hâtim'in, Katâde'nin biyografisini verirken onun kaderî veya tedlis yaptığına dair herhangi bir bilgiye yer vermemesi dikkat çekmektedir.

[919] Zehebî, **Siyeru A'lâm**, V, 271.Şu'be'nin; *"Katâde'nin hadisini yazmıyorum"* ifadesi, semâa delalet etmeyen sözlerinin, delil olamayacağı şeklinde olduğu anlaşılsa da, Şu'be'nin, râvinin rivayetini, terkini gerektirmeyecek sebeplerden dolayı terk ettiği de bilinmektedir. Kendisine:"*Niye falancanın hadisini terk ettin"*? diye sorulduğunda, رَأَيْتُهُ يَرْكُضُ عَلَى بِرْذَوْنٍ فَتَرَكْتُ حَدِيثَهُ (onun birzevncinsi bir ata bindiğini gördüm, bundan dolayı ondan hadis almaktan vazgeçtim hadisini terk ettim) şeklinde cevap verdiği görülmektedir. Bkz. Bağdâdi, **el-Kifâye**, s. 103. Aynı şekilde İbn Teymiyye'nin:*"Şu'be'nin bir râviyi terk etmesi, kendisinden rivayet etmediği anlamına gelmektedir.AncakŞu'be'nin bir râviyi terk etmesi bazen cerhini gerektirmeyecek sebeplerden dolayı olduğu"* söylemektedir. Tekyuddîn Ahmed b. Abdulhelim b. Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, Mecmeu'l-Melik Fehd, Medîne 1995, XXIV, 349.

[920] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,VI, 326.

[921] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 70.

[922] Birkaç örnek için bkz. Buhârî, **ed-Duafâ**, Mektebetu İbn Abbâs, Tâif 2005, s. 31-46-123.

[923] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 126.

yazılmamasına delalet etmektedir. Ancak تركه فلان (falan kişi terk etti) sözü, bir âlimin terkine işaret etmektedir. Bir bilginin terki bazen cerhe sebep olur, bazen de olmaz.[924] İbn Teymiyye'nin; *"bir râvinin, bazı münekkidler tarafından terk edilmesi, bazen terkini zorunlu kılmayan sebepten dolayı olabilir"* sözü, bu görüşü pekiştirmektedir.[925] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde geçen تركوه (onlar terk ettiler) ifadesi, râvinin zayıf olduğu ve rivayetinin terk edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Selâm b. Selm et-Tavîl[926] ve Abdulaziz b. Ebbân'ın[927] biyografisinde geçen تركوه (onlar terk ettiler) lafzının, bu anlama geldiği görülmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in eserinde تركه فلان ifadesi geçmemektedir.

Râvilerin terk edilmesi ile ilgili, dikkat çekilmesi gereken meselelerden birisi, hadis ilmi başta olmak üzere İslamî ilimlerde otorite sayılan âlimlerinin, bazı hadis münekkidleri tarafından, cerhi gerektirmeyecek sebeplerden dolayı terk edilmesidir. Abdullah b. el-Mubârek'in, Ebû Hanîfe'den hadis rivayetini terk etmesi bunun apaçık örneğidir. Kendisi, Ebû Hanîfe'den hadis almamasının sebebini şöyle açıklamaktadır: *"Arkadaşlarım, Ebû Hanîfe'den hadis rivayet ettiğim için beni kınıyorlardı. Bunun sebebi Ebû Hanîfe'nin, Hammâd b. Ebî Süleymân'ın kitabını Muhammed b. Câbir'den aldığı halde, rivayet ettiği hadisleri, Muhammed b. Câbir'e değil, kendisinden işitmediği halde Hammâd b. Ebî Süleymân'a nispet etmesidir."*[928] Muhammed b. Câbir, Ebû Hanîfe'nin, Hammâd b. Ebî Süleymân'nın kitaplarını kendisinden çaldığını iddia etmiştir.[929]

Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın, Buhârî'den hadis almaması da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bilindiği gibi her iki âlim, Buhârî'yi, cerhine yol açması mümkün

[924] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl** (Ebû Ğudde'nin ifadesi), s. 141.
[925] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, XXIV, 349.
[926] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 241.
[927] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 444.
[928] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 513.
[929] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 514.

olmayan "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" ifadesini kullandığı için cerh etmiş ondan hadis almamışlardır.[930]

Râvinin cerhini gerektirmeyecek sebeplerden dolayı, râvileri tenkit edip kendilerinden hadis almayan ve kendi aralarında da ihtilafa düşen âlimlerin başında Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî(ö. 198/813) gelmektedir. Bu iki bilginin, ricâl tenkidi ile ilgili değerlendirmelerinin başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere bu alanda söz söyleyen ulemaya ilham kaynağı olduğunu söylemek abartı olmasa gerek. Buna rağmen bu iki âlimin bir râvi hakkında bazen farklı değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in şu nakli bunu ortaya koymaktadır: *"Hasan b. Ebî Ca'fer, sadûk ve münkeru'l-hadîs'tir. Abdurrahman b. Mehdî kendisinden rivayette bulunur; Yahyâ b. Saîd ise kendisinden rivayette bulunmuyordu."*[931] Aynı şeklide Ali b. el-Medînî de; *Râvilerin durumunu Saîd b. Yahyâ'dan daha iyi bilen birisini bilmiyorum. Hadislerin doğrusunu ve yanlışını Abdurrahman b. Mehdî'den daha iyi bilen birisini bilmiyorum. Bu sebepleYahyâb. Saîdve Abdurrahman b. Mehdî bir râvinin terk edilmesinde birleşmişlerse onun hadisini terk ediyorum. Eğer onlardan birisi bir râviden rivayette bulunmuşsa ben de kendisinden hadis alıyorum"*[932] diyerek onların yetkinliğine işaret etmektedir.

İbn Ebî H'âtim'in eserinde bir râvi için metrûku'l-hadîs kavramıyla beraber şu ifadeler de kullanılmaktadır:

1. Cidden / جدا[933]

2. Zâhibu'l-hadîs / ذاهب الحديث[934]

3. Zaîfu'l-hadîs / ضعيف الحديث[935]

---

[930] Çalışmamızın, İbn Ebî Hâtim ve Buhârî ile münasebeti çerçevesinde bu konuya temas etmiştik.
[931] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 34.
[932] Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, XVI, 203.
[933] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 194; VI, 370;IX, 221.
[934] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 161-410; IV, 128; V, 440.
[935] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 176; III, 13; VII, 434.

4. Kezzâb / كذاب[936]

5. Lâ yuktebu hadîsuhû / لا يكتب حديثه[937]

6. Lâ yuştagalu bihî / لا يشتغل به[938]

7. Leyse bi şey'in / ليس بشئ[939]

8. Leyse yusevvî şey'en / ليس يسوى شيئا[940]

9. Münkeru'l-hadîs / منكر الحديث[941]

Metrûku'l-hadîs lafzıyla beraber kullanılan bu ifadeler ile anlamlarındaki farklılığa göre râvinin durumuna işaret edilmektedir. Ayrıca bazı hadis münekidlerinin, râvinin terkini zorunlu kılmayan sebeplerden dolayı bazı râvilerden hadis almadığı anlaşılmaktadır. Hadis münekkidlerinin bu yaklaşımından dolayı; onların rivayeti râvi için ta'dîl sayılırken, rivayet etmemeleri ise cerh sebebi kabul edilemeyeceği kuralı benimsenmektedir. Bunun nedeni de bazı münekkidler, râvilerin terkini gerekli kılmayan nedenlerden dolayı ravileri cerh etmekte ve onlardan hadis rivayet etmemektedirler. [942] Mesela Ummu Hânî'nin mevlası Ebû Sâlih ile ilgili Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a şöyle demiştir: "*Bizim arkadaşlardan hiç kimse ondan hadis rivayeti terk etmemiştir. Ayrıca Şu'be de ondan hadis rivayeti terk etmemiştir*." Ebû Hatim de onu sâlihu'l-hadîs tabiriyle nitelemiş ve onun hadisi yazılır, ancak delil olmaz demiştir. Abdurrahman b. Mehdî ise ondan hadis rivayet etmeyi terk etmiştir.[943] Bu kurala göre Abdurrahman b. Mehdî'nin terkine itibar edilmeyip, diğer âlimlerin rivayetleri göz önünde bulundurulacak ve râvi güvenilir olarak kabul edilecektir. İbn Teymiyye âlimlerin bu yaklaşımını şöyle

---

[936] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 161; VII, 75; VIII, 67.
[937] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 73; III, 502; V, 353.
[938] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 362; IV, 118; VI, 296.
[939] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 66-412; VI, 261.
[940] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 296.
[941] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 168; III, 103; V, 217.
[942] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, XXIV, 350.
[943] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 432. İclî de onu sika olarak kabul etmiştir. Bkz. İclî, **Ma'rifetu's-Sikât,** I, 242.

açıklamaktadır: "*İbn Mehdî'nin terki, âlimlerin rivayetlerine muarız olamaz. Çünkü Yahyâ b. Saîd el-Kattân, ilel ve ricâl konusunda Abdurrahman b. Mehdî'den daha bilgilidir. Ayrıca hadis ehlinin, ricâl konusunda Şu'be ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'nın, Abdurrahman b. Mehdî ve emsallerinden daha bilgili olduklarından ittifak etmişlerdir.*"[944]

Konuyla ilgili İbn Ebî Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında kendisi bu kuralı daha çok râvinin cehaleti bağlamında ele aldığını söylenebilir. Nitekim İbn Ebî Hâtim babasına: "*Sika olan râvilerin sika olmayandan rivayet etmeleri, onu güvenilir kılar mı?"* diye bir sormuş, Ebû Hâtim: "*Eğer râvi, zayıf olarak biliniyorsa Sika olan râvilerin rivayeti hiçbir fayda veremez, ancak râvi meçhul ise onların rivayetleri fayda verir*" şeklinde cevap vermektedir. İbn Ebî Hâtim itiraz mahiyetinde sika olan Sufyân es-Sevrî'nin, Muhammed b. Sâib el-Kelbî'den rivayette bulunmuş, ancak Kelbî münekkidler tarafından zayıf kabul edilmiştir.[945] Bunun üzerine babası şöyle cevap vermiştir: "*Sufyân es-Sevrî, onun rivayetlerini kabul etmemmiş, ancak inkar ve hayret (taaccub) için Kelbî'den rivayette bulunmuştur.*"[946]

İbn Ebî Hâtim'e göre sika olanların rivayeti, mutlak olarak râvinin sika ve güvenirliğine hamledilememelidir denilebilir. Zira ona göre eğer râvi, zayıf olarak biliniyorsa sika râvilerin rivayetleri onun zayıflığını ortadan kaldırmamaktadır. İbn Ebî Hâtim'in bu yaklaşımı, yukarıda genel olarak söylenen; *"onların rivayeti râvi için ta'dîl sayılırken, rivayet etmemeleri ise cerh sebebi kabul edilemeyecek*" yaklaşımından daha isabetli olduğu görülmektedir. Dolaysıyla sadece metrûku'l-hadîs lafzı üzerinde hareket edilerek, kesin bir sonuca ulaşmanın her zaman doğru ve sağlıklı olamayacağı düşünmekteyiz. Ayrıca bazı münekkidlerin rivayeti râvi içi ta'dîl kabul edilmesi, tenkide açık bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Zira bütün münekkidlerinin, râvilerin değerlendirilmesinde aynı ilke ve metodu takip etmedikleri yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir münekkidin, bir râviden rivayet etmesinin, diğer münekkidleri bağlamadığı ortadadır. Hal

[944] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, XXIV, 350.
[945] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VII, 360-361.
[946] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 323.

böyleyken bir âlimin rivayeti genel ve geçer bir kural kabul edilmesinin, objektif olmayan sonuçlara yol açabilmektedir. Yani râvilerin rivayetleri râvinin ta'dîline hamlediliyorsa, rivayet etmemelerinin de cerhe yorumlanmasının daha mantıklı olduğu düşünülebilir.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* isimli eserinde haklarında metrûku'l-hadîs dediği râvilerden rivayette bulunmuştur. Saîd b. Tarîf,[947] İbrahim b. Yezîd,[948] Suveyd b. Abdulazîz[949] ve Talha b. Amr[950] bunlardan bir kaçıdır.

2.1.1.6. Zâhibu'l-Hadîs *(ذاهب الحديث)*

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde yer alan lafızlardan birisi *zâhibu'l-hadîs* (ذاهب الحديث) ifadesidir. ذاهب kelimesi, lügatte yürüyen ve geçen anlamında kullanılan ذَهَبَ fiilinin ism-i fâildir.[951] Terim anlamı; *kezzâb* ve *metrûku'l-hadîs* lafızları aynı anlama gelmektedir. İbn Ebî Hâtim, *zâhibu'l-hadîs* ifadesini, *kezzâb* ve *metrûku'l-hadîs* lafızlarıyla beraber kullanıp aynı mertebede kabul etmektedir.[952] Ayrıca İbn Ebî Hâtim bu ifadeyi cerhin en üst derecesini ifaden eden lafızlardan saymıştır. Irâkî,[953] Suyûtî[954] ve Sehâvî[955] de bu ifadeyi râvinin rivayetinin terkine işaret eden lafızlar arasında zikretmişlerdir.

Cerhin en şiddetli lafızlar arasında yer alan *zâhibu'l-hadîs* tabirinin yanında *zehebe hadîsuhû* / ذهب حديثه ifadesi de kullanılmaktadır. Mâzî fiilin kipi şeklinde kullanılan bu ifade, hadisi boşa gitti, onun hadisi terk edilir ve yazılmaz anlamına gelmektedir.[956] Râvinin zayıflığına delalet eden bu ifade, İbn Ebî Hâtim'in eserinde de yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim, Alî b. el-Medînî'nin, Amr b. Hükkâm için *zehebe*

---

[947] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,**III, 907; VI, 1980; VIII, 2455-2716.
[948] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,**II, 355; VI, 1923.
[949] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,**II, 586; V, 1439; VI, 1944.
[950] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,**II, 403-406; III, 820-973; V, 1556-1696-1883.
[951] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I, 393.
[952] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 324.
[953] Zeynu'd-Dîn Abdurrahim el-Irâkî, **et-Takyîd ve'l-Îdâh Şerhu Mukaddimeti İbnu's-Salâh,** el-Mektebetu's-Selefiyye, Medîne 1969, s. 160.
[954] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 347.
[955] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 370.
[956] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, II, 57.

hadîsuhû / ذهب حديثه ifadesini kullandığını nakletmektedir.[957] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, Fehd b. Hayyân'nın biyografisini verirken *Zehebe Hadîsuhû* / ذهب حديثهdiyerek onun zayıf olduğuna işaret etmektedir.[958]

Zehebe hadîsuhû / ذهب حديثه tabiri, bazen *sebete hadîsuhû* / ثبت حديثهifadesinin mukabilinde de kullanıldığını söylemek mümkündür. İbn Ebî Hâtim'in, Yezîd b. Hârûn'un, Nuceyh Ebû Ma'şer es-Senedî için *sebete hadîsuhû* / ثبت حديثه, Ebî Cezzî için ise *zehebe hadîsuhû* / ذهب حديثهşeklindeki nakli bunu göstermektedir.[959]

Ayrıca "kitabı kayıp oldu" anlamına gelen zehebe kitâbuhû / ذهب كتابه" ifadesi de kullanılmaktadır. İbn Ebî Hâtim Abdurrazzak b. Ömer'in biyografisini verirken şöyle demektedir: *"Zuhrî'den hadis işitmiştir. Daha sonra kitabı kayıp oldu (ذهب كتابه), o da Zuhrî'nin hadislerini insanların kitaplarından rivayet etmeye başladı. Âlimler, onun bu hareketini görünce kendisinden hadis rivayet etmeyi terk ettiler."*[960]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde bazen bir râvi için zâhibu'l-hadîs (ذاهب الحديث) lafzıyla beraber şu ifadeler de kullanılmaktadır:

1. Kâne yekzibu / كان يكذب[961]

2. Zaîfu'l-hadîs / ضعيف الحديث[962]

3. Lâ yuktebu hadîsuhû / لا يكتب حديثه[963]

4. Kezzâb / كذاب[964]

5. İdrib âlâ hadîsihî / إضرب على حديثه[965]

---

[957] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 293.
[958] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VII, 117.
[959] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 563.
[960] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 51.
[961] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 196; IX, 272.
[962] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 138-419; IV, 466.
[963] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 456; IV, 157; VIII, 100.
[964] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 354; VI, 200; VIII, 8.
[965] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IX, 272.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi hadis münekkidleri, *zâhibu'l-hadîs* lafzını kezzâb ve metrûk anlamında kullanmaktadır. Ancak *zâhibu'l-hadîs* ile *zehebe hadîsuhû* arasında ayırıma dikkat edilmelidir. Zira *zehebe hadîsuhû* hadis boşa gitti ve terk edildi anlamlarına geldiği gibi, kitabı kayb oldu anlamında da kullanılmaktadır. Dolayısıyla *zehebe hadîsuhû* her zaman hadisi terk edilen râviler için kullanılmamaktadır.

İbn Ebî Hâtim, *zâhibu'l-hadîs* tabiriyle nitelendirdiği Dâvud b. el-Muhabber,[966] Suleymân b. Erkâm,[967] Abdullah b. Hirâş,[968] Ömer b. Hakem[969] ve Mûsâ b. Umeyr isimli râvilerden rivayette bulunmuştur.[970]

2.1.1.7. Leyse bi Şey'in *(ليس بشئ)*

Râvilerin durumuna işaret eden ifadelerden birisi *leyse bi şey'in (ليس بشئ)* lafzıdır. Şey' kelimesinin lügat anlamı ma'lum ve irade anlamında kullanılmıştır.[971]

Bir cerh terimi olarak *leyse bi şey'in (ليس بشئ)* tabiri, muhaddisler tarafından genellikle metrûk râviler hakkında kullanılmış ve cerhin en şiddetli lafızlardan kabul edilmiştir. Ancak Yahyâ b. Maîn'in bazı kullanımları göz önünde bulundurulduğunda kendisi bu lafzı "meçhûl" anlamında da kullandığı söylenmiştir.[972] Mesela kendisi Umeyr b. İshâk için (لا يساوي حديثه شيئا) ifadesini kullanmıştır.[973] Umeyr b. İshâk'tan sadece İbn Avn'ın rivayette bulunması[974]ve İmam Mâlik onun hakkında (لا أعرفه) demesi[975] Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında kullandığı tabiri "meçhûl" anlamında kullandığını teyid etmektedir. Ancak Ahmet

---

[966] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** VI, 2006; VIII, 2465.
[967] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** V, 1458; X, 3149.
[968] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 317; V, 1446; VIII, 2556-2557.
[969] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** X, 3192.
[970] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** II, 536.
[971] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I, 103.
[972] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 94.
[973] İbn Maîn, **Târîh**, IV, 250.
[974] Ahmed b. Hanbel, **İlel,** III, 109.
[975] Ahmed b. Hanbel, **İlel,** III, 110.

Yücel'in tespitine göre İbn Maîn'in söz konusu tabiri "meçhûl" anlamında kullandığını gösteren başka bir delil de bulunmamaktadır.[976]

Bazı bilginlere göre İbn Maîn'in *(ليس بشئ)* tabiriyle kast ettiği anlam, râvinin cerhi değil, az hadis rivayet etmesidir. Sehâvî, İbn Kattân el-Fâsî'den (ö. 628/1230) naklederek, İbn Maîn'in bir râvi için *leyse bi şey'in* dediği zaman râvinin çok hadis rivayet etmediğini kastettiğini belirtmektedir.[977]Aynı şeklide İbn Hacer de Abdulaziz b. el-Muhtâr el-Basrî'nin biyografisini verirken İbn Kattân'ın bu sözünü (az hadis rivayet etmiştir) nakletmektedir. Ancak İbn Hacer'in naklettiği rivayette İbn Maîn'in "az hadis rivayet etti" sözünün bazı rivayetler için söz konusu olduğuna dair bir ibare yer almaktadır.[978] Bu ibare Sehâvî'nin rivayetinde yer almamaktadır.

İbn Maîn'in bu ifadesini inceleyen Tehânevî[979] veLeknevî, İbn Hacer'in rivayet ettiği nakli delil göstererek, İbn Maîn'in bu ifadesinin, râvinin ciddi bir şekilde cerh edilmesi için değil, az hadis rivayet ettiğini ifade etmek için söylendiğini nakletmektedirler.[980]

Leknevî'nin *er-Raf' ve't-Tekmîl* ve Tehâvenî'nin *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserlerinin tahkikini yapan Ebû Gudde, Sehâvî başta olmak üzere Leknevî ve Tehâvenî'nin, İbn Maîn'in sözünü bu şeklide yorumlamada hata ettiklerini açıklamaktadır. Zira cumhur ulema İbn Maîn'in bu sözünün, râvinin ciddi şekilde cerhine delalet ettiğini söylemektedir.[981] Ebû Gudde onları bu hataya sevk eden şeyin İbn Hacer'in rivayetinde yer alan "bazı rivayetler" kaydına dikkat etmemeleri olduğunu da belirtmektedir.[982]

---

[976] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 94.
[977] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 127.
[978] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, Mukaddime, s. 595.
[979] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs,** s. 263.
[980] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl,** s. 212.
[981] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 263.
[982] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs,** s. 264.

İbn Maîn'in bu ifadeyi kullandığı râvilerin durumu incelendiğinde, Ebû Gudde'nin zikrettiği deliller İbn Maîn'in, bu ifadeyi râvilerin cerhi için kullandığını yeterince vuzuha kavuşturmaktadır.[983]

Ahmet Yücel'in tespitine göre Yahyâ b. Maîn "ليس بشئ" ifadesini "râvinin az hadis rivayet etmesi" anlamında kullanmamıştır. Ayrıca kendisi örnek olarak zikredilen Abdulaziz b. el-Muhtâr el-Basrî ile ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: "*Yaptığımız araştırmada güvenilir (sika) olduğunda ittifak edilen Abdulaziz b. el-Muhtâr el-Basrî hakkında İbn Maîn'in leyse bi şey'in (ليس بشيئ) lafzını kullandığında İbn Hacer'den önceki rical kitaplarında rastlanmamıştır. Başta İbn Mâin'in Târîh'i*[984] *ve talebesi İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî'nin (ö. 260/873) Suâlât'ı*[985] *olmak üzere İbn Maîn'in görüşlerini nakleden kaynaklar, onun bu râvi hakkında "sika" dışında herhangi bir cerh veya ta'dîl lafzı kullandığını zikretmemişlerdir."*[986]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde kendisinin de İbn Maîn'in bu sözü, râvinin sika olmadığını ifade etmek için kullandığı kanaatinde olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtim, Hâlid b. Eyyûb el-Basrî'nin biyografisini verirken İbn Maîn'in kendisi için söylediği "ليس بشئ" sözünü يعني ليس بثقة şeklinde açıklamaktadır.[987] Ayrıca Ebû Dirâs'ın durumu İbn Maîn'e sorulduğunda kendisi bir hadis rivayet ettiğini ve onun için "Leyse bihî be's / ليس به بأس" ifadesini kullandığı görülmektedir.[988] Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi eğer İbn Maîn'in "leyse bi şey'in" sözünü az rivayette bulunanlar için söylemiş olsaydı, sadece bir hadis rivayet eden Ebû Dirâs'a; leyse bihî be'sun değil, leyse bi şey'in ifadesini kullanması gerekirdi. Dolayısıyla İbn Maîn başta olmak üzere hadis münekkidlerinin, leyse bi şey'in ifadesini "az hadis rivayet etmek" anlamında kullanmadıkları anlaşılmaktadır.

---

[983] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl**, s. 212-221. Ebû Gudde, İbn Maîn'in cerhi kas ettiğine dair otuz bir delil zikretmektedir.
[984] İbn Maîn, **Târîh**, IV, 140.
[985] İbnu'l-Cuneyd, **Suâlâtu İbni'l-Cuneyd li Ebî Zekeriyya Yahyâ b. Maîn** (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Mektebetu'd-Dâr, Medîne 1988, s. 168-366.
[986] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 97.
[987] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 318.
[988] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IX, 425.

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında leyse bi şey'in anlamına gelen "lâ şey" ifadesi de kullanılmaktadır. İbrahim b. el-Hakem'in biyografisini verirken, Yahyâ b. Maîn'in kendisine "lâ şey'"; Abbâs b. Muhammed ed-Durî'nin nakline göre ise "zayıf" dediğini nakletmektedir. Aynı şekilde Ebû Zur'a da onun zayıf bir râvi olduğunu söylemektedir.[989] Başka kaynaklarda da İbrahim b. Hakem zayıf olarak nitelendirilmektedir. İbn Hibbân da kendisi ile ilgili şöyle demektedir: "*Çok hata yapmakta, rivayette tek kaldığında haberi ile delil getirilmemektedir.*"[990] İbn Âdî[991] ve Zehebî de onu, mürsel rivayetleri muttasıl yapmakla suçlamaktadır.[992]

Lâ şey' ifadesi, râviler için kullanıldığı gibi hadis metni için de kullanılmaktadır. Kişinin Ramazan ayında eşini öpmesi ile ilgili et-Temîmî isimli isimli râvinin Hz. Enes'ten rivayet ettiği hadisin durumu Yahyâ b. Maîn'e sorulduğunda, kendisi, o hadis için lâ şey' ifadesini kullanmaktadır. İbn Maîn bu ifadesinde sonra لم يسمعه diyerek et-Temîmî'nin, Hz. Enes'ten işitmediğini ima etmektedir. Dolayısıyla İbn Maîn lâ şey' ifadesini isnaddaki inkıtadan ötürü söylemiş olabilir.[993] Ancak hadis metni için kullanılan "lâ şey'" lafzı için Ahmed b. Hanbel tarafından farklı bir anlam yüklendiği söylenmektedir. Bağdâdî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel şöyle demektedir: "*Siz Ehl-i Hadisin bir rivayette lâ şey' dediklerini gördüğünüzde biliniz ki o rivayet sahihtir.*"[994]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde bir râvi için leyse bi şey'in lafzı ile beraber şu ifadeler de kullanıldığı görülmektedir:

1. Tereke hadîsehû / ترك حديثه[995]

2. Metrûku'l-hadîs / متروك الحديث[996]

3. Lâ yuktebu hadisuhû / لا يكتب حديثه[997]

---

[989] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 44.
[990] İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 114.
[991] İbn Âdî, **el-Kâmil**, I, 393.
[992] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 27.
[993] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 208.
[994] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 142.
[995] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 412; V, 217; IX, 266.
[996] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 412; IV, 112; V, 217.

4. Munkerû'l-hadîs / منكر الحديث[998]

5. Yarfaû hadîsen lâ yarfauhû'n-nas / يرفع حديثا لا يرفعه الناس[999]

6. Meçhûl / مجهول[1000]

7. Zayıfu'l-hadîs / ضعيف الحديث[1001]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi leyse bi şey'in ve lâ şey' lafzı râvinin cerhine delalet eden bir tabirdir.[1002] Bu lafız daha çok İbn Maîn tarafından kullanılmıştır. Abdurrahman Mahcûbî bu lafzı İbn Ebî Hâtim'in az kullandığı lafızlar arasında zikretmektedir.[1003] Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl'* adlı eseri incelendiğinde bu lafzın, İbn Ebî Hâtim'in çok kullandığı tabirler arasında yer almalıdır diye düşünmekteyiz. Tespit ettiğimiz kadarıylaليس بشئ lafzı İbn Ebî Hâtim'in eserinde 253 sefer geçmektedir. Onun için biz de bu lafzı İbn Ebî Hâtim'in râvilerin cerhinde sıkça kullanmış olduğu lafızlar arasında zikretmeyi uygun gördük.

İbn Ebî Hâtim, leyse bi şey'in tabiriyle nitelendirdiği bazı râvilerden rivayette bulunmuştur. Mesela İsmail b. Selmân,[1004] İshâk b. Yahyâ,[1005] Eyyûb b. Suveyd,[1006] Esbağ b. Nebâte[1007] bunlardandır.

2.1.1.8. Yuktebu Hadîsuh (يكتب حديثه)

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin değerlendirilmesinde en çok yararlandığı âlim babası Ebû Hâtim olduğu bilinen bir hakikattir. Dolayısıyla Ebû Hâtim'in kullanmış olduğu lafız ve onlara yüklemiş olduğu anlamların tespiti, büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

---

[997] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 167-458, VIII, 269.
[998] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 136-352; IV, 116-404.
[999] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 414.
[1000] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 138-305; VIII, 552.
[1001] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 117-279; III, 103-318.
[1002] Bkz. Yücel, "Leyse bi-Şey", **DİA,** İstanbul 2003, XXVII, 168.
[1003] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 233.
[1004] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** VIII, 2739.
[1005] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** II, 361.
[1006] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, IV, 1162.
[1007] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** VIII, 2455-2716-2717; X, 3470.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde sıkça yer verdiği ifadelerden birisi de babası Ebû Hâtim'in يكتب حديثه ifadesidir. İlk bakışta ta'dîl lafzı gibi görünen bu ifadenin, Ebû Hâtim tarafından râvinin tenkidi için kullandığı anlaşılmaktadır. Mahbûb b. Mihrez'in durumu Ebû Hâtim'e sorulduğunda kendisi; يكتب حديثه (hadisi yazılır) diye cevap vermektedir. Bunun üzerine Mahbûb b. Mihrez'in hadisiyle delil getirilip getirilmemesi hususunun sorulması üzerine Ebû Hâtim; *"Sufyân ve Şu'be'nin hadisiyle delil getirilir"* diye cevap vermektedir.[1008] Aynı şekilde Ebû Hâtim, Muhammed b. Müslim'e de يكتب حديثه demektedir. Ancak rivayet ettiği hadisin hücciyeti ile ilgili kendisine sorulduğunda; *"Ancak sika olanların rivayetiyle delil getirilir"* diye cevabını vermektedir.[1009] Dolayısıyla Ebû Hâtim'in râviler için kullandığı bu ifadenin, tek başına ta'dîl lafzı olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Râvinin cerhinde kullanılan bu ifadenin üç şekilde geldiği görülmektedir:

a) Sadece يكتب حديثه ifadesi.[1010] Bu durumda râvinin zayıflığına delalet etmektedir. Ayrıca bu râvinin rivayetinin i'tibar için uygun olduğunu göstermektedir.[1011] Zehebî, Ebû Hâtim'in bu ifadesinin ne tevsîk ne de râvinin terkini zorunlu kılan bir lafız olduğunu söylemektedir.[1012] Zehebî'nin, Ebû Hâtim'in bu ifadesini ne tevsik işareti ne de râvinin terkini zorunlu kılan bir ifade olarak sayması, râvinin rivayeti ile delil getirilemeyeceğini; ancak mutâbeât ve şevâhid için değerlendirilebileceğini göstermektedir.[1013]

b) يكتب حديثه ifadesinin,حسن الحديث veya صدوق gibi ta'dîl lafızlarıyla beraber gelmesi. Ebû Hâtim'in, İbrahim b. Yûsuf'u يكتب حديثه ve حسن الحديث ifadeleriyle tanıttığı görülmektedir.[1014] Kendileri hakkında böyle söylenen râvilerin durumunun araştırılması, hata ve yanılgıdan uzak olup olmadıklarının ortaya konulması gerekmektedir.

[1008] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** XIII, 446.
[1009] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** XIII, 98.
[1010] Ebû Hâtim, el-Velîd b. Kesîr el-Müzennî için يكتب حديثه ifadesini kullanmaktadır. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,IX, 19.
[1011] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,**s. 696.
[1012] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, IV, 345.
[1013] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl**, (birinci dipnot) s. 164.
[1014] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 92.

c) يكتب حديثه ifadesinin, ضعيف الحديث gibi cerh lafızlarıyla beraber gelmesi. Ebû Hâtim'in, İsmail b. Müslim el-Mekkî'yi bu vasıfla nitelediği görülmektedir.[1015] Bu ifade de râvinin rivayetinin hiçbir şekilde değerlendirilmemesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla bu râvinin rivayeti de mutâbaât ve şevâhid için ele alınabilmektedir.[1016]

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde genellikle bu lafzı babasından nakletmektedir. Babasından naklettiği bu tabiri yukarıda geçtiği üzere râvinin cerhi için kullanmaktadır. Ancak bu cerhin, râvinin terkini zorunlu kılmayacak şekilde olduğu anlaşılmaktadır.[1017] Dolayısıyla يكتب حديثه ifadesi her ne kadar İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* kitabında üç şekilde gelse de, anlamda herhangi bir değişiklik meydana gelmemektedir. Yani bu lafızlar, râvinin cerhine delalet etmektedirler. Ancak bu lafızlarla nitelenen râvilerin rivayetleri tamamen terk edilmez, mutâbaât ve şevâhid için değerlendirilebilir.

İbn Ebî *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde يكتب حديثه ifadesiyle nitelendirdiği Ahmed b. Hâşım,[1018] İbrahim b. Merzûk,[1019] İbrahim b. Yûsuf,[1020] Abdulkuddûs b. Haccâc,[1021] Abdulmecîd b. Abdulazîz[1022] gibi râvilerden rivayette bulunmuştur.

2.1.2. Cerh İle İlgili Az Kullandığı Lafızlar

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde râvinin cerhine delalet eden bazı ifadeleri az kullandığı görülmektedir. Az kullanılan bu ifadeleri şöyle sıralamamız mümkündür:

[1015] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 136.
[1016] Abdullah b. Yûsuf el-Cedî', **Tahrîru Ulûmi'l-Hadîs**, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2003, I, 592.
[1017] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 314-350; IV, 7-83-230.
[1018] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 110; V, 1584; VI, 1874; VI, 2031-2054.
[1019] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** IV, 1173; VIII, 2710.
[1020] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** III, 980; VII, 2244; IX, 2998; X, 100.
[1021] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** V, 1673; VI, 2075.
[1022] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** VIII, 2653.

2.1.2. 1. Ta'rif ve Tunkir *(تعرف وتنكر)*

İbn Ebî Hâtim'in az kullandığı ifadelerden birisi lügat anlamı bilmek[1023] ve inkâr etmek[1024] anlamına gelen ta'rif ve tunkir (تعرف وتنكر) ifadesidir. Râvinin cerhi için kullanılan bu ifadenin terim anlamı; bir râvinin, bazen münker bazen de meşhur rivayetleri rivayet etmek anlamına gelmektedir.[1025] İbn Ebî Hatim'in, cerh lafızların mertebelerinden söz ederken bu ifadeden söz etmemiştir. Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bu ifadeye yer vermiştir. Mesela İbn Ebî Hâtim, bir şeyhin durumunu Ebû Âmır el-Akdî'ye sorduğunda; "ta'rif ve tunkir" (تعرف وتنكر) diyerek cevap vermektedir. Ayrıca Ebû Hatim'in de Vedîn b. Atâ için aynı ifadeyi kullandığı, oğlu İbn Ebî Hâtim tarafından rivayet edilmektedir.[1026]

İbn Ebî Hatim'in naklettiği rivayetlere bakıldığında onun da bu tabiri bazen bilinen bazen de bilinmeyen rivayetleri nakleden râviler için kullandığısöylenebilir. Mesela kendisi Vehîb b. Hâlid'in şöyle dediğini nakletmiştir: "*Biz Hicaz'a gittik. Mâlik b. Enes'in dışında duyduğumuz her kesin hadisleri تعرف وتنكر; yani bilinen ve bilinmeyen hadislerdi. Başka bir rivayette ise şöyle diyor: Biz Medîne'ye gittik. Mâlik b. Enes ve Yahyâ b. Saîd hariç, herkesi تعرف وتنكر yani bilinen ve bilinmeyen rivayetleri nakledici olarak gördük*."[1027] Ayrıca İbn Ebî Hatim'in naklettiği rivayetlere göre bazı hadis münekidleri, bu ifadeyi beden dili ile beraber kullanarak râvinin zabtının zayıflığına işaret etmişlerdir. Ali b. el-Medînî'nin, er-Rabî' b. Habîb'in durumunu Yahyâ b. Saîd'e sorduğunda, Yahyâ b. Saîd'in, el hareketinde bulunarak(فحرك يده وقلبها) onun için ta'rif ve tunkir (تعرف وتنكر) ifadesini kullandığı nakledilmektedir.[1028] Aynı şeklide İbn Ebî Hâtim, Hüseyin b. Zeyd'in durumunu babasına sorduğunda; babası el hareketi (فحرك يده وقلبها) ile cevap vermektedir. İbn Ebî Hâtim, babasının bu hareketini ta'rif ve tunkir ifadesi ile açıklamaktadır.[1029]

[1023] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, IX, 236.
[1024] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, V, 233.
[1025] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 350.
[1026] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 64.
[1027] İbn Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 59.
[1028] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 421.
[1029] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 60.

Yukarıdaki açıklamalar bağlamında İbn Ebî Hatim, cerh lafızların mertebelerinden söz ederken (تعرف وتنكر) ifadesine yer vermemiştir. Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserindeki nakillere bakıldığında kendisinin de bu ifadeyi râvinin cerhi için kullanmayı benimsediği söylenebilir. Ayrıca İbn Ebî Hatim'in, babasının, râvinin cerihne delalet eden el hareketleri (تعرف وتنكر) ifadesiyle açıklaması, bu ifadenin, beden dili ile beraber kullanıldığı izlenimi vermektedir. Nitekim yukarıda geçtiği gibi *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'deki birçok rivayet de bunun kanıtıdır.

İbn Ebî Hâtim'in dışında birçok âlimin de bu terimi kullandığı görülmektedir. Şu'be'nin, bu ifadeyi, Abdullah b. Seleme için kullandığı rivayet edilmektedir.[1030]Buhârî'nin *ed-Duafâ* adlı eserinde az da olsa bu ifadeye yer verilmektedir.[1031] Aynı şekilde zayıf râvilerden söz eden Ukaylî'nin *ed-Duafâu'l-Kebîr*'inde de bu terime rastlanmaktadır.[1032]

Râvilerin cerhi için kullanılan bu ifade, Zehebî ve Irâkî'ye göre beş, Sehâvî'ye göre ise cerhin altıncı mertebesinde yer almaktadır.[1033]

Bu terimle tenkit edilen râvinin rivayetinin hükmüne gelince; râvinin münferid kaldığı rivayet ile delil getirilemez, ancak i'tibâr için alınabilir.[1034]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, (تعرف وتنكر) ifadesiyle nitelendirdiği Abdullah b. Seleme,[1035] Osman b. eş-Şuhhâm,[1036] Muslim b. Hâlid[1037] ve Nuceyh Ebû Ma'şer es-Senedî'den rivayette bulunmuştur.[1038]

[1030] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 88.
[1031] Buhârî'nin eserindeBişr b. Ammâre, Abdulmelik b. Kuddâmeve Nuceyh Ebû Ma'şer es-Senedî için ta'rif ve tunkir (تعرف وتنكر) ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. Buhârî, **ed-Duafâ**, s. 33, 87, 135.
[1032] Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, **ed-Duafâu'l-Kebîr**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, I, 140; II, 49; III, 208-328.
[1033] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 225.
[1034] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 129.
[1035] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 333.
[1036] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** X, 3279.
[1037] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 198-270; II, 368-396-521-598; III, 968.
[1038] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 41-144-310; II, 364-646; IV, 1217-1277.

2.1.2.2. Allahu'l-Musteân *(الله المستعان)*

Râvilerin cerhinde kullanılan lafızlardan birisi الله المستعان ifadesidir. Bu ifade, söylenenlerin doğru olmadığını ortaya koymak için söylenmektedir. Kur'an'ı Kerim'de Hz. Yakub'un, çocuklarının Hz. Yusuf ile ilgili söylediği şeylerin doğru olmadığını ifade etmek için bu ifadeyi kullanmakta ve şöyle demektedir: "*Bilakis nefisleriniz size (kötü) bir işi güzel gösterdi. Anlattığınız (yalanın) karşısında (الله المستعان) bana yardım edecek olan ancak Allah'tır.*"[1039] Bu ifade, Kur'an'ı Kerim'de geçtiği gibi hadislerde de geçmektedir. İfk hadisesinde Hz. Aişe'nin kendisine suçlamada bulunanlara karşı bu ifadeyi kullandığı nakledilmektedir.[1040]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, râvilerin cerhi için bu tabire yer verilmektedir. Mukâtil b. Süleyman[1041] ve Kays b. er-Rabî'in biyografileri verilirken kendileri için الله المستعان denildiği rivayet edilmektedir.[1042] Kendileri hakkındaالله المستعان denilen Mukâtil b. Süleyman ve Kays b. er-Rabî'in, hadis münekkidleri tarafından tenkit edildiği görülmektedir. İbn Hibbân'ın, meşhur müfessir Mukâtil b. Süleyman'ı, Yahûdî ve Hıristiyanlardan bir takım bilgiler nakletmekle ve hadiste yalancılıkla suçladığı görülmektedir.[1043] Aynı şekilde Kays b. er-Rabî'in durumu da tartışılmaktadır. Ancak Kays b. er-Rabî' ile ilgili farklı görüşler nakledilmektedir. Mesela Şu'be ve Sufyân b. Uyeyne onunla ilgili olumlu düşünmekte; Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî ise onu tenkit etmekte ve kendisinden rivayet edilmemesi gerektiğini söylemektedirler.[1044] İbn Âdî onunla ilgili bilginlerin farklı görüşlerini aktarmakta ve kendisi onun için لا بأس بهifadesini kullanmaktadır.[1045] İbn Adî'nin bu ifadesinde, kendisi Kays b. er-Rabî'i güvenilir kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira لا بأس به ifadesi râvinin ta'dîline işaret etmektedir.

[1039] **Yûsuf,**18.
[1040] **Buhârî**, Tefsir, 223 (VI, 101).
[1041] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 406.
[1042] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 129.
[1043] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, III, 14.
[1044] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VII, 129.
[1045] İbn Âdî, **el-Kâmil**, VII, 171.

Geçmiş ulemanın kullanmış olduğu birçok lafza açıklık getiren Ebû Gudde, الله المستعان tabiri ile ilgili de şöyle demektedir: "*Hadis bilginleri ve tarihçiler yalan bir haber, yalancı bir râvi veya sahâbî olduğunu iddia edenlerden söz ettiği zaman cümlelerin sonunda bu ifadeyi kullanmaktadırlar. Şüphesiz buradaki amacı söylenenlerin yalan veya yalana yakın olduğunu ifade etmek olduğu anlaşılmaktadır.*"[1046] Bunun örneklerini Zehebî'nin *Mizân'ı*[1047] ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'inde bulmak mümkündür.[1048]

Yukarıdaki değerlendirmelerden de anlaşıldığı gibi, haklarında الله المستعان ifadesi kullanılan râvilerin, hadis münekkidleri tarafından cerh edildiği ve naklettiği rivayetler de muteber kabul edilmediği anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in, haklarında الله المستعان tabirini kullandığı Mukâtil b. Süleyman[1049] ve Kays b. er-Rabî'den[1050] rivayette bulunmuştur.

2.1.2.3. Es'elu Allah es-Selâme (*أسأل الله السلامة*)

Hadis münekkidlerinin kullanmış olduğu ifadelerden birisi lügat anlamı "Allah'tan selamet diliyorum" anlamına gelen أسأل الله السلامة ifadesidir. Ancak Bilginlerinin, bu ifadeyle râvinin zayıf olduğunu ifade etmek için kullandığı nakledilmektedir.[1051] İbn Ebî Hatim'in eserinde râvinin zayıf olduğunu ifade etmek için "أسأل الله السلامة" lafzının kullanıldığı görülmektedir. Hakkında "أسأل الله السلامة" denilen Huseyin b. Kays'ın; Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zur'a tarafından tenkit edilip zayıf olduğu iddia edilmektedir.[1052] Aynı yaklaşımın, Abdurrahman b. Hammâd için de söz konusu olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.[1053]

[1046] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl**, s. 175-176.
[1047] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 678.
[1048] İbn Hacer, **Tehzîb**, VIII, 393; IX, 391.
[1049] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, V**II, 2261; IX, 3128.
[1050] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** II, 529; III, 720-909; IV, 1202-1333.
[1051] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 165.
[1052] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 71.
[1053] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 281.

Zehebî de bu lafzı râvinin zayıf olduğunu ifade etmek için kullanmıştır. Kendisinin verdiği bilgilere göre, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a, Hârûn b. Hâtim el-Kûfî'den rivayet edilmemesine dair görüş beyan etmişlerdir. Ayrıca onun durumu Ebû Hâtim'e sorulduğunda: *"أسأل الله السلامة"* diyerek onun zayıf bir râvi olduğuna işaret etmiştir.[1054]

Yukarıdaki açıklamaların bağlamında şunu söylememiz mümkündür: Râvilerin durumunu ele alan eserlerde, çok sıklıkla rastlanmasa da, râvinin zayıflığına işaret eden lafızlar arasında yer alan *"أسأل الله السلامة"* ifadesi, bir cerh terimi olup Ebû Hâtim başta olmak üzere diğer bilginler tarafından da kullanılmıştır. Bu tabirle nitelenen râvilerden hadis alınamayacağı söylenebilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in, *"أسأل الله السلامة"* ifadesiyle nitelendirdiği kişilerden sadece Hârûn b. Hâtim'den rivayette bulunmuştur.[1055]

2.1.2.4. Lâ Yuhteccu bi Hadîsih (لا يحتج بحديثه)

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin cerhi için kullanmış olduğu ifadelerden birisi babası Ebû Hâtim'in لا يحتج بحديثه sözüdür. Ancak Ebû Hâtim'in bu tabire yüklemiş olduğu anlam ve haklarında bu tabirin kullanıldığı râvilerin durumu bilginler arasında tartışılmaktadır. Kendisinin bu ifadeyle neyi kastettiği, İbn Ebî Hâtim'in naklettiği şu rivayetten anlaşılmaktadır: *"Babamın, İbrahim b. Muhâcir için ليس بقوي dediğini işittim. Ayrıca babam onun durumunu Husayn b. Abdurrahman ve Atâ b. es-Sâib'in durumuna benzetti ve onların konumunun bizim yanımızda sıdk makamı (محلهم عندنا الصدق) olduğunu ve hadislerinin yazılabileceğini; ancak onlarla delil getirilemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine babama "لا يحتج بحديثه" hadisleriyle delil getirilemez sözünün anlamı nedir?" diye sordum. Babam 'Onlar hıfzı güçlü olmayan kişilerdi. Ezberlemedikleri hadisleri rivayet eder ve yanlış yaparlardı. Sen onların hadislerinde birçok çelişkiyi bulabilirsin' dedi."*[1056]

[1054] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, IV, 282.
[1055] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâti, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 40-47; II, 383-456; III, 717-726.
[1056] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,II, 79.

Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi, Ebû Hâtim bu lafzı, daha çok zabtı zayıf olan râviler için kullanmıştır. Dolayısıyla böyle olan râvilerin rivayeti i'tibar için yazılabilmekte, ancak kendisiyle delil getirilmemektedir.

Ancak birçok âlim, Ebû Hâtim'in bazı râvileri bu ifadeyle nitelemesine itiraz ettikleri görülmektedir. Makdîsî'nin, Şurayh b. Numân'dan söz ederken şöyle dediği nakledilmektedir: *Şurayh b. Numân sadık bir kişidir. Ebû Hâtim onun için* لا يحتج بحديثه *demektedir. Ancak Ebû Hâtim, birçok kişi için sebebini açıklamadan bunu söylemektedir. Dolayısıyla biz de sebebi açıklanmayan cerhi kabul etmemekteyiz."*[1057] İbn Kattân el-Fâsî de Ebû Hâtim'in, Behz b. Hakîm için söylemiş olduğu لا يحتج بحديثه sözünü aynı gerekçelerle reddetmektedir.[1058] Ebû Hâtim'e itiraz eden diğer bir âlim de İbn Teymiyye'dir. Kendisi özellikle Ebû Hâtim'in bir râvi için hem hadisi yazılır hem de delil getirilemez sözüne itiraz etmektedir. İbn Teymiyye, Ebû Hâtim'in bu görüşünü cerh konusunda müteşeddid oluşuna bağlamaktadır.[1059]

Ebû Hâtim'in, kendilerine لا يحتج بحديثه dediği râviler, bazı bilginler tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Mesela Ebû Hâtim'in, لا يحتج بحديثه dediği İbrahim b. Muhâcir için Sufyân b. Uyeyne لا بأس به demiş, Abdurrahman b. Mehdî de onun zayıflıkla nitelenmesine karşı çıkmıştır.[1060] Aynı durum Behz b. Hakîm için de söz konusu olmuştur. Ebû Hâtim'in لا يحتج بحديثه sözüne karşın, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn onu sebt ve sika olarak kabul etmişlerdir.[1061]

Görüldüğü bazı âlimler, Ebû Hatim'in bu tabiri bazı râviler hakkında kullanmasına karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla Ebû Hâtim'in bu sözünden hareket edilerek bir râvinin rivayeti tamamen terk edilmemelidir. Ancak kendisi için لا يحتج بحديثه ifadesi genel bir cerh terimi kabul edilip[1062] râvinin durumunun araştırılması ve ona göre bir sonuca varılması gerekmektedir. İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*

[1057] Makdîsî, **el-Ehâdîsu'l-Muhtâre**, Dâru Hıdr, Beyrut 2000, II, 114.
[1058] Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasan İbnu'l-Kattân el-Fâsî, **Beyânu'l-Vehm ve'l-Îhâm,** Dâru Taybe, Riyâd 1997, V, 566.
[1059] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, III, 53.
[1060] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 79.
[1061] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 355.
[1062] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 535.

adlı eserine bakıldığında kendisinin de لا يحتج بحديثه sözünü, daha çok zabt yönünde tenkit edilen râviler için kullandığı görülmektedir. Kendisi; *"Çok hata yapanın rivayetiyle delil getirilemez"* diyerek bu gerçeğe işaret etmektedir.[1063]

İbn Ebî Hâtim tefsirinde لا يحتج بحديثه tabiriyle nitelendirdiği bazı râvilerden rivayette bulunmuştur. Cureyy b. Kuleyb,[1064] Hâris el-A'ver,[1065] İbn Ebî'z-Zinâd,[1066] Ömer b. Zerr,[1067] Âsım Ubeydullah[1068] ve Umâra b. Abd bunlardan bir kaçıdır.[1069]

2.1.2.5. Kezâve Kezâ *(كذا وكذا)* Sözü

Râvilerin cerhi için kullanılan ifadelerden birisi كذا وكذا lafzıdır. Bu lafız daha çok Ahmed b. Hanbel tarafından kullanılmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Selîm'in durumunu babasına sormuş; babası da onun için كذا وكذا demiştir. Devamında Abdullah şöyle demektedir: *"Sanki onun hadisinde bir sıkıntı vardı. Babam onun rivayetini övmezdi."*[1070]

Daha çok Ahmed b. Hanbel tarafından kullanılan bu ifadenin anlamı ve kullanımı ile ilgili Zehebî şöyle demektedir: "*Bu ifade daha çok Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in, babasının verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Ayrıca bu lafız لين (leyyin) olan râviler için kullanılmaktadır."*[1071]

Haklarında bu lafzın kullanıldığı râvilerin durumuna bakıldığında, hadis münekkidleri arasında tam bir ittifakın olmadığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in kendisi için كذا وكذا dediği Yahyâ b. Selîm için yapılan değerlendirmeler bu durumu açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Zira Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesine

---

[1063] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 324.
[1064] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 101; 1539.
[1065] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** II, 665; III, 721-723; IV, 1125-1287.
[1066] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 128-194; II, 599; III, 786-871; IV, 1176; XI, 56.
[1067] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 30; IV, 1287-1337; VI, 1943; VII, 2356.
[1068] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 211; XI, 71-182.
[1069] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 176; V, 1573; VII, 2430.
[1070] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 192.
[1071] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, VII, 318.

karşın Yahyâ b. Maîn ona sika demekte;[1072] İbn Âdî de onu Sadûk vasfıyla nitelemektedir.[1073]

İbn Ebî Hâtim, tefisirinde, haklarında كذا وكذا tabiri kullanılan Amr b. Ubeyd,[1074] Yahyâ Suleym[1075] ve Yezîd b. er-Rişk'ten rivayette bulunmuştur.[1076]

2.1.2.6.Lâ Yerdâ *(لا يرضى)* Sözü

İbn Ebî Hâtim'in eserinde az da olsa râvilerin cerhi için kullanılan ifadelerden birisi de لا يرضى tabiridir. Lügatte "Razı olmadı" anlamına kullanılan bu tabir, لم يرض، لا يرضاه، لا نرضى şeklinde farklı sigaları da kullanılmaktadır. Bu tabir, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde "falan kişi ondan razı değildi" şeklinde gelmektedir.[1077]

Râvinin cerhi için kullanılan bu tabir, bazen râvinin münker rivayetleri naklettiğine de işaret etmektedir. Mesela Ahmed b. Hanbel'in nakline göre, Yahyâ b. Saîd, Ömer b. Âmir'dan razı değildi (لا يرضاه). Bunun sebebi**,** Ömer b. Âmir'ın, münker hadisleri rivayet etmesidir.[1078] Tespit edebildiğimiz kadarıyla لا نرضى şeklinde gelen ifade, sadece bir yerde فيه نظر tabiriyle beraber kullanılmıştır.[1079]

2.2. İBN EBÎ HÂTİM'İN TA'DÎL İLE İLGİLİ KULLANDIĞI LAFIZLAR

Herhangi bir rivayete sıhhat hükmü verilebilmesi için hem sened hem de metin tenkidine tabi tutulmalıdır. Sened tenkidinin sistemi râvilere dayandığı için onların durumunu bilip ortaya koymak çok önemlidir. Bu bağlamda hadis tenkidinde

---

[1072] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 192.
[1073] İbn Âdî, **el-Kâmil**, IV, 483.
[1074] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** IX, 2816- 2914. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserinde bu râvinin kezzâb ve metrûku'l-hadîs olduğuna dair bir takım nakiller aktarmıştır. Bu ağır ifadelere rağman tefsirinde ondan rivayette bulunmuştur. Cerhi ile ilgili bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 320.
[1075] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** X, 3272.
[1076] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm,** I, 276; VIII, 2729; IX, 2825-3027.
[1077] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim,**el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 144-324; III, 133-250.
[1078] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 160.
[1079] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 26.

râvilerin cerhine delalet eden lafızlar olduğu gibi, onların ta'dîline yani güvenirliliğine işaret eden tabirler de bulunmaktadır.

Bu bölümde İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde râvilerin ta'dîli için kullanılan lafızlar ve anlamları üzerinde durulacaktır. Râvilerin cerhine dair lafızlarda olduğu gibi ta'diline dair ifadeler de çok ve az kullanılan lafızlar olmak üzere iki grupta ele alınıp değerlendirilecektir.

2.2.1. Ta'dîl İle İlgili Çokça Kullandığı Lafızlar

2.2.1.1. Sika *(ثقة)*

Sika kelimesi, etimolojik olarak يثِق وثِق fiilinin masdarı olup "itminan, güven" anlamına gelmektedir.[1080] Terim olarak; adalet ve zabt niteliklerini tam olarak taşıyan ve hadis rivayetinde güvenilir olan râviye sika denmektedir.[1081] Zehebî sika olan râviyi, adaletle beraber zabt ve itkan ile diğerlerinden ayrılan kişi olarak tanımlamaktadır. Eğer bu vasıfların yanında çok hadis biliyorsa ona "hafız" da denildiğini aktarmaktadır.[1082]

İbn Ebî Hâtim tarafından râvilerin ta'dîli için kullanılan lafızların başında ثقة tabiri gelmektedir. Râvilerin ta'dîlinde kullanılan bu lafız İbn Ebî Hâtim,[1083] İbnu's-Salâh ve Nevevî'ye göre ilk mertebede yer almaktadır. Zehebî[1084] ve Irâkî'ye[1085] göre ikinci, İbn Hacer[1086] ve Suyûtî'ye[1087] göre üçüncü, Sehâvî'ye[1088] göre ise dördüncü sırada gelmektedir.

[1080] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, X, 371.
[1081] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 277.
[1082] Zehebî, **el-Mûkiza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs**, s. 67.
[1083] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[1084] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 4. Zehebî burada sika ve sadûk lafızlarını beraber zikretmiştir.
[1085] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27.
[1086] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 176.
[1087] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 343.
[1088] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** I, 363.

İbn Ebî Hâtim, sika olan râvi ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Her hangi bir râviye sika, mutkin ve sebt denilirse onun hadisi delil olabilmektedir."[1089]

Râvilerin değerlendirilmesinde İbn Ebî Hâtim'e rehberlik eden babası Ebû Hâtim'in de sika kelimesini bu anlamda kullandığı görülmektedir. Kendine Muhammed b. Sabbâh'ın durumu sorulduğunda; *"O sikadır ve hadisiyle delil getirilebilir. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn kendisinden hadis nakletmişlerdir ve Ahmed b. Hanbel onu övmüştür"* diyerek cevap vermektedir.[1090] Ebû Zur'a'nın daaynı görüşte olduğu İbn Ebî Hâtim'in şu naklinden anlaşılmaktadır: *"Hüseyn b. Abdurrahman es-Selemî'nin durumunu Ebû Zur'a'ya sordum. Ebû Zur'a; 'O sikadır' dedi. Bunun üzerine ben; 'Hadisi hüccet olur mu?' diye sordum. Ebû Zur'a, Allah'a yemin ederek 'Evet' dedi."*[1091]

Sika kelimesini özel bir anlamda kullanan âlimlerden birisi Abdurrahman b. Mehdî'dir (ö. 198/813). Ebû Halde'nin sika olup olmaması kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermektedir: *"O sadûk ve güvenilirdir. Ancak sika olan kişi Sufyân ve Şu'be'dir."*[1092] Aynı şekilde kendisi Ebû Halde'den rivayette bulunup onu güvenilir ve sadûk olarak nitelemesine rağmen sika olarak değerlendirmemektedir.[1093] Ebû Halde künyesiyle meşhur olan Hâlit b. Dinâr'ın, Buhârî'nin ricalinde olup Yezîd b. Rabî' ve başkaları onu sika kabul etmekle beraber, hıfzında bir sorun olduğu söylenmektedir.[1094] Hıfzındaki bu sorundan olsa gerektir ki, Abdurrahman b. Mehdî, kendisinden rivayette bulunup onu sadûk ve güvenilir olarak nitelemesine rağmen sika olarak değerlendirmemektedir. Bu da Abdurrahman b. Mehdî'nin, sika lafzına çok özel bir anlam yüklediğini ve bir râvi için söylenebilecek en üst ta'dîl mertebesi olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ayrıca sika tabirine hadis ilminde otorite olan Sufyân ve Şu'be'yi örnek vermesini, bu tabirin çok az kişi için kullanılabileceğine bir işaret olarak kabul etmek mümkün görünmektedir. Ancak

---

[1089] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[1090] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 386.
[1091] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 207.
[1092] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 155.
[1093] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 324.
[1094] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 68.

Abdurrahman b. Mehdî'nin sika kelimesine yüklemiş olduğu bu anlam bazı âlimler tarafından tenkit edilmektedir. el-Bâcî(ö. 474/1081), Abdurrahman b. Mehdî'nin, Ebû Halde ile ilgili yaptığı değerlendirmeyi eleştirmekte ve sika lafzı için Sufyân ve Şu'be'yi örnek vermesini doğru bulmamaktadır. Zira eğer sika lafzının ölçüsü Sufyân ve Şu'be olursa sika denilebilecek râvilerin sayısı çok az olacak ve birçok hadis geçersiz olacaktır.[1095]

Abdurrahman b. Mehdî'ye yapılan bu itiraza rağmen onun bu yaklaşımının etkisi kendisinden sonra gelen âlimlerde de görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'den gelen nakiller, onun da Abdurrahman b. Mehdî gibi sikayı, ta'dîlin en üst mertebesi olarak kabul ettiğini göstermektedir. Ebû Bekir el-Mervezî'den şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"Ben Abdulvahhâb b. Atâ'nın sika olup olmadığını Ahmed b. Hanbel'e sordum. O da bana 'Sikanın ne olduğunu bilir misin? Sika ancak Yahyâ b. el-Kattân'dır."* dedi.[1096]

Aynı şekilde Ali b. el-Medînî'nin, râvileri değerlendirmesine bakıldığında onun da sikayı ta'dîlin en üst mertebesi olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ebû Hâtim, Sevrî'nin arkadaşları içerisinde en sika olanları Ali b. el-Medînî'ye sormuş, o da; Yahyâ b. Saîd, Abdurrahman b. Mehdî ve Veki' b. Cerrâh şeklinde cevap vermiştir.[1097]

Sika kelimesini bu şekilde yorumlayan âlimlerden birisi de Ebû Zur'a'dır. Ebû Sufyân künyesiyle meşhur olan Talha b. Nâfi'in sika olup olmadığı kendisine sorulunca: *"Sika, Sufyân ve Şu'be'dir"* diyerek cevap vermiştir.[1098]

Yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zur'a'nın, sika lafzını hıfz ve itkân konusunda râvilerin değerlendirilmesinde en üst mertebede yer alan bir lafız olarak

---

[1095] Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, **et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harrece anhu'l-Buhârî fî'l-Câmii's-Sahîh**, Dâru'l-Livâ', Riyâd 1986, I, 284.
[1096] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 344.
[1097] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 203.
[1098] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 475.

değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. İbn Ebî Hatim'in de sika lafzına, cerhin en üst mertebesinde yer vermekle bu âlimlerden etkilendiği açık bir şekilde görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in eserinde sika lafzı tek başına kullanıldığı gibi, ta'dîl lafızlarından sayılan şu ifadelerle beraber de kullanılmaktadır:

1. Hulvu'l-hadîs / حلو الحديث[1099]

2. Hiyâr / خيار[1100]

3. Racülün sâlih / رجل صالح[1101]

4. Ridan / رضا[1102]

5. Sahibu sunne / صاحب السنة[1103]

6. Fâzıl / فاضل[1104]

7. Sahibu hadis / صاحب حديث[1105]

8. Fakîh / فقيه[1106]

9. Lâ yus'elu anh / لا يسأل عنه[1107]

10. Lâ yuşekku fîhi / لا يشك فيه[1108]

11. Sâdık, Sâdûk / صادق، صدوق[1109]

12. Yuhteccu bi hadîsihî / يحتج بحديثه[1110]

[1099] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 530. Ancak hakkında bu ifadenin kullanıldığı Zekeriyya b. Ebî Zâide için farklı değerlendirmeler söz konusudur.
[1100] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 195; IV, 138.
[1101] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 188; IV, 259.
[1102] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 8-11; V, 63.
[1103] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 542; IV, 427.
[1104] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 180; IV, 141.
[1105] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 323; IX, 344.
[1106] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 58; VIII, 407.
[1107] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 422; VI, 109-338.
[1108] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 73.
[1109] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 59; VIII, 155.

13. Âbıd / عابد[1111]

14. Âkıl / عاقل[1112]

15. Lem yekün sâhibe kezibin / لم يكن صاحب كذب[1113]

16. Me’mûn / مأمون[1114]

17. Sâlih / صالح[1115]

18. Mutesebbit / متثبت[1116]

19. Mutkin / متقن[1117]

20. Mustakîmu’l-hadîs / مستقيم الحديث[1118]

21. Min iyâri’l-müslimîn / من خيار المسلمين[1119]

22. Min ehli’l-hayr / من أهل الخير[1120]

23. İmâm / إمام[1121]

24. Sebt / ثبت[1122]

25. Hâfız / حافظ[1123]

26. Hücce / حجة[1124]

[1110] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 416; V, 123.
[1111] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 141; VIII, 355.
[1112] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 162; IX, 83.
[1113] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** VI, 417.
[1114] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 44-75; V, 55.
[1115] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 71; III, 71.
[1116] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 98; VII, 288.
[1117] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 257; IX, 89.
[1118] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 416; IV, 124.
[1119] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** IV, 181-182; V, 16.
[1120] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 218; VI, 532.
[1121] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** II, 75; V, 66.
[1122] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 138; VI, 74.
[1123] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl,** III, 21; VIII, 106.

27. Hasenü'l-hadîs / حسن الحديث[1125]

28. Lâ a'lemu illâ hayran / لا أعلم إلا خيرا[1126]

29. Lâ be'se bih / لا بأس به[1127]

Sika lafzı ile ilgili dikkat çeken bir husus da, râvinin cerhine delalet eden bazı ifadelerle beraber kullanılmasıdır. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde sika lafzının, râvinin cerhine delalet eden şu ifadelerle beraber kullanıldığı da görülmektedir:

1. Hadîsuhû munker / حديثه منكر[1128]

2. el-İhtilât / الإختلاط[1129]

3. Yuhaddîsu an meçhûlîn / يحدث عن مجهول[1130]

4. Tedlîs / تدليس[1131]

5. İztirâb / إضطراب[1132]

6. Fî hadîsihî şey'ün / في حديثه شيء[1133]

Yukarıdaki açıklamalara bakıldığında bazı râviler için birbiriyle çelişkili görünen ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Haklarında bu ifadelerin kullanıldığı râvilerle ile ilgili şunları söylememiz mümkündür: Bu tür kişilerin, dindar olmalarına rağmen zabt ile ilgili bazı problemlerine işaret edilme ihtimali söz konusu olabilir.

[1124] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 328; VIII, 224.
[1125] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 293; IV, 172.
[1126] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 110; VI, 119.
[1127] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 68; IX, 402.
[1128] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 468; III, 411; IV, 35.
[1129] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 309; VI, 327.
[1130] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 468.
[1131] Birbirine zıt olan sika ve tedlîs tabirleri, Yahyâ b. Ebî Hayye Ebû Cenâb el-Kelbî için kullanılmıştır. Ayrıca tedlîs ile beraber münker hadisleri rivayet etmekle de suçlanmaktadır. Aynı şeklide bu râvi ile ilgili âlimlerden çok farklı değerlendirmeler de söz konusudur. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 172.
[1132] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 404; VIII, 162.
[1133] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 47.

Ayrıca "له رأي" gibi ifadeler, mezhebî/bakış açısı farklılığıyla alakalı olsa gerekir. Yine ihtilât yapmakla suçlanan râvilerin, ihtilât hastalığına yakalanmadan önce hadis münekkidleri tarafından sika kabul edildiği, daha sonra ihtilâttan dolayı tenkit edildiği de muhtemeldir. Bu durumda olan râvilerin rivayetlerinin ihtilattan sonra sahih mertebesinden hasen mertebesine düştüğü söylenmektedir.[1134]

Sika lafzı ile ilgili üzerinde durulması gereken bir husus da; bu lafzın tanımı ve ulemanın bu konudaki farklı yaklaşımlarıdır. İbn Ebî Hâtim sika lafzını, hadisiyle delil getirilebilen kişi olarak tarif etmektedir.[1135] Mutekaddimûn âlimlerden İbn Mehdî, Ebû Zur'a ve Ali b. el-Medînî ise sika lafzına örnek olarak Sufyân ve Şu'be'yi vererek, râviler arasında bir mukayese yapmak suretiyle bir tespit ve ölçü getirmeye çalışmışlardır.

Sika lafzınırâvilerin tevsiki anlamında kullanan âlimlerden birisi de Buhârî'dir.[1136] Onun bu lafzı daha çok yalın bir şekilde kullandığı görülmektedir.[1137] Ancak bazı râvilerin tercemesinde sıdk ve hıfz kavramı ile beraber kullanıldığı da olmuştur.[1138] Ayrıca Buhârî'nin sika lafzına herhangi bir ölçü ve tanım getirmediği görülmektedir.[1139]

Râvilerin değerlendirilmesinde sika (ثقة) kökünden türeyen; istevseka (إستوثق),[1140] yûseku bih (يوثق به) [1141] ve evseku'n-nâs (أوثق الناس) [1142] ifadeleri de kullanılmaktadır.

[1134] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 254.
[1135] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[1136] Mus'ab b. Atâullah el-Hâyık "el-İmâmu'l-Buhârî ve Menhecuhu fî-Cerhi ve't-Ta'dîl" adlı çalışmasında Buhârî'nin sika kelimesini kullandı râvi sayısı on beşi geçmediğini ifade etmektedir. Bkz. Hâyık, **el-İmâmu'l- Buhârî ve Menhecuhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 248. Ancak tespit ettiğimiz kadarıyla sika lafzı, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde yaklaşık elli bir sefer geçmektedir. Bu da gösteriyor ki Buhârî bu lafzı on beş râvi için değil, daha çok râviler için kullandığı göstermektedir.
[1137] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 138-142-169.
[1138] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, IV, 153; VI, 247.
[1139] Daha önce geçtiği üzere İbn Ebî Hâtim sika kavramına; "kendisiyle delil getirilebilir" İbn Maîn ve Ali b. el-Mehdî de sika kavramına Süfyan ve Şu'be'yi örnek göstererek sika kavramına bir ölçü ve tanımda bulunmuşlardır.
[1140] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 158.
[1141] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 19-258.

İbn Ebî Hâtim de yukarıda geçtiği gibi sika lafzını râvinin zayıflığına delalet eden ifadelerle beraber kullanmış ve herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

2.2.1.2. Sebt *(ثبت)*

Hadis münekkidleri tarafından kullanılan ve râvilerin ta'dîline işaret eden lafızlardan birisi sebt/ثبت kelimesidir. Sözlükte bir şeyde sebat etmek ve delil anlamında kullanılmaktadır.[1143]

Sebt kelimesinin terim anlamı, rivayetinde sika ve mutkin olan râvi demektir. İbn Ebî Hâtim bu lafzı sika tabiriyle beraber zikrederek ta'dîlin ilk mertebesinde saymaktadır.[1144] Zehebî ثبت، حجة beraber ta'dîlin ilk mertebesinden kabul etmektedir.[1145] Irâkî'ye göre sebt lafzı ikinci,[1146] İbn Hacer[1147] ve Suyûtî'ye göre üçüncü,[1148] Sehâvî'ye göre ise dördüncü mertebede yer almaktadır.[1149]

Sebt lafzının sika anlamında kullanılmasının sadece İbn Ebî Hâtim'e has bir kullanım olmadığı görülmektedir. Ebû Hâtim'in ifadelerine bakıldığında onun da sebt lafzını sika anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi, Abdurrahman b. Mehdî için sebt, Vekî' b. Cerrâh için ise sika lafzını kullanmaktadır.[1150] Ebû Hâtim'in, hadis ilminde imam olan bu iki âlim için aynı bağlamda birisine sika, diğerine de sebt lafzını kullanması, bu iki kavramı eş anlamlı olduğu söylenebilir.[1151] Ayrıca Suyûtî[1152] ve Sehâvi[1153] gibi hadis münekkidlerinin, sika ve sebt lafızlarını aynı mertebede kabul etmesi bu iddiayı güçlendirmektedir. Sebt lafzını sika ve

---

[1142] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 419.
[1143] İbn Manzûr,**Lisânu'l-Arab**, II, 19.
[1144] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[1145] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 4.
[1146] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27.
[1147] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 176.
[1148] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 343.
[1149] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** I, 363.
[1150] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 203.
[1151] Mustafa b. İsmail, **Şifâu'l-Alîl**, s. 122-123; Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 84.
[1152] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 342.
[1153] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** I, 363.

mutkin[1154] anlamında kullanan âlimlerden birisi de Ahmed b. Hanbel'dir. Kendisinden şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"Bize göre sebt olan kişiler Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî'dır."*[1155] Ahmed b. Hanbel'in, sika olan bu âlimlere sebt lafzını kullanması onun de her iki lafzı aynı anlamada kullandığı söylenebilir diye düşünmekteyiz. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinden sebt lafzının râvinin mutkin olduğuna delalet ettiği anlaşılmaktadır.[1156] Zira kendisinin, İbn Cureyc'i sebt ve itkan[1157] lafzıyla nitelediği görülmektedir.[1158] Yine Ebû Ömer el-Havzî'nin durumu kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: *"O, sebttir sebttir, mutkindir mutkindir. Onun aleyhinde tek söz bile bulamazsın."*[1159]

Yukarıdaki açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda sebt lafzının sika kelimesiyle eş anlamlı olduğu görülmektedir. Ancak İbn Hacer'in sözleri, sebt lafzının sika'dan daha üstün olduğunu ima etmektedir. Hanzala b. Ebî Süleyman ile ilgili Ya'kûb b. Şeybe'nin şöyle dediğini nakletmiştir: *"Hanzala b. Ebî Süleyman sikadır ancak müsbit râvilerden değildir."*[1160]

Sebt lafzı ile ilgili dikkat çeken bir husus; bu lafzın Buhârî tarafından kullanılmamasıdır. Tespit ettiğimiz kadarıyla Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'inde râvilerin değerlendirilmesinde sebt lafzı bulunmamaktadır. Ancak bazı yerlerde sebt lafzının ism-i tafdîl kipinin kullanıldığı görülmektedir. Bu da sadece herhangi bir râvinin başka râvilerden üstün olduğunu ifade etmek için getirilmiştir.[1161]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde, sebt lafzının tek başına kullanıldığı gibi râvinin ta'dîline delalet eden şu ifadelerle beraber de kullanıldığı görülmektedir:

[1154] Mutkin: Hadis öğrenim öğretiminde ciddi davranan, işini sağlam tutan, güvenilir râvi ve âlim. Bu özellikten olan kemseler, râvi isimlerinde ve hadis metinlerinde hata yapmamakla temayüz ederler. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 237.
[1155] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 203.
[1156] Mustafa b. İsmail, **Şifâu'l-Alîl**, s. 122; Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**,s. 84.
[1157] İtkan ile mutkin aynı anlama gelmektedir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 142.
[1158] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 420.
[1159] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 195.
[1160] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 568.
[1161] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, IV, 78; 126.

1. Sika / ثقة[1162]

2. Hâfız / حافظ[1163]

3. Hasenü'l-hadîs / حسن الحديث[1164]

4. Sadûk / صدوق[1165]

5. Mutkin / متقن[1166]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde bazen sebt lafzının ism-i tafdîl kipinde yani "esbet / أثبت" şeklinde kullanıldığı da olmuştur. İsm-i tafdîl kipinin, daha çok râviler arasında mukayese yapılıp birisinin diğerinden daha üstün olduğu ifade edilmek istendiğinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.[1167]

Sonuç olarak sebt lafzı ile ilgili şunları söylememiz mümkündür: Sebt lafzının, sika lafzı ile ciddi bir ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Onun için İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel, ikisini de eş anlamlı kabul etmiş ve ta'dîlin en üst mertebesi olarak kabul etmişlerdir.

2.2.1.3. Sadûk *(صدوق)*

Sadûk lafzı, râvilerin değerlendirilmesinde en çok kullanılan lafızlar arasında yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'd'il* adlı eserine bakıldığında bu husus net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

"Sadûk", lügat itibariyle yalancının zıddıdır ve "sözünde doğru olmak" anlamına gelmektedir.[1168] Hadis terimi olarak ise, genellikle râvinin güvenilir, bazen de zayıf olduğunu ifade etmek içinta'dîl lafzı olarak kullanılmaktadır.[1169] İbn Ebî Hâtim sadûk lafzının ta'dîlin ikinci mertebesinde yer aldığını söylemektedir. Ayrıca

[1162] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 376; III, 138; IX, 316.
[1163] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 316.
[1164] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 325; VII, 307.
[1165] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 131; III, 195; VII, 265.
[1166] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 195.
[1167] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 105.
[1168] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**,X, 193.
[1169] Yücel, "Sadûk", **DİA,** İstanbul 2008, XXXV, 431.

kendisine sadûk denilen râvinin rivayeti yazılır ve araştırılır demektedir.[1170] Zehebî[1171] ve Irâki[1172] sadûk lafzının ta'dîlin üçüncü mertebesinde yer aldığını iddia etmektedirler. İbn Hacer ise ta'dîlin dördüncü mertebesinde gelen lafızları söylerken sadûk ifadesini de bunların arasında saymıştır.[1173] Sadûk lafzının kullanımına balkıdığında hem güvenilir hem de zayıf râviler için kullanıldığı söylenebilir.

Güvenilir râviler hakkında kullanımı: Bazı râviler hem sadûk hem de sika lafzıyla nitelendirilmiş olması, sadûk lafzının, sika anlamında olup güvenilir râviler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bazı âlimler sadûk lafzını sika tabiri ile beraber kullanmış olmaları bunun kanıtıdır. Mesela Rûh b. Ubâde'nin durumu Yahyâ b. Maîn'e sorulunca; *"O, sadûk ve sikadır"* diyerek cevap vermiştir.[1174] Aynı şekilde Yahyâ b. Maîn, Suleyman b. Davud isimli râvi için hem sika hem de sadûk demiştir.[1175] Ebû Zur'a da bazı râviler için her iki tabiri kullanmıştır.[1176] Sika ve sadûk tabirlerini beraber kullanan âlimlerin başında Ebû Hatim geldiği söylenebilir. Mesela kendisi Ahmed b. Ma'mer,[1177] İbrahim b. Muhammed[1178] ve Hayve b. Şurayh'i[1179] hem sika hem de sadûk olarak nitelemiştir.[1180] İbn Ebî Hatim'in değerlendirmelerine bakıldığında kendisi de Ahmed b. Osman,[1181] Ahmed b. Muhammed,[1182] Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî[1183] ve İbrahim b. Marzûk[1184] gibi bazı râvileri her iki tabirle nitelemiştir.

Sadûk lafzını sika anlamında kullanma izlenimi veren ilk dönem âlimlerinden birisi de İbn Mubârek'tir. Kendisi, herhangi bir râvi Cerîr, Mansûr, İbrahim, Alkeme

---

[1170] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 324.
[1171] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 4.
[1172] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27.
[1173] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 167.
[1174] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 450.
[1175] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 98.
[1176] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 263; VII, 58.
[1177] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 30.
[1178] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 71.
[1179] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 305.
[1180] İbn Ebî Hatim'in eserinde Ebû Hatim'in bu kullanımı için birçok örnek bulmak mümkündür.
[1181] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 21.
[1182] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 25
[1183] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 139.
[1184] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 82.

ve Abdullah'tan oluşan bir senedle kendisine rivayet etmiş ise şöyle dermiştir: *"Bana, sadûk, o da sadûktan, o da sadûktan, o da sadûtan ve o da sadûktan rivayet etti."*[1185] Rivayette yer alan âlimler genel olarak münekkidler tarafından sika kabul edilmektedir. İbn Mubârek'in de onları sika değil de, sadûk olarak nitelemesi, her iki lafzı aynı anlamda kullandığı şeklinde yorumlanabilir.

Ahmed b. Hanbel'in râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmelere bakıldığında sadûk lafzınıtek başına kullandığı gibi sika[1186] ve mutkin[1187] lafzı ile beraber kullandığı da görülmektedir.

Buhârî'nin*et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde, sadûk lafzı genellikle tek başına geçmektedir.[1188] Tespit ettiğimiz kadarıyla sadûk lafzını sadece bir yerde hâfız tabiri ile beraber kullanmaktadır.[1189] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinin mukaddimesinde *"Benim bu eserde zikrettiğim bütün râviler sadûktur ve kendileriyle delil getirilmesi caizdir"* demiştir. Bu da göstermektedir ki, İbn Hibbân da sadûk lafzı ile sika lafzını eş anlamlı olarak değerlendirmiştir.

Zayıf râviler hakkında kullanımı: Bazı mütekaddimûn hadis münekkidlerin kullanımlarına bakıldığında bu lafzın, zayıf râviler için de kullanıldığı söylenebilir. Mesela Yahyâ b. Maîn bazı râvileri hem sadûk hem de leyse bi hücce (rivayetleri delil olarak kullanılmaz) tabirleriyle nitelemiştir.[1190] Aynı şekilde Ebû Hâtim de, bazı râvilere sadûk demiş, akabinde de rivayetlerinin delil olamayacağına dair açıklamada bulunmuştur.[1191] Ayrıca bazı râvilerin, sadûk tabiriyle nitelenmesine rağmen

---

[1185] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 316.
[1186] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** Dâru'l-Kabs, Riyâd 2006, II, 91.
[1187] Ahmed b. Hanbel, **Suâlâtu Ebî Dâvûd,** Mektebetu'l-Ulûm, Medîne 1414, s. 312.
[1188] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 326; III, 390; VI, 206.
[1189] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, III, 389.
[1190] İbn Şâhîn Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, **Târîhu Esmâi's-Sikât** (thk. Subhî es-Sâmirrâî), ed-Dâru's Selefiyye, Kuveyt 1984, s. 167.
[1191] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,II, 32; III, 221.

tedlîs[1192] yapmak ve meçhul râvilerden rivayette bulunmak[1193] gibi râvilerin sika oluşuna halel getiren bazı davranışlarda bulundukları nakledilmiştir.

Bid'at ehli râviler için kullanımı: Hadis münekkidleri genel olarak bid'at ehli râvileri; yalancı, bid'at düşüncesinin propagandasını yapan ve bid'at ehli olup yalancı olmayan ve düşüncesinin propagandasını yapmayan şeklinde taksim etmişlerdir. Buna ikinci kısmında yer alanlar sadûk olarak kabul etmişlerdir. Onları sadûk tabiriyle tavsif etmeleri, onların bid'at ehli olmakla birlikte yalancı olmadıklarına dikkat çekmişlerdir.[1194] Mesela Ebû Hâtim, Hakem b. Eslem ve Yahyâ b. Bustâm el-Esram'ı hem kaderî hem de sadûk olduklarını vurgulamıştır.[1195] Aynı şekilde Şii olarak kabul edilen Câbir el-Cu'fî de (ö. 128/746) Şu'be tarafından sadûk olarak kabul edilmiştir.[1196]

İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan İbn Mubârek, İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhâri ve İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Hibbân, ta'dîl lafızlarını belli bir taksime tabi tutmamış, sika ve sadûk lafızlarının ayrımını net bir şekilde yapmamışlardır. Bunun için sadûk lafzı bu âlimler tarafından tek başına kullanıldığında, lafzın sika anlamına geldiği ve o rivayetle delil getirilebileceği gibi bir sonuca varılabilir. Ancak böyle bir sonuca varmak için râvinin durumu araştırılmalıdır. Bundan dolayı Mus'ab b. Atâullah Hâyik, Buhârî'nin sadûk olarak nitelediği ve kendisinden rivayette bulunduğu İsmail b. el-Ebbân Verrâk'ın, birçok hadis münekkidi tarafından sika olarak kabul edildiğini[1197] açıkladıktan sonra şöyle demiştir: *"Buhârî'nin sadûk söyleminin sika anlamına geldiği iddiasını ispatlamak için, Buhârî'nin, kendilerine sadûk dediği bütün râviler tespit edilmeli ve diğer ulemanın o râvilerle ilgili hükümleri ortaya konulmalıdır. Ortaya konulan bu hükümler çerçevesinde ancak bir sonuca varılabilir."*[1198] Dolayısıyla bir örnekten

[1192] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 172.
[1193] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 14.
[1194] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 134.
[1195] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 127; IX, 162.
[1196] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 429.
[1197] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 270.
[1198] Hâyik, **el-İmâmu'l-Buhârî ve Menhecuhû fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 239.

hareketle Buhârî'nin sadûk lafzının sika anlamına geldiğini ve o rivayetin delil olabileceğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Yukarıda değinildiği gibi İbn Ebî Hâtim, ta'dîl lafızlarını mertebelere ayırırken sadûk lafzına ikinci mertebede yer vermekte ve hadisi yazılır ve araştırılır demektedir. Ayrıca râvilerin mertebelerinden söz ederken yine sadûk lafzından söz etmektedir. İbn Ebî Hâtim burada râvileri beş mertebeye ayırmaktadır. İki, üç ve dördüncü mertebede başka lafızlarla beraber sadûk lafzını kullanmakta; iki ve üçünce mertebedeki râvilerin rivayetlerinin delil olduğunu, dördüncü mertebedeki râvilerin rivayetlerinin ise delil olamayacağını ifade etmektedir.[1199]

İbn Ebî Hâtim'in ifadeleri incelendiğinde râvilerin ikinci mertebesinde kullandığı sadûk lafzını sika lafzı ile eş anlamlı olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak üç ve dördüncü mertebede ise sadûk lafzının doğrudan râvinin zabtı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim, üçüncü mertebede râvinin sadûk olduğunu ve az hata yaptığını; bu durumda olan râvinin rivayetiyle delil getirilebileceğini söylemektedir. Dördüncü mertbede ise, râvinin sadûk olduğunu ancak çok hata yaptığını; böyle bir râvinin rivayetinin yazılabileceğini, terğîb ve terhîbte delil olabileceğini, ancak helal ve haram konusunda delil olamayacağını söylemektedir.[1200] Dolayısıyla sadûktan kasıt râvinin doğru biri olduğu anlaşılsa da bu, zabt anlamında olmayıp, dindarlığıyla alakalıdır denilebilir. Nitekim İbnu's-Salâhve Zehebî de sadûk lafzının râvinin adaletine delalet ettiğini, ancak zabtı ile ilgili herhangi bir işarette bulunmadığını dile getirmektedirler.[1201]

Dördüncü mertebede yer alan sadûk râvinin rivayeti ile ilgili olarak "Eğer sadûk râvinin rivayeti sika bir râvinin rivayetine muhalif olursa sika olanın rivayeti tercih edilmelidir. Ancak bir konuda sadece sadûk râvinin rivayeti varsa o hadisle amel edilmelidir" şeklinde açıklamalar da yapılmıştır.[1202]

[1199] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 56.
[1200] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 57.
[1201] İbnu's-Salâh, **Mukaddime**, s. 123; Beşîr Mahmûd Fettâh, **el-Mu'cemu'l-Istılâhî li Elfâzi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, s. 189.
[1202] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 243-246.

Dolayısıyla bazı münekkidlerin her iki tabiri beraber kullanmaları, sadûk lafzının da sika gibi görüldüğü gibi bir izlenim verse de, her iki lafzın eş anlamlı olduğunu ve sadûk tabiriyle nitelenen râvilerin rivayeti sürekli sika râviler gibi delil olacağını söylemek zor olduğunu belirtmek isteriz.

Ahmet Yücel ise sadûk râvinin rivayetinin hükmü ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "*Sadûk olarak tavsif edilen râvinin rivayeti sika râvilerin rivayetine aykırı (şâz) değilse, "hasen", rivayetini destekleyici mütâbî veya şâhid bulunursa "sahih li-gayrihi" olarak kabul edilmektedir. Sadûk râvinin rivayeti hakkında "hasen" veya "sahih li-gayrihi" hükmünü verebilmek için bu râvinin zabtı araştırılıp çok zayıf olmadığının tespit edilmesi gerekir. Zira sadûk lafzı genellikle güvenilir râviler hakkında kullanılmakla birlikte zayıf râvilere delalet ettiği de bilinmektedir."*[1203]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Tadîl* adlı eserinde sadûk lafzı tek başına geldiği gibi, râvinin ta'dîline işaret eden şu lafızlarla beraber de gelmektedir:

1. Emîn / أمين[1204]

2. Me'mûn / مأمون[1205]

3. Hayr / خير[1206]

4. Şedîdün fî's-Sünne / شديد في السنة[1207]

5. Fakîh / فقيه[1208]

6. Mardiyy / مرضي[1209]

7. Min ehli'l-ilm / من أهل العلم[1210]

[1203] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 135.
[1204] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 104; IX, 6.
[1205] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 30; VIII, 69.
[1206] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 360; IV, 308.
[1207] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 428.
[1208] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 236.
[1209] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 346.

İbn Ebî Hâtim'in eserinde, sadûk lafzının bazen râvinin cerhine işaret eden lafızlarla beraber kullanıldığı da görülmektedir. Mahcûbî'nin tespitine göre sadûk lafzı râvinin cerhine işaret eden 11 lafızla beraber kullanılmıştır.[1211] Bu lafızlar şunlardır:

1. Seyyiu'l-hifz / سيئ الحفظ[1212]

2. Zaîfu'l-akl / ضعيف العقل[1213]

3. Mudellis / مدلس[1214]

4. Lâ yuhteccu bihî / لا يحتج به[1215]

5. Sâhibu'r-re'y / صاحب رأي[1216]

6. Haddese bi-ehâdîsie Münkere / حدث بأحاديث منكرة[1217]

7. Fîhi leyyin / فيه لين[1218]

8. Kesîru'l-galat / كثير الغلط[1219]

9. Kesîru'l-vehm / كثير الوهم[1220]

10. Lâ yukîmu'l-İsnâd / لا يقيم الإسناد[1221]

11. Erve'n-nas 'ani'd-duafâ / أروى الناس عن الضعفاء[1222]

[1210] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 439; III, 542; VIII, 68.
[1211] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 98.
[1212] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 50.
[1213] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 122.
[1214] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 167; IV, 62.
[1215] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 32; III, 172-201-221; IX, 300.
[1216] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 384.
[1217] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 119.
[1218] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 204.
[1219] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 62; VIII, 350.
[1220] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 295.
[1221] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 563.
[1222] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 125.

İbn Ebî Hâtim'in eserinde sadûk kelimesinin bazı türevlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Râvilerin değerlendirilmesinde kullanılan kelimeler şunlardır:

a) إلى الصدق ما هو: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebû Zur'a bu ifadeyi Rabî' b. Osman için kullanmıştır.[1223] Bu ifadenin anlamı "sıdka yakın olduğu" şeklinde açıklanmıştır.[1224]

b)من اصدق الناس: İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bu lafzın Câbir el-Cu'fî için kullanıldığı görülmektedir.[1225] İbn Ebî Hâtim'in, ism-i tafdîl kipinde gelen kelimeleri cerh ve ta'dîl lafızları arasında yer vermediği bilinmektedir.[1226] Dolayısıyla bu ifadenin de sadûk anlamında kullanılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim kendisine من اصدق الناس denilen Câbir el-Cu'fî'nin, Şu'be tarafından sadûk olarak değerlendirildiği nakledilmektedir.[1227]

c) من أهل الصدق: İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer alan bu ifadenin, Ahmed b. Hanbel tarafından Mûsâ b. Mes'ûd için kullanıldığı rivayet edilmektedir. Aynı râvi Ebû Hâtim tarafından da sadûk olarak nitelenmektedir.[1228] Dolayısıyla من أهل الصدق ifadesinin sadûk anlamına geldiği söylenebilir.

d) من معادن الصدق: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Şa'bî, bu ifadeyi Rabî' b. Heysem için kullanmıştır.[1229] Aynı şekilde bu ifade, Sufyân b. Uyeyne tarafından da dile getirilmiştir.[1230] İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında kendilerine من معادن الصدق denilen râvilerin, sika ve sadûk olarak da kabul edildiği görülmektedir.[1231]

Sadûk lafzı ile ilgili yukarıdaki açıklamalar bağlamında İbn Ebî Hâtim'in eserinde herhangi bir râvi için sadece sadûk tabiri kullanıldığında, o râvinin rivayetinin hücciyeti ile ilgili ihtiyatlı davranılmalıdır diye düşünmekteyiz.

[1223] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 433.
[1224] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 365.
[1225] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 430.
[1226] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 422.
[1227] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, II, 103.
[1228] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 188.
[1229] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 422.
[1230] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VIII, 113.
[1231] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 422; VI, 335; VIII, 112- 422.

Bazı âlimlerin sadûk lafzı ile yaptığı bu açıklamanın, konunun açıklığa kavuşma konusunda ciddi ipuçları verdiği görülmektedir. Ancak bazı eserlerde adalet ve zabt konusunda kendilerinden şüphe edilmeyen bazı şahsiyetlerinin de sadûk tabiri ile nitelendiği nakledilmektedir.[1232] Bunun sebebi sadûk lafzı sika anlamında kullanılmış olması olabilir.

2.2.1.4. Lâ Be'se bih / Leyse bihî Be's *(لا بأس به / ليس به بأس)*

İbn Ebî Hâtim'in eserinde sıkça rastlanan ifadelerden birisi de لا بأس به cümlesidir. Bu kullanım, korkunun olmadığını, bilakis güvenin var olduğunu ifade etmektedir.[1233] Hadis teriminde râvinin güvenirliğini ifade eden lafızlar arasında yer almıştır. Ancak ta'dîl lafızları sıralamasında "lâ be'se bih" ifadesi güvenilir râviler için kullanıldığı gibi zayıf râviler için de kullanıldığı söylenmiştir.[1234]

Güvenilir râviler için kullanımı: Lâ be'se bih ifadesinin İbn Ebî Hâtim'den önce gelen âlimler tarafından sika anlamında ve güvenilir râviler için kullanıldığı görülmektedir. "Lâ be'se bih" ifadesini bu şekilde kullananların başında İbn Maîn gelmektedir.[1235] Zira Ebû Bekir b. Ebî Hayseme'n, İbn Maîn'e şöyle dediği nakledilmektedir: *"Sen râviler için bazen "la be'se bih", bazen de "falan kişi zayıftır" diyorsun." Bunun üzerine İbn Maîn şöyle cevap vermektedir: "Ben ne zaman 'la be'se bih' desem, bu, sika anlamındadır. Ne zaman da 'falan kişi zayıftır' desem, o râvi sika değil ve hadisi yazılmaz anlamındadır.*"[1236] Aynı şekilde Abdurrahman b. İbrahim Duhaym de (ö. 245/859) "la be'se bih" ifadesini sika anlamında kullanmaktadır. Ebû Zur'a ed-Dımeşkî'nin (ö. 281/894), kendisine Ali b. Havşeb el-Fezârî'nin durumunu sorması üzerine o da; "*la be'se bih"* diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine Ebû Zur'a kendisine niye ona sika demediğini sormuş,

---

[1232] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 246.
[1233] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, VI, 20.
[1234] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 119.
[1235] İbn Maîn; لا بأس به، ما به بأس، ليس به بأس ifadelerini çok kullanmaktadır. Bkz. Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 93.
[1236] Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme, Târîhu İbn Ebî Hayseme, **el-Fârûku'l-Hadîsiyye**, Kahire 2006, I, 227.

Abdurrahman b. İbrahim de şöyle cevap vermiştir: *"Ben sana o sikadır dedim."*[1237] Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi Abdurrahman b. İbrahim, "la be'se bih"i sika anlamında kullanmıştır.

"Lâ bihî be's" ve "leyse bihî be's" ifadeleri, Ahmed b. Hanbel tarafından da güvenilir râviler için kullanılmıştır.[1238] Rabî' b. Sabîh durumu kendisine sorulmuş, o da onu "lâ be'se bih" demiştir.[1239] Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel, Îsâ b. Dînâr için de bu ifadeyi kullanmıştır.[1240] Nitekim Îsâ b. Dînâr Yahyâ b. Maîn tarafından sika, Ebû Hâtim tarafından ise sadûk olarak nitelenmiştir.[1241] Ahmed b. Hanbel başka bir râvi için ise "lâ be'se bih"i, sika ifadesiyle beraber kullandığı görülmektedir. Ömer b. Muhammed b. Zeyd'i *"şeyh, sika ve lâ be'se bihî"* ifadeleriyle tanıtmaktadır.[1242] Ahmed b. Hanbel'in kullanmış olduğu ve lâ be'se bihî ifadesiyle aynı anlama gelen bir başka ifade de "lâ a'lemu bihî be'sen / لا أعلم به بأسا" ifadesidir. Oğlu Abdullah'tan şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"Muhtâr b. Fulful'un durumunu babama sordum. O da; 'لا أعلم به بأسا' dedi."*[1243]

Zayıf râviler için kullanımı: Bazı âlimler, bu lafzı sadûk tabiriyle eş anlamlı olduğunu düşünmektedirler. Dolayısıyla "la be'se bih" ifadesini az hata yapan râviler için kullanılabilmektedir. Böyle bir râvinin rivayeti yazılmakta ve araştırılıp vehm ve hata şüphesi giderildikten sonra onunla delil getirilebilmektedir.[1244] İbn Adî'ye göre, Muğîre b. Ziyâd el-Mevsilî'nin rivayetlerinin çoğu sahih olduğu halde kendisine "la be'se bih" denilmiştir. Bu ifade bazı rivayetlerde hata yapanlar için kullanılmıştır. Muğîre b. Ziyâd el-Mevsilî de bazı rivayetlerinde hata yapmıştır.[1245]

Ebû Hâtim'in ifadelerine bakıldığında kendisinin, "lâ be'se bih" ifadesini, hadisi yazılan ancak delil olabilecek kadar sika olamayan râviler için kullandığı

[1237] Ebû Zur'a ed-Dımeşkî, Târîhu Ebî Zur'a ed-Dımeşkî, **Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye**, Dımeşk tsz., 395.
[1238] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 120.
[1239] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** I, 412.
[1240] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl**, II, 340.
[1241] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 354.
[1242] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** I, 254.
[1243] Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl**, II, 504.
[1244] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 526.
[1245] İbn Adî, **el-Kâmil**, VIII, 76.

anlaşılmaktadır. İbrahim b. Ukbe b. Ebî Ayyâş için "leyse bihî be's" demesi üzerine "Hadisiyle delil getirilebilir mi" diye sorulmuş, o da:*"Hadisi yazılır"* şeklinde cevap vermiştir.[1246] Aynı şekilde Ebû Hâtim, Ubeydullah b. Ali b. Ebî Râfî' el-Medenî'yi "lâ be'se bih" ifadesiyle nitelemekte; ancak *"Hadisiyle delil getirilemez demektedir*".[1247] Yine Ebû Hâtim'in, Anbese b. Ezher hakkında *"lâ be'se bih, yuktebu hadîsuh"* dediği; ancak hadislerinin delil olamayacağını belirttiği nakledilmektedir.[1248]

İbn Ebî Hâtim ise bu lafzı sadûk anlamında kullanmış, derece bakımından da sikadan sonra ta'dîlin ikinci mertebesi olarak değerlendirmiştir. Zira İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl lafızlarının taksiminde şöyle demiştir: *"Bir râviye sadûk, mahalluhu sıdk veya la be'se bih denilirse o râvinin rivayeti yazılır, ancak tahlil edilir (يكتب حديثه وينظر فيه) ve bu, ta'dîlin ikince mertebesinde yer almaktadır.*[1249]

İbnu's-Salâh[1250] ve Zehebî de İbn Ebî Hâtim gibi "la be'se bih" ifadesinin ta'dîlin ikinci mertebesinde yer aldığını ifade etmektedir.[1251] Ancak Irâkî üç,[1252] Suyûtî dört,[1253] Sehâvî'ye göre ise ta'dîlin beşinci mertebesinde yer almaktadır.[1254]

Ahmed b. Hanbel'in, yukarıda işaret ettiğimiz gibi "lâ bihî be's" ifadesini güvenilir râviler için kullandığı görülmüştür. Ancak kendisi bazen "lâ bihî be's" ifadesini râvinin sikalığına halel getirebilecek lafızlarla beraber kullandığı da olmuştur. Mesela oğlu Abdullah, Ravâd b. Ebî Îsâ'nın durumunu kendisine sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: *"Lâ be'se bihî, sünnet sahibidir. Ancak Sufyân'dan münker hadisler rivayet etmiştir."*Ahmed b. Hanbel'in, râvinin zabtı sağlam olmadığına işaret etmiş, ancak hadis ehli olduğu için "lâ bihî be's" ifadesini kullanmış olabilir.

[1246] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 65.
[1247] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 390.
[1248] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 527.
[1249] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 324.
[1250] İbnu's-Salâh, **Mukaddime,** s. 61.
[1251] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 4.
[1252] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27.
[1253] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 343.
[1254] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 364.

İbn Ebî Hâtim'in eserinde "lâ be'se bihî" ifadesini ta'dîle dair şu ifadelerle beraber kullandığı görülmektedir:

1. Sika / ثقة[1255]

2. Sâlih / صالح[1256]

3. Sadûk / صدوق[1257]

4. Mustakîmu'l-hadîs / مستقيم الحديث[1258]

5. Yuktebu hadîsuh / يكتب حديثه[1259]

6. Sahîhu'l-hadîs / صحيح الحديث.[1260]

Yukarıdaki açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda bazı âlimler lâ be'se bihî ifadesini sika/güvenilir râviler için, bazılarının da sika/güvenilir olmayanlar için kullanmıştır. Bu bağlamda İbn Maîn ve Abdurrahman b. İbrahim Duhaym başta olmak üzere bazı münekkidlerin*, la be'se bih* ifadesini güvenilir râviler için kullanmaları, bu ifadenin râvinin ta'dîline dair bir işaret olduğu söylenebilir. Yoksa "la be'se bih" ifadesinin bütün yönleriyle sika lafzının anlamına geldiği şeklinde anlaşılmamalıdır.[1261] Dolayısıyla bu ifadenin, bazı âlimler tarafından güvenilir, diğer bazılarının ise zayıf râviler için kullandıkları görüşü daha isabetli olduğu görülmektedir.[1262]

[1255] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 56-65; III, 29-49; IV, 101.
[1256] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 103-343; III, 101-169-202; VI, 493.
[1257] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 123-141-429; V, 86-291.
[1258] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 172-544; IV, 124; IX, 115.
[1259] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 65-81; III, 89; IV, 354.
[1260] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 169; VII, 76; VIII, 378.
[1261] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 526.
[1262] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 126.

2.2.1.5. Şeyh *(شيخ)*

Hadis münekkidleri tarafından kullanılan lafızlardan birisi *"Şeyh / شيخ"* ifadesidir. Lügat anlamı itibariyle yaşlı,[1263] ilim sahibi[1264] ve kabilenin lideri demektir.[1265]

Terim olarak falanın hadis hocası ve münekkit veya fakih olmayan muhaddisler için kullanılmaktadır. Ayrıca bu terim râvinin zayıflığını ifade eden ta'dîl lafzı olarak da kabul edilmektedir.[1266] Şeyh lafzının İbn Ebî Hâtim'in eserinde de bazen sika, bazen de hadisi delil olamayan râviler için kullanıldığı görülmektedir.[1267] Zehebî ve İbn Receb gibi bazı âlimler, şeyf lafzının sadece cerh-ta'dîl lafzı değil, başka anlamlarda da kullanıldığını söylemişlerdir.[1268]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde şeyh tabirinin şu anlamlara geldiği anlaşılmaktadır:

a) Ta'dîl Anlamı: Şeyh lafzı, sika ve sadûk gibi râvinin ta'dîline delalet eden lafızlarla beraber kullanıldığında râvinin ta'dîline delalet etmektedir. İbn Maîn'in, İbrahim b. Ebî Hayye'yi hem sika hem de şeyh olarak nitelediği İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmektedir.[1269] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl lafızlarını taksim ederken şeyh lafzının ta'dîl lafızları arasında yer aldığını ve ta'dîl mertebeleri içerisinde üçüncü sırada geldiğini bildirmektedir.[1270] İbn Ebî Hâtim'in bu taksiminden anlaşıldığı gibi kendisinin, şeyh lafzını râvilerin ta'dîli için kullandığı görülmektedir.

[1263] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, III, 31.
[1264] Tehânevî, **Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn**, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrut 1996, I, 1049.
[1265] Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, **Mu'cemu'l-Luğa el-Arabiyye el-Muâsira**, Âlemu'l-Kutub, Kâhire 2008, II, 1254.
[1266] Yücel, "Şeyh", **DİA,** İstanbul 2010, XXXIX, 50.
[1267] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 43-45.
[1268] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 136.
[1269] İbn Ebî Hâtim**, el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 324.
[1270] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.

Şeyh lafzını ta'dîl lafızlarından kabul eden başka bir âlim İbn Abdilberr (ö. 463/1071)'dır. Ayrıca İbn Abdilberr, şeyh lafzının imam lafzından sonra geldiğini iddia etmektedir.[1271]

b) Tevakkuf Anlamı: Şeyh lafzının, tek başına kullanıldığında ne râvinin ta'dîline ne de cerhine delalet ettiği nakledilmektedir.[1272] İbn Ebî Hâtim, Abbâs b. el-Fadl el-Adenî'nin tercemesini verirken babası Ebû Hâtim'in kendisine sadece şeyh dediğini nakletmektedir.[1273] Zehebî, Ebû Hâtim'in Abbâs b. el-Fadl için kullandığı şeyh lafzının ne tevsîk ne de tecrîh ifadesi olduğunu söylemektedir. Abbâs b. el-Fadl'ın hüccet olmadığı, yapılan araştırmadan sonra ortaya çıkmaktadır.[1274] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre babası, Hâzim b. Hüseyn'i de şeyh olarak nitelemiştir. Buna rağmen İbn Ebî Hâtim babasına; "*Durumu nasıldır?*" diye soru sormuş; bunun üzerine Ebû Hâtim "*O şeyhtir, hadisi yazılır ancak delil olamaz"* şeklinde cevap vermiştir.[1275]

Şeyh ifadesinin tek başına râvinin rivayetinin durumunu tam olarak ortaya koymadığını ifade eden bir diğer delil de İbn Ebî Hâtim'den gelen şu rivayettir*: "el-Avvâm b. Hamza'nın durumu Ebû Zur'a'ya soruldu. Ebû Zur'a da; "O şeyhtir" dedi. Ebû Zur'a'nın bu cevabından sonra bu sefer hadisinin müstakim olup olmadığı soruldu. Bunun üzerine Ebû Zur'a; "Onun hakkında sadece hayrı biliyorum" diyerek cevap verdi"*.[1276] Bu iki nakilden de anlaşıldığı gibi şeyh lafzı, tek başına kullanıldığında râvinin durumunu tam olarak ifade etmemektedir.

c) Cerh Anlamı: Bazı âlimlere göre şeyh lafzı râvinin cerhine delalet etmektedir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Hammâd b. Zeyd, Celd b. Eyyûb'tan söz ederken şöyle söylemektedir: *"O, hayız ve nifası birbirinden ayıramayan bir şeyhtir.*" Aynı şekilde Ebû Hâtim de onun için; *"Celd b. Eyyûb, hadisi yazılır ancak*

[1271] İbn Abdilberr, **et-Temhîd**, Vizâretu Ulumi'l-Evkâf, Meğrib 1387, VII, 261.
[1272] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 112.
[1273] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 276.
[1274] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, II, 385.
[1275] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 377.
[1276] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VII, 32.

kendisiyle delil getirilemez ve zayıf bir şeyhtir" demektedir.[1277] Yine Ebû Hâtim'in, Şubeyb b. Bişr el-Becelî'yi leyyinu'l-hadis olarak niteledikten sonra şöyle dediği nakledilmektedir: *"Onun rivayeti şeyhlerin hadisleri gibidir."*[1278] Yine İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre babası, İsmail b. Saîd b. Ubeydullah'a yetiştiğini ancak ondan hadis yazmadığını söylemiştir. Ayrıca durumu kendisine sorulduğunda onu şeyh olarak nitelediğini aktarmaktadır.[1279]

d) Cerh-Ta'dîl Dışında Kullanımı: Şeyh lafzı bazen ne râvinin cerhi ne de ta'dîli için kullanılmaktadır. Bu durumda daha çok"falanın/falan yerin şeyhidir" şeklinde gelmekte ve râvinin kimliğinin tanıtılmasında katkıda bulunmaktadır. Mesela İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Ebû İmrân adlı râvi;*"o, İbn Mubârek'in öğrencilerdendir"* denilerek tanıtılmaktadır.[1280] Aynı şekilde Zubeyir b. Mûsâ isimli râvi için شيخ مكي (Mekkeli bir şeyhtir),[1281] İbn Hudayr,[1282] İbrahim b. A'yun için شيخ بصري (Basralı bir şeyhtir)[1283] ve İbrahim b. Usayd için شيخ مديني (Medîneli bir şeyhtir)[1284] şeklinde tanıtılmıştır.

Bazen de şeyh tabiri, râvinin az rivayette bulunduğu,[1285] fakih ve münekkit olmadığı anlamında kullanılmaktadır.[1286] İbn Ebî Hâtim, Ubeydullah b. Ali b. Râfi'in rivayetinin delil olup olmaması konusunu babasına sormakta, babası da; *"delil olmaz, o az hadis rivayet etmiştir ve o şeyhtir"* diyerek cevap vermektedir.[1287] Başka bir nakilde İbn Ebî Hâtim'in, Tâlib b. Huceyr'in durumunu babasına ve Ebû Zur'a'ya sorduğu nakledilmektedir. Her iki âlim de onu şeyh lafzı ile nitelemektedir. İbn Kattân ise Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın buradaki şeyh tabirini; Tâlib b. Huceyr'in ilim ehlinden olmadığı ve çok az hadis rivayet ettiği anlamında olduğunu

---

[1277] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 481.
[1278] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 326.
[1279] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 115.
[1280] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 40.
[1281] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 326.
[1282] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 327.
[1283] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 87.
[1284] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 88.
[1285] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 115.
[1286] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 139.
[1287] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 391.

söylemektedir.[1288] Yine İbn Ebî Hâtim'den gelen bir rivayete göre Yahyâ b. Saîd, Ziyâd Ebû Ömer'i iki veya üç hadis rivayet ettiğini ifade ettikten sonra şeyh lafzı ile nitelemiştir.[1289] İbn Hacer'in de şeyh lafzını az hadis rivayet etmek şeklinde tarif ettiği görülmektedir.[1290]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde, şeyh lafzı ile ilgili dikkat çekilen bir başka kullanım, bu ifadenin meçhûl râviler anlamında kullanılmasıdır. Mesela İbn Ebî Hâtim bir rivayetinde şöyle demektedir: "*Bana Bekr b. Halef anlattı, o da, Basra'lı bir şeyhten rivayet etti.*"[1291] Başka bir yerde de "Nîsâbur'da bir şeyh"[1292] diyerek bu gerçeği ortaya koymaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in, şeyh ifadesine ta'dîl lafızlarının içerisinde üçüncü mertebedeki lafızların arasında yer verdiği daha önce belirtilmişti. İbnu's-Salâh da İbn Ebî Hâtim'in şeyh lafzı ile ilgili böyle bir ifadesi olduğunu aktarmış ve herhangi bir yorum ve ta'likte bulunmamıştır.[1293] Şeyh ifadesiyle ilgili farklı yaklaşımlar da söz konusu olmuştur. Zehebî de üçüncü mertebedeki lafızlar arasında saymıştır.[1294] Irâki ise şeyh lafzının dört,[1295] Suyûti beş,[1296] Sehâvî ise altıncı sırada yer aldığını iddia etmişlerdir.[1297]

Ebû Gudde ise şeyh lafzının râvinin "metîn" oluşuna değil, "leyyin" olduğuna işaret ettiğini söylemektedir.[1298]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde şeyh lafzının bazen ta'dîl bazen de cerh lafızları ile beraber geldiği görülmektedir. Birlikte kullanıldığı ta'dîl lafızları şunlardır:

1. Sika / ثقة[1299]

[1288] İbnu'l-Kattân, **Beyânu'l-Vehm ve'l-Îhâm**, III, 539.
[1289] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 492.
[1290] İbn Hacer, **Takrîb**, s. 81.
[1291] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 143.
[1292] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 266.
[1293] İbnu's-Salâh, **Mukaddime**, s. 123
[1294] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 4.
[1295] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 28.
[1296] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 345.
[1297] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 364.
[1298] Leknevî, **er-Raf'u ve't-Tekmîl**, s. 150.

2. Sâlih / صالح[1300]

3. Sadûk /[1301] صدوق

4. Mukâribu'l-hadîs / مقارب الحديث[1302]

5. Celîl, / ،جليل[1303]

6. Kadîm / قديم[1304]

7. Ma'rû / معروف[1305]

8. Yurva anh / يروى عنه[1306]

Cerh lafızları:

1. Zâhibu'l-hadîs / ذاهب الحديث[1307]

2. Zayıf / ضعيف[1308]

3. Kezzâb / كذاب[1309]

4. Lâ yuhteccu bî hadîsih / لا يحتج بحديثه[1310]

5. Hadîsuhu leyde bi'l-kâim / حديثه ليس بالقائم[1311]

6. Leyse bi'l-mutkin / ليس بالمتقن[1312]

[1299] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 45-49-68; III, 23; V, 427.
[1300] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 49-175; VI, 48-95.
[1301] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 58-66; VII, 9; IX, 262.
[1302] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 425.
[1303] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 25.
[1304] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 175-336; III, 393, VII, 353.
[1305] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 173; VIII, 55; IX, 255.
[1306] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 315- III, 98; IV, 74.
[1307] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 138; VIII, 111.
[1308] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 38-42-274; III, 138.
[1309] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 267; VIII, 427.
[1310] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 470; III, 295-311; VI, 481; VIII, 80.
[1311] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 408.
[1312] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 187.

7. Leyyin / لين[1313]

8. Leyse bi meşhûr / ليس بمشهور[1314]

9. Leyse bi'l-kavvi / ليس بالقوي[1315]

10. Meçhûl / مجهول[1316]

11. Munkeru'l-hadîs / منكر الحديث[1317]

12. Muzdaribu'l-hadîs / مضطرب الحديث[1318]

13. Fîhi nazar / نظرفيه[1319]

Hadis literatüründe Şeyhu'l-İslâm / شيخ الإسلام tabiri lakab olarak kullanılmaktadır. Bu lakab muhaddislerin en üst vasfı olarak kabul edilmektedir. İbn Huzeyme ve İbn Hacer bu lakabı alan âlimlerdendir.

Şeyh lafzı ile nitelenen râvi, zabt sıfatını tam olarak karşılayamadığı için hadisi delil olmaya uygun değildir. Bilakis yazılır ve araştırılması gerekir.[1320] Ayrıca yukarıdaki açıklamalar bağlamında herhangi bir râvi için şeyh lafzı kullanıldığında, sadece bu tabirden yola çıkarak kesin bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir.[1321] Dolayısıyla bu lafızla yetinilmeyip başka âlimlerin değerlendirmelerine bakılması gerekmektedir.[1322]

[1313] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 267-408; VI, 293
[1314] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 163; IV, 424; VII, 300.
[1315] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 142-206-305; III, 350.
[1316] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 3; IV, 113; VII, 266.
[1317] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 38-79; III, 56-68.
[1318] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 234; V, 319.
[1319] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 546.
[1320] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**,s. 400.
[1321] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,**s. 124.
[1322] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 143.

2.2.1.6. Sâlihu'l-Hadîs *(صالح الحديث)*

Cerh ve ta'dîle dair eserlerde kullanılan ifadelerden birisi de صالح الحديث tabiridir. Lügat anlamı itibariyle fesadın zıddıdır.[1323] Terim olarak râvinin tevsiki[1324] veya telyîni[1325] için kullanılan bir ifadedir.[1326] *Sâlihu'l-hadîs* ifadesinin İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bu lafzın, bu âlimler tarafından hangi anlamda kullanıldığı hususunda az da olsa farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in ifadelerine bakıldığında kendisi bu ifadeyi daha çok râvinin tevsîki için kullanmaktadır. Zira kendisi bazı râvileri hem *sika* hem de *sâlihu'l-hadîs* olarak nitelemektedir. Onun, İmrân b. Muslim için hem *sika* hem de *sâlihu'l-hadîs* dediği İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmektedir.[1327] Ayrıca İbn Hibbân'ın da İmrân b. Muslim'i sika râviler içerisinde değerlendirdiği görülmektedir.[1328] Aynı şekilde Zehebî de onunla ilgili herhangi olumsuz bir düşüncenin olmadığını söylemektedir.[1329] Yahyâ b. Maîn'in, *sâlihu'l-hadîs* ifadesini sika anlamında kullandığını gösteren bir başka delil, İbn Ebî Hâtim'den gelen şu rivayettir: *"İbn Maîn, Vâkid b. Muhammed b. Zeyd'e sika, başka bir sefer de sâlih dedi.*"[1330] Ancak İbn Maîn'in, birtakım râvilerle ilgili yaptığı bazı değerlendirmelerinin, *sâlihu'l-hadîs* lafzını râvinin telyîni için kullandığı intibaını vermektedir. Muhammed b. Abdullah'a *sâlihu'l-hadîs* dedikten sonra, râvinin cerhine delalet eden ليس بذاك القوي ifadesini de kullandığı görülmektedir.[1331] Bununla birlikte İbn Maîn'in râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmelere bakıldığında onun, *sâlihu'l-hadîs* ifadesini daha çok râvinin tevsîki için kullandığını söylemek mümkün görünmektedir.

[1323] İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, III, 303.
[1324] Tevsîk: Bir kimsenin/bir râvinin adalet ve zabt niteliklerini taşıdığını, güvenilir (sika) birisi olduğunu söylemek ve buna hükmetmek demektir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 319.
[1325] Telyîn: Bir kimsenin zayı olduğunu söylemek, zayıf olduğuna hükmetmek. Bkz. Aydınlı, **Hadis IstılahlarıSözlüğü**, s. 316.
[1326] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 365; Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 126.
[1327] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 398.
[1328] İbn Hibbân, **es-Sikât**, VII, 238.
[1329] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 243.
[1330] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 43.
[1331] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 407.

Sâlihu'l-hadîs ifadesinin Ahmed b. Hanbel tarafından kullanıldığına daha önce temas edilmişti. Ancak Ahmed b. Hanbel'in, bu lafzı derece bakımından sikadan sonra değerlendirdiği ve râvinin tevsîki için kullandığı görülmektedir.[1332]

Ebû Hâtim'in, *sâlihu'l-hadîs* ifadesinin kullanımına bakıldığında onun da bu lafzı râvinin tevsîki ve telyîni için kullandığını söylemek mümkündür. İbn Ebî Hâtim'in nakline göre babası, Cebele b. Suheym'i hem *sika* hem de *sâlihu'l-hadîs* olarak nitelemiştir.[1333]

Tespit ettiğimiz kadarıyla *sâlihu'l-hadîs* lafzı Buhârî tarafından kullanılmamıştır. Bu lafız, İbn Ebî Hâtim tarafından kullanılmış ve râvilerin mertebelerine dair lafızlar arasında yer almıştır. Kendisi, *"Herhangi bir râviye* صالح الحديث *denirse onun rivayeti i'tibâr için yazılır"* diyerek bu gerçeği ortaya koymuştur.[1334]

Sâlihu'l-hadîs lafzının, râvinin tevsîk ve telyîninde görülen farklı yaklaşımlar, bu lafızla nitelenen râvinin rivayetinin hücciyeti ile ilgili konuda da görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in, İsmail b. Zekeriyyâ'yı *sâlihu'l-hadîs* olarak nitelediği nakledilmektedir. Ancak hadisinin hücciyeti ile ilgili kendisine sorulan soruya; *"Hücciyet başka bir şeydir"* şeklinde cevap verdiği rivayet edilmektedir.[1335] Bu da, İbn Maîn'in *sâlihu'l-hadîs* demesinin râvinin hadisini delil olarak kabul ettiği şeklinde yorumlanamayacağını göstermektedir.

Sâlihu'l-hadîs lafzı ile nitelenen râvilerin rivayetinin delil olamayacağı konusu, Ebû Hâtim'in ifadelerinde daha net görünmektedir. İbn Ebî Hâtim'in, Ömer b. Ru'be et-Tağlebî'nin tercemesinde şöyle dediği nakledilmektedir: *"Babam, Ömer b. Ru'be et-Tağlebî'ye sâlihu'l-hadîs dedi. Bunun üzerine ben de rivayetinin delil olup olmadığını sordum. O da 'Hayır, ancak o sâlihu'l-hadîstir' dedi."*[1336] Aynı

[1332] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 403.
[1333] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 441.
[1334] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 324.
[1335] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 405.
[1336] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 134.

şekilde Ebû Hâtim'in, Abdulvahid b. en-Nasrî için *sâlihu'l-hadîs* dediği halde, rivayetinin hüccet olamayacağını ifade ettiği rivayet edilmektedir.[1337]

Sâlihu'l-Hadîs lafzını çok kullanan âlimlerden birisi Ahmed b. Hanbel'dir. Abdulmecid el-Ğavrî'ye göre Ahmed b. Hanbel bu tabirin sikadan sonra geldiğini kabul ettiğini ve bu lafızla nitelenen râvinin rivayetinin delil olabileceğini söylemektedir.[1338] Ancak Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl* adlı eserine bakıldığında *sâlihu'l-hadîs*lafzını çok kullandığı fakat böyle bir rivayetin delil olabileceğini açıkça söyleyen herhangi bir ifadenin bulunmadığı görülmektedir.[1339] Bununla beraber Ahmed b. Hanbel'in *sâlihu'l-hadîs* lafzında daha çok sika[1340] ve râvinin ta'dîlinin ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

İbn Ebî Hâtim'in de bu lafzı ta'dîl lafızları arasında değerlendirdiği görülmektedir. Ancak kendisi, bu vasfı alan râvinin rivayetinin delil olamayacağını; sadece i'tibâr için değerlendirilebilir olduğunu iddia etmektedir.[1341]

صالح الحديث lafzı iki kelimeden oluşmaktadır. Ancak bazen sadece صالح lafzı da kullanılmaktadır. Bu durumda râvinin dini konuda salahiyet sahibi olduğunu ve râvinin hadis eda ve tahammül yeterliliğine sahip olduğunu ifade etmekte ve rivayetleri şevâhid ve mutâbaât için kullanılabilmektedir.[1342] Ancak Ahmed b. Hanbel[1343] ve Ebû Hâtim'in ifadelerine bakıldığında, onların her iki lafzı eş anlamlı olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.[1344] *Sâlih* lafzını kullanan âlimlerden biri olan Ebû Zur'a'nın, bu lafzı yalın bir şekilde kullandığında genellikle telyîn anlamında kullandığı söylenebilir.[1345] Nitekim Ebû Zur'a'nın, Ebû Humâm el-Ehvâzî Muhammed b. Zebrekân için salih ve vasat lafızlarını kullandığı

[1337] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 28.
[1338] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 403. Gavrî ayrıca eserinde, Ahmed b. Hanbel'in, İbn İshâk'a hem sâlihu'l-hadîs dediğini hem de rivayetiyle delil getirdiğine dair bir rivayete de yer verdiği görülmektedir.
[1339] Birkaç örnek için bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-İlelu ve Ma'rifetu'r-Ricâl**, I, 305-396; II, 6-290-563.
[1340] Ahmed b. Hanbel, **el-İlelu ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** I, 443.
[1341] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[1342] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 119; Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 403.
[1343] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 207.
[1344] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 546.
[1345] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 133.

nakledilmektedir.[1346] Aynı şekilde kendisine Matar el-Varrâk ve Ebû Uveys'in durumu sorulduğunda onları *sâlih* ve *leyyin* olarak tanıttığı görülmektedir.[1347] Bu nakiller Ebû Zur'a'nın bu lafzı telyîn anlamında kullandığı iddiasını güçlendirmektedir.

Sâlihu'l-hadîs lafzının bazen ta'dîlin diğer lafızlarıyla beraber geldiği de görülmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in eserinde *sâlihu'l-hadîs*lafzı ta'dîlin şu lafızlarıyla beraber kullanılmaktadır:

1. Sika / ثقة[1348]

2. Sadûk / صدوق[1349]

3. Lâ be'se bih / لا بأس به[1350]

4. Şeyh / شيخ[1351]

Ayrıca *sâlihu'l-hadîs*lafzının râvinin cerhine delalet eden ليس بذاك القوي ve ليس بالمتين ifadeleriyle beraber geldiği de nakledilmektedir.[1352]

Sâlihu'l-hadîs veya *sâlih* lafızlarının birçok âlim tarafından kullanıldığına temas etmiştik. Ancak bu, günlük hayatta salih olan bir kişinin hadis naklinde de sika olacağı anlamına gelmemektedir. Zira rivayette sika olmanın, râvinin itkân ve zabtına bağlı olduğu bilinen bir gerçektir.[1353] Dolayısıyla bu, her sâlih olan kişi hadiste sika olacak anlamına gelmemektedir.[1354] Ayrıca bazı kimselerin salih olarak kabul edildiği halde gaflet ve zabtın eksikliğiyle suçlandığı bilinmektedir. Onun için bazı âlimlerin, özellikle yaşayışında salih görünüp hadis rivayetine ehil olmayandan rivayet etmekten sakındırdıkları nakledilmektedir. Zira bu tür kişilerin, sika

---

[1346] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 346.
[1347] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 330.
[1348] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 54-90; III, 398; IV, 86.
[1349] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 103-133-182; VI, 66.
[1350] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 103-358; III, 165-202.
[1351] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 49-155; III, 132; IV, 186.
[1352] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 163; VIII, 54.
[1353] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 136.
[1354] İbn Kattân, **Beyânu'l-Vehm**, IV, 672.

göründüğü için insanların onlara güvenmesi ve naklettiği haberlere itimat etme olasılığı çok yüksektir.[1355] İbn Saîd el-Kattân bu bağlamda şöyle demektedir: *"Hadis ehli olmayan salih kişilerinin, en çok yanıldığı konu hadis rivayetidir."* İmam Müslim'in de; *"Onlar, yalanı kastetmediği halde dillerine çok yalan dolaşır"* diyerek İbn Saîdel-Kattân'ın sözünü açıklamaya çalıştığı nakledilmektedir.[1356]

Hadis Usûlü kaynaklarında râviler için kullanılan bazı lafızlar, râvilerin ta'dîlinde kullanıldığı gibi lakap olarak da kullanılmıştır. İbn Ebî Hâtim'in eseri incelendiğinde kendisi de bunları kullanmıştır. Bu bağlamda aşağıda verilen lafızlar hem lakap hem de ta'dîl lafızları olarak kullanılmıştır.

2.2.1.7. Emîru'l-Mu'minîn fî'l-Hadîs *(أمير المؤمنين في الحديث)*

Hadis âlimleri için kullanılan ve en üst mertebede yer alan lakap/lafız *Emîru'l-Mu'minîn fi'l-Hadîs* tabiridir. İbn Manzûr'a göre Emîr kelimesi; emrini uygulatan melik, lider ve ilim ehli anlamına gelmektedir.[1357]

Hadis terimi olarak *Emîru'l-Mu'minîn fi'l-Hadîs* ifadesi, hadis âlimlerine verilen en üst mertebe kabul edilmektedir. Ayrıca bu lakabı alan âlimin, kendi döneminde ilimde zirvede yer aldığını bildirmektedir.[1358] İslam tarihinde birçok kişiye bu unvanın verildiği bilinmektedir.[1359] Öyle ki bu isimle eserler bile telif edildiği görülmektedir.[1360]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bu ifadenin; *Emîru'l-Mu'minîn fi'l-Hadîs* ve *Emîru'l-Muhaddisîn* şeklinde iki farklı kullanımının olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in eserinde bu iki ifadenin şu âlimler için kullanıldığı görülmektedir:

[1355] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 137.
[1356] Muslim, **Sahîh**, mukaddime, 6, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., I, 17.
[1357] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, IV, 26.
[1358] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 181.
[1359] Ğavri bu lakabı alan yirmi altı âlimden sözetmektedir. Ayırca bu ünvanı alan âlimlerin bunlardan ibaret olmadığını söylemetedir. Geniş için bkz. Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhive't-Ta'dîl**, s. 181-188.
[1360] Ebû Ğudde *Umerâu'l-Mu'minîn fi'l-Hadîs*, Muhammed Habîbullah eş-Şinkîtî de *Hediyyetu'l-Muğîs fiUmerâi'l-Mu'minîn fi'l-Hadîs* adlı eserler kaleme almışlardır.

a) Sufyân es-Sevrî: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Yahyâ b. Yemân, Sufyân es-Sevrî ile ilgili şöyle demiştir: *"Sufyân'ın benzerini görmedik. O, hadiste emîru'l-mu'minîn'dir."*[1361] Aynı şekilde Şu'be de Sufyân es-Sevrî'yi bu lakapla nitelemiştir.[1362]

b) Abdullah b. Zekvân Ebû'z-Zinâd: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ahmed b. Hanbel, Ebû'z-Zinâd'ı *emîru'l-mu'minîn fi'l-hadîs* ifadesiyle nitelemektedir.[1363]

c) Hişâm b. Ebî Abdillah ed-Dustuvâî: Ebû Dâvud'un, Hişâm'ı, *emîru'l-mu'minîn fi'l-hadîs*lafzıyla nitelediği İbn Ebî Hâtim tarafından rivayet edilmiştir.[1364]

d) Muhammed b. İshâk b. Yesâr: Yûnus b. Bekîr'in naklettiğine göre Şu'be b. el-Haccâc, Muhammed b. İshâk b. Yesâr için emîru'l-muhaddisîn lakabını kullanmıştır. Bunun sebebi sorulduğunda Şu'be; *"Hıfzından dolayı"* şeklinde cevap vermiştir.[1365]

e) Ebû'l-Velîd et-Tayâlesî: İbn Ebî Hâtim'in rivayet ettiğine göre Ahmed b. Sinân el-Vâsitî, et-Tayâlesî'yi *emîru'l-muhaddisîn* olarak nitelemiştir.[1366]

Yukarıda değinildiği gibi emîru'l-mu'minîn fi'l-hadîs lakabı, bir kişiye verilebilecek en büyük sıfattır. Onun için bazı âlimlere göre bir râviye bu lakabın verilebilmesi için; itkân ve zabta sahip olması, çok önemli bir esere imza atması ve ilel ve ricâl ilminde tebarüz etmesi gerekmektedir.[1367]

2.2.1.8. İmâm *(إمام)*

Râvilerin tercemesini ele alan eserlerde rastlanan lakap ve lafızlardan birisi de İmâm'dır. Bu kelimenin lügat anlamı; "Kendisine tabi olunan kişi"dir. Râğib el-

---

[1361] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 89.
[1362] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 126.
[1363] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 58.
[1364] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 76.
[1365] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 261.
[1366] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 83.
[1367] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî**, s. 298.

Esfehânî (ö. 502/1109) imâm kelimesini şöyle açıklamaktadır: *"İnsanarın kendisine tabi olduğu, söz, fiil veya kitaptır."*[1368] İbn Manzûr da imâm kelimesini; "*İster doğru isterse yanlış yolda olsun insanların tabi olduğu kişidir"* şeklinde izah etmektedir.[1369]

Bir hadis terimi olarak imâm, "Hadis ilminde kâmil olan ve kendisine tabi olunan kişidir" anlamına gelmektedir.[1370]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde bu lafzı hadis ilminde temayüz eden şahıslar için kullanıldığı görülmektedir. Naklettiğine göre Abdurrahman b. Mehdî şöyle demektedir: *"Hadiste imâm olan dört kişidir: Kûfe'de Sufyân es-Sevrî, Hicâz'da Mâlik, Şam'da el-Evzâî ve Basra'da Hammâd b. Zeyd."*[1371] Yine İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Kuteybe b. Saîd, Ahmed b. Hanbel için; *"O, dünyanın imâmıdır"* demiştir.[1372] Aynı şekilde Yûnus b. Abdu'l-A'lâ, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim'i Horâsân'ın imamları olarak nitelemiştir.[1373]

İmam lafzı ile ilgili dikkat çeken bir başka husus, "hem sünnet hem de hadiste imam", "sadece sünnet veya hadiste imam" şeklindeki kullanımlardır.

Sünnet ve hadisin aynı veya farklı olduğunu savunmak, geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılmaktadır. Öyle ki, bu konunun birçok düşüncenin temelini oluşturduğu bilinmektedir. İmam Mâlik'in Medîne ehlinin ameli ve İmam Şâfiî'nin hadis ve sünnet tanımının temelinde bu düşüncenin etkisinin çok olduğu görünmektedir. Bu bağlamda İmam Şâfiî'nin, hadis ve sünneti bir kabul edip bunun üzerine bir sistem oluşturması; sünnet ve hadisin ayrımına vurgu yapanlar tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir ve eleştirilmektedir.[1374]

[1368] Râğib el-Esfehânî, **el-Müredât**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005, s. 33.
[1369] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XII, 22.
[1370] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 180.
[1371] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 127.
[1372] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 274.
[1373] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 274.
[1374] Bkz. Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek**, s. 107-124. Ayrıca bkz. Yavuz Köktaş, **Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar**, İz Yay., İstanbul 2011.

Âlimlerin, sünnet ve hadis kavramı ile ilgili farklı yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda, konuyla ilgili İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımına temas edilmesi, ilk dönem âlimlerinin yaklaşımı bağlamında önemlidir. Zira İbn Ebî Hâtim'in eserinin, ilk dönem kaynakları arasında yer alması ve genellikle hadis ehlinin görüşlerinin benimsenmesi, meselenin izahı için daha da önem arz etmektedir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserine bakıldığında imam kelimesinin izafe edildiği kelimeye göre; bazen hadiste imâm, sünnette imâm, hadis ve sünnette imam gibi yukarıdaki tartışmaya işaret eden ifadeleri bulmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in eserinde imam lafzının şu üç şekilde geldiği görülmektedir:

a) Sünnette İmam: İslam kültüründe sünnetin yeri ve konumu, üzerinde çokça durulan önemli konuların başında gelmektedir. Zira sünnet Kur'an'dan sonra ikinci kaynak kabul edilmektedir. Ancak sünnetin ne olduğu veya sünnet ile hadis arasında bir ayırımın olup olmadığı konusunda tam ittifaktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak sünnet kavramının, hadis kavramından daha geniş ve hadislerden çıkan ilkeler olduğu fikri daha ağır basmaktadır. Bu fikri savunanlara göre sünnet sadece Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerinden çıkan ilkelerle sınırlı kalmamaktadır. Bundan dolayı Medîne ehlinin ameli bunun örneğidir, denmektedir.[1375]

İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında bu tartışmanın daha ilk dönemlerde bile mevcut olduğu görülmektedir. Abdurrahman b. Mehdî'nin, "*Sünneti ve sünnetin içerisine giren hadisleri, Hammâd b. Zeyd'den daha iyi bilen hiç kimse yoktur"* sözü,[1376] hem bu iki kavramın aynı olmadığını hem de sünnet kavramının, hadisten daha kapsayıcı olduğunu göstermektedir. Yine Abdurrahman b. Mehdî'nin, *"Şam'da, sünneti, el-Evzâî'den daha iyi bilen yoktur*"[1377] sözü, sünnetin ehemmiyetine bir işarettir. Abdurrahman b. Mehdî'nin bu sözünden hareketle sünnet ve hadisin ayrı şeyler olduğu ve sünnetin hadisten daha kapsayıcı kabul edildiği

[1375] Bkz. Leknevî, **Zaferu'l-Emânî**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1429, s. 214-218; Köktaş, **Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar**, s. 20-62.
[1376] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 166.
[1377] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 171.

anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, Abdurrahman b. Mehdî'nin bu sözünü naklederken lehinde veya aleyhinde herhangi bir açıklamada bulunmadığı görülmektedir. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in eserinde bu görüşün sadece Abdurrahman b. Mehdî tarafından dile getirildiği görülmektedir.

b) Hadiste İmam: Bu ayırımı yapanlara göre buradaki hadisten sadece Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sözleri kastedilmektedir. Yine bu taksimi yapanlara göre hadiste imam demek; bir âlimin Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sözlerinden istinbat yapmadan sadece hadislerin tahammül ve edasına önem vermesi anlamındadır. Öyle ki hadislerden hüküm çıkarma ve çıkaramama şeklinde kategorize etmek sahâbeye kadar gidebilmektedir. Onun için kaynaklarda fakîh olan ve olmayan sahâbi ayırımı görmek mümkündür. Ayrıca râvinin rivayetinin kabul edilmesinde de bu farkın önemli bir gösterge olduğu görülmektedir. Hanefi ekolünde fakîh olan râvinin rivayeti ve umûmu'l-belva kriterlerine uygun olan rivayetleri kabul edilir görüşü bilinen bir gerçektir.[1378]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde sadece hadiste imam olma görüşü Abdurrahman b. Mehdî'ye nispet edilmektedir. Kendisinden şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "*Sufyân, sünnet ve hadiste imamdır. Şu'be b. el-Haccâc ise hadiste imam, ancak sünnette imam değildir.*"[1379]

c) Sünnette ve Hadiste İmam: İslam kültüründe bir âlime verilebilecek en büyük unvan sünnette ve hadiste imam olma unvanıdır. Zira burada hem hadislere vakıf olmak hem de onlardan istinbatta bulunmak söz konusudur. Bu derecenin zorluğundan olsa gerektir ki; İslam tarihinde bu unvanla anılan âlimlerin sayısı çok azdır.

İbn Ebî Hâtim'in eserinde yine bu görüşün sahibinin Abdurrahman b. Mehdî olduğu görülmektedir. Zira konuyla ilgili kendisinden şöyle bir rivayet

---

[1378] Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs el-Hanefî, **el-Fusûl fî'l-Usûl**, Vizâretu'l-Evkafi'l-Kuveytiyye, Kuveyt 1994, III, 113.

[1379] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 311. Ayrıca Bkz. Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi**, OTTO, Ankara 2013, s. 236-238.

nakledilmektedir: "*İnsanların özellikleri farklıdır. Bazıları hem sünnette hem de hadiste imamdır. Bazıları sadece sünnette, bazıları da sadece hadiste imamdır. Hem sünnette hem de hadiste imam olan Sufyân es-Sevrî'dir.*"[1380]

İmam tabiri ile ilgili bazı şartların da ile sürüldüğü görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in rivayetine göre el-Evzâî ve Sufyân es-Sevrî Mâlik'in huzuruna girer; onlar çıktıktan sonra Mâlik şöyle der: *"Bu iki kişiden birinin, arkadaşına göre ilmi daha çoktur ancak imamlığa uygun değildir. Diğeri ise imamlığa uygundur."* İbn Ebî Hâtim'in naklettiğine göre Mâlik, ilmi daha çok olan kişiyle Sufyân es-Sevrî'yi; imamlığa uygun olan ile de el-Evzâî'yi kastetmiştir.[1381] Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere imam vasfı, sadece ilimle sınırlı değildir. Yine imam olan kişide bulunması gereken özellikler ile ilgili Abdurrahman b. Mehdî'den şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"Herkesten rivayette bulunan, duyduğu her şeyi rivayet eden ve şâz hadislere tabi olan kişi, hadiste imam olamaz.*"[1382] İmam Mâlik'in de; "*Duyduğu her şeyi rivayet eden ebediyen imam olamaz*"[1383] diyerek bu gerçeğe işaret ettiği görülmektedir.

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim'in eserinde sünnet ve hadisin ayırımının işaretlerine rastlanmaktadır. Bu ayırımı Mâlik ve Sufyân es-Sevrî gibi ilk dönem ulemanın yaşadığı döneme kadar götürmek mümkündür. Ayrıca o dönemin anlayışına göre hem hadisleri bilmek hem de hadislerden istinabatta bulunmak arzulanan bir durumdur. Dolayısıyla salt hadisleri rivayet etmenin elbette ki bir değeri ve kıymeti vardır. Ancak sadece hadisleri nakletmenin hadislerden hüküm çıkarmak aynı değerde olmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.1.9. Muhaddis *(محدث)*

Bu ifade/lakap, ta'dîl ve tevsîkin en üst mertebeleri içerisinde yer almaktadır.[1384] Muhaddis, lügat anlamı sözü nakleden ve o sözü dinleyicilere

---

[1380] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 126.
[1381] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 89.
[1382] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 309.
[1383] **Muslim,** mukaddime, I, 10.
[1384] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 629.

ulaştıran demektir.[1385] İbn Manzûr ise "çok konuşan" anlamına geldiğini belirtmektedir.[1386]

Muhaddis lafzı terim anlamı itibariyle, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadisleri ile meşgul olan ve muhaddis için söylenen özelliklere sahip olan kişidir.[1387] Suyûtî muhaddisi şöyle tanımlamaktadır: *"Muhaddis, sened, ilel ve râvilerin isimleri, âlî ve nâzil isnadları bilen ve birçok metni ezberleyendir. Ayrıca Kutub-i Sitte, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi, Beyhakî'nin süneni, Taberânî'nin Mu'cemi ve hadis cüzlerinden bin cüz'ü sema' ile tahammül etmesi gerekmektedir. Yukarıda söylenenler muhaddisin en az derecesidir."*[1388] Zehebî'nin şeyhi olan İbn Seyyidi'n-Nas (ö. 734/1334) da muhaddisin tanımında şöyle demektedir: *"Bizim asrımızda muhaddis; rivayet ve dirayet açısından hadisle meşgul olan, râvileri toplayan, birçok rivayet ve râviden haberdar olan, zabtı meşhur olan ve bu konularda temayüz eden kişidir."*[1389]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde muhaddis lafzının, daha çok hâfız anlamına geldiği ve râvinin hıfzına bir işaret ve vurgu söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi İbn Uyeyne'den şöyle bir rivayet nakletmektedir: *"Hicâz'ın muhadisleri İbn Şihâb, Yahyâ b. Saîd ve İbn Cureyc'dir. Bunlar hadisi tahammül ettikleri gibi eda etmişlerdir."*[1390] İbn Uyeyne'nin sözünden muhaddis kabul ettiği şahsiyetlerin hıfzına bir vurgunun söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hatîb Bağdâdî'nin, Yahyâ b. Saîd'i hem muhaddis olarak nitelemesi hem de hıfzına işaret etmesi[1391] nedeniyle muhaddis ve hâfız lafzını aynı kategoride düşündüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Muhaddis lafzını hadisin itkânı[1392]anlamında kullananlardan birisi de İbn Maîn'dir. Zira kendisinin Muaviye b. Selâm'ı Şam

---

[1385] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 630.
[1386] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, II, 131.
[1387] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 630.
[1388] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, s. 46.
[1389] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz** (mukkadime), I, 3.
[1390] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 127.
[1391] Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., XIV, 140.
[1392] İtkân: Râvinin hadis öğrenim ve öğretiminde, bu arada öğrendiği hadisi korumada çok titiz olması demektir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 142.

ehlinin muhaddisi kabul ettiği ve müttasıl ve munkatı' rivayetleri yazmayanın hadis sahibi olamayacağını söylediği nakledilmektedir.[1393]

Yukarıdaki açıklamalardan İbn Ebî Hâtim'in eserinde muhaddis lafzının daha çok hadis ilminde otorite kabul edilen bilginler için kullanıldığı ve onların hıfz ve zabtına bir işaret olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Hâtim, Ebû Dâvud et-Tayâlesî'yi muhaddis ve sadûk olarak niteledikten sonra çok hata yaptığını söylemektedir.[1394] Ebû Hâtim'in bu ifadesine karşın İbn Adî, Ebû Dâvud'u dönemin en hafızı olduğunu ve kırk bin hadisi ezberden rivayet etmesinden dolayı birkaç hatanın normal olduğunu belirtmektedir.[1395] Aynı şekilde Bağdâdî de onu hafız, sika ve sebt ehli olarak nitelemektedir.[1396]

Muhaddis lafzı, ta'dîlin en üst mertebesinde kabul edildiği; hatta Suyûtî'nin: "Hadislere vakıf olan, sened, ilel ve râvilerin isimleri gibi birçok özelliğe sahip olan"[1397] diye tanımlamasına rağmen cerh ve ta'dîl lafızları ile ilgili hadis münekkidlerinin ihtilafı, bu tabirle nitelenen râviler hakkında da olduğu görülmektedir. Âlimlerin bu ihtilafı Muaviye b. Sâlih el-Hadremî adlı râvinin biyografisinde net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Abdurrahman b. Mehdî veAhmed b. Hanbel onu sika olarak nitelemişlerdir. Aynı şekilde Ebû Zur'a da onu hem sika hem de muhaddis olarak tanıtmıştır. Ancak Yayâ b. Saîd'in, ondan hadis almadığı söylenmiştir. Ebû Hatim de onun hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılmaz demiştir. Yahyâ b. Maîn de onun için cerh lafzı olan ليس برضا ifadesini kullanmıştır.[1398] Yukarıda ismi geçen hadis münekkidlerinin, ulema tarafından kabul edilen şahsiyetler oldukları ve hepsi de ricâl tenkidinde otorite kabul edildikleri bilinmektedir. Buna rağmen onlarda birbirine zıd farklı yaklaşımlar olabilmektedir. Ayrıca onlardan gelen bu farklı değerlendirmelerin, cerh ve ta'dîl ilminin zorluğu ve öznelliğini ortaya koyduğunu düşünmekteyiz. Bundan dolayı bir râviyi

---

[1393] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 440.
[1394] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 110.
[1395] İbn Adîy, **el-Kâmil**, III, 281.
[1396] Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, IX, 25.
[1397] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, s. 46.
[1398] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 437.

değerlendirirken genel bir araştırma yapılmasının zorunlu ve gerekli bir işlem olduğunu kanaatindeyiz. Aksi takdirde kendi alanında yetkin ve güvenilir de olsa sadece bir âlimin yorumundan hareketle sağlıklı bir sonuca varılmasının çok zor olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.1.10. Hâfız *(حافظ)*

Râviler için kullanılan lakaplardan birisi de hâfız ifadesidir. İbn Manzûr'a göre hıfz, nisyanın zıddı olup hâfız ise işittiğini unutmayan ve önem verdiği şeyi çok az unutan kişi anlamındadır.[1399]

Hâfız kelimesi terim olarak ise Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerine ve onların faklı varyantlarına vakıf olan, rivayetlerin senedlerini birbirinden ayırt edebilen, sahihliğine icma edilen ve haklarında ihtilaf bulunan hadisleri ezberleyen demektir.[1400] Bazı âlimlere göre Hafız olmanın en asgari ölçüsü; haklarında bilgi sahibi olunan râvilerin sayısının bilinmeyen râvilerden daha çok olmasıdır.[1401]

İbn Ebî Hâtim'in eseri incelendiğinde hıfz ve hâfız lafızlarını kullandığı görülmektedir. Ancak bazı muteahhirûn âlimlerin yaptığı gibi[1402] onun hâfız lafzı hakkında herhangi bir şart veya rivayet sayısından söz ettiği görülmemektedir. İbn Ebî Hâtim'in eserinde Abdurrahman b. Mehdî'nin, hıfzı, itkân olarak tanımladığı nakledilmektedir.[1403] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, bazı râvilerin tercemelerini verirken ezberlediği hadis sayısını verdiği görülmektedir. Abdullah b. İmrân el-Esbehânî'nin, otuz bin hadis ezberlediğini rivayet etmektedir.[1404] Ancak İbn Ebî Hâtim'in, otuz bin rakamını hâfız lafzının şartı bağlamında söylemediği bilinmelidir.

Hâfız tabirinin tanımı bağlamında bazı âlimler tarafından yirmi bin hadis ezberleme şartı gibi bir takım rakamlar ifade edildiği görülmektedir.[1405] Bazen de

---

[1399] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, VII, 440.
[1400] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 270.
[1401] Gavrî, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârati'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 271.
[1402] Bkz. İbn Hacer, **en-Nuket alâ Kitâbi İbnu's-Salâh**, I, 268.
[1403] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,I, 323.
[1404] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,IV, 110.
[1405] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 317.

hâfız lafzının örneğinde Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi âlimler verilmektedir. Bu örnekler verilirken de bu âlimlerin ezberlediği hadis sayısının yüz binleri aştığı nakledilmektedir.[1406] Verilen bu rakam ve örneklerin, kendilerine hâfız denilen bütün kişiler için söz konusu olduğu gibi bir düşüncenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak ricâl edebiyatında kendilerine hâfız denilen râvilerin ezberlemiş olduğu hadislerin sayısına bakıldığında durumun böyle olmadığı görülecektir. Bu bağlamda Zehebî'nin *Tezkiratu'l-Huffâz* adlı eserinde kendilerine nispet edilen hadis sayısı ve hâfız tabiriyle nitelenen birkaç râvinin tercemesini özet bir şekilde sunarak konuya açıklık getirmeye çalışacağız:

a) Amr b. Murra (ö. 116/735), hâfız, sika, sebt ve imamdır. Kendisine nispet edilen iki yüz hadis vardır. İbn Mehdî'nin, onu Kûfe hâfızları arasında gösterdiği görülmektedir.[1407]

b) Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sehtiyânî (ö. 131/749), imâm ve hâfızdır. Ali b. el-Medînî; "*Kendisine ait sekiz yüz hadis vardır"* demektedir.[1408]

c) Yahyâ b. Saîd (ö. 127/747), hâfız, şeyhu'l-İslam, Medîne'nin kâdısıdır. es-Sevrî, onu hâfızlar arasında zikretmektedir. Ali b. el-Medînî'ye göre kendisine nispet edilen üç yüz hadis bulunmaktadır.[1409]

d) Süleyman et-Temîmî (ö. 143/761), hâfız, şeyhu'l-İslam ve imamdır. Yaklaşık iki yüz hadisi bulunmaktadır.[1410]

e) Habîb b. eş-Şehîd Ebû Muhammed el-Ezdî (ö. 145/763), hâfız olup sadece yüz hadis rivayet etmiştir.[1411]

f) Haccâc b. Ertât (ö. 149/767), imam, hâfız ve Irak'ta müftülük yapmıştır (مفتي العراق). Altı yüz hadisi olduğu söylenmiştir.[1412]

[1406] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 64.
[1407] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 91.
[1408] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 98.
[1409] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 104.
[1410] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 113.
[1411] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 124.

g) Şu'be b. el-Haccâc(ö. 160/776), hüccet, hâfız, şeyhu'l-İslam kabul edilmiştir. Birçok kişi kendisinden rivayette bulunmuştur. İbn Medînî iki bin hadisi kendisine nispet etmiştir.[1413]

h) Herîz b. Osman (ö. 163/780), hâfız ve Humus'un muhaddislerindendir. İki yüz hadisi vardır.[1414]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi kendilerine hâfız denen râvilerin, ezberlediği hadis sayısının farklı olduğu ve çok da yüksek bir rakam olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda hâfız lafzının tanımında söylenen yüz bin hadisi ezberlemek veya örnek olarak verilen Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin genel bir tanım ve örnek olmadığı söylenebilir. Ayrıca mutekaddimûn ve İbn Hacer gibi[1415] bazı muteahhirûn[1416] âlimlerin tanımında herhangi bir rakamın telaffuz edilmemesinin yukarıdaki örneklerle daha çok uyuştuğu görülmektedir.

Hâfız lafzı ile ilgili değinilmesi gereken bir başka husus, bu ifadenin râvinin sika oluşu ve adalet sıfatları ile münasebetidir. İlk bakışta hâfız lakabıyla nitelenen tüm râvilerinin, onların sika olduklarıyla ilgili doğrudan bir bağlantının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin mertebesinden söz ederken hâfız tabirini ilk mertebede yer alan lafızlar arasında zikretmesi bu bağlantıyı daha da güçlü kılmaktadır. Fakat başta İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'd'il* eseri olmak üzere ricâl edebiyatına bakıldığında, kendilerine hâfız denilen bazı râvilerinin durumunun böyle olmadığı görülecektir. İbn Ebî Hâtim'in eserinde el-Haccâc b. Ertât, hâfız olarak nitelenmekte; ancak İbn Hibbân tarafından tenkit edilmekte ve mecrûh râviler içerisinde zikredilmektedir.[1417] Aynı şekilde İbn Ebî Hatim'in eserinde onun hâfız olduğuna dair nakiller bulunulduğu gibi, onu tenkid eden

---

[1412] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 139.
[1413] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 144.
[1414] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 133.
[1415] İbn Hacer, **Nuzhetu'l-Elbâb**, Mektebetu'r-Râşıd, Riyâd 1989, I, 188.
[1416] Yukarıda değinilidiği İbn Ebî Hâtim, hâfız kavramı için herhangi bir sayıdan söz etmemektedir.
[1417] İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 226.

rivayetler de yer almaktadır.[1418] İbn Adî ise onun hâfız râvilerden sayıldığını belirtmektedir.[1419]

2.2.1.11. Hüccet *(حجة)*

Râvi ve rivayetin değerlendirilmesinde sıkça kullanılan lafız ve lakablardan birisi حجة ifadesidir. Lügat itibariyle "delil" anlamına gelmektedir.[1420] Hüccet lafzı İbn Ebî Hâtim tarafından da kullanılmaktadır.[1421] Ancak İbn Ebî Hâtim'in, ta'dîl lafızlarını mertebelere ayırırken hüccet lafzına hiç yer vermediği görülmektedir. Hatîb Bağdadî ise lafızların mertebelerinde söz ederken; *"Râvilerin durumunu ifade eden lafızların en üst mertebesi hüccet ve sika kavramıdır"* demektedir.[1422] Ayrıca Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) ifadelerinden de hüccet lafzının, ta'dîlin en üst mertebesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Süleyman b. binti Şurahbîl'in (ö. 233/847) sika olduğunu ancak diğer insanlar gibi bazen hata yaptığını, buna rağmen hüccet olup olmadığını kendisine sorulduğunda; *"Hüccet, ancak Ahmed b. Hanbel'dir"* diyerek cevap vermiştir.[1423]

Görüldüğü gibi Hatîb'e göre hüccet lafzı ta'dîlin ilk mertebesinde yer almaktadır. Ancak Irâkî'ye göre iki,[1424] Suyûtî'ye göre üç,[1425] İbn Hacer[1426] ve Sehâvî'ye göre ise dördüncü sırada yer almaktadır.[1427]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde hüccet lafzının şu anlamlara geldiği görülmektedir:

a) Sika Anlamı: Hüccet lafzını bu anlamda kullananların başında Ebû Hâtim gelmektedir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Amr b. Avn'ın durumunun Ebû

[1418] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,IV, 112.
[1419] İbn Adî, **el-Kâmil**, IV, 305.
[1420] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, II, 228.
[1421] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**,II, 25; III, 428.
[1422] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 25.
[1423] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 117.
[1424] Irâkî, **Elfiyytu'l-Irâkî fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 27.
[1425] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 343.
[1426] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 174.
[1427] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, I, 363..

Hâtim'e sorulması üzerine; *"O, sika ve hüccettir"* dediği görülmektedir.[1428] Yine Ebû Hâtim'in, Rabî' b. Nâfi' için de sika ve hüccet dediği İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmektedir.[1429] Aynı şekilde hüccet lafzının, Ahmed b. Hanbel tarafından da sika anlamında kullanıldığı görülmektedir. Onun, Saîd b. Museyyeb'e hem sika hem de hüccet demesi bunu göstermektedir.[1430] Ayrıca Ebû Hâtim'in, bazen bir râviye hüccet denilebilmesi için sika râvilerin kendisinden rivayette bulunma şartı getirdiği görülmektedir. Kendisine, Abdullah b. Yezîd'in hüccet olup olmadığı sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "*Yahyâ b. Maîn, Mâlik b. Enes ve Usâme b. Yezîd kendisinden rivayet ederse hüccet olabilmektedir.*"[1431]

Hüccet lafzını sika anlamında kullanan âlimler olduğu gibi, iki lafzı birbirinden ayıranlar da bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in ifadelerine bakıldığında bu fark anlaşılmaktadır. Zira Muhammed b. İshâk'ın, hüccet âlimlerin arasında yer alıp almaması kendisine sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir: *"Muhammed b. İshâk sikadır. Ancak hüccet olanlar Ubeydullah b. Ömer, Mâlik b. Enes ve Saîd b. Abdulaziz'dır."*[1432] Aynı şekilde Ebû Uveys adlı râvinin sadûk olduğunu ancak hüccet olmadığını söylemektedir.[1433] Ayrıca Osman b. Ebî Şeybe de Ahmed b. Abdullah b. Yûnus için sika demekte, ancak hüccet olmadığını belirtmektedir.[1434] Aynı şekilde hüccet tabirinin, Osman b. Ebî Şeybe tarafından sadûk ifadesinden daha üstün bir anlamda kullanıldığı rivayet edilmektedir.[1435] Bu ayırımı yapanların, hüccet ifadesini, sika ve sadûktan daha üstün kabul ettikleri için böyle bir ayırıma gitmiş olmaları muhtemeldir.

b) İmam Anlamı: Hüccet lafzı bazı âlimler tarafından imam anlamında kullanılmıştır. Hüccet lafzını bu anlamda kullanan âlimlerin başında Ebû Hâtim gelmiştir. Mesela Ahmed b. Hanbel'in durumu kendisine sorulduğunda; *"O, imam ve*

[1428] İbn Ebî Hâtim,**el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 328.
[1429] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 428.
[1430] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 20.
[1431] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 247.
[1432] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, X, 543.
[1433] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 117.
[1434] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 117.
[1435] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, I, 354.

hüccettir" şeklinde cevap vermiştir.[1436] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in nakline göre babası Ebû Hâtim'in, Adbullah b. İdrîs'in rivayetini hüccet kabul ettiği ve kendisini de imam olarak tanıttığı görülmüştür.[1437] Görüldüğü gibi imam olarak kabul edilen âlimler, hüccet tabiriyle nitelenmiştir. Ayrıca Nevevî de hadiste imam ve hafız olanların hüccet olduğunu söylemiştir.[1438]

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi İbn Maîn başta olmak bazı bilginlere göre hüccet lafzı, ta'dîlin en üst mertebesinde yer almaktadır. Zehebî de: "*Hüccet, sikanın üstündedir"* diyerek kanaatini ifade etmektedir.[1439] Ayrıca Zehebî, hadis ilminde otorite kabul edilen âlimleri hüccet olarak nitelemektedir.[1440] Bu da hüccet lafzının ne anlama geldiğinin açık bir göstergesi mesabesindedir. Bu bağlamda birçok âlim tarafından tâ'dîlin en üst mertebesi kabul edilen ve İbn Ebî Hâtim tarafından da kullanılan hüccet lafzını, İbn Ebî Hâtim'in ta'dîl lafızların mertebelerini zikrederken bu lafzı zikretmemesinin ilginç olduğunu belirtmek isteriz.

2.2.2. Ta'dîl İle İlgili Az Kullandığı Lafızlar

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin durumunu ifade etmek için birçok ifadeye başvurduğu görülmektedir. Kullanılan bu ifadelerden bazıları hem İbn Ebî Hâtim hem başkaları tarafından çok kullanılmaktadır. Bazı ifadelerin de diğerâlimler tarafından az kullanıldığı müşahede edilmektedir. Biz de bu bölümde râvilerin ta'dîline işaret edilmek üzere İbn Ebî Hâtim tarafından kullanılan ancak bir önceki bölümde geçen lafızlara nispeten daha az dile getirilen lafızlara değineceğiz.

2.2.2.1. Lâ A'lemu İlla Hayran *(لا أعلم إلاّ خيرًا)*

İbn Ebî Hâtim'in eserinde az da olsa râvilerin tercemesinde rastlanan lafızlardan birisi de *لا أعلم إلاّ خيرًا* ifadesidir.[1441] Şerrin zıddı anlamında kullanılan hayr

---

[1436] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 25.
[1437] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 11.
[1438] Nevevî, **Şerhu Muslim**, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392, I, 38.
[1439] Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, III, 125.
[1440] Zehebî,**Tezkiretu'l-Huffâz**, I, 144; II, 15.
[1441] Tespit ettiğimiz kadar لا أعلم إلاّ خيرًا ifadesi İbn Ebî Hâtim'in eserinde on yerde geçmektedir.

kelimesi,[1442] لا أعلم ifadesiyle beraber; "ancak hayrı bilirim" anlamındadır. Ayrıca bu ifade bazı hadislerde de geçmektedir. İfk hadisesinde Hz. Usâme'nin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ailesi ile ilgili; "لا نعلم إلا خيرا" dediği nakledilmektedir.[1443]

لا أعلم إلاّ خيرًا tabiri; sika ve sadûk anlamına gelmektedir.[1444] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde de *لا أعلم إلاّ خيرًا* lafzı sika ve sadûk anlamında kullanıldığı görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in nakline göre *لا أعلم إلاّ خيرًا* lafzı Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim tarafından kullanılmıştır. Ayrıca *لا أعلم إلاّ خيرًا* lafzını Ahmed b. Hanbel'in sika; Ebû Hâtim'in ise sadûk anlamında değerlendirdiği görülmüştür. Ahmed b. Hanbel, İsmail b. Ca'fer için *لا أعلم إلاّ خيرًا* ifadesini kullanmıştır. Bunun üzerine oğlu Abdullah, kendisine, İsmail b. Ca'fer'in sika olup olmadığını sormuş, o da; "sikadır" şeklinde cevap vermiştir.[1445] Yine İbn Ebî Hâtim'in rivayet ettiğine göre kendisi, Süleyman b. Ubeydullah'ın durumunu babası Ebû Hâtim'e sormuş; babası da onun için *لا أعلم إلاّ خيرًا* demiş ve sadûk olduğunu söylemiştir.[1446]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu lafız Buhâri, Ukaylî (ö. 322/934)ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi ilk dönem hadis münekkidlerinin eserinde pek yer almamaktadır. Ancak muteahhirûn döneminde yazılan eserlerde bu lafzın kullanımını görmek mümkündür. Zehebî,[1447] İbn Hacer[1448] ve Mizzî tarafından kullanıldığı görülmektedir.[1449] Ayrıca bu üç âlimin eserleri incelendiğinde bu ifadenin sürekli Ahmed b. Hanbel tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sadece İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb* adlı eserinde bu lafzın bir yerde İbn Mubârek[1450] başka bir yerde de Ebû Zur'a tarafından kullanıldığı nakledilmektedir.[1451] Dolayısıyla *لا أعلم إلاّ خيرًا*

[1442] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, IV, 264.
[1443] Buhârî, **Sahîh**, Şehâdât, 2.
[1444] Bkz. Ahmed b. Hanbel, **el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** II, 501-504.
[1445] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 105.
[1446] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 123.
[1447] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 340; II, 234.
[1448] İbnHacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, II, 99; VII, 242.
[1449] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl**, II, 410; IX, 105.
[1450] İbnHacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, II, 240.
[1451] İbnHacer, **Tehzîbu't-Tehzîb**, II, 99; VIII, 145.

lafzının genellikle Ahmed b. Hanbel tarafından râvinin sika olduğunu ifade etmek kastıyla kullanıldığını söylemek mümkün görünmektedir.

2.2.2.2. Beh Beh *(بخ بخ)*

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde kullanılan ifadelerden birisi بخ sözüdür. Tek olarak kullanıldığı gibi tekrarlanarak da kullanılmaktadır. Elbette ki bu lafız İbn Ebî Hâtim'in az kullandığı lafızlar arasında yer almaktadır. Tespitimize göre bu kavram *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserde on iki yerde geçmektedir.

بخ kelimesinin lügat anlamı ile ilgili İbn Manzûr (ö. 711/1311) şöyle demektedir: *"Araplar bu kelimeyi bir şeyi medh etmek için kullanırlar. Tekrar edilmesi mübalağa içindir.*" İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181) ise bu kelimenin *"bir şeyi yüceltmek anlamında kullanıldığını"* söylemiştir.[1452] Aynı şekilde İbn Hacer de bu anlama geldiğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Hacer kelimenin zabtı ile ilgili olarak ba harfinin harekesinin fetha, ha harfinin ise sakin (بَخْ) olduğunu, ancak tenvînli şeklinin de caiz olduğunu ifade etmiştir.[1453] İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210) ise şöyle demiştir: "*Bu kelime, bir şeyden razı olmak ve bir şeyi övmek için kullanılmıştır. Ayrıca sükûn üzerine mebnidir. Ancak vasl durumunda tenvîn ve mecrûr olmaktadır."*[1454]

İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında بخ kelimesinin râvinin medhi ve tevsîki için kullanıldığı görülmektedir. İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Sâlih b. Keysân'ı (ö. 140/758?) bu kelimeyle nitelemektedir. Aynı râvi Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ebû Hatim (ö. 277/890) tarafından sika olarak tavsif edilmektedir.[1455] Aynı şekilde İmrân b. Hudeyr (ö. 149/767) ve Îsâ b. Yûnus (ö.

[1452] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, III, 5.
[1453] İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, V, 397.
[1454] İbn Esîr Mecduddin Ebû Saâdât el-Mubârek el-Cezerî, **en-Nihâye**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006, I, 107.
[1455] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 376-377.

187/803)[1456] hem sika hem de بخ kelimesiyle nitelenmiştir.[1457]Ayrıca bu kelimenin, ta'dîlin en önemli siygaları arasında yer aldığı da söylenmektedir.[1458]

İbn Ebî Hâtim'in eserinde بخ kelimesi tek başına ve mükerrer olarak gelmiştir. Tek başına kullanımına dair Ahmed b. Hanbel'in, Selîm b. Esved (ö. 82/702) için بخ dediği nakledilmiştir.[1459] Mükerrer olarak yine Ahmed Hanbel tarafından kullanıldığı İbn Ebî Hâtim tarafından dile getirilmiştir.[1460]

بخ lafzının, İbn Ebî Hâtim'in eserinde, bazen ta'dîlin diğer lafızları ile beraber geldiği de görülmektedir. Ahmed b. Hanbel tarafından sika kavramı ile beraber kullanıldığı müşahede edilmektedir.[1461] Ayrıca İbnu'l-Medînî tarafından me'mûn,[1462]Ahmed b. Hanbel tarafından sebt kavramı ile beraber geldiği nakledilmektedir.[1463] Bu âlimlerin ifadeleri de gösteriyor ki, بخ lafzı sika râviler için kullanılmaktadır.

Râvinin ta'dîli için kullanılan بخ lafzı, tespit ettiğimiz kadarıyla Buhârî ve İbn Hibbân tarafından kullanılmamaktadır. Ukaylî'nin ise sadece Muhammed b. Vasi' için kullandığı görülmektedir.[1464]

2.2.2.3. Mukârib *(مقارب)*

Râvilerin durumunu açıklayan ifadelerden birisi مقارب lafzıdır. İbn Fâris'e göre مقارب kelimesinin anlamı uzaklığın zıddıdır.[1465] İbn Manzûr ise "iyi ve kötü arasında yer alan" anlamında kullanmaktadır. [1466]

Bir terim olarak مقارب kelimesi, râvinin rivayetinin, sika olan râvilerin rivayetine yakın olduğunu ifade etmektedir.[1467] Ancak İbn Seyyidi'n-Nas farklı bir

[1456] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 373.
[1457] İbn Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 380.
[1458] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 147.
[1459] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 197.
[1460] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, III, 527.
[1461] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, VI, 373.
[1462] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 373.
[1463] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 527.
[1464] Ukaylî, **ed-Duafau'l-Kebîr**,II, 75.
[1465] İbn Fâris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa**, V, 67.
[1466] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, 662.

yaklaşım sergileyerek şöyle demektedir: *"Eğer مقارب kelimesi, ism-i fâil kipinde olursa ta'dîl; ism-i mef'ûl vezninde gelirse cerh lafızları arasında yer almaktadır."*[1468] Fakat âlimlerin ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda bu ayırım pek doğru olmamaktadır. Irâkî[1469] ve Suyûtî de bu ayırımın doğru olmadığını savunmaktadır.[1470] Ayrıca Zehebî de râvilerin biyografilerini verirken bu ayırıma itibar etmediği izlenimi vermektedir.[1471]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bu lafzın kullanıldığı görülmektedir.[1472] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in nakline göre bu lafız şu âlimler tarafından kullanılmaktadır:

a) Mâlik b. Enes: İmam Şâfiî'nin nakline göre Enes b. Mâlik, İbn Şebreme için mukârib lafzını kullanmıştır.[1473]

b) Ahmed b. Hanbel: Oğlu Abdullah tarafından rivayet edildiğine göre Abdurrahman b. İshâk'ın sika olup olmadığı Ahmed b. Hanbel'e sorulmuş o da; *"Onun hadisi mukarib râvinin hadisidir"* şeklinde cevap vermiştir.[1474] Ahmed b. Hanbel'in, mukarib lafzını sika anlamında kullandığını, oğlu Salih ve Muhammed b. Hamevey tarafından nakledilen şu rivayet ortaya koymuştur: "*Babam Mulâzim b. Amr için; 'Onun durumu mukârib kişinin durumu gibidir' dedi."* Muhammed b. Hamevey rivayetinde ise Ahmed b. Hanbel'in bu râvi için sika lafzını kullandığı görülmüştür.[1475]

c) Ebû Hâtim: Bu lafız Ebû Hâtim tarafından mukârib, mukârib li fulânin ve hadîsuhu mukârib şekliyle kullanılmıştır. İlk ifade râvinin hadisi yazılabilecek kadar güvenli olduğuna işaret etmiştir. Zira İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre babası Osman b. Ebî el-Atike için bu lafzı kullandığı ve hemen peşinde "hadisi yazılır" dediği

---

[1467] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,** s. 151.
[1468] Irâkî, **et-Takyîd ve'l-Îdâh**, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1997, s. 155.
[1469] Irâkî, **et-Tabsira ve't-Tazkira**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I, 327.
[1470] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, s. 349.
[1471] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 227-600; II, 84.
[1472] Tespit ettiğimiz kadar bu tabir İbn Ebî Hâtim'in eserinde on beş yerde geçmektedir.
[1473] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 66.
[1474] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 137.
[1475] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 497.

görülmüştür.[1476] Ancak Ebû Hâtim'in kullanmış olduğu diğer iki ifadenin ise zayıf râviler için olduğu anlaşmıştır. Zira mukârib li fulân ifadesini zayıf lafzı ile beraber Suveyr b. Ebî Fâhite için kullanmıştır.[1477] Hadîsuhu mukârib ifadesini de Abdurrahman b. Hâris için kullanmış ve onu meçhul olarak nitelemiştir.[1478] Onun için mukârib lafzı ile ilgili bu ayrıntılara dikkat edilmelidir.

Mukârib lafzı Buhârî tarafından da kullanılmıştır. Tirmizî'nin rivayetine göre Buhârî, Şuayb b. Zurayk[1479] ve Ebû Umeyye Abdulkerim için mukârib'ul-hadîs lafzını kullanmıştır.[1480] Ayrıca Buhârî, mukârib lafzını sika lafzıyla beraber de kullanmıştır.[1481] Bundan dolayı kendisinin bu lafzı güvenilir râviler için kullandığı izlenimi vermektedir.

2.2.2.*4.* Kâne mine'l-Abdâl *(كان من الأبدال)*

Hadis münekkidlerin kullanmış olduğu ifadelerden birisi من الأبدال lafzıdır. Ebdâl kelimesinin lügat anlamı ile ilgili İbn Manzûr şöyle demektedir: "Ebdâl, bedelin çoğuludur. Evliya ve sâlihler anlamında olup, salahta tebarüz edenlere denmektedir."[1482]

Bu lafız İbn Ebî Hâtim'in eserinde sika, zühd ve fazilet sahibi râviler için kullanılmaktadır.[1483] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, bu lafzı babasından naklettiği gibi[1484] bazı râviler için bu ifadeyi kullanmakta ve hiçbir âlime nispet etmemektedir.[1485]

Kendileri için bu lafzın kullanıldığı râviler, başka âlimler tarafından da sika kabul edilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre babası Abdulmelik b. Abdulaziz için hem sika demiş hem de ebdâl lafzını kullanmıştır. Aynı şekilde Zehebî'nin nakline göre Ebû Dâvud ve Nesâî de bu râviyi tevsîk etmiştir. Ancak mihne olayında

---

[1476] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 209.
[1477] İ bn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 400.
[1478] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 280.
[1479] Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî, **Şerhu İleli-Tirmizî**, I, 100.
[1480] Zeynuddîn, **Şerhu İleli-Tirmizî**, II, 879.
[1481] Tirmizî, **Sunen**, Fedâilu'l-Cihâd, 26.
[1482] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XI, 48.
[1483] Mahcûbî, **el-Mustalahu'l-Hadîsî,**s. 156.
[1484] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 189; III, 23.
[1485] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 192; VI, 80.

Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylediği için Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis yazmamıştır. Fakat Ebû Zur'a, bunu baskı altında söylediği için onu mahzur görmüş ve sika oluşuna herhangi bir halel getirmeyeceğini savunmuştur.[1486]

el-Ebdâl lafzını, Buhârî'nin Ferve b. Mücâlid için kullandığı görülmektedir.[1487] İbn Ebî Hâtim'in de Ferve b. Mücâlid'in tercemesini verirken bu ifadeyi kullanmaktadır.[1488]

Sonuç olarak İbn Ebî Hatim'in, cerh ve ta'dîl lafızlarını belli bir mertebeye ayırarak bir ilke imza attığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde bir râvi için birçok münekkidin değerlendirmelerini bulmak mümkündür. Bu da onun eserinin önemini ve zenginliğini ortaya koymaktadır. Ancak râvilerin değerlendirilmesinde kullanılan lafızlar bağlamında İbn Ebî Hatim'in özgünlüğünden söz etmek zordur. Kendisi, daha çok ondan önce âlimlerin kullanmış olduğu tabirleri nakletmiş ve onları belli bir taksime tabi tutmaya çalışmıştır. Ayrıca İbn Ebî Hatim'in, haklarında cerh tabirleri kullandığı bazı râvilerden rivayette bulunmuş olmasının onun nesnelliğine halel getirdiği şeklinde değerlendirilebilir. Aynı şekilde İbn Ebî Hatim, bazen bir râvi hakkında birbiriyle çelişen görüşleri aktarıp, aralarında herhangi bir tercihte bulunmaması, râviyle ilgili bir neticeye varmayı zorlaştırmaktadır.

[1486] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, IV, 403.
[1487] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, VII, 127.
[1488] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN EBÎ HÂTİM'İN RÂVİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ

3.1. İBN EBÎ HÂTİM'E GÖRE RÂVİLERİN TABAKALARI

3.1.1. Tabaka Kavramının Anlamı ve Ortaya Çıkışı

Hadis ilminin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için tarihsel sürecini, usulünü, edebiyatını ve hadis ilmine katkıda bulunan şahsiyetleri tespit etmek ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda hadisleri aktaran râvilerin mertebelere göre taksim edilip belirlenmesinin, cerh ve ta'dîl ilminin temel hedefleri arasında yer aldığı bilinmektedir.

Râvilerin tabakalara göre taksim edilmesi yöntemi Müslümanlara has bir sitemdir. Hollandalı şarkiyatçı Rosenthal, böyle bir tabakalandırma şeklini İslam düşünce tarihinde mevcut en eski ve orijinal bir İslamî taksim yöntemi olarak nitelendirir ve bu yöntemin ortaya çıkışında dış etkenlerin herhangi bir dahlinin bulunmadığını, aslında ilk dönemdeki Müslümanların "*Resûlullah'ın ashâbı, tâbiûn vs."* diyerek kategorik ayırıma gitmiş olmalarına dayandığını belirtmektedir.[1489]

İslam kültüründe toplumu belli bir sisteme göre taksim edilme yönteminin arka planında Kur'an ve sünnetin yer aldığını söylemek mümkündür. Zira bizzat Allah'ın (c.c.) Kur'an'da genelde müminleri, özelde sahâbîleri bazı kriterlere göre tasnif ettiği görülmektedir.[1490] Mesela Kur'an'da cennetlik ve cehennemlik,[1491]

[1489] Rosenthal, Franz, **İlmu't-Târîh İnde'l-Muslimiîn**(çev. Salih Ahmed el-İlî), Beyrut 1983, s.l33-134.

[1490] Âşıkkutlu, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı",**M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 32 (2007/1), s. 8.

cihada katılan ve katılmayan,[1492] Mekke'nin fethinden önce infakta bulunan ve bulunmayan[1493] gibi ayrımları görmek mümkündür. Ayrıca Allah (c.c.), bazı insanları, yaptıkları güzel eylemlerinden dolayı övmekte ve diğerlerinden ayırmaktadır. Bundan dolayı Allah (c.c.) Rıdvan Biatı ile ilgili şöyle buyurmaktadır: *"Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederken Allah, o müminlerden razı olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş, onlara güven duygusu vermiş ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirmiştir."*[1494] Aynı şekilde Allah (c.c.) ilk inananları şu ifadelerle övmektedir: *"(İslam dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. Allah onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük kurtuluştur."*[1495]

Tabaka taksimini yapanların dayandığı bir başka nass da Hz. Peygamber (s.a.s.)'den nakledilen şu rivayettir: *"Ümmetimin en hayırlısı benim çağdaşlarım, sonra onları takip edenler, daha sonra müteakiben gelenlerdir."*[1496] Dolayısıyla İslam kültüründeki tabaka anlayışının, bu ve buna benzeyen nasslara dayandığını söylemek mümkün görünmektedir. Tabaka yöntemi ile ilgili dikkat çekilen bir başka husus, tabaka bilgisi ile tarih ilmi arasındaki ilişkidir. Her ikisi de râvi tanıtımında müşterektir. Ancak tarih ilmi olayları nakletmekle tabaka bilgisinden ayırmaktadır. Zira tarihte asıl olan kronolojik sıralama, tabakatta ise kişilerin ortak özellik ve kriterlerdir. Mesela tabakat bilgisine göre Bedir Savaş'ına katılan bir sahâbi, katılmayandan sonra vefat etmesine rağmen sıralamada önce zikredilebilmektedir.[1497] Bu sebeple müteahhir âlimler, bu iki bilgi kaynağını birbirinden ayırmaktadır. Zira meteahhir bilginlere göre tarih kaynaklarının kullanımında şahısların doğum ve ölüm tarihlerini öğrenmek asıl ve birinci öncelik, hallerine vakıf olmak ikincil amaç iken; tabakat kaynaklarında bunun tersine

---

[1491] **Haşr,** 59/20.
[1492] **Nisâ**, 4/95.
[1493] **Hadîd**, 57/10.
[1494] **Fetih**, 48/18.
[1495] **Tevbe**, 9/100.
[1496] **Muslim,** Fazlu's-Sahâbe, 52 (IV, 1962).
[1497] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** IV, 389.

şahısların durumlarını öğrenmek asıl, doğum ve ölüm tarihlerini bilmek ise arızî amaçtır.[1498]

Tabakat ilmine önem verenlerin başında hadis âlimleri gelmektedir. Zira tabakat ilmi hadis ilmi için büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Ayrıca aynı ismi taşıyan râviler, ancak tabakat bilgisiyle ayırt edilebilmektedir. Râvilerin tanınması açısından önemli olan bu ilmin tarifi hakkında hadis usûlü kaynaklarında şu ifade zikredilmektedir: "*Tabakat, yaş ve isnadda veya sadece isnadda birbirine yakın olan şahısların meydana getirdiği râvi gruplarıdır*".[1499]

Ayrıca Râvilerin tabakaya ayrılma yöntemini, birçok ricâl edebiyatında görmek mümkündür. Mesela İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*'sı ve Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854)*Kitâbu't-Tabakât*'ında, tabaka sistemi uygulanmıştır. Daha sonra hadis ricâli ve hadis usûlü eserlerinde de tabakât anlayışının varolduğu görülmektedir.[1500] Bu bağlamda muhaddislerin tabaka anlayışı incelendiğinde karşımıza iki yöntem geldiği görülmektedir:

a) Aynı asırda yaşayıp önemli bazı durumlar, olaylar veya vasıflar bakımından ortak özelliğe sahip olan kimselerden meydana gelen topluluk. Mesela Hz. Peygamber (s.a.s.)'i görüp inanan ve iman üzerine vefat edenlere sahâbî denmektedir.[1501] İşte bu vasfa sahip olan topluluk, sahâbe tabakası olarak nitelenmektedir. Aynı şekilde muhacirler, Bedir Savaşı'na katılanlar veya sahâbe nesline yetişenler gibi belli bir olay veya vasıfta buluşanlar birer tabaka olarak kabul edilmektedir.[1502] Bu yönteme göre yaş kriter değil, vasıf ve olay ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yönteme göre bir tabakada yer alanlarının yaşları birbirinden farklı olabilmektedir.

[1498] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs,** IV, 389; Âşıkkutlu, **Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı**, s. 9.
[1499] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** II, 381.
[1500] Yücel, **Hadis Tarihi,** İFAV, İstanbul 2014, s. 15.
[1501] Subhi es-Sâlih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları** (çev. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul 2007, s. 286.
[1502] Eren, **Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**, s. 54.

b) Yaş ve isnadda veya sadece isnadda birbirine yakın olan kimselerin oluşturduğu insan topluluğu.[1503] Bu tanıma göre tabaka, yaşları birbirine yakın olması sebebiyle "nesil"; yaşları farklı olsa da hocaları veya talebeleri itibariyle aralarında müştereklik bulunması sebebiyle "dönem arkadaşı","öğrenci grubu" gibi düşünülebilir.[1504] İbnu's-Salâh da tabakanın tanımı ile ilgili şöyle demektedir: *"Muhaddisler, râvilerin yaşlarını ve şeyhlerle görüşme durumlarını dikkate alarak meydana getirdikleri her gruba tabaka adını vermekte hemen hemen ittifak etmişlerdir."*[1505] Bu tanımın bağlamında muhaddislerin tabaka anlayışının, zaman bakımından peş peşe gelip birbiriyle görüşen ve nesiller bağlamında yaptıkları "lika/görüşme" esaslı bir taksime dayandığı görülmektedir. Yani tabakanın belirlenmesinde olay ve vasıftan çok, yaş ve aynı dönemde yaşama kriteri ön plana çıkmaktadır. Genel olarak bu anlamıyla muhaddisler arasında yaygın olan tabaka kavramı, tarihçilerin tabaka anlayışından ayrılmakta ve daha özel bir anlam ifade etmektedir. Bu tanımın, hadisteki pratik faydası ve basit oluşu sebebiyle âlimler arasında revaç bulduğu görülmektedir.[1506] Nitekim tabakanın bu tanımının somut taksimi olarak râvilerin, sahâbe, tâbiûn, etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ' diye dört ana tabakaya ayrıldığı İbn Hibbân'ın *es-Sikat*'ında görülmektedir.[1507]

3.1.2. İbnEbî Hâtim'in Tabaka Anlayışı

İbn Ebî Hâtim, râvileri belli bir taksime tabi tuttuğunu ve yaptığı bu taksimin de zorunlu bir işlem olduğunu söylemektedir. Zira ona göre Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması sahih sünnete dayanmaktadır. Hadisler de râviler aracılığıyla geldiği için sahih sünnetin tespiti doğrudan râvilerin hallerinin bilinmesine bağlıdır.[1508] Buna göre râvilerin durumunu ortaya koymak, rivayete ehil olan ile olmayanı birbirinden ayırt etmek büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

[1503] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 297.
[1504] Âşıkkutlu, **Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı**, s. 12.
[1505] İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs,** s. 284.
[1506] Âşıkkutlu, **Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı**, s. 12
[1507] İbn Hibbân, **es-Sikât,** I, 11.
[1508] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, I, 52.

Râvileri, güvenilirlik ve zayıflık durumuna göre taksime tabi tutan İbn Ebî Hâtim, taksimini etbâu't-tâbiin döneminden sonra başlatmıştır. Bununla beraber sahâbe dönemi ve hadis rivayetindeki konumlarına işaret etmeyi de ihmal etmemiştir. Aynı şekilde tâbiûn dönemine de işarette bulunmuştur. Ancak onun bu işareti onları tenkit etmek için değil, hadis rivayetinde faziletlerini belirtmeye yönelik olmuştur.

İbn Ebî Hâtim'in sahâbe ve tâbiûn tabakası ile ilgili görüşlerini, ayrıca taksimini başlattığı etbâu't-tâbiin ile ilgili yaklaşımını ortaya koymanın faydalı olacağını düşünmekteyiz.

3.1.2.1. Sahabe Tabakası

Sahâbe neslinin, vahyin nüzulüne tanıklık etmesi ve günlük hayatlarında karşılaşmış oldukları sorunların çözümü için doğrudan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) müracaat edip cevap bulması bakımından, aktardıkları bilgilerin değerinin sonraki nesiller tarafından hüsnü kabul gördüğü bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda hangi sahâbînin râvi tenkidinde bulunduğu, tenkitte bulunan kişinin hangi lafızları kullandığı ve bu lafızların nasıl bir anlam ifade ettiği gibi mevzular, cerh ve ta'dîl ilmi açısında büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere bazı âlimlerin, sahâbe neslinin bu önemli konumlarına rağmen, onların yapmış olduğu tenkitlerden veya onlardan hangilerinin tenkitte bulunduğundan hiç bahsetmedikleri görülmektedir. Buna karşın cerh ve ta'dîl münekkidleri arasında sahâbeye ilk yer veren âlimlerden birisiİbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan İbn Hibbân'dır (ö. 354/965).[1509] İbn Hibbân, râviler hakkında ilk araştırma yapanın Hz. Ömer ve Hz. Ali olduğunu söylemektedir.[1510] İbn Hibbân'ın çağdaşı olan İbn Adî'nin (ö. 365/975) de münekkit sahâbîlerden söz ettiği görülmektedir.[1511] Münekkit sahâbîlerden söz eden âlimlerden birisi de Sehâvî'dir. Zira kendisi, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Selâm, Ubâde b. Sâmit, Enes b. Mâlik ve Hz. Aişe olmak üzere toplam yedi sahâbîden söz

[1509] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi,** s. 36.
[1510] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecruhîn,** I, 38.
[1511] İbn Adî, **el-Kâmil**, I, 47.

etmektedir.[1512] Hâlbuki İbn Hibbân ve İbn Adî'den önce gelen İbn Maîn (ö. 233/848), İbnu'l-Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Saîd ed-Dârimî (ö. 253/867) ve Tirmizî (ö. 279/892), cerh ve ta'dîl münekkidlerinden söz etmelerine rağmen herhangi bir sahâbiye yer vermemişlerdir.[1513] Aynı şekilde muteahhirûn âlimler arasında yer alan Zehebî[1514] ve İbn Receb de münekkidlerden söz ederken herhangi bir sahâbîyi zikretmemişlerdir.[1515]

Sahâbe nesline, münekkidler arasında yer verilip verilmemesinin,daha çok müelliflerin gaye ve hedefleri ile ilintili olduğu söylenebilir. Zira İbn Hibbân ve İbn Adî gibi âlimlerin temel gayesinin, ricâl tenkidinin kişiler bazında tarihi sürecini ortaya koymak olduğu görülmektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim ve Zehebî gibi âlimlerinin temel gayesi ise ilim hüviyeti kazandıktan sonra cerh ve ta'dîl ile meşgul olan kişileri zikretmek olduğu anlaşılmaktadır.[1516] Dolayısıyla âlimler arasındaki farkın metodolojiden kaynaklandığı söylenebilir.

Hadis ilminde yapılan tenkitlerin, metin ve senede yönelik olduğu bilinen bir gerçektir. Zira nakledilen herhangi bir rivayetin tashihi için hem rivayetin kendisi hem de onu nakleden kişilerin durumunun araştırılması gerekmektedir. Dolayısıyla hadis ilmindeki tenkidin "metin" ve "sened" merkezli olmak üzere iki temel yönü söz konusudur. Bu bağlamda sahâbe döneminde, daha sonraki dönemlerdeki sistemleşmiş haliyle, tahammül ve edâ lafızlarının kullanılması ve râvilerin açıkça zikredilmesi şeklinde tatbik edilen sened kullanımından söz etmek mümkün değildir. Yani bu dönemde hadis tartışmaları açısından en önemli özellik, doğrudan metin merkezli tartışmaların yürütülmesidir.[1517] Aynı şeklide metin merkezli yapılan tenkitlerin, daha çok râvinin zabtı ile ilgili olduğunu söylemek de mümkündür. Bu sebeple bazı sahâbiler tarafından yapılan değerlendirme ve tenkitlerin, genellikle

---

[1512] Sehâvî, "el-Mutekellimûn fî'r-Ricâl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hâdîs,** s. 94.
[1513] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 36.
[1514] Zehebî, "Zikru MenYu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta' dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hâdîs**, s. 174.
[1515] İbn Receb, **Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2001, II, 107.
[1516] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi,** s. 39.
[1517] Özsoy, **Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi**, s. 186.

unutma, iyi ezberlememe, eksik veya yanlış öğrenme, hadisi iyi anlamama gibi insanî zaaflardan kaynaklanan hataları düzeltme gayesine matuf olduğu anlaşılmaktadır.[1518] Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) aktardığı "*Ölü, yakınının ağlamasıyla azap görür"* rivayeti Hz. Âişe'ye ulaşınca, "*Sizler bu hadisi yalancı veya yalancılıkla itham edilen birisinden rivayet etmiyorsunuz. Lakin kulak yanlış duyabilir*"[1519] diyerek beşeri bir zaafa işaret etmiştir. Elbette ki, sahabenin yapmış olduğu tenkitleri, senedeki beşeri zafiyetten kaynaklanan hatalarla sınırlandırmak mümkün değildir. Zira Sahabe, kendilerine nakledilen rivayetleri Kur'an ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarına göre de değerlendirmiştir. Dolayısıyla sahabenin tenkitlerinde, hem sened hem de metin tenkidini bulmak mümkündür.[1520]

Ayrıca kaynaklarımızda yer alan rivayetler göz önünde bulundurulduğunda sahâbe neslinin de beşer olmaları hasebiyle, şu hususlarda tenkit edildikleri görülmektedir:

a) Galat: Hata ve yanılma manalarına gelen galat kelimesi,[1521] az veya çok herkeste bulunabilir bir haslettir. Zira insan ne kadar dikkatli olursa olsun hata yapmaktan kurtulması mümkün değildir. Ayrıca hata yapmak ve yanılmak beşer olmanın bir göstergesi ve sonucudur.[1522] Bu bağlamda sahâbenin aktarmış olduğu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda, onların hata ve yanılmadan beri olduğunu iddia etmek mümkün görünmemektedir. Mesela Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yaptığı umre sayısı ile ilgili gelen rivayetler bunun apaçık delilidir. Abdullah b. Ömer'e göre Hz. Peygamber (s.a.s.) dört umre yapmış, bunlardan birisi de Recep ayına denk gelmiştir. Ancak Hz. Aişe buna itiraz etmiş ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Recep ayında asla umre yapmadığını belirtmiştir.[1523] Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.s.)'in

---

[1518] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 41.
[1519] **Muslim,** Cenâiz, 9 (II, 641).
[1520] Sahabenin, rivayetleri Kur'an ve Hz. Peygamberlerin uyggulamalrına azr ettiği örnekler için bkz. Bedruddin ez-Zerkeşî, **Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler** (çev. Bünyamin Erul), Otto, Ankara 2010, s. 33-90.
[1521] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** VII, 363.
[1522] Bağcı, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu,** İlâhiyât, Ankara 2004, s. 69.
[1523] **Buhârî,**26,Umre, 3 (III, 3).

Kabe'de namaz kılıp kılmadığına dair gelen rivayetler, sahâbenin de yanılgıya düşebileceğini göstermiştir. Usâme b. Zeyd ve Abdullah b. Abbâs'a göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Kabe'de dua etmiş, ancak namaz kılmamıştır. Halbuki Abdullah b. Ömer'in, Bilal'den naklettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.), Usâme b. Zeyd, Osman b. Talha ve Bilal ile beraber Kabe'ye girmiş ve Hz. Peygamber (s.a.s.) orada namaz kılmıştır.[1524]

b) Hıfz Kusuru: Hadis rivayetinde râvinin hıfzının önemli bir husus olduğu münekkidler tarafından kabul edilmektedir. Buna göre râvi değerlendirilmesinde râvinin hıfzında bir eksiklik bulunup çok hata yaptığı tespit edilirse, râvi tenkit edilmekte ve rivayet ettiği hadisler muteber kabul edilmemektedir.[1525] Bu bağlamda sahâbeden gelen rivayetler tahkik edildiğinde onlarda da hıfz kusuru bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in Fatma bint. Kays ile ilgili yaptığı değerlendirmenin bu anlamda hatırlatılması gereken bir rivayet olduğunu düşünmekteyiz. Fatma'nın, boşanmış bir kadının nafaka ve mesken hakkı ile ilgili rivayeti Hz. Ömer'e ulaştığında şöyle demiştir: "*Biz ezberleyip ezberlemediğinden, unutup unutmadığından emin olmadığımız bir kadının sözünden ötürü Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini terk etmeyiz.*"[1526] Görüldüğü gibi Hz. Ömer, Fatma bnt. Kays'ın hıfzına güvenmediği için onun söylediğini tercih etmemiştir.[1527] Aynı şekilde Hz. Ömer'in yapmış olduğu şu değerlendirme de konumuz açısından önemlidir: *"Hz. Peygamber (s.a.s.) içimizde ayağa kalktı ve bize yaratılışın başlamasından cennet ehlinin cennetteki mekanlarına, cehennem ehlinin de cehennemdeki yerlerine gidişine kadar meydana gelecek olayları anlattı. Ezberleyip aklında tutan tuttu, unutan da unuttu."*[1528]Hz. Ömer'in bu ifadesinden, orada bulunan sahabenin tamamının zabt açısından aynı olmadığı ve bu gerçeğin onun tarafından da kabul edildiği anlaşılmaktadır.

[1524] **Muslim,**15,Hac, 68 (II, 966).
[1525] Ahmed Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları,** Düşün, İstanbul 2010, s. 294.
[1526] **Muslim,** 18, Talâk, 6 (II, 1118).
[1527] Bağcı, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu**, s. 72.
[1528] **Buhârî,** 59, Bedu'l-Halk, 1 (IV, 106).

c) Vehim: Yanlış düşünceye kapılmak, tereddüt etmek anlamına gelen vehim lafzı, hadis literatüründe râvinin hadisi zan ve şüpheyle rivayet etmesi anlamında kullanılmaktadır. Bu durum râvinin zabtının eksikliğini göstermekte ve râvi bu yönden cerh edilmektedir.[1529]

Sahâbenin vehme düştüğünü gösteren örnekleri bulmak mümkündür. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ihramda iken Meymûne (r.a.) ile evlenip evlenmediğine dair rivayetler bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Zira Abdullah b. Abbâs'a göre Hz. Peygamber (s.a.s.) ihramda iken onunla evlenmiştir.[1530] Ancak İbn Abbâs'ın rivayetiyle ters düşen başka bir rivayet daha nakledilmiştir. Bu rivayete göre Ebân b. Osman b. Affân babası aracılığıyla Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*İhramlı olan kişi evlenemez, evlendirilmez ve söz kesemez.*"[1531] Bundan dolayı Saîd b. Museyyeb İbn Abbâs'ın vehmine işaret ederek şöyle demiştir: "İbn Abbâs, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ihramlı iken Meymune ile evliliği konusunda (vehime) yanılmıştır."[1532]

Sahâbenin vehmini ortaya koyan bir başka rivayet de, kainatın yaratılışı ile ilgili nakledilen hadistir. Ebû Hureyre'nin nakline Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Allah toprağı Cumartesi günü, dağları Pazar günü, bitkileri Pazartesi günü, mekruh olan şeyleri Salı günü, nuru Çarşamba günü yaratmıştır. Hayvanları da Perşembe günü yeryüzüne yaymıştır. Hz. Adem'i ise cumanın son saatinde, ikindi ile gece arasında yaratmıştır.*"[1533] Ancak bu rivayet ulema tarafından tenkit edilmiştir. Mesela Buhârî'ye göre Ebû Hureyre bu rivayeti Ka'bu'l-Ahbâr'dan almıştır.[1534] Aynı şekilde İbn Teymiyye de bu rivayete itiraz etmiş ve Kur'ân'ın vermiş olduğu bilgilere ters düştüğünü belirmiştir.[1535] Musa Bağcı da bu rivayetle ilgili şöyle demiştir: *"Görüldüğü gibi, hadisin hem senedinde, hem de metninde illet mevcuttur. Senedindeki illet, Ebû Hureyre'nin bunu Ka'b'tan duyduğu halde*

[1529] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 329.
[1530] **Buhârî,** 64, Meğâzî, 43 (V, 142).
[1531] **Muslim,** 16, Nikâh, 5 (II, 1030).
[1532] **Ebû Davud**, Menâsik, 39 (II, 169).
[1533] **Muslim,** 50, Sıfatu'l-Munâfikîn, 1 (IV, 2139).
[1534] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** I, 413.
[1535] İbn Teymiyye, **Mecmû'u Fetavâ,** VIII, 18.

Rasulullah'tan rivayet etmesidir. Yani hadisi merfu' hale getirmesidir. Metnindeki illet ise arzın ve semanın yaratılma süresinin altı gün yerine yedi gün olarak belirtilmesidir. Her iki açıdan da hadisin illetli olduğu ortaya çıkmaktadır."[1536]

Yukarıdaki rivayetlerden sahâbenin de bazı rivayetlerde vehme düştüğü anlaşılmaktadır. Ancak Sahâbede görülen vehmin temel sebebi, görülen bir olayı veya işitilen bir sözü algılama, yorumlama ve ifade etme noksanlığı olarak kabul edilmiştir.[1537]

d) Dikkatsizlik (Gaflet): Râvinin cerhine sebep olan bir başka husus da dalgınlık ve dikkatsizliktir. Eğer bu dikkatsizlik ve gaflet râvi tarafından sık sık tekrar edilirse, rivayeti delil olmaktan çıkar ve rivayetlerine itibar edilmez.[1538] Sahâbenin de insan olması hasebiyle rivayet ettiği hadislerde dalgınlık ve dikkatsizliğe maruz kalma ihtimali vardır. Ancak hadis kaynaklarımızda sahâbenin gafletine delalet eden açık örnekler pek bulunmamaktadır.[1539]

Görüldüğü gibi sahâbe döneminde yapılan tenkitler daha çok râvinin zabtı ile ilgilidir. Ancak İbn Sîrîn'in, *"Fitneden önce isnâd sorulmazdı. Ancak fitne olayları baş gösterdikten sonra isnâd sorulmaya başlandı*"[1540] ifadesinin de işaret ettiği gibi fitne baş gösterdikten sonra râvilerin zabt açısından değerlendirmelerinin yanında adalet açısından da tenkit edildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu değerlendirmelerin kalben mutmain olmanın ötesinde sahih rivayetleri zayıf olanlardan ayırt etmeyi amaçlayan bir faaliyet haline dönüştüğü görülmektedir.[1541]

İbn Ebî Hâtim, münekkit sahâbeden söz etmediği gibi bütün sahâbeyi âdil kabul edip tenkit dışı tutmuş ve onları râviler için yapmış olduğu taksimin dışında

---

[1536] Bağcı, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu,** s. 84. Bu rivayetteki vehmin Ebu Hureyre'nin talebelerinden kaynaklanmış olma ihtimali ile ilgili bkz. Mehmet Bilen, **Saîd Nursî ve Hadis,** Araştırma, Ankara, 2013, s. 109.
[1537] Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek,** Otto, Ankara 2015, s. 234.
[1538] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.
[1539] Bağcı, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu,** s. 80. Ayrıca sahâbenin zabt kusurları açısından tenkidi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Bağcı, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu,** s. 65-151.
[1540] **Muslim**, Mukaddime, I, 5 (I,11).
[1541] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 45.

bırakmıştır. Ancak bununla beraber râvilerin tabakalarına geçmeden önce sahâbe dönemine değinmiş ve o dönemle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *"Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashâbına gelince; onlar vahye tanıklık ettiler, tefsiri ve te'vili bilirler. Allah, onları Hz. Peygamber (s.a.s.)'in arkadaşlığına, ona yardım etmeye ve dini ikame etmek için seçti. Ayrıca Allah, onları bizim için önder ve örnek kıldı. Onlar da, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendilerine Allah'an tebliği ettiği şeyleri hıfz ettiler. Aynı şekilde onlar, Hz. Peygamber'in (s.a.s) sünnet, teşri, hüküm, mendûb, emir, nehiy ve âdâb olarak belirlediğini anlayıp iyi kavradılar. Onlar Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yardımı ve onun tefsir-teviline şahit olduklarından dolayı Allah'ın emir ve nehiylerini bilip dinde fakîh oldular. İşte bu nimetlerden ötürüAllah, onları (sahâbe nesli) örnek bir nesil kıldı ve onlardan şek, yalan, galat, şüphe ve iftirayı kaldırdı (nefy etti)."*[1542] Yine İbn Ebî Hatim'e göre Allah (c.c.): *"İnsanlara tanıklık edesiniz diye sizi vasat bir ümmet kıldık"*[1543] diyerek sahâbîleri ümmetin âdilleri olarak isimlendirmiştir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) ayette geçen وسطا kelimesini عدلا (adalet) olarak tefsir etmiştir. Bundan dolayı İbn Ebî Hâtim sahabe neslini, ümmetin âdilleri, hidayetin öncüleri, Kitap ve Sünnetin nakledicileri ve dinin hücceti olarak kabul etmiştir. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.s.), bir hadisinde şöyle buyurarak hadis rivayetine teşvik etmiştir: *"Sizden hazır olanlar, gaib olanlara ulaştırsın." Başka bir sözünde ise "Benden, bir ayet de olsa tebliğ edin."*[1544] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre Hz. Peygamber (s.a.s.), sahabeye hadis rivayetini emrettiği gibi, onlara dua da etmiştir. Konuyla ilgili kendisinden şöyle bir rivayet nakledilmiştir: *"Benim sözümü işitip başkasına tebliğ edinceye kadar hıfz eden ve onu belleyenin Allah yüzünü ağartsın."*[1545]

İbn Ebî Hâtim'in, delil olarak sunduğu ayet ve hadislerin, sadece sahâbe neslini kapsadığını iddia etmek zorlama bir yorum gibi görünmektedir. Ayette yer alan "*...sizi vasat bir ümmet kıldık"* ifadesi birçok müfessir tarafından Hz.

[1542] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55
[1543] **Bakara,** 2/143.
[1544] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.
[1545] **Ebû Dâvud,** İlim, 10 (III, 360).

Peygamber'e (s.a.s.) inanan bütün Müslümanlar anlamında açıklanmıştır.[1546] İbn Ebî Hâtim de kendi tefsirinde bu ayeti açıklarken burada söz konusu olanın, kıyamet gününde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmetinin diğer ümmetlere şahitlik etmesidir, demektedir.[1547] Yani kendisi *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* adlı eserinde bu ayeti tefsir ederken bu ifadenin, sadece sahâbe nesli ile ilgili olduğuna dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Aynı şekilde hadislerde geçen tebliğ emri de sadece sahâbe nesli ile sınırlandırılmak mümkün görünmemektedir. Nitekim Abdullah b. Abbâs, bu vasiyetin bütün ümmete yönelik olduğunu söylemektedir.[1548]

Sahabenin çeşitli şehir ve bölgelere dağılmakla beraber valilik ve kadılık gibi farklı görevlerde de yer aldığı bilinmektedir. Farklı bölge ve görevlerde yer alan sahabenin, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) ezberlediği hadisleri yaymakta, kendilerine sorulan sorulara Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in kendi döneminde verdiği cevaplardan hareketle cevap verdikleri görülmektedir. İyi niyetlerini koruyarak ve mükâfatını Allah'tan bekleyerek insanlara farz, sünnet, helal ve haramı öğrettikleri müşahede edilmektedir.[1549] İbn Ebî Hâtim'in, sahâbenin adaleti başta olmak üzere yaptığı bu değerlendirmeler genel olarak ulema tarafından da dile getirilmiştir.[1550] Nitekim konunun girişinde İbn Ebî Hatim'in, bu ayet ve hadisleri sahâbenin adaletiyle alakalı olarak ele aldığını belirtmiştik.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi İbn Ebî Hâtim, bütün sahâbileri âdil kabul etmekte, dolayısıyla cerh ve ta'dîlde tenkit dışı tutmaktadır. Aynı şekilde sahâbenin adaletinin, İbn Ebî Hâtim'in dışındaki ulema tarafından da kabul edildiği

---

[1546] Bu ayetin tefsiri ile ilgili bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân**(thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2000, III, 141; Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, **el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, I, 225; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Beğevî, **Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm** (thk. Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, I, 175.

[1547] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm** (thk. Es'ad Muhammed Tayyıb), Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyâd 1419, I, 248.

[1548] **Buhârî**, Hac, 134 (II, 126).

[1549] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.

[1550] Bkz. Ebû Amr Osman b. Abdirrahman İbnu's-Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs** (thk. Abdullatîf el-Hamîm-Mâhir Yâsîn el-Fahl), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 397. Ayrıca Sahabenin adaletinin aklî temelleri için bkz. Enbiya Yıldırım, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe II (Tartışma İlmî Toplnatılar Dizisi),** Ensar, İstanbul 2016, s. 51-68.

bilinmektedir.[1551]Ancak İbn Ebî Hâtim'in ifadelerinde dikkat çeken ve tenkide açık olan husus, *sahâbeyi "galat[1552] yapmaktan uzak"* olarak nitelemesidir. Zira sahâbenin beşer olması, anlama ve ezberlemede diğer insanlar gibi hata yapması kaçınılmaz bir durumdur. Bazı muhakkiklerin de belirttiği gibi, sahâbenin az da alsa hata ve nisyandan kaynaklanan sebeplerden dolayı yanlış yaptığı görülmüştür.[1553]Ayrıca sahâbilerin, hadis rivayetinde birbirini tenkit etmeleri onların da hadis naklinde bazen hata yaptıklarını göstermektedir. Bundan dolayı Hz. Aişe başta olmak üzere birçok sahâbî bazı rivayetlere karşı çıkmış, rivayet edilenin naklinde bir hata olduğuna veya yanlış anlaşıldığına vurgu yapmıştır.[1554]

İbn Ebî Hâtim'in sahâbe ile ilgili yaptığı değerlendirmede bütün sahâbileri bir kabul ettiği, onların arasında herhangi bir ayırım yapmadığı da görülmektedir. Fakat sahâbilerin rivayetlerine bakıldığında hepsinin aynı seviye ve derecede olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bazılarının zâhirî yaklaşımları, bazılarının da fıkıh ve hüküm çıkarma bağlamında hadisleri ele aldığı görülmektedir.[1555] Çünkü sahâbenin tamamının fıkhî melekeleri ve muhakeme güçlerinin aynı olmadığı;onlardan kiminin nebevi beyanları işittiği ve ezberlediği halde, fakih ve müçtehit olan sahâbiler kadar nassların künhüne vakıf olmadığı bilinmektedir.[1556] Dolayısıyla sahâbeyi, hadis naklinde âdil olmak ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yalan nispet etmemek bakımından aynı seviyede kabul etmenin, tarihi gerçeklere daha uygun olduğu söylenebilir. Aksi takdirde sahâbenin hadis naklinde hatadan beri olduğunu iddia etmenin vakıaya uygun düşmediği görülmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in sahâbeyi "galat yapmaktan uzak" olarak nitelemesinin tenkide açık bir yaklaşım olduğunu ifade etmek isteriz.

Zabtın zayıflığını gösteren vehim unsuru, sahâbeden sonra gelen râviler için de fazlasıyla söz konusudur. Tâbiûn ve ondan sonra gelen neslin, sahâbe kadar

---

[1551] Sahabenin adaleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yûsuf Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 74.
[1552] İbn Ebî Hâtim burada غلط kelimesini kullanmıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.
[1553] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî** (Muhakkikin notu), s. 3.
[1554] Konu ile ilgili bkz: Zerkeşî'nin, **Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler.**
[1555] Bünyamin Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, TDV, Ankara 2008, s. 150.
[1556] Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, s. 191.

olmasa bile hafızaları kuvvetli ve güçlü zihnî kapasiteye sahip oldukları kabul edilmiştir. Buna rağmen beşerin tabiatı gereği, fıtrî ve psikolojik noksanlıklardan tamamıyla uzak ve beri oldukları hiçbir zaman ileri sürülmemiştir.[1557]

3.1.2.2. Tâbiûn Tabakası

Tâbiî, herhangi bir sahâbiyi gören, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) inan ve iman üzerine vefat edendir.[1558] Tâbiûn, İslam kültürü açısından çok önemli bir konumdadır. Zira sahâbeden sonra vahiy ve sünnetin kaynağına en yakın olan nesildir. Ayrıca ilimlerin teşekkülü ve birçok siyasi ve ilmî gelişmeler bu dönemde hız kazanmıştır. Aynı şekilde hadis ilmi açısından çok önemli olan hadis uydurma faaliyetlerigenel görüşe göre bu dönemde meydana gelmiştir.[1559] Cemel vakası (h. 36) ve Sıffîn savaşından (h. 37-38) sonra birçok hizip ve fırka ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan her fırka ve mezhebin kendi düşüncesini dini bir delille temellendirmek ve bunları muhaliflerine kabul ettirmek için hadis uydurma faaliyetine giriştiği görülmüştür.[1560] İbn Sîrîn'in: *"Onlar isnadı sormazlardı. Ancak fitne ortaya çıkınca 'adamlarınızın isimlerini söyleyin' demeye başladılar. Bu bağlamda ehl-i sünnetin hadisleri alındı, ehl-i bid'atın rivayetleri ise terk edildi."* şeklindeki meşhur sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir.[1561]

Bu bağlamda tâbiûn neslinin, ortaya çıkan bu mezhep ve fırkaların uydurma hareketlerine karşı bir takım tedbirler alması kaçınılmaz olmuştur. Elbette ki, bütün tâbiîlerin ilim bakımından ayın seviyede olduklarını söylemek mümkün değildir. Mesela hadis tenkit tarihinin aşamaları ele alınırken, hadis tenkidiyle ilgili olarak tâbiûn neslinden bazı âlimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar İbrahim Nehâî(ö. 96/714), İbn Sîrîn (ö. 110/728), Hasan Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) gibi âlimlerdir. Kaynaklarda bunların *râvi* tenkidinde bulundukları genel olarak ifade edilmiş, ama tafsilata girilmemiştir. Bu itibarla tâbiûn nesline mensup

---

[1557] Özafşar, **Hadisi Yeniden Düşünmek**, s. 239.
[1558] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 133.
[1559] Hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı ile ilgili bkz. Kandemir, **Mevzû Hadisler**, s. 19-27; Yıldırım, **Hadis Problemleri,** Rağbet, İstanbul 2001, s. 14-34; Bağcı, **Hadis Tarihi,** Ankara Okulu, Ankara 2009, s. 118.
[1560] Arif Ulu, **Tâbiûnun Sünnet Anlayışı,** İFAV, İstanbul 2015, s. 73.
[1561] Muslim, **Mukaddime,** I, 5 (I, 11).

âlimlerin, kimleri ne gerekçelerle ta'dîl veya cerh ettikleri net olarak bilinmemektedir. Bu sebeple konunun açıklığa kavuşması açısından tâbiûnla ilgili bilgilerin yer aldığı eserleriincelemenin faydalı olacağı anlaşılmaktadır.[1562]

Cerh ve ta'dîl faaliyetlerinde bulunan tâbiûn âlimlerinin kimler olduğuna dair hicri üçüncü asırdan itibaren eserler kaleme alınmıştır. Günümüze gelen eserlerde tâbiûn münekkidler üzerinde bir ittifaktan söz etmek mümkün görünmemektedir.[1563] Mesela Tirmizî (ö. 279/892), tâbiûndan birçok âlimin ricâl tenkidinde bulunduğunu ve bunlar arasında Hasan Basrî ve Tâvûs b. Keysân'ın, Ma'hed b. el-Cuhenî; Saîd b. Cubeyr'in Talk b. Habîb ve İbrahim en-Nehâî; eş-Şa'bî'ninde Hâris el-A'ver hakkında konuştuğunu belirtmiştir. Tirmizî ayrıca tâbiûndan Eyyûb es-Sahtiyânî, Abdullah b. Avn ve Süleyman et-Temîmî'den söz etmiştir.[1564] Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a (ö. 198/813) göre ise isnadı ilk sorgulayan Şa'bî lakabıyla meşhur olan Âmır b. Şerâhîl'dır(ö. 103/712).[1565]Aynı şekilde Zehebî de sahâbe neslinden sonra ilk hadis münekkidi olarak Şa'bî'yi kabul etmektedir.[1566]

Râviler hakkında değerlendirmelerde bulunan ve kişileri tabaka sistemine göre sınıflandıran âlimlerden birisi de İbn Hibbân'dır(ö. 354/965). Ancak onun, İbn Ebî Hâtim'in aksine, ricâl hakkında değerlendirme yapan kişiler arasında sahâbe ve tâbiûna da yer verdiği görülmektedir. İbn Hibbân, yedi gruptan oluşan sınıflandırmasının ikinci ve üçüncü tabakasında yalnızca Medîneli tâbiûna yer vermektedir. İkinci tabakada Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 93/711), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris (ö. 94/712), Urve b. Zübeyr (ö. 94/ 712), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 94/712), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 100/718), Süleyman b. Yesâr (ö.

[1562] Özsoy, **Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi,** s. 133-134. Konuyla ilgili Tirimizî ve İbn Hibbân gibi hadis tenkitçilğini tâbiûn döneminden başlatan müelliflerin eserlerine bakılabilir. Ayrıca Özsoy'un *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili RivâyetlerinDeğerlendirilmesi* ve Truhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi*gibi ilk dönemi konu eden çalışmalara bakılabilir.

[1563] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu Ve Gelişimi,** s. 50.

[1564] Tirmizî, **el-İlelu's-Sağîr,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz., s. 738.

[1565] Râmehürmüzî, **el-Muhaddîsu'l-Fâsıl,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1404, s. 208.

[1566] Zehebî, "Zikru MenYu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta' dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hâdîs**, s. 172.

100/718), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 106/724) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer'in (ö. 106/724) yer aldığı görülmektedir.[1567]Üçüncü tabakada ise İbnŞihâb ez-Zuhrî (ö. 124/742) Sa'd b. İbrahim (ö. 125/742), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 144/761) ve Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763) söz etmektedir.[1568]

İbn Ebî Hâtim'e göre tâbiûn nesli, sahabeden sonra gelen ve Allah'ın (c.c.), onların aracılığıyla dinini ikame etmek için seçmiş olduğu seçkin bir nesildir. Ayrıca onlar kendilerini İslam dininin farzlarını ve sınırlarını, Allah'ın emir ve nehiylerini ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetlerini korumaya adayan kişilerdir. Allah'ın inayetiyle onlar konumlarında zaaf veya noksanlık meydana getirecek olumsuzluklardan uzak kalan şahsiyetlerdir.[1569]

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre tâbiûn nesli bu üstün vasıflarda müşterek olduğu için aralarında herhangi bir ayırımın yapılmasına gerek yoktur. Zira her birisi, ilim ve sünnetleri kavramada imam ve öncüdür. Ancak gerek ilimde gerekse kavrama ve ezberde onlar gibi olmadığı halde kendilerini onlardan saymaya kalkışanlar vardır. Eserinde tâbiûndan olmadığı halde kendini onlardan sayanların vasıflarını zikredeceğini belirten İbn Ebî Hâtim, tâbiûn neslini, sahabenin neşrettiği ahkâm, sünnet ve rivayetleri ezberleyip iyi belleyen kişiler olarak nitelemektedir. Aynı şekilde Cenab-ı Allah'ın (c.c.) onların bu özelliğine vurgu yaparak şöyle buyurduğunu söylemektedir: "*İyilikte onlara (kendilerinden önceki nesle) uyanlar, Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuştur."*[1570] Katâde'ye göre ayette geçen والذين اتبعوهم بإحسان ifadesiyle kastedilenler tâbiûn neslidir.[1571]

İbn Ebî Hâtim'in de işaret ettiği gibi[1572] bazı âlimler, "tabiûn" adının Kur'an'da geçen و الذين اتبعوهم بإحسان ibaresinden kaynaklandığını söylemektedirler. Ancak ilgili ayetin tefsirine bakıldığında müfessirlerin bu konuda tam da ittifak

---

[1567] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, s. 39-40; Krş. Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 54.
[1568] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, s. 40.
[1569] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 55.
[1570] **Tevbe,** 9/100.
[1571] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[1572] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** VI, 1869.

etmediği görülmektedir. Tefsirler bu ibare ile ilgili olarak, üç yorum üzerinde yoğunlaşmaktadır. Birincisi; bu ibarenin sahâbeye,[1573] ikincisi; kıyamete kadar Müslümanlığı seçen herkese,[1574] üçüncüsü de tâbiûn nesline işaret ettiği şeklindedir.[1575] İbn Ebî Hâtim de *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* adlı tefsirinde bu yorumlara dikkat çekmiş;[1576] ancak *el-Cerh ve't-Tadîl* kitabında söz konusu ayetin sadece tâbiûn nesline işaret ettiğini savunan Katâde'nin görüşünü aktarmakla yetinmiştir.[1577] Daha önce temas ettiğimiz gibi bu ayetin tâbiûn nesliyle sınırlandıran Katâde'nin görüşü sadece İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmektedir. Diğer tefsirler ise yukarıda temas edilen görüşlere işaret etmektedir.[1578]

Her dönemde olduğu gibi tâbiûn neslinin tamamını aynı seviyede değerlendirmek imkânsız görünmektedir. Zira her birisinin yetiştiği çevre ve ilmi yetkinliği farklıdır. Ayrıca sahâbenin tespit yollarından birisi de tâbiûn olan birisinin şehadetiyle olması gerekliliğinden söz edilmektedir. İşte burada bütün tâbiûn değil de, tezkiyeye ehil olan birisinin olması gerektiği İbn Hacer ve Suyûtî gibi âlimler tarafından dile getirilmektedir.[1579] Bu da gösteriyor ki, bütün tâbiûn nesli aynı seviyede kabul edilmemiştir. Tarihin bu gerçekliğine rağmen İbn Ebî Hâtim'in, bütün tâbiûn neslini bir tutması ve aralarında herhangi bir ayırımın yapılmasının doğru olmadığını söylemesinin tenkide açık olduğunu ve nesnel bir yaklaşım olmadığını düşünmekteyiz. Ayrıca gerek siyasi gerekse de düşünsel anlamda İslam dünyasını derin bir şeklide etkileyip tesiri günümüze kadar devam eden birçok gelişmenin, onların döneminde yaşandığı bilinmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin mertebelerini tâbiûn neslinden sonra başlatıp onları tenkit dışı tutmasının tarafsız ilmi bir yaklaşım olmadığı kanaatindeyiz. Hâlbuki İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan İbn Sa'd'ın, cerh ve ta' dîl lafızlarını sahâbeden sonra

---

[1573] Zamehşeri, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl**, II, 290.
[1574] Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, V, 83; Âlûsî, **Ruhu'l-Meânî,** VII, 11.
[1575] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** VI, 1869.
[1576] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** VI, 1868-69.
[1577] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 56.
[1578] Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XXIII, 373; Beğavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, IV, 88; Ebû Hayyân, **el-Behru'l-Muhît**, V, 96; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr,** XI, 18.
[1579] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 143; Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** II, 213; Krş. Yusuf Benli, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe (Tartışma İlmî Toplantılar Dizisi)**, Ensar, İstanbul 2013, s. 421.

başlattığı görülmektedir.[1580] Bunun yanında tâbiûn döneminde yaşayan bazı kişilerin, hadis münekkidleri tarafından cerhin en ağır lafzı olan kezzâb ifadesiyle tenkit edilmiş olmaları da İbn Ebî Hatim'in yaklaşımının doğru olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.[1581]

Ayrıca gerek İbn Ebî Hâtim'den önce gerekse ondan sonra gelen ulemanın, tâbiûn neslini kendi içerisinde bir taksime tabi tuttuğu görülmektedir. Örnek olarak İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan İbn Sa'd (230/844) ve Halife b. Hayyât'ı (ö. 240/854) saymamız mümkündür.[1582] Aynı şeklide İbn Ebî Hâtim'den sonra gelen İbn Hacer'in tâbiûnu dört tabakaya ayırdığı görülmektedir. Birinci tabaka büyük tâbiûn, ikinci tabaka ortanca tâbiûn, üçüncü tabaka Zuhrî ve Katâde gibi büyük tâbiûndan rivayette bulunanlar, dördüncü tabaka da küçük tâbiûn olarak sıralanmıştır.[1583]

Tâbiûn neslinin hepsinin aynı seviyede olmadıklarını gösteren başka bir kanıt, bu neslin içerisinde bazı âlimlerinin temayüz etmesidir. Mesela Medine'de yedi âlimin ön plana çıkması ve İslam literatüründe fukaha-i seb'a kavramının oluşması bunun apaçık kanıtıdır.[1584]

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkündür: Bütün tâbiûn neslini bir kabul edilip onları tenkit dışı tutmanın ilmi gerekçelerle açıklanması mümkün değildir. Bundan dolayı İbn Ebî Hâtim'in, tâbiûn neslini tenkit dışı bırakarak ortaya koyduğu sistemin pek de isabetli olmadığını düşünmekteyiz.

3.1.2.3. Etbâu't-Tâbiîn Tabakası

Tâbîun devrinden sonra gelen etbâu't-tâbiîn dönemi, hadis tenkitçiliği açısından yeni bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Zira bu dönemde tenkitçilik faaliyetlerinin daha da belirginleştiği görülmektedir. Ayrıca bu asırda hadisle meşgul olanların sayısı ve hadis rivayetinin çoğaldığı bilinmektedir. Buna paralel olarak

---

[1580] Muhammed b. Mazhar ez-Zehrânî**, İlmu'r-Ricâl,** s. 64.
[1581] Ukaylî, **ed-Duafâ,** IV, 178; İbn Hacer, **Lisânu'l-Mîzân**, VI, 76.
[1582] Ebû Amr Halife b. Hiyât, **Tabakât,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, s. 13. (Muhakkikin notu)
[1583] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb**, s. 75; Zehrânî**, İlmu'r-Ricâl,** s. 44.
[1584] Bkz. Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a" **DİA,** İstanbul 1996, XIII, 214.

rivayetlerde yanılma ve hatanın artması da doğal olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. Etbâu't-tâbiîn dönemi, yanılma ve hatanın yanında bid'at ve taassup gibi fikrî ve beşerî zafiyetten kaynaklanan hastalıkların da arttığı bir dönem olarak bilinmektedir.[1585]

Etbâu't-tâbiîn dönemi, râvilerin adalet ve zabt vasıflarına yönelik tenkitlerin ciddi bir artış gösterdiği ve râvilerin tenkit kriterlerinin olgunlaştığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu asırda râvilerin tenkidinde kullanılan teorik açıklamalar ve ıstılahlarda da bir takım gelişmeler meydana gelmiştir.[1586] Öyle ki, cerh ve ta'dîl ilmi bu dönemde müstakil bir ilim olarak karşımıza çıkmaktadır.[1587] Bu bağlamda cerh ve ta'dîl ilmi açısından bu dönemin, her yönüyle kritik edilmesinin büyük bir ehemmiyet arz ettiğini düşünmekteyiz. Biz de çalışmamızın bu kısmında, bu dönemde yaşayan münekkidleri tespit etmeye ve İbn Ebî Hâtim'in bu döneme olan bakışını anlatmaya çalışacağız.

Ali b. el-Medînî, (ö. 234/848), tâbiûn münekkidlerinden kabul ettiği İbn Sirîn (110/728), Eyyûb es-Sehtiyânî (131/748) ve İbn Avn'ı (151/768) zikrettikten sonra, etbâu't-tâbiîn tabakasında yer alan münekkidlerden söz etmektedir. Söz ettiği münekkidler Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813)'dir.[1588]

İbn Hibbân'a göre bu dönemde ricâl tenkidiyle uğraşan hadis münekkidleri şunlardır: Vâsıt'ta Şu'be b. Haccâc, Kûfe'de Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Basra'da Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Medîne'de Mâlik b. Enes ve Sufyân b. Uyeyne (ö 198/813) Şam'da el-Evzâî, (ö. 158/775) Mısır'da Sa'd (ö. 175/791), Horasan'da Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797), Kûfe'de Veki' b. Cerrâh (ö. 198/813), Basra'da Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)'dır.[1589]

[1585] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 54.
[1586] Turhan, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 115.
[1587] Âşıkkutlu, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, s. 56.
[1588] İbn Receb, **Şerh**, I, 355.
[1589] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 49.

İbn Ebî Hâtim, Etbâu't-Tâbiîn döneminde yer alan râvileri tabakalara ayırdıktan sonra on sekiz münekkidin biyografisini detaylı bir şekilde sunmaktadır. Hayatlarını ayrıntılı olarak verilen münekkidler şunlardır:

Birinci Tabaka: Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Sufyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775).

İkinci Tabaka: Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797), Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fezârî (ö. 186/802), Ebû Müshir Abdu'l-A'lâ ed-Dımeşkî (ö. 218/833).

Üçünü Tabaka: Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. Abdullah el-Medînî (ö. 234/848), Muhammed b. Abdullah b. Numeyr el-Hemezânî (ö. 234/848).

Dördüncü Tabaka: Ebû Zur'a (ö. 264/877) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890)'dir.[1590]

İbn Ebî Hâtim, Etbâu't-Tâbiîn'nin bazı özelliklerini zikrettikten sonra râvileri mertebelere ayırarak şöyle demektedir:

a) Hadisleri tahlil edebilen, hafız, sebt, mutkin ve takva sahibi. Bunun rivayetinde ihtilaf edilmez, cerh ve ta' dîl ile ilgili değerlendirmesine itimat edilir ve rivayet ettiği hadis ile delil getirilmelidir.

b) Haddi zatında âdil, naklinde sebt ve sadûk, dininde takva sahibi ve rivayet ettiğini hıfz eden kişi. Bunun hadisiyle delil getirilebilir ve kendisine güvenilebilir.

c) Sadûk ve takva sahibi olup bazen vehm[1591] eden kişi. Hadis münekkidleri böyle bir râviyi kabul etmiş ve hadisini delil olarak kabul etmiştir.

[1590] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 57-299.

d) Sadûk ve takva sahibi olup çoğu zaman vehm ve hata yapan kişi. Böyle bir râvinin hadisine, ancak terğib, terhib, zühd ve âdab ile ilgili olursa itibar edilir. Helal ve haramda ise hadisi kabul edilmez.

e) Sıdk ve emanet sahibi olmayan kişi. Böyle birisinin rivayeti hiçbir şekilde kabul edilmez.[1592]

Görüldüğü İbn Ebî Hâtim'e göre ilk mertebede yer alanların, hem hadisleri delil olabilmekte hem de râvilerle ilgili yaptığı cerh ve ta'dîl değerlendirmeleri kabul edilmektedir. İkinci mertebede yer alanların ise sadece rivayet ettiği hadisleri hüccet olabilmektedir. Cerh ve ta'dîl konusunda ise otorite kabul edilmemektedir. Üçüncü mertebede yer alanların, her ne kadar bazı rivayetlerinde vehme düşseler de yine rivayetleri delil olabilmektedir. Dördüncü mertebedeki râivler, çoğu zaman vehme düştükleri için rivayetleri sadece terğîb-terhîb konularında delil olabilmektedir. Son mertebedekiler ise, güvenilir olmadığı için rivayetleri hiçbir konuda kabul edilmemektedir.

İbn Ebî Hâtim, burada sika olan hadis râvileri ile ricâl ilminde otorite olanları birbirinden ayırmaktadır. Zira ona göre birinci mertebedekiler hem hadis rivayetinde hem de cerh ve ta'dîl konusunda yetkindirler ve görüşleri muteberdir. Ancak ikinci mertebede yer alanlar ise sadece hadis rivayetinde güvenilirdirler. Bu ayırım İbn Ebî Hâtim'e has bir sistem olsa gerektir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, hayatlarını detaylı bir şekilde sunduğu on sekiz âlimi, hem hadisleri delil olabilen hem de râvilerle ilgili yaptığı cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinin kabul edilen münekkidler olarak kabul etmektedir.

İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, genellikle bu münekkidlerin görüşlerine yer vermiştir. Tenkit dışı bıraktığı tâbiûn âlimlerin görüşlerine yer vermemiştir. Ancak çok az da olsa onların görüşlerini aktarmıştır. Mesela kendisi

---

[1591] Vehim: Râvinin hadisi hep zanla, bazen böyle bazen şöyle olarak tereddütlü rivayet etmesidir. Bu durum râvinin zabtının eksikliğini gösterir ve bu yönden cerh edilmektedir. Bkz. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 329.

[1592] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.

İsmail b. Ebî Hâlid'in biyografisinde Şa'bî'nin (ö. 104/722), onun dakik olmadığını ve duyduğu her şeyi rivayet ettiğini nakletmektedir.[1593] Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, sadece bir yerde Eyyûb es-Sahtiyânî'in (ö. 131/749) bir râviyi zayıf gördüğünü söylemekte onu da babasından nakletmektedir.[1594] İsnadın başlangıcı ile ilgili Muhammed b. Sîrîn'nin (ö. 110/728) sözü meşhurdur. İbn Ebî Hâtim de İbn Sîrîn'nin: *"Bu hadisler dindir. Dininizi kimden aldığınıza bakın (araştırın)"* sözünü nakletmektedir.[1595] Buna rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisi râvilerin değerlendirilmesinde İbn Sîrîn'in, Eyyûb es-Sahtiyâni'yi sebt olarak nitelemesinden başka herhangi bir değerlendirmesine yer vermemekte,[1596] ama İbn Sîrîn'den rivayet edenleri sıkça zikretmektedir.[1597] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Sîrîn'in biyografisini verirken, onun sika ve âlim olduğuna vurgu yapmakta, ancak münekkitliğiyle ilgili herhangi bir ifadede bulunmamaktadır.[1598]

Yukarıdaki açıklamaları bağlamında İbn Ebî Hâtim'in, tenkit dışı bıraktığı tâbûn âlimlerinin görüşlerine pek yer vermediği söylenebilir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in çağdaşı olan Ukaylî'nin, kendisine nispeten daha çok tâbiûn neslinden bazı münekkidlerin değerlendirmelerine yer verdiği görülmektedir. Mesela Eyyûb es-Sahtiyânî'den, Amr b. Ubeyd'i yüzsüz ve saygısız olarak nitelediğini[1599] ve onunla arkadaşlık yapılmamasının gerekli olduğunu nakletmektedir.[1600] Aynı şekilde Ukaylî, birçok yerde tâbiûndan olan Şa'bî'nin görüşlerine yer vermektedir. Onun naklettiğine göre Şa'bî', İsmail es-Seddiyy'icehaletle nitlemekte,[1601] Hâris el-A'ver[1602] ve Câbir el-Cu'fî'yi yalancılıkla suçlamakta[1603] ve Davud b. Yezîd'i tenkit etmektedir.[1604] İbn Hibbân da İbn Ebî Hâtim aksine Şa'bî'nin görüşlerine yer verdiği görülmektedir.[1605]

[1593] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 116-117.
[1594] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 89.
[1595] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 308.
[1596] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 184.
[1597] İbn Ebî Hâtim'in,İbn Sîrîn'in, sadece Hişâm b. Hisân ile ilgili onun hakkında: "Hişâm bizden yani ehl-i beyttendir" dediğini nakletmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 79.
[1598] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 372.
[1599] Ukaylî, **ed-Duafâ,** III, 283.
[1600] Ukaylî, **ed-Duafâ,** III, 98.
[1601] Ukaylî, **ed-Duafâ,** I, 87.
[1602] Ukaylî, **ed-Duafâ,** I, 208.
[1603] Ukaylî, **ed-Duafâ,** I, 165.

İbn Ebî Hâtim'in, etbâu't-tâbiîn'den olup, hadis münekkidleri arasında zikretmediği kişilerden rivayette bulunup bulunmadığının konumuz açısında önemli olduğunu düşünmekteyiz. Mesela İbn Ebî Hâtim râvilerin değerlendirilmesinde, İbn Hibbân'nın, hadis münekkidi olarak gördüğü[1606] ve eserlerinde görüşlerine yer verdiği[1607] Leys b. Sa'd'dan (ö. 175/791) herhangi bir naklide bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim, Leys b. Sa'd'ı sika, ilim sahibi ve rivayet ettiği hadislerin sahih olduğunu vurgulamış, ancak münekkitliğiyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.[1608] Leys b. Sa'd ile ilgili söylenenlere bakıldığında İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımı, yani onu münekkit kabul etmemesinin daha isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü Leys b. Sa'd'ın, her ne kadar tenkit edilmemişse de onun kendilerinden rivayette bulunduğu bazı şahıslar, hadis münekkidleri tarafından eleştirilmiştir.[1609] Ayrıca Leys b. Sa'd'ın kâtibi ile ondan rivayette bulunan bazı kişiler de cerh edilmiştir.[1610] Bu bağlamda bunların aracılığıyla Leys'e nispet edilen nakil ve görüşlere karşı mesafeli davranılması daha doğru olduğu söylenebilir.

Aynı şekilde İbn Adî tarafından hadis münekkidleri olarak kabl edilen Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799),[1611] Cerîr b. Abdulhamîd (ö. 188/803),[1612] Fazl b. Musâ es-Sinânî'nin (ö. 192/807),[1613] İbn Ebî Hâtim tarafından güvenilir kabul edilmiş, ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla râvilerin değerlendirilmesinde onlardan herhangi bir nakilde bulunmamıştır.[1614] İbn Adî tarafından münekkit kabul edilen bu kişilerin, münekkidler tarafından eleştirildiği görülmüştür. Mesela Huşeym b. Beşîr, tedlis,[1615] Cerîr b. Abdulhamîd ihtilât yapmakla suçlanmıştır.[1616] AyrıcaCerîr b.

[1604] Ukaylî, **ed-Duafâ,** II, 41. Tespit ettiğimiz kadarıyla Ukaylî de İbn Ebî Hâtim gibi Muhammed b. Sîrîn2in tenkidine pek yer vermemiştir.
[1605] Bkz. İbn Hibbân**, Kitâbu'l-Mecrûhîn,** I, 185-222-289-298.
[1606] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 41.
[1607] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I. 40; **es-Sıkât,** VI, 50.
[1608] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 244-245.
[1609] Bkz. İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 308-310-318; Ukaylî, **ed-Duafâ,** II, 100.
[1610] Ukaylî, **ed-Duafâ,** II, 267-320, III, 116.
[1611] İbn Adî, **el-Kâmil fî'd-Duafâ**, I, 179.
[1612] İbn Adî, **el-Kâmil fî'd-Duafâ**, I, 194.
[1613] İbn Adî, **el-Kâmil fî'd-Duafâ**, I, 195.
[1614] İbn Ebî Hâtim'in, Huşeym b. Beşîr, Cerîr b. Abdulhamîd ve Fazl b. Musâ ile ilgili yaptığı değerlendirme için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,**II, 438, VII, 91,IX, 141-142.
[1615] İbn Adî, **el-Kâmil fî'd-Duafâ,** VIII, 452.
[1616] İbn Adî, el-Kâmil fî'd-Duafâ, II, 41.

Abdulhamîd, Abdullah b. Mubârek[1617] ve Ahmed b. Hanbel tarafından da tenkit edilmiştir.[1618]

Zehebî de, hadis münekkidleri arasında Bişr b. Mufaddel (ö. 180/796), İsmail b. Uleyye (ö. 194/809) ve Abdullah b. Vehb'i (ö. 197/812) zikretmektedir.[1619] Fakat (ö. 197/812) İbn Ebî Hâtim bu âlimleri münekkidler arasında zikretmemekte ve eserinde cerh ve ta'dîl konusunda onlardan herhangi bir nakilde bulunmamaktadır.[1620]

İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde, râvilerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerinin tamamını sadece hadis münekkidleri olarak zikrettiği ve dört tabakaya ayırdığı on sekiz isminden rivayet etmemiştir. Az da olsa başka münekkidlerden de yararlanmıştır. Zehebî tarafından münekkit âlimler arasında zikredilmiş olan[1621] Mu'temir b. Süleyman et-Teymî (ö. 187/802) ve Îsâ b. Yûnus'un, (ö. 188/803) râvilerle ilgili yaptığı bazı değerlendirmelerini nakletmiştir.[1622] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, her iki münekkidi sika olarak kabul etmiştir.[1623]

3.2. İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH METODU

Râviler hakkında verilen cerh/ta'dîl hükmü ile râvilerin rivayetleri arasında doğrudan bağlantı olduğunu belirtmek isteriz. Bu bağlamda herhangi bir râvinin cerh veya ta'dîl edilmesi çok önemli sonuçlara yol açmaktadır. Konunun bu önemine binaen hadis münekkidlerinin cerh metotları, objektif ve nesnel olmalıdır. Aksi takdirde cerh edilmesi gerekenler ta'dîl, ta'dîl edilmesi gerekenler de cerh edilebilir. Biz de çalışmamızın bu kısmında İbn Ebî Hatim'in, râvilerin cerhinde izlemiş olduğu yöntemi ortaya koymaya çalışacağız.

[1617] İbn Adî, **el-Kâmil fî'd-Duafâ,** IV, 536;
[1618] Ukaylî, **ed-Duafâ,** I, 200.
[1619] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil,** s. 177.
[1620] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,**II, 288;II, 96; V, 234.
[1621] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil,** s. 177.
[1622] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 328; IV, 333; V, 223-353; VII, 169; VIII, 354.
[1623] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl, V**I, 372; VIII, 460.

3.2.1. İbn Ebî Hatim'e Göre Cerhin Mertebeleri

Râvilerin durumunu ortaya koyup rivayet ettikleri hadisler hakkında hüküm vermek, başta hadis ilmi olmak üzere İslam düşüncesi açısından büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda isnad sisteminin başladığı dönemden itibaren râvilerin cerhine delalet eden birtakım lafız ve ifadeler kullanılmış; ancak bunlar belli bir taksime tabi tutulmamıştı. Bu metot, İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı döneme kadar devam etmiştir. İbn Ebî Hâtim ise bir ilke imza atmış, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a başta olmak üzere kendisinden önce gelen hadis münekkidlerinin değerlendirmelerinden de faydalanarak cerh lafızlarını belli bir mertebeye ayırmıştır. Ayrıca her mertebeye delalet eden lafızları da tespit etmiştir. İbn Ebî Hâtim'in yaptığı bu taksim, cerh ve ta'dil ilmi açısından ilk olduğu için ulemanın dikkatini çekmiş; kendisinden sonra gelen âlimler de onun bu taksimini temel almışlardır. Aynı sayıyı koruyup devam ettirenler olduğu gibi, bunlara eklemelerde bulunanlar da olmuştur.

İbn Ebî Hâtim, râvilerin cerhine delalet eden lafızlara göre râvileri dört mertebeye ayırmıştır.

Birinci mertebe, "leyyinu'l-hadîs" denilen râvilerdir. İbn Ebî Hâtim'e göre bu tür râvilerin rivayetleri yazılır ancak araştırılmalıdır.

İkinci mertebe, "leyse bi kaviy" sıfatıyla nitelenen râvilerdir. Bu râvilerin rivayetleri de tıpkı birinci mertebedekiler gibi değerlendirilir, ancak sıralama olarak birden sonra gelmektedir.

Üçüncü mertebe, "zaîfu'l-hadîs"ile nitelenen râvilerdir. Bu tür râvilerin rivayetleri de atılmaz, i'tibar için değerlendirilir. Bu da sıralama olarak ikiden sonra gelmektedir.

Dördüncü mertebe, cerhin son sırasında yer alan mertebedir. Bu mertebede yer alanlar için "metrûku'l-hadîs", "zâhibu'l-hadîs" ve "kezzâb" tabirleri kullanılmaktadır. Bu tür râvilerin rivayeti terk edilir, hiçbir şeklide yazılmaz.[1624]

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim tarafından zikredilen dört mertebenin ilk üçü arasında pek bir fark görünmemektedir. Belki taarruz esnasında bu mertebelerin bir faydası olacağı söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim'den sonra gelen cerh-ta'dîl âlimleri, onun taksimini temel alarak cerh ve ta'dîl lafızlarını belli bir mertebeye tabi tutmuşlardır. Hatîb Bağdâdî, İbn Ebî Hâtim'in taksimine değinmiş; ancak herhangi ekleme veya yorumda bulunmamıştır.[1625] Aynı şekilde İbnu's-Salâh (ö. 643/1245),[1626] Munzirî (ö. 656/1258)[1627] ve Nevevî de (ö. 676/1277)[1628] İbn Ebî Hâtim'in taksimini olduğu gibi zikretmişlerdir. Bunun yanında İbn Ebî Hâtim'in taksiminebazı eklemelerde bulunanlar da olmuştur. Bunlardan en meşhuru Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî'dır. Konunun net anlaşılması için bu âlimlerin yapmış oldukları taksime değinmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Ricâl edebiyatı konusunda çok değerli eserler telif eden ve râvilerin değerlendirilmesinde otorite kabul edilen âlimlerin başında Zehebî'nin geldiği bilinmektedir. Onun taksimine bakıldığında cerh mertebeleri ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

a) Deccâl, kezzâb, veddâ' ve yadau'l-hadîs.

b) Muttehemun bi'l-kezib ve muttafakun alâ kizbih.

c) Metrûk, leyse bi sika ve seketû anh.

[1624] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.
[1625] Bağdâdî, **el-Kifaye,** s. 26.
[1626] İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs,** s. 122.
[1627] Ebû Muhammed Abdulazîm el-Munzirî, **Cevâbu'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Munzirî el-Mısrî ani'l-Esileti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (thk. Ebû Ğudde), Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1426, s. 53.
[1628] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 404.

d) Vâhin, leyse bi şey'in, zaîfun cidden ve da'afehu'l-ulema.

e) Du'ife, fîhi da'fun, leyse bi'l-kaviyy ve seyyiu'l-hifz.[1629]

Zehebî, İbn Ebî Hâtim'in aksine en şiddetlisinden en hafif olana doğru bir taksim yapmıştır. Onun için İbn Ebî Hâtim'in taksiminde en başta yer alan lafızlar, Zehebî'nin taksiminde sonlara gelmiştir. Ancak Zehebî'nin taksimini, İbn Ebî Hâtim'inkinden farklı kılan en önemli husus; Zehebî'nin, rivayetleri terk edilmesi gereken râvilerin durumunu ifade eden lafızları birkaç mertebeye ayırması olmuştur. Zira İbn Ebî Hâtim'e göre hadisi kesin bir şekilde terk edilmesi gereken râvilerin, dördüncü mertebede yer alan *matrûku'l-hadîs*, *zâhibu'l-hadîs* ve *kezzâb* lafızlarıyla nitelenen kişilerdir. Tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, Zehebî'nin birinci ve ikinci mertebede kullandığı lafızlardan sadece *yadau'l-hadîs* kavramını kullanmıştır.[1630] İbn Ebî Hâtim'in cerhin en hafif lafzı olarak kabul ettiği ve ilk mertebede yer verdiği *leyyin* tabirinin, Zehebî tarafından zikredilmemiş olması da dikkat çekilmesi gereken noktalardandır.

Zehebî'den sonra gelen Irâkî, Zehebî'nin taksimini benimsemekte ve bu mertebelerde yer alan râvilerin rivayeti ile ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Kendisi cerhin mertebeleri ile ilgili şöyle demektedir: *İlk üç mertebedeki lafızlar, herhangi bir râvi için kullanılırsa onların rivayeti delil olmaz, istişhad için kullanılmaz ve o rivayetlere itibar edilmez. Dört ve beşinci mertebedeki lafızlarla nitelenen râvilerin rivayetleri i'tibâr için rivayet edilebilir.*"[1631]

İbn Hacer'in taksimine bakıldığında kendisi *en-Nuhbe* adlı eserinde, Zehebî'nin taksiminden farklı olarak ilk sırada أكذب gibi ism-i tafdîli zikretmektedir.[1632] Buna göre İbn Hacer, cerhin mertebeleri altı olarak kabul etmektedir.[1633]

[1629] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 4.
[1630] İbn Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 52; IV, 112-127; V, 208; VI, 169-296.
[1631] Irâkî, **Fethu'l-Muğîs,** s. 176-177.
[1632] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar Şerhu Nuhbeti'l-Fiker**, s. 166-167
[1633] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 146.

İbn Hacer'in bu taksiminin kendisinden önce gelen İbn Ebî Hâtim ve Zehebî başta olmak üzere birçok ulemanın taksimine göre ilk ve kendisine has bir sistem olduğu görülmektedir. Mesela ism-i tafdîl kalıbında gelen kelimelerin, ricâl edebiyatı türü eserlerde yer alması[1634] ve ism-i tafdîlin kendine has bir anlamı olup cümleye "en", "daha" gibi yeni bir anlam kattığı halde[1635] İbn Hacer'den önce herhangi bir mertebede değerlendirilmemiş olmasının, eleştiriye açık bir mevzu olduğunu düşünmekteyiz.

İbn Hacer'in taksiminde dikkat çeken bir başka husus, beşinci mertebede yer alan râvilerin vasıflarını söylerken (hıfzı kötü olan, sadûk olup ta vehmde bulunanlar, hata yapanlar) Şia, Kaderî, Murciî ve Cehmiyye gibi bid'at ehli olanlarını da zikretmesi ve bu mertebede değerlendirmesidir.[1636] Hâlbuki başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere Zehebî ve diğer münekkidlerinin, cerh ve ta'dîl mertebelerinden söz ederken bit'at ehli olanlardan hiç söz etmemektedir.

Sehâvî de İbn Hacer'in taksimini benimsemiş ve cerhin ilk mertebesinde ism-i tafdîl kalıbını zikretmiştir.[1637]

İbn Hacer'in taksimi çağdaş müelliflerden Tehânevî,[1638] Yûsuf Mar'aşlî[1639] ve *Şifâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Kevâidi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*'in müellifi Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmail tarafından da tercih edildiği görülmektedir.[1640]

3.2.2. Râvinin Cerhine Sebep Olan Haller

Herhangi bir râvinin rivayetinin kabul edilip kendisiyle amel edilebilmesi için râvide adalet ve zabt olmak üzere iki temel vasfın bulunması gerekmektedir. Şayet bu temel vasıflardan birisi kaybolursa râvi, sika vasfını kaybeder ve rivayet ettiği

---

[1634] Birkaç öernek için bkz. Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** II, 103; VI, 312.
[1635] Mustafa el-Ğalâyînî, **Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004, s. 135.
[1636] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb,** s. 81.
[1637] Sehâvi, **Fethu'l-Muğîs,** II, 124.
[1638] Tehânevî, **Kevâid,** s. 242.
[1639] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 146.
[1640] Mustafa b. İsmail, **Şifâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Kevâidi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** s. 23.

hadisle delil getirilmez. Bu bağlamda hadis münekkidleri, râvinin adalet ve zabtına halel getirecek kusurları belirtmiş ve bu kusurlara "râvinin eleştirilme sebepleri" anlamında "ta'n sebepleri" demişlerdir. Bunlardan beş tanesi râvinin adaleti beş tanesi ise zabtıyla ilgilidir. Hadis ilminde bunlar,"râvide bulunan on kusur" anlamına gelen "metâin-i aşere" (المطاعن العشرة) diye ifade edilmiştir.[1641]

Râvinin adaletine halel getiren kusurlara gelince bunlar; *yalan, yalancılıkla itham edilme, fisk, bid'at ve cehalettir*.[1642] Bu vasıflardan birisi herhangi bir râvide bulunursa râvinin adalet vasfını kaybettiği ve rivayet ettiği hadisin hüccet olamayacağı kabul edilmektedir. Elbette ki, râvinin adaletine halel getiren kusurlarının, hepsi aynı derecede değerlendirilmemiştir. Bundan dolayı yalancı olan bir râvi ile bid'at ehli olan bir râvinin rivayeti aynı muameleye tabi tutulmamıştır. Yalancı olanın rivayeti hiçbir şeklide kabul edilmezken, bi'ad ehli olanınki ise bir takım şartlarla kabul edilebilmektedir.[1643]

Sika olan bir râvinin adalet vasfıyla beraber zabt sahibi olması da gerekmektedir. Öğrendiğini başkasına aktarıncaya kadar koruyabilmek anlamına gelen zabt vasfı,[1644] hadis rivayetinde önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.Bundan dolayı herhangi bir râvi böyle bir özelliğe sahip olmazsa sika olmaktan çıkmakta ve onun rivayeti hüccet olarak kabul edilmemektedir. Bu bağlamda hadis münekkidleri, râvinin zabtına zarar veren kusurları şöyle belirtmişlerdir: *Çok yanılmak, gaflet, vehim, sika râviye muhalefet ve hafıza bozukluğu.*[1645]

İbn Ebî Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında onun, sika olan ve olmayan râvinin durumunu açıkladığı görülmektedir. Ancak kendisi yukarıda geçtiği gibi râvinin adalet ve zabt vasfına zarar veren kusurları beraber zikretmiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, râvinin değerlendirilmesini, rivayetin hücciyeti, i'tibar için alınması ve

---

[1641] Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 154.
[1642] Bkz. İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98.
[1643] Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî**, s. 322.
[1644] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 353.
[1645] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98-99; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 156.

hiçbir şekilde alınmaması bağlamında ele almıştır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim, rivayeti delil olabilecek râvinin vasıflarını söylerken hem râvinin adaleti hem de zabtına yönelik özelliklerden söz etmektedir. Ona göre sika olan ve rivayetiyle delil getirilen kişinin hıfzının sağlam, adalet sahibi ve takva sahibi olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle yalanla ve yalancılıkla itham edilmemelidir.[1646] Şimdi râvinin cerhine sebep olan kusurların kısa açıklamalarını ve İbn Ebî Hâtim'in bu kusurlara yüklediği anlamları açıklamaya çalışacağız. Râvinin adaletine yönelik kusurlar şunlardır:

a) Kizb (الكذب): Herhangi bir râvinin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söylemediği bir sözü, yapmadığı bir eylemi ve onaylamadığı bir takriri bilerek ona nispet etmesidir.[1647] Şüphesiz râvinin adaletini temelden sarsan kusurların başında yalancılık gelmektedir. Böyle bir râvinin rivayeti hiçbir şekilde kabul edilmemektedir. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.s.); "*Bana bilerek yalan isnad eden, cehennemdeki yerine hazırlansın"*[1648] hadisi bunun apaçık kanıtıdır. İbn Ebî Hâtim de hadis münekkidleri tarafından yalancılıkla nitelenen râvinin rivayetinin terk edilmesi gerektiğini söylemektedir.[1649] Ayrıca kendisinin, râvilerin biyografilerini verirken kezzab lafzını *"hadisi delil olamaz ve terk edilmelidir"* gibi ifadelerle beraber zikrettiği görülmektedir.[1650]

İbn Ebî Hatim'in, bir râvinin yalancılığını iki yöntemle belirlediğini söylemek mümkündür. Birincisi; râvinin herhangi bir rivayetine yer verilmeksizin, bir veya birkaç münekkid tarafından yalancı olarak kabul edilmesidir. Mesela Yahyâ b. Maîn'nin, Ahmed b. Uhti Abdurrazzâk isimli râviyi kezzâb olarak nitelemiş ve bu görüş İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilmiştir.[1651] Aynı şekilde İbrahim b. Hakem de Ebû Hâtim tarafından kezzâb olarak kabul edilmiştir.[1652] İkincisi; râvilerin rivayetlerinden hareketle onun yalancı olduğuna işaret etmesidir. Mesela İbn Ebî

[1646] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 57.
[1647] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98; Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî**, s. 323.
[1648] **Buhârî,** İlim, 38 (I, 33).
[1649] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 57.
[1650] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 100-458.
[1651] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 35.
[1652] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 44.

Hâtim, Hasan b. Muslim adlı râvinin durumunu babasına sorması üzerine babası: *"Bu râvi bilinmemekte ve rivayetleri de onun yalancı olduğunu göstermektedir"* şeklinde cevap vermiştir.[1653] Aynı şekilde Ebû Hâtim, Abdulkerîm b. Abdulkerîm'i tanımadığını ve rivayet ettiği hadislerden hareketle, onun yalancı olduğunu söylemiştir.[1654] İbn Ebî Hâtim'in, rivayetle bir sonuca gittiğini gösteren bir başka delil de, İbrahim b. Muhammed ile ilgili nakledilen bilgilerdir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim onu kezzâb olarak tavsif etmişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel ondan söz ederken; *İnsanlar onun hadislerini terk ettiler. Zira o, münker hadisleri rivayet ederdi ve insanların hadislerini kendi kitaplarına bırakıp kendi hadisleriymiş gibi rivayet ederdi.*"[1655] Bir başka naklide İbn Ebî Hâtim şöyle demiştir: *"Ben Ahmed b. İbrahim el-Halebî'nin hadislerini babama arz ettim. Babam onun hadislerini batıl olduğunu, hiçbir asılları olmadığını ve bu rivayetler onun kezzâb olduğuna işaret ettiğini söyledi"*[1656]

Şüphesiz rivayetten hareketle bir sonuca varmak önemli bir yöntemdir. Bu, râvilerin sadece haklarında sahip olunan bilgilerle yetinmeyip, bir anlamda rivayet ettiklerinin metin tenkidine tabi tutulması şeklinde anlaşılabilir.

İbn Ebî Hâtim, bazı râvileri zayıf, hatta cerhin en ağır ifadelerinden olan metrûk lafzıyla nitelendirdiği halde, onların yalancılardan olmadığını (ولم يكن من أهل الكذب) vurgulamıştır.[1657] Onun, gerek lafızların taksiminde gerekse de bazı râvilerin biyografilerindeki söylemiyle, kezzâb/kizb lafzını diğer tenkit lafızlarından ayırdığı görülmektedir.[1658]

b) Yalancılıkla itham edilme (اتهام الراوي بالكذب): Râvinin hadis uydurmasa bile, uydurulmuş rivayetleri nakletmesi ve toplum içinde yalan söyleyen bir kimse olarak tanınmasıdır. Bu kusurlara sahip olan râviler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.)

[1653] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 42.
[1654] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VI, 78.
[1655] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 73.
[1656] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 4.
[1657] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 107-176; III, 451.
[1658] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 57; II, 107.

hadislerinde de yalan söyleyebilecek kimseler olarak itham edilmektedir.[1659] İbn Ebî Hâtim, râvilerin mertebelerinden söz ederken bu lafza yer vermemektedir. Ancak ahkâm konularında kimin rivayetinin kabul edileceği konusunda İbn Ebî Hâtim'în, Şu'be'den, rivayeti terk edilmesi gereken râvileri söylerken yalancılıkla itham edilen râvinin rivayetinin de terk edilmesi gerektiğini naklettiği görülmektedir.[1660] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin biyografilerini verirken de bu lafzı çok kullanmadığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Muhammed b. Abdurrahman[1661] ve Sufyân b. Vekî'in biyografilerinde bu lafızdan söz etmekte ve bu kusurdan dolayı rivayetlerinin terk edildiğini söylemektedir.[1662]Ayrıca İbn Ebî Hâtim, Cârûd b. Yezîd için yalancılıkla suçlamak anlamına gelen يرميه بالكذب ifadesini de nakletmekte ve bu râvinin rivayetinin terk edilmesi gerektiğini söylemektedir.[1663] Yukarıdaki açıklamaların ışığında İbn Ebî Hatim'in, yalancılıkla itham edilme lafzından her ne kadar râvilerin taksiminde söz etmese de, bu vasfın râvinin rivayetinin terkini gerektirdiği düşüncesini kabul ettiği ve lafzı bu anlamda kullandığı anlaşılmaktadır.

c) Fısku'r-Râvî (فسق الراوي): Hadis âlimleri büyük günahları işleyen ve küçük günahları işlemekte devam eden kimseleri fâsık olarak nitelemektedirler.[1664] Fısku'r-râvî diye ifade edilen bu vasıf, râvinin kendisini fıska düşüren fiiller işlemesi anlamına gelmektedir. Böyle olan bir kişinin haberinin doğruluğu şüphe ile karşılanmaktadır. Bu durum ise, onun rivayetlerinde ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir.[1665] Fısk kavramının kullanımı ile ilgili İbn Ebî Hâtim'in ifadelerine bakıldığında kendisi doğrudan râvinin fıskından söz etmemektedir. Ancak gerek râvilerin mertebeleri gerekse diğer konularda râvinin takva ve sika olması gerekliliğine vurgu yapmaktadır.[1666] Mesela İbn Ebî Hatim'in naklettiğine göre Yahya b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî, Abdulkerîm b. Târık'ı tenkit etmişler ve

---

[1659] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 98; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, 169.
[1660] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 320.
[1661] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 320.
[1662] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 217.
[1663] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 458.
[1664] Fasığın anlamı için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", **DİA,** XII, 202-205, İstanbul 1995.
[1665] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 155.
[1666] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 317.

bunun sebebini de takva sahibi olmamak şeklinde açıklamışlardır.[1667] Aynı şekilde Sufyân es-Sevrî, Ebû Ca'fer ve Abdussamed'i *"Allah'tan kork*" diyerek uyarmıştır.[1668] Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda, rivayeti delil olabilecek bir râvinin, kişiyi fıska götürecek günahlardan uzak durması fikrinde olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

d) Bid'at (البدعة): Hadis münekkidlerinin, üzerinde durduğu bir başka konu da râvinin bid'at ehlinden olup olmamasıdır.[1669] Cerh ve ta'dîlde bid'at ehlinin tanımı ve rivayetleri üzerinde durulması gereken bir mevzu olduğunu kanaatindeyiz. Bundan dolayı biz de bid'at ehlinin kimler olduğu ve İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımını ayrı bir başlıkta işlemeyi uygun gördük.

e) Cehâletu'r-Râvi (جهالة الراوي): Kim olduğu bilinmeyen veya cerh-ta'dîl yönünde durumu belli olamayan râvi demektir.[1670] Hadis âlimleri de meçhul râvîyi;*"hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan, rivayet ettiği hadisler ancak bir kişi tarafından bilinen"* şeklinde nitelemektedir.[1671] Hadisin, sened açısından sıhhatinin, râvinin durumuna bağlı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda râvinin gerek kimliği gerekse de durumunun bilinmesi çok önemlidir. Bundan dolayı hadis âlimleri râvinin şahsının ve rivayetteki ehliyetinin bilinmesini şart koşmuşlardır. İbn Ebî Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında kendisi de, râvinin bilinmesine ehemmiyet vermiştir. Ona göre sika olan bir râvinin, durumu meçhul olan birisinden rivayette bulunması halinde, bu rivayet, meçhul olanın durumuna bir katkıdır.[1672]

İbn Ebî Hâtim, bazı râvileri meçhul olarak nitelemesine rağmen, rivayet ettikleri hadislerin sahih olduğunu söylemiştir. Mesela Ahmed b. İbrahim isimli râvinin durumunu babasına sormuş, babası da: "*Kendisi meçhul, ama rivayet ettiği*

[1667] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VI, 75.
[1668] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,**I, 119.
[1669] Bid'atın tanımı ile ilgili bkz. Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî,** I, 383.
[1670] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, I, 372; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 46.
[1671] Bağdâdî**, Kifâye**, s. 83.
[1672] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 323.

hadisler sahihtir" demiştir.[1673] İbn Ebî Hâtim, râvinin durumu ile ilgili sadece bu bilgiyi aktarmıştır. Muhtemelen bu râvinin rivayeti güvenilir râvilerin rivayetlerine muvafık olduğu için bu şekilde değerlendirilmiştir. Ayrıca bazı râviler için de "kendisi meçhul ama rivayet ettiği hadisler batıl ve münkerdir" denilmiştir.[1674]

İbn Ebî Hâtim'in, meçhul tabirinin tanımına yüklemiş olduğu anlamını ortaya koyan en önemli kanıtın, İbrahim b. Muhammed Ebû İshâk el-Makdisî ile ilgili naklettiği malumat olduğu söylenebilir. Kendisi onun biyografisini verirken şöyle diyor: *"Berrâ b. Âzıb'ın hizmetçisi olan Muhammed b. Mâlik'ten rivayette bulunmuş, ondan da Muhammed b. Avf rivayet etmiştir. Durumunu babama sordum. Babam: "Beytu'l-Makdis'te ikamet etmekte, hadisi zayıf ve mechul birisidir" dedi.*[1675] Görüldüğü gibi râvinin ikamet ettiği yer ve durumu bilinmektedir. Ancak râvi meçhul olarak kabul edilmesinin sebebi, kendisi bir kişiden rivayette bulunması, ondan da sadece bir râvi rivayet etmiş olması söylenebilir. Bu dahadisçilerin;*"hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan, rivayet ettiği hadisler ancak bir kişi tarafından bilinen"*[1676] şeklindeki tanımına uymaktadır.

İbn Ebî Hatim râvilerin tercemelerinde daha çok cehâletu'l-ayn'a işaret etmiştir. Mesela babası, Hasan b. Abdullah en-Nehaî'yi meçhul olarak nitelediğini ifade etmektedir.[1677] Aynı şekilde Hasan b. Amr'ın biyografisinde şöyle demektedir:*"Nadr b. Şumeyl'den rivayet etmiş, Ebû Muhammed İbn Ömer ondan rivayette bulunmuş, babam onun meçhul olduğunu söylerdi.*"[1678] Aynı durum Hasan b. İmrân,[1679] Hasan b. Utbe eş-Şâmî,[1680] Saîd b. İbrahim el-Cerîrî,[1681] Saîd b. Huveyşib[1682] ve Saîd b. Haddâş için de geçerlidir.[1683] Bazen de cehaletu'l-hal'a işaret

---

[1673] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 3.
[1674] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 26-49
[1675] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 75.
[1676] Bağdâdî**, Kifâye**, s. 83.
[1677] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 26.
[1678] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 30.
[1679] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 31.
[1680] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 36.
[1681] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 4.
[1682] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 14.

ettiğini söylenebilir. İbn Ebî Hâtim, İsmail b. Abdullah isimli râvinin biyografisini verirken kimliğiyle ilgili detaylı bilgi vermekte, kimden rivayette bulunmuş, kimin ondan rivayet ettiğini ifade etmektedir. Bu bilgilerden sonra durumu babasına sormakta, babası ise: "*Bilmiyorum*" şeklinde cevap vermektedir.[1684] Aynı şeklide İsmail b. Kays ile ilgili de şöyle demektedir: "*Babam ve Ebû Zur'a'dan işittiğime göre İsmail b. Kays, İkrime, Nâfi', el-Alâ İbn Abdurrahman ve Âmir b. Abdullah b. Zubeyr'den rivayette bulunmuştur. Musâ b. İsmail ve el-Kavârîrî ondan rivayet etmiştir. Durumu babama sordum. Babam: "O, meşhur birisi değil, meçhuldur*" dedi.[1685]

Yukarıda sayılan vasıflar râvinin adaletini zedeleyen kusurlardır. Şimdi de râvinin zabtına halel getiren vasıflardan söz edilecektir. Bu bağlamda râvinin zabtına zarar veren kusurlar da hadis münekkidleri tarafından beş kusur olarak tespit edilmiştir. Bu kusurların tanımı ve İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımı şöyledir:

a) Çok Yanılmak (فحش الغلط): Râvinin zabtına halel getiren kusurların başında hadis rivayetinde çok hata yapmak anlamına gelen *fuhşu galat* gelmektedir. Bu kusur yani râvinin rivayetlerinde çok hata yapması, rivayetlerinin kabulünü engelleyen önemli bir eksikliktir. Râvinin zabt vasfını ortadan kaldıracak hatanın, ittifak edilen bir miktarı bulunmamakla beraber çok olması esas alınmıştır.[1686] Konuyla ilgili İbn Ebî Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında kendisinin de يهم احيانا، الغالب عليه الوهم والغلط diyerek az ile çok hata yapanı aynı seviyede kabul etmediği görülmektedir. Bu sebeple İbn Ebî Hâtim, az hata yapanın rivayetinin hüccet olabileceğini, çok hata yapanının ise helal-haram konularında hüccet olamayacağını belirtmektedir.[1687]

İbn Ebî Hâtim'in bu yaklaşımı râvilerin biyografilerini verirken de kendini göstermektedir. Zira çok hata yapanın rivayetinin yazılamayacağı ve hüccet

---

[1683] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 17.
[1684] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 120.
[1685] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 132.
[1686] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 156.
[1687] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.

olamayacağını belirtmektedir.[1688] Ancak az hata yapan râvinin rivayeti ise i'tibar için yazılabilir demektedir.[1689] Dolayısıyla rivayetinde az hata yapanın hadisi yazılır ve değerlendirilir sonucuna varmak mümkündür.

Az hata yapan râvi ile çok hata yapan râvinin birbirinden ayırtedilmesi konusunda İbn Ebî Hâtim'in yalnız olmadığı görülmektedir. İbn Hibbân'ın, "*Hatası doğrusunu geçmedikçe râvinin rivayeti terk edilmez; hatası doğrusundan çok olursa rivayetinden kaçınmak gerekir*"[1690] açıklaması, İbn Ebî Hâtim ile aynı görüşte olduğunu göstermektedir. Ayrıca konuyla ilgili Hatîb Bağdâdî'nin *"Rivayetinde Çok Hata Yapanın Hadisinin Delil Olarak Kullanılmayacağı"*[1691] şeklindeki başlığı hadis âlimlerinin bu hususstaki yaklaşımlarını özetler mahiyettedir.

b) Gaflet (الغفلة): Râvinin zabtına halel getiren kusurlardan birisi de; hadis rivayetinde yapılan dikkatsizlik ve dalgınlık anlamına gelen gaflettir.[1692] *Gaflet* de kendi içerisinde az ve çok olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İbn Ebî Hâtim babasından naklederek çok gaflette bulunan râvinin rivayetinin i'tibar için yazılabileceğini ancak delil olamayacağını söylemektedir.[1693] Aynı şekilde kendisi, Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî'nin, gaflet ile ilgili yaptığı şu açıklamayı da aktarmaktadır: "*Kitabında galat bulunan, kendisine bu galat haber verildiğinde kitabını terk eden veya istedikleri şekilde kitabını değiştiren, kitabında manayı değiştirecek bir tashîfin bulunduğu halde bunu fark etmeyen, hadis rivayetlerinde telkîni*[1694] *kabul eden ve bunun farkında olmayan râvinin rivayeti terk edilmelidir."*[1695]

[1688] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 176.
[1689] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 281.
[1690] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** VII, 669.
[1691] Bağdâdî**, Kifâye**, s. 132.
[1692] Bağdâdî**, Kifâye**, s. 136; Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 85.
[1693] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IX, 329.
[1694] Telkîn kabul etmek: Râvinin, kendisine söylenen yanlış bir rivayeti doğru zannedip onaylaması, kitabında olmayan bir hadis için: "Bu senin rivayet ettiğin bir hadismiş" dendiğinde, o hadisin kendi rivayetleri arasında olup olmadığını fark etmeksizin "evet" deyip kabul etmesidır. Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 316.
[1695] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 321.

İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde bazı râviler gafletten dolayı tenkit edilmiştir. Mesela Ubbâd b. Kesîr el-Basrî hem salih bir kişi hem de yalan rivayetleri uydurmakla suçlanmıştır. İbn Ebî Hatim'e bunun sebebini sorduğunda, râvinin, gaflet belasına maruz kalındığı söylenmiştir.[1696] Aynı şekilde Kâsım b. Hakem[1697] ve Ebû Farve Yezîd b. Sinân er-Ruhâvî gaflet hastalığından dolayı tenkit edilmiştir.[1698]

Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre Kur'an ve hadislerinin manalarının anlaşılması, ancak râvilerin nakilleriyle mümkündür. Bu da âdil, güvenilir ve mütkin olan râviler ile gaflet ehli, hıfzı kötü olan ve hadis uyduran râvilerinin birbirinden ayrıt edilmesini zorunlu kılmaktadır.[1699] Dolayısıyla ona göre hadisi delil olabilecek bir râvinin, gaflet kusurunun olmaması gerektiği söylenebilir.

c) Vehim (وهم الراوي): Râvinin zabtına zarar veren diğer bir kusur da vehimdir. Yanlış düşünceye kapılmak, kuşkuya düşmek anlamına gelen vehim, hadis literatüründe râvinin hadisi zanla, bazen şöyle bazen böyle tereddütlü olarak rivayet etmesini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle vehim, insanın yanlış bir zanna istinaden hataya düşmesidir. Bu durum râvinin zabt açısından cerhine sebep olmaktadır.[1700] İbn Ebî Hâtim'in ise vehim konusunda farklı değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. Zira kendisi râvinin durumunu az veya çok vehimde bulunmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre az vehimde bulunanın rivayeti konu ayırımı yapılmaksızın delil olabilir; çok vehimde bulunanların rivayeti ise sadece amellerin fazileti ve vaaz gibi konularda delil olabilmektedir.[1701] Bu sebeple İbn Ebî Hâtim, Fudayl b. Mazrûk hakkında vehmi çok olduğu için rivayetinin delil olamayacağını ifade etmiştir.[1702] Onun vehim ile ilgili yaptığı açıklamayı göz önünde

---

[1696] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VI, 102.
[1697] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 146.
[1698] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IX, 329.
[1699] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 53.
[1700] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 98; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 170.
[1701] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.
[1702] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 100.

bulundurulduğunda,[1703] Fudayl b. Mazrûk'un rivayetleri amellerin fazileti, vaaz, terğîb ve terhîbte değil, helal ve haram konularda delil olamaz.

d) Sika Râvilere Muhalefet (مخالفة الثقة): Zayıf bir râvinin sika râvilere veya sika râvinin kendisinden daha sika râvilere aykırı rivayette bulunması muhâlefetu's-sikât diye adlandırılmakta ve zabt kusurlarından biri olarak kabul edilmektedir.[1704] Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim bu tabiri çok kullanmamıştır. Ancak kendisi bir râvinin biyografisinde, insanların onun rivayetlerine muhalefet ettikleri için tenkit edildiğini söylemiştir.[1705] Aynı şeklide Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Servân'ın, A'meş ve Şu'be'den rivayette bulunduğu ve hadislerinde onlara muhalefet ettiğini söylemiştir. Fakat Ebû Hâtim bu muhalefetten dolayı râviyi tenkit etmemiştir.[1706] Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, Abdulmelik b. Ebî Suleyman'ı sika kabul ettiği halde onun İbn Cureyc'e muhalefet ettiğini ve İbn Cureyc, ondan daha güvenilir olduğunu vurgulamıştır.[1707] Yine Muhammed b. Selîm, Katâde'ye muhalefet ettiği için مضطرب الحديث olarak nitelendirilmiştir.[1708]

e) Hafıza Bozukluğu (سوءالحفظ): Râvinin zabt kusurlarından biri de hafıza bozukluğudur. Hafıza bozukluğu sika olarak bilinen bir râvinin çeşitli sebeplerle akıl ve hafızasında meydana gelen değişiklikler sonucu rivayetlerinde çok hata yapması halidir. Râvide bulunan hafıza bozukluğu devamlılık arz ediyorsa rivayetleri reddedilmektedir. Hastalık, yaşlılık, körlük, kitaplarının kaybolması gibi sebeplere dayanan hafıza kaybı ihtilât tabiriyle ifade edilmektedir. İhtilâta maruz kalan râviye ise muhtelit denmektedir. Sika olan muhtelit râvilerin ihtilât öncesi rivayetleri makbul sayılmakta, ihtilâttan sonraki rivayetleri ise reddedilmektedir.[1709]Râvinin adalet ve zabtına halel getiren bu kusurların, bazıları insanlar için mazur görülebilen eksikliklerdir. Ayrıca bu kusurlar bazı alanlarda kusur bile sayılmazken; söz konusu

---

[1703] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 56.
[1704] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 77; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 157.
[1705] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 18.
[1706] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** V, 272.
[1707] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** V, 433.
[1708] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 364.
[1709] İbnu'l-Mulekkîn Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, **el-Mukanne' fî Ulûmi'l-Hadîs**(thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî'), Dâru Fevvâz, Riyâd 1413, II, 663; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 158.

olan hadis olunca bu zaafların müsamaha ile karşılanması düşünülemez. Zira râviler tarafından rivayet edilen her bir hadis, dini bir hükmün kaynağı olabilmektedir. Bundan dolayı bazı durum ve kişiler için normal kabul edilen bu kusurlar, bir hadis râvisi için normal karşılanmamaktadır.[1710]

İbn Ebî Hâtim, râvilerin mertebelerinin taksiminde, ilk sırada yer alanların vasıflarını söylerken, râvinin hıfzının sağlam olmasının gerekliliğinden söz etmektedir. Ayrıca onun bazı nakillerine bakıldığında kendisinin de ihtilât hastalığına maruz kalan bir râvinin hastalıktan önceki rivayetlerini kabul ettiği, hastalıktan sonraki rivayetleri de reddettiği anlaşılmaktadır.[1711]

Hadis literatüründe metâin-i aşere diye meşhur olan bu on kusurun, İbn Ebî Hâtim'in döneminde, daha sonraki dönemlerde olduğu gibi sistematik bir şeklide kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bununla beraber râvinin adalet ve zabtına yönelik olan bu kusurların büyük bir kısmının, anlamlarında herhangi bir değişiklik olmadan İbn Ebî Hâtim tarafından da kullanıldığı görülmektedir.

3.2.4. İhtilaflı Olan Râvilerin Durumu

Cerh ve ta'dîl ilmini zorlaştıran temel nedenlerden birisi de bir râvi için farklı değerlendirmelerin yapılmasıdır. Nitekim bazı âlimler bu ihtilafa dikkat çekmiş ve bu farklı yaklaşımların ortaya çıkmasının değişik sebeplere dayandığını söylemişlerdir.[1712] Hadis münekkidlerinin ihtilafına yol açan sebepleri şu şeklide sıralamamız mümkündür:

3.2.4.1. İctihaddan Kaynaklanan İhtilaf

"Çaba göstermek, bütün gücünü kullanmak, ısrarlı olmak ve zahmet çekmek"[1713] anlamına gelen ictihad kavramının, bireyin çalışma, anlama ve gayretinin bir sonucu olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi her bireyin çabası, anlama

[1710] Bağcı, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, s. 170.
[1711] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VIII, 70..
[1712] İbrahim Emîn el-Câf eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî, **Menâhicu'l-Muhadissîn,** Dâru'l-Kalem, el-İmârâtu'l-Arabiyye 2014, s. 408.
[1713] H. Yunus Apaydın, "İctihad", **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 432.

kabiliyeti ve metodolojisi farklıdır. Bu bağlamda ictihadın bir ürünü olan râvilerin değerlendirilmesinde fikir ve söylem birliğinden söz etmek mümkün görünmemektedir.

Râvilerle ilgili var olan birçok ihtilafın metodolojik farklılıktan kaynaklandığı görülmektedir. Zira hadis münekkidlerinin müteşeddid, mutesâhil ve mutedil olmak üzere üç gruba ayrılması[1714] bu gerçeğe işaret etmekte ve râvilerle ilgili ihtilafların kaçınılmaz olduğunu göstermektedir.

Râvilerin değerlendirilmesinde müteşeddid olan münekkidler, bazen bir râviyi, yapmış olduğu iki üç hatadan dolayı cerh etmekte ve rivayetini zayıf kabul etmektedir. Bundan dolayı müteşeddid olarak bilinen bir âlim, eğer bir râviyi ta'dîl etmişse onun görüşü alınmakta ve râvi sika olarak telakki edilmektedir. Aynı şekilde eğer râvinin cerhi konusunda müteşeddidin görüşü başka münekkidlerin görüşüyle örtüşürse onların görüşü kabul edilmekte ve ona göre hüküm verilmektedir. Ancak ulemanın asıl ihtilafı, müteşeddid olan âlimin, râvinin cerhinde yalnız kaldığı durumlardadır. Bu durumda cerhin müfesser olup olmamasına bakılmaktadır. Buna göre, müteşeddid olan âlimin müfesser cerhi kabul edilmekte, müfesser olmayan ise reddedilmektedir. Ayrıca hadis münekkidleri ile müteşeddid olan âlimin ihtilaf ettiği bu tür râvilerin ta'dîl ve cerhine dair kesin bir hüküm verilmeyip tevakkuf edilmektedir. Müteşeddid âlimlere örnek olarak, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve el-Cûzecânî gibi âlimler zikredilmektedir.[1715]

Hadis münekkidleri içerisinde müteşeddid olanların aksine râvilerin değerlendirilmesinde mütesâhil olan âlimler de bulunmaktadır. Bu grupta yer alan âlimler, râvileri cerh ve ta'dîl ederken titizlik göstermeyen ve gevşek davranan

[1714] Cerh-Ta'dîl âlimlerinin üç gruba ayrılması ile ilgili bkz. Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 171.
[1715] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 172.

kişiler olarak tanımlanmaktadır.[1716] Tirmizî, Ebû Abdullah Hakim en-Nîsâbûrî ve Ebû Bekir el-Beyhakî mütesâhil olarak kabul edilmektedir.[1717]

Bazı âlimlerin de râvilerin değerlendirilmesinde aşırılığa kaçmadan itidalli davrandığı görülmektedir. Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zur'a ve İbn Adî mutedil olarak nitelendirilmektedir.[1718]

İbn Ebî Hâtim'in râvilerle ilgili aktardığı malumata bakıldığında bu metodolojik farkın etkisi net bir şekilde görünmektedir. Mesela İsmail b. Abdurrahman es-Suddîadlı râviyi; Ahmed b. Hanbel sika olarak kabul etmiş, Ebû Hâtim, hadisi yazılır ancak delil olamaz demiş, Yahyâ b. Maîn de zayıf görmüştür.[1719] Aynı şekilde münekkidler Harb b. Ebî'l-Âliye için de ihtilaf etmiştir. İbn Hibbân, onu sika râviler arasında saymış,[1720] Yahyâ b. Maîn ise zayıf olarak telakki etmiştir.[1721] Aynı ihtilaf Ebû Hafs Rabî' b. Subeyh için de söz konusu olmuştur. İbn Mehdî kendisinden rivayette bulunmuş; Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zur'a onu sadûk ifadesiyle nitelemiştir. Ancak İbn Maîn onun için zayıf ifadesini kullanmıştır.[1722] Buhârî de *ed-Duafâu's-Sağîr* adlı eserinde bu râviye yer vermiş ve Sevrî, Veki' ve İbn Mehdî'nin kendisinden rivayette bulunduğunu, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın ise kendisinden rivayette bulunmadığını belirtmiştir.[1723] Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi genellikle müteşeddid olan münekkidler râviyi cerh etmiş, müteşeddid olmayanlar da râvinin ta'dîline hükmetmiştir. Ancak bazen de mutedil olan münekkit bir râviyi cerh etmiş, müteşeddid olarak kabul edilen ise onun ta'dîline hükmetmiştir. Mesela mutedil kabul edilen Ahmed b. Hanbel, Haccâc b. Ebî

[1716] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 231.
[1717] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 172.
[1718] Zehebî, "Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", **Erbeu Resâil fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 172.
[1719] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 124-125.
[1720] İbn Hibbân, **es-Sikât**, VI, 232.
[1721] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 267.
[1722] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 424.
[1723] Buhârî, **ed-Duafâ,** s. 61.

Zeynep'i cerh etmiş, müteşeddid olan Yahyâ b. Maîn ise onu ta'dîline hükmetmiştir.[1724]

Hadis münekkidlerinin içtihadından kaynaklanan bu farkları, İbn Ebî Hâtim olduğu gibi aktarmakta ve herhangi bir görüş için tercihte bulunmamaktadır. Bu da râvilerin cerh ve ta'dîli konusunda kesin bir sonuca varmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca kendisinin izlemiş olduğu bu yöntemin; *"Biz hadis münekkidlerinin ihtilaflarını inceledik, birbiriyle çelişen görüşleri attık ve râvi için en uygun olanı seçtik*"[1725] sözüne de ters düştüğünü düşünmekteyiz. Zira onun bu sözü kendisinin, birbiriyle çelişen hadis münekkidlerinin görüşleri arasında bir tercihte bulunduğunu ve onların içerisinde en uygun olanı seçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in bazı râvilerin biyografilerinde *"Bu bilgiler bendendir"*[1726] dediği kısım sadece râvilerin kimliği, kimden rivayet ettiği veya kendisinden kimlerin rivayette bulunduğuna dairdir. Yani kendisinin, râvilerin cerh ve ta'dîli ile ilgili âlimlerden gelen farklı görüşlerin içerisinde bir görüşü tercih ettiğine dair fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim'in, birbirinden farklı olan münekkidlerin görüşleri içerisinde genel olarak bir tercihte bulunmaması, bazı araştırmacıların; *"İbn Ebî Hâtim'in el-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserinde aktardığı görüşlerinin, onun görüşüdür"*[1727] şeklindeki iddialarını çürüttüğü söylenebilir. Zira İbn Ebî Hâtim, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bir râvi için münekkidlerden birbiriyle çelişen görüşleri aktarmakta ve hangi görüşü tercih ettiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in eserinin, bir râvi için farklı münekkidlerin görüşlerini ihtiva etmekle birçok eserden ayrıldığı söylenebilir. Ancak münekkidlerin görüşleri serdedildikten sonra kendisinin, genellikle var olan görüşler içerisinde herhangi bir tercihte bulunmamasının, eseri ve kendisi için bir noksanlık olduğunu düşünmekteyiz. Kısacası İbn Ebî Hâtim'in eseri,

---

[1724] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 173.
[1725] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.
[1726] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 18-20.
[1727] Ahmed Zekî, **Menhecu'l-İmâm İbn Ebî Hâtim er-Râzî fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Kuneytra 2009/2010, s. 12.

bir râvi için, birbirini destekleyen ve zaman zaman birbiriyle çelişen münekkidlerin görüşlerini bulmak açısında çok zengin ve önemli bir eserdir.[1728]

3.2.4.2. Tabir ve Farklı Kanaatlerden Kaynaklanan İhtilaf

Cerh ve ta'dîl ilmini oluşturan temel unsurlardan birisi râvilerin durumunu ifade eden tabirlerdir. Bu bağlamda hadis münekkidleri tarafından bazen bir râvi için birçok tabirin kullanıldığı ve kullanılan bu tabirlere farklı anlamlar yüklendiği bilinmektedir. Mesela "münker" lafzı bazı mütekaddimûn âlimler tarafından ferd anlamında kullanılmışken; müteahhirûn ulema ise onu zayıfın bir çeşidi olarak kabul etmiştir.[1729] Aynı şeklide Yahyâ b. Maîn'in, "lâ be'se bih" tabirini "sika" anlamında kullandığı görülmüştür.[1730] Hâlbuki sika lafzı birçok ulema tarafından ta'dîlin en üst mertebesi, lâ be'se bih ise daha alt mertebe için kullanılmıştır.

İbn Ebî Hâtim'in, râviler için kullanılan lafızları ilk olarak belli bir sisteme göre düzenleyen kişi olduğuna daha önce temas edilmişti. İbn Ebî Hâtim'den sonra gelen ulema onun bu sisteminden yararlanmış; bazıları aynı sistem üzeri devam etmiş, bazıları da bunu genişletmiş ve detaylandırmıştır. Ancak İbn Ebî Hâtim'den önceki münekkidler, bu lafızları belli bir tabakaya göre kullanmadıkları için, bu durumun ciddi zorluk ve karışıklığa yol açtığı görülmektedir.

Râvileri değerlendirmede bulunan ilk münekkidlerinin, daha çok râvinin ehliyeti açısından konuyu ele aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'e bakıldığında ise râvileri ehliyetleri açısından taksim etmekle yetinmemiş, rivayetleri delil olup olmaması bağlamında konuyu ele almış ve râvileri, rivayetiyle ihticac edilebilen, rivayeti i'tibar için yazılan ve hiçbir şeklide rivayeti kabul edilmeyen kişi olarak üç gruba ayırdığı görülmektedir.[1731] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, bu üç grup için kullanılan bazı lafızları zikretmiştir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in eseri ve taksimi ilk olması hasebiyle râviler için kullanılan bütün lafızları zikretmediği söylenebilir. İbn

---

[1728] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 39-136; VII, 99-128-259.
[1729] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 155.
[1730] Suyûtî, **Tedrîb,** I, 344.
[1731] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54; Ahmet Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, İFAV, İstanbul 2015, s. 32.

Ebî Hâtim'in taksimine göre ضعيف الحديث ifadesi, rivayeti terk edilmeyip i'tibar için yazılan râviler için kullanılmaktadır.[1732] Ancak ondan önceki münekkidler bu ifadeyi rivayeti i'tibar için alınabilir râviler hakkında kullandıkları gibi, rivayeti terk edilmesi gereken râviler için de kullanmışlardır.[1733] Mesela İshâk b. Yahyâ'nın biyografisine baktığımızda karşımıza şu değerlendirmeler çıkmaktadır: Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun için لا شيئ, Ahmed b. Hanbel منكر الحديث ve ليس بشئ, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim ضعيف الحديث, Ebû Zur'a ise واهي الحديث ifadesini kullanmıştır.[1734]Aynı durum Eyyûb b. Mudrik ed-Dımeşkî için de geçerlidir. Zira Yahya b. Maîn onu cerhin en ağır ifadesi olan كذاب ifadesiyle nitelerken; Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a ise onu ضعيف الحديث lafzıyla tavsif etmektedirler.[1735] İbn Ebî Hâtim'in sistemi bağlamında Mudrik ed-Dımeşkî adlı râvinin, İbn Maîn'in görüşüne göre hadisi hiçbir şekilde alınmaz; Ebû Zur'a'ya göre ise rivayeti itibar için alınabilir. Yine İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde yer alan Hâris b. Nebhân el-Ceremî ile ilgili de aynı ihtilaf söz konusudur. Ahmed b. Hanbel onu Salih bir kişi olarak niteledikten sonra hadis konusunda ise hafız olmadığını belirtipمنكر الحديث olarak tavsif etmektedir. İbn Maîn de onu ليس بشئ ifadesi ile nitelemektedir. Ebû Zur'a ise onu ضعيف الحديث olarak görmektedir. Ancak en olumsuz değerlendirme Ebû Hâtim'den gelmektedir. Zira o bu râvi için متروك الحديث، ضعيف الحديث، منكر الحديث ifadelerini kullanmaktadır.[1736]

İbn Ebî Hâtim, bu görüşleri olduğu gibi aktarmış ve devamında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bu farklı kanaatler, râvinin hangi mertebede yer aldığını ve rivayetiyle ihticac edilip edilmeyeceği veya itibar için yazılıp yazılamayacağı konusunda karar vermeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin mertebelerinden söz ederken rivayetin delil olup olmaması açısından konuyu ele aldığını söylemiştik. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'e göre ضعيف الحديث ifadesiyle nitelenen bir râvinin rivayeti, terk edilmez i'tibar için alınabilir. Ancak kendilerine كذاب veya متروك الحديث denilen râvinin rivayeti ise hiçbir şeklide alınmamalıdır.

[1732] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.
[1733] Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, s. 85.
[1734] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 168.
[1735] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 187.
[1736] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 103.

Hâlbuki yukarıda geçtiği gibi bazen bir râvi için her iki ifade de kullanılmıştır. Dolayısıyla kendileri için farklı münekkidlerden farklı ifadelerin kullanıldığı râvilerin hangi kategori içerisinde değerlendirileceği konusu netlik kazanmamaktadır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim için belki de yapılacak en temel eleştirinin, kendisinin aktardığı bu görüşler, onun cerh ve ta'dîl lafızlarının mertebe sistemine uymadığı halde herhangi bir açıklama yapmadan bu görüşleri olduğu gibi aktarmasıdır. Bu ihtilaflar tabirden değil, râviler hakkındaki farklı kanaatlerden kaynaklandığı görülmektedir.

Hadis münekkidlerinin ihtilafı kavramalardan kaynaklandığını net bir şeklide ortaya koyan başka bir örnek "fîhi nazar" tabiri ile ilgili var olan ihtilaflardır. Bu tabir başta Buhârî olmak üzere birçok münekkit tarafından kullanılmaktadır.[1737] Ancak Buhârî'nin kullandığı anlam ile diğer münekkidlerinin kullandığı anlam arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca Buhârî'nin bu tabire yüklediği anlam konusunda da ihtilaflar söz konusudur.[1738]

İbn Hacer, Buhârî'nin bu ifadeyi râvinin zayıf olduğunu ve hadisinin terk edilmesi gerektiğini ifade etmek için kullandığını belirtmektedir.[1739] Nitekim *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde kendilerine "fîhi nazar" dediği Saîd b. Mesleme ve Muhammed b. Sâbit'i, *ed-Duafâ* adlı eserine almış[1740] ve onları zayıf kabul ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca Buhârî'nin; "fîhî nazar" tabiriyle nitelediği binlerce râvinin rivayetini terk ettiği nakledilmektedir.[1741] Bu da gösteriyor ki, Buhârî, rivayeti ne kadar da çok olursa olsun, "fîhî nazar" tabiriyle nitelediği bir râviden hadis almamıştır.[1742]

[1737] Buhârî'nin kullanımına dair birkaç örnek için bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, I, 50; II, 305; IV, 13-23.
[1738] Bkz. Mustafa Taş, **Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu,** Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 285-294.
[1739] İbn Hacer, **el-Kavlu'l-Musedded,** Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1401, s. 10.
[1740] Buhârî, **ed-Duafâ**, s. 51-119
[1741] İbn Hacer, **Tağlîku't-Ta'lîk,**Dâru Ammâr, Beyrut 1405, V, 400.
[1742] Muhammed Evlâd Atuvv, **Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'd'il**, Dâru's-Selâm, Kâhire, 2013, s. 630. Ayrıca "Fîhî Nazar" tabirinin anlamı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri**, 104-108.

Buhârî'nin açık olan bu ifadelerine rağmen bazı hadis münekkidleri, Buhârî'nin "fîhî nazar" sözünü tartışmış ve farklı bazı anlamlara geldiğini söylemişlerdir. İbn Âdî, Buhârî'nin bir râvi için "fîhi nazar" dediğini aktardıktan sonra; onun bu sözünün, sadece râvinin bir hadisi için geçerli olduğunu söylemektedir.[1743] Yani İbn Âdî'ye göre Buhârî'nin bu sözü râvinin bütün hadislerinin terkine değil, sadece bir rivayetle sınırlıdır. Zehebî'ye göre ise Buhârî bu tabiri genellikle yalancılıkla itham edilen râviler için kullanmaktadır.[1744] İbn Kesîr de: "Buhârî'nin, "fîhi nazar" ve "seketû anh" lafızlarını, aslında cerhin en alt mertebesinde yer alan râviler için kullandığını belirtikten sonra, onun çok hassas olduğu için ağır ifadeler kullanmaktan kaçındığını beyan etmektedir.[1745] Irâkî'ye göre de Buhârî bu tabirleri hadisi terk edilen râviler için kullanmıştır.[1746] İbn Hacer de Buhârî'nin râvilerin değerlendirmesinde çok titiz olduğunu ve hadisi terk edilmesi gerekenler için "kezzab" gibi ağır ifadelerin yerine "fîhi nazar" ve "Seketû anh" gibi daha yumuşak cerh tabirlerini kullandığını söylemektedir.[1747] İbn Hacer'in yorumuna benzer bir yorumun Suyûtî[1748] ve Mubârekfûrî'den de geldiği görülmektedir.[1749]

Yukarıdaki açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda Buhârî bu ifadeyi daha çok rivayetiyle ihticac edilmeyen râviler için kullanmıştır. Ancak Leknevî ve Habîburrahman el-A'zamî ise farklı bir yaklaşım sergileyip Buhârî'nin kendilerine "fîhi nazar" ve "seketû anh" dediği râvilerin, başka hadis münekkidleri tarafından ta'dil edildiğine dikkat çekmişlerdir. Bundan dolayı Leknevî, Buhârî'nin kullanmış olduğu bu iki lafız için bir başlık açmış ve devamında Buhârî'nin, kendilerine "fîhi nazar" ve "seketû anh" dediği râvileri yalancılıkla itham edildiği kabul ettiğini, ancak başka hadis münekkidleri tarafından ise böyle düşünülmediğini vurgulamaktadır.[1750] Aynı şeklide Habîburrahman el-A'zamî de Buhârî'nin kendilerine "fîhi nazar" ve

---

[1743] İbn Âdî, **el-Kâmil**, IV, 432.
[1744] Zehebî, **Mîzân**, II, 416.
[1745] İbn Kesîr, **İhtisâru Ulûmîl-Hadîs,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut tsz., s. 106.
[1746] Ebû'l-Fadl Zeynuddin Abdurrahim el-Irâkî, **Fethu'l-Muğîs,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I, 377.
[1747] İbn Hacer, **Tağlîku't-Ta'lîk,** V, 397.
[1748] Suyûtî, **Tedrîb,** I, 349.
[1749] Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim Mubârekfûrî, **Tuhfetu'l-Ahvezî,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., X, 118.
[1750] Leknevî, **er-Raf'**, s. 388.

"seketû anh" dediği, ancak diğer hadis münekkidler tarafından ta'dîl edilmiş olduğu on râvinin örneğini sunmuştur. Ayrıca el-A'zamî, Irâkî ve Zehebî'nin, Buhârî'nin bu iki ifadeyi yalancılıkla itham edilen râviler için kullandığı görüşlerini eleştirmiş ve Buhârî'nin bu ifadeleri sürekli bu anlama gelmediğini belirtmiştir.[1751]

Buhârî, "fîhi nazar" lafzını yaklaşık seksen râvi için kullanmıştır. "fîhi nazar" lafzıyla nitelenen râvilerin hadis rivayetlerine bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

- On dokuz râvinin hiçbir rivayeti yoktur.

- Yirmi dört râvi, sadece bir hadis rivayet etmiştir.

- On bir râvi, iki hadis rivayet etmiştir.

- Yedi râvi, üç hadis rivayet etmiştir.

- İki râvi, dört hadis rivayet etmiştir.

- Üç râvi, beş ve on arası hadis rivayet etmiştir.

- Altı râvi on ve yirmi arası hadis rivayet etmiştir.

- Beş râvi, yirmiden fazla hadis rivayet etmiştir.[1752]

Tablodan da anlaşıldığı gibi Buhârî'nin, "fîhi nazar" lafzıyla nitelediği râvilerin, hadis rivayetinde pek de bilinmeyen kişilerdir.

el-İşbilî'den (ö. 522/1128),[1753] Buhârî'nin *et-Târîh* adlı eserinde şöyle dediğini nakledilmiştir:*"Cerhini açıklamadığım râvilerin durumları ihtimallidir. Ancak haklarında "fîhi nazar" dediğim râviler ise ihtimal dışıdır."*[1754] Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*, *et-Târîhu'l-Evset* ve *et-Târîhu's-Sağîr* adlı eserleri bulunmaktadır.

[1751] Atuvv, **Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'd'il**, 632.
[1752] Bkz. Atuvv, Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'd'il, 633-565.
[1753] el-İşbilî'nin hayatı için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm,** IX, 578.
[1754] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl,** XIII, 265.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî'nin matbu eserlerinde böyle bir ifadesi bulunmamaktadır. Bu ifadenin, matbu eserlerinde yer almaması, Buhârî'nin söylemediği anlamına gelmez. Zira mahtût nüshalarda olup da matbu nüshalarda görülmeyen bir takım bilgilerden söz edilmektedir.[1755] Ayrıca Buhârî, Suveyd b. Abdulazîz ed-Dımeşkî'nin biyografisinde فِيه نظر لَا يحْتَمل ifadesini kullanmıştır.[1756] Bu kullanımın el-İşbilî'nin naklinin doğruluğunu desteklediği söylenebilir.

Yukarıdaki açıklamaları bağlamında Buhârî'nin, "fîhi nazar" lafzını, zayıf râviler için kullandığını düşünmekteyiz. Ayrıca el-A'zamî, bazı münekkidlerinin görüşlerinden hareketle Buhârî'nin ifadesini açıklamaya çalışmıştır. Ancak onun bu yaklaşımının eleştiriye açık bir olduğunu belirtmek isteriz. Zira Buhârî'nin sika dediği, başka münekkidlerin ise zayıf dediği çok râvi olmuştur.

İbn Ebî Hâtim'in, Buhârî'nin kendilerine "fîhi nazar" ve "seketû anh" olarak nitelendirdiği râvileri, bazen Buhârî gibi râvileri zayıf bazen de Buhârî'den farklı olarak tavsif etmiştir. Mesela Buhârî Temâm b. Nuceyh el-Esedî için "fîhi nazar" ifadesini kullanmış;[1757] İbn Ebî Hâtim de onu münkeru'l-hadis ifadesiyle cerh etmiştir.[1758] Aynı şekilde Buhârî, Sa'lebe için "fîhi nazar" demiş;[1759] İbn Ebî Hâtim ise onun hakkında sükût etmiştir.[1760] Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in ihtilafını ortaya koyan bir başka örnek Cumay' b. Umeyr adlı râvidir. Buhârî onu "fîhi nazar" ifadesiyle nitelemiş;[1761] İbn Ebî Hâtim ise onun için ta'dîl lafızları olan sâlihu'l-hadîs ve mahalluhu's-sıdk ifadelerini kullanmıştır.[1762] Aynı durum Hubeyb b. Sâlim için de geçerlidir. Çünkü Buhârî onun için "fîhi nazar" demiş;[1763] İbn Ebî Hâtim ise onu ta'dîlin en üst mertebesi olan sika kavramıyla nitelemiştir.[1764]

[1755] Atuvv, **Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'd'il,** 629.
[1756] Buhârî, **ed-Duafâu's-Sağîr,** s. 55. Ayrıca Buhârî başka bir yerde bu râviyi münker olarak nitelemektedir. Bkz. Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr,** IV, 148.
[1757] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, II, 140.
[1758] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 370.
[1759] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, II, 156.
[1760] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 390-391.
[1761] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, II, 222.
[1762] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 465.
[1763] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, II, 304.
[1764] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 113.

İbn Ebî Hâtim'in yapmış olduğu değerlendirmeleri göz önünde bulundurulduğunda Buhârî'nin "fîhi nazar" ve "seketû anh" ifadeleriyle tavsif ettiği râivlerin, başka hadis münekkidleri tarafından farklı değerlendirilmiş olabilmektedir. Bu bağlamda sadece Buhârî'nin "fîhi nazar" ve "seketû anh" ifadelerinden hareketle bir râviyi münker ve hadisi terk edilmelidir gibi kesin bir sonuca varmanın yeterli olmadığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla sağlıklı ve isabetli bir sonuca varmak için Buhârî'nin "fîhi nazar" ve "seketû anh" ifadeleriyle yetinmeyip başka hadis münekkidlerinin görüşlerine de başvurulmalıdır.

Farklı kanaatlerden kaynaklanan ihtilafı ortaya koyan bir başka örnek de Ahmed b. Hanbel'in, Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz için kullanmış olduğu ليس من اهل الحفظ ifadesidir.[1765] Sehâvî'ye göre herhangi bir râvî, لَيْسَ بِالْحَافِظِ lafzıyla nitelendiği zaman, bu râvinin rivayeti herhangi bir meselede tek kalırsa onunla delil getirilmez anlamındadır.[1766] Hâlbuki Ebû Hâtim, Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz'in hadisi yazılır demiş, İbn Maîn onun için ليس به بأس ifadesini kullanmıştır.[1767] İbn Hacer'in: "*Ahmed b. Hanbel, burada râvinin hıfzının çok geniş olmadığını kastetmiş"* diyerek Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesini açıklama ihtiyacını hissetmiştir.[1768] İbn Hibbân da: "*Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz, rivayetinde hata yapmakta, ancak bir sika ondan rivayet etmişse onun hadislerine itibar edilir"* demiştir.[1769]

Münekkidlerin ihtilaflarını ortaya koyan ifadelerden birisi de ليس بشيئ lafzıdır. İbn Ebî Hâtim'e göre İbn Maînbu lafzı ليس بثقة anlamında kullanmıştır.[1770] İbn Ebî Hâtim'in bu görüşünü destekleyen bizzat İbn Maîn'in ifadesidir. Zira Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî'nin nakline göre Hârice b. Mus'ab'ın durumu İbn Maîn'e sorulduğunda kendisi bir defa ليس بشيئ, başka bir zamanda da ليس بثقة ifadesini kullanmıştır.[1771] Bu da gösteriyor ki, İbn Maîn ليس بشيئ ifadesini ليس بثقة anlamında kullanmıştır. Bağdâdî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel لا شيء ifadesini sahih

[1765] Bkz. İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî,** s. 595.
[1766] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 129.
[1767] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** V, 458.
[1768] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî,** s. 595.
[1769] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VII, 114.
[1770] Bkz.İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 317.
[1771] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 365.

anlamında değerlendirmiştir. Zira kendisi Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Siz ehl-i hadisin هذا لا شيء dediklerini işittiğinizde bil ki o sahihtir.*"[1772] İbn Hacer de bu ifadeyi *"rivayet ettiği hadisleri azdır"* anlamında kullanmıştır.[1773]

3.2.4.3.Cerh ve Ta'dîlde Yapılan Yanlışlıklardan Kaynaklanan İhtilaf

Cerh ve ta'dîlde yapılan bazı hatalar âlimler arasında ihtilafa yol açmaktadır. Bundan dolayı bazı kaynaklarda cerh edilen bir râvinin, başka âlimler tarafında ta'dîl edildiği görülmektedir. Elbette ki bazı münekkidlerin hatalarından kaynaklanıp ihtilafa yol açan birçok sebep vardır. Ancak bu sebeplerin başında isim benzerliği gelmektedir.[1774] Buna örnek olarak Sâlih b. Sâlih b. Müslim b. Hayy b. Hayyân adlı râviyi zikredilebiliriz. Bu râvi Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn başta olmak üzere birçok âlim tarafından sika kabul edilmektedir.[1775] Aynı râvi bazen dedesine nispet edilerek kendisine Sâlih b. Hayyân denmektedir. Bu durumda hadis münekkidleri tarafından tenkit edilen Sâlih b. Hayyân el-Kureşî ile karıştırılmaktadır. İbn Hacer de bu iki râvinin, aynı dönemde ve aynı yerde yaşadığı için birbiriyle çok karışıldığını söylemektedir. Nitekim sika olan Sâlih b. Sâlih, hadis münekkidleri tarafından eleştirilen Sâlih b. Hayyân sayıldığı için ed-Dârekutnî tarafından tenkit edilmiştir.[1776]

İsim karışıklığından kaynaklanan ihtilaf, Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin biyografisinde de görülmektedir. Zira Ahmed b. Sâlih, başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere[1777] birçok münekkit tarafından ta'dîlin en üst mertebesi olan sika tabiriyle tavsif edilmiştir. Ancak sika olan bu râvi, isim benzerliğinden dolayı hadis münekkidleri tarafından cerh edilen Ahmed b. Sâlih eş-Şemûmî ile karıştırıldığı için bazı münekkidlerin tenkidine maruz kalmıştır. Nitekim İbn Hibbân bu gerçeğe işaret etmiş ve Yayhâ b. Maîn tarafından kezzab ifadesiyle cerh edilen Ahmed b. Sâlih'in,

---

[1772] Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 131.
[1773] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî,** s. 595.
[1774] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**,s. 155.
[1775] Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, **Târîhu's-Sıkât**, Dâru'l-Bâz, Mekke 1984, s. 225; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** IV, 370-371.
[1776] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, I, 582.
[1777] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 15.

eş-Şemûmî nisbesiyle bilinen Ahmed b. Sâlih olduğunu belirtmiştir.[1778] Aynı şekilde İbn Hacer de Nesâî'nin bu konuda yaptığı hataya dikkat çekmiş ve Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin hıfz ve itkanda İbn Maîn'den eksik olmadığını belirtmiştir.[1779]

İbn Ebî Hâtim'in değerlendirmelerine bakıldığında kendisi her iki râvinin biyografisini vermiş, ancak onlarla ilgili var olan ihtilafa değinmemiştir. Mesela kendisi Sâlih b. Sâlih b. Muslim'in durumunu Ahmed b. Hanbel'e sormuş, o da onun sika olduğunu vurgulamıştır. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, Sâlih b. Sâlih b. Muslim'i tanıtırken onun şeceresini geniş bir şekilde vermiş, bununla yetinmeyip onun Ebû'l-Hasan Sâlih b. Sâlih deyip tekrar etmiştir. Bu da İbn Ebî Hâtim'in, bu ihtilaftan haberdar olduğunu izlenimi vermektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, birçok râvinin biyografisinde İbn Maîn'in görüşünü aktarmaktadır. Fakat Ahmed b. Sâlih'in biyografisinde İbn Maîn'den hiç söz etmemektedir. Elbette ki, İbn Ebî Hâtim'in söz etmemesinin nedeni İbn Hibbân'ın söz ettiği ihtilaf mıdır yoksa başka bir sebep midir, tespit etmemiz mümkün değildir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinin girişindeki; *"Biz hadis münekkidlerinin ihtilaflarını inceledik, birbiriyle çelişen görüşleri attık ve râvi için en uygun olanı seçtik"*[1780] sözünden hareketle, kendisinin bu ihtilaflardan haberdar olduğu ve uygun gördüğü görüşü aktardığı söylenebilir.

3.2.5. Bid'at Ehli Râvinin Durumu

İslam düşünce tarihinde birçok siyasi ve itikadi fırkanın ortaya çıkış tarihi hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın başına denk gelmiştir. Ortaya çıkan bu fırkalar kendi düşüncelerini dini bir metne dayandırma ihtiyacını his etmişlerdir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim ve Hadisler, bu düşünce temsilcileri tarafından yorumlanmış ve bir takım istinbatlara gidilmiştir. Ancak Kur'an-ı Kerim'in ilk dönemden itibaren birçok kişi tarafından ezberlenmesi, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından yazdırılması ve daha da önemlisi Allah (c.c.) tarafından korunmaya

[1778] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VIII, 25.
[1779] İbn Hacer, **Fethu'l-Barî** (Hedyu's-Sârî), I, 551.
[1780] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.

alınmış olması[1781] sebebiyle Kur'an ile ilgili tasarruflar te'vîl ile sınırlı kalmıştır.[1782] Buna karşın hadislerin tedvin edilmemiş olması ve hadislerin ilk kaynağı konumunda olan sahâbenin farklı bölgelere dağılmış olması insanların hadislere yönelmelerine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda hem var olan bazı hadisler bağlamından koparılıp farklı şekilde yorumlanmış hem de bir takım hadisler uydurulmuştur. Bundan dolayı ilk dönemden itibaren hadis uydurmacılığı karşısında bir takım tedbirler alınmıştır. Elbette ki, hadisler râviler aracılığıyla geldiği için yapılan ilk iş, râvilerin durumunun incelenmesi olmuştur.

Râviler genel olarak adalet ve zabt bağlamında değerlendirilmektedir. Bundan dolayı hadis münekkidleri râvinin zabtı ve adaleti ile ilgili bir takım şartlar öne sürmektedir.[1783] Râvinin adaleti ile ilgili koşulan bir şart da râvinin bid'at ehlinden olmamasıdır. Bid'at kelimesinin anlamı, "önceden yok iken, sonradan ortaya çıkan" demektir. İslam açısından bakıldığında ise, dinin aslında bulunmadığı halde sonradan ihdas edilip dinin kuralı gibi takdim edilen şey demektir.[1784] Nitekim kaynaklarımızda bu manaya gelen hadisler de yer almaktadır. *"Sözün en hayırlısı Allah'ın kitabıdır. Doğruya götüren yolların en hayırlısı Hz. Muhammed'in (s.a.s.) yoludur. İşlerin en belalısı sonradan çıkarılanlardır. Bid'atların hepsi dalalettir"*[1785] hadisi bunun apaçık örneğidir. Ricâl ilminde ise bid'at kelimesi; "râvi tenkidinde, özellikle bazı râvilerin itikadî düşünceleri sebebiyle hadis rivayetinde sergiledikleri olumsuz tutum anlamında kullanılmaktadır."[1786]

Hadis münekkidleri, bid'at ehlinin tamamını aynı kabul etmeyip bu tür râvileri belli bir ayırıma tabi tutmuşlardır. Bu bağlamda râvilerin durumunu değerlendiren cerh ve ta'dîl âlimlerinin, bid'at ehlini sahibini dinden çıkaran bid'at,

---

[1781] **Hicr/**9.
[1782] Hüseyin Kahraman, **Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râvîler**, Emin, Bursa 2011, s. 30.
[1783] Râvinin adaleti ve zabtı ile iligil geniş bilgi için bkz. Kırbaşoğlu, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,** 148-186.
[1784] Salih Karacabey, **Hadis Tenkidi,** Emin Yay., Bursa 2013, s. 190.
[1785] **Müslim,** Cuma, 14 (III,11).
[1786] Karacabey, Hadis Tenkidi, s. 190.

râvinin fasık olduğuna işaret eden bid'at, bid'atçının dâî olması ve yalanı mubah görüp görmediği gibi özellikler çerçevesinde değerlendirdikleri görülmektedir.[1787]

Bid'at ehli olan râviden hadis alınıp alınmaması konusunda âlimler arasında herhangi bir ittifaktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Bid'at ehlinin savunduğu görüş, eğer sahibini dinden çıkarıyorsa böyle bir râvinin rivayetinin alınamayacağında ittifak vardır.[1788] Ancak küfrü gerektirecek bid'atin ne olduğu konusunda ciddi tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Zira çeşitli itikadî fırkalar muhaliflerini zaman zaman tekfir edebilmektedir.[1789] İbn Hacer'in bid'atla suçlanan râvilerle ilgili yaptığı şu değerlendirme konunun hassaslığı açısından önemlidir: *"Bid'at sebebiyle tekfir olunan râvilerin, sırf bid'at sebebiyle terk edilmemeleri gerekir. Eğer böyle yapılırsa gerçekten bid'at ehli olanların yanında bu gruba dahil olmayanlar da reddedilecektir. Dolayısıyla bu konuda kabul edilmesi ve aranması gereken husus, zarûrât-i diniyyeden birinin inkâr edilip edilmediğidir."*[1790]

Bazı hadis münekkidleri, herhangi bir ayırıma gitmeden bid'at ehli olan râvilerden hadis nakletmenin caiz olmadığını söylemektedirler. Zira bu görüşte olanlara göre bid'at ehli olanlar ya fâsıktır veya kâfirdir.[1791] Her iki durumda da onlardan rivayette bulunmak doğru değildir. Ayrıca bu görüşteki âlimlerin dayandığı delil İbn Sîrîn tarafından nakledilen şu rivayettir: *"Onlar isnadı sormazlardı. Ancak fitne ortaya çıkınca 'adamlarınızın isimlerini söyleyin' demeye başladılar. Bu bağlamda ehl-i sünnetin hadisleri alındı, ehl-i bid'atın rivayetleri ise terk edildi."*[1792] Görüldüğü gibi İbn Sîrîn'in nakline göre âlimler bid'at ehli olan râvilerin arasında herhangi bir ayırım yapmadan rivayetlerini terk etmişlerdir.Hatîb Bağdâdî'ye göre Mâlik b. Enes de bu görüştedir.[1793]

[1787] Ahmet Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları,** Düşün, İstanbul 2010, s. 323.
[1788] Suyûtî, **Tedrîb,** I, 324.
[1789] Kahraman, **Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râvîler**, s. 35. Ayrıca bid'atın ne olduğu konusunda geniş bilgi için bkz. Rahmi Yaran, "Bid'at", **DİA,** İstanbul 1992, VI, 129.
[1790] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 121.
[1791] Muhammed Tâhir el-Cevâbî, **el-Cerh ve't-Tadîl,** ed-Dâru'l-Arabiyye, Tûnus, 1997, 374.
[1792] **Müslim**, Mukaddime, 5 (I, 11).
[1793] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 112.

Bid'at ehli olan râvilerin durumunu inceleyen bazı âlimler de râvinin kendi düşüncesi için yalanı helal görüp görmemesini merkeze almış ve râvileri ona göre değerlendirmişlerdir. Buna göre yalanı mubah görenden rivayette bulunmak caiz değil; yalanı mubah görmeyen ve ta'dîl ve zabtın şartlarını taşıyandan ise rivayet caizdir.[1794]İbn Ebî Leylâ (ö. 82/701), Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) bu görüşte olduğu söylenmektedir. Zira İmam Şâfiî'den şöyle bir rivayet nakledilmektedir: *"Hattâbiler hariç, heva ve bid'at ehlinin şehadeti kabul edilir, çünkü Hattâbîler kendisinden olmayanlara karşı yalan nispet etmeyi mubah görüyorlar."*[1795] Aynı şeklide İmam Ebû Hanîfe'nin de bu görüşte olduğu nakledilmektedir.[1796]

Âlimlerin büyük bir kısmı ise bid'at ehli olan râvileri, görüşünün propagandasını yapıp yapmama açısından değerlendirmişlerdir. Bu görüşün en önemli temsilcileri Abdurrahman b. Mehdî, Abdullah b. Mubârek, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'dir. Abdurrahman b. Mehdî'nin: *"Kim ehl-i hadisten farklı bir görüşü savunur ancak onun propagandasını yapmazsa kendisinden rivayet edilebilir; ancak her kim de savunduğu o fikrin propagandasını yaparsa rivayeti terk edilir"*[1797] sözü bu durumu net bir şeklide ortaya koymaktadır. Aynı şeklide İbn Maîn'nin, biad'at ehli ile ilgili şöyle dediği nakledilmektedir: *"Hişâm b. ed-Destâî gibi dâî olmayanlardan hadis yazın."*[1798] Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin de Hişâm'dan rivayette bulunduğu görülmektedir.[1799] Yine Ahmed b. Hanbel'e; Murciî ve Kaderî râvilerden hadis nakledilmesi ile ilgili sorulan soruya; "*dâî olmadığı zaman onlardan rivayet edilebilir"* şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir.[1800]

[1794] Kahraman, **Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râvîler**, s. 35.
[1795] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 112.
[1796] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 116-117.
[1797] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 117.
[1798] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 118.
[1799] İbn Abdilberr, **Câmiu Beyân'i-İlm,** I, 589.
[1800] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 118.

İbn Hacer'in, el-Cuzecânî'den naklederek râvinin dâî olmamakla beraber; *"rivayet ettiği hadisin bid'at olan düşüncesinin lehinde olmaması gerekir"* şartı da eklediği görülmüştür.[1801]

Bid'at ehli olup bu düşünceye önderlik edenlerden rivayet edilip edilmemesi konusunun da âlimler arasında tartışıldığı görülmektedir. İbn Mübârek'in, bu konumda olanları normal bid'at ehli olanlardan ayırdığı anlaşılmaktadır.[1802] Ayrıca Abdurahman b. Mehdî de bid'atın başı olanlardan rivayet edilmeyeceği şeklindeki kanaatine; Yahyâ b. Saîd el-Kattân karşı çıkmıştır.[1803]

Hadis münekkidleri arasında var olan bu ihtilaf, İbn Ebî Hâtim'in eserinde de müşahede edilmektedir. Zira Ali b. Buzeyme, Şia düşüncesinin başı görüldüğü halde Ebû Hâtim tarafından sâlihu'l-hadîs olarak değerlendirilmiştir.[1804]

Hadis münekkidlerinin uygulamalarında görülen bir başka ihtilaf da herhangi bir görüşte aşırı giden râvilerin durumudur. Zira genel kabule göre düşüncesinde aşırı olanlardan rivayet edilmemesi gerekmektedir. Bu sebeple Ebû Hâtim, Hakîm b. Cubeyr'i zayıf olarak nitelerken onun aşırı bir Şii olduğuna işaret etmektedir.[1805] Aynı şeklide Ahmed b. Hanbel'in, Ubeydullah b. Musâ'nın hadisini, aşırı bir Şii olduğu için terk ettiği nakledilmektedir.[1806] Fakat bazı âlimlerinin, düşüncesinde aşırı olan kişilerden de rivayette bulunduğu görülmektedir. Bir rivayette göre Yahyâ b. Maîn'in, Huseyn el-Eşkarî'yi aşırı bir Şii olarak gördüğü halde onu sadûk kabul ettiği ve kendisinden rivayette bulunduğu nakledilmektedir.[1807]

Hadis münekkidleri arasında bid'at ehli olup kendi düşüncesinin propagandasını yapanın rivayetinin terki konusunda genel bir ittifaktan söz

---

[1801] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 122.
[1802] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 118.
[1803] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 119.
[1804] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VI, 225.
[1805] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, III, 217.
[1806] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 120.
[1807] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 121.

edilmektedir.[1808] Zira böyle bir râvinin, kendi düşüncesini meşrulaştırmak için hadis uydurma ihtimali yüksektir. Onun için hadis münekkidleri bu tür bid'at ehli olanları diğerlerinden ayırma ihtiyacını hissetmişlerdir. Ancak dâî olan râviyi daî olmayandan ayırmanın çok da basit olmadığını söylemek isteriz. Nitekim bid'at sahibi olup daha sonra dönen bir adamın; *"Hadisi kimden aldığınıza dikkat edin. Zira bizler (bid'at ehli) herhangi bir görüşü benimsediğimizde onu hadis kılardık"*[1809] sözü durumun ne kadar zor ve karmaşık olduğunu göstermektedir.

Bid'at ehli olan râvilerle ilgili mutekaddimûn ile muteahhirûn âlimler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bazılarına görevar olan bu farklılıkların temel nedeni, bu fırkaların ilk çıktığı zaman ile daha sonraki dönemlerde görüşlerinde meydana gelen değişiklik ve farklılıktır. Mutekaddimûndan bazı âlimler bu fırkaları ilk döneme göre değerlendirmiş, bazı muteahhirûn âlimler de daha sonraki görüşlerini temel olarak onlar hakkında hüküm beyan etmiştir.[1810]

İbn Ebî Hâtim'in, cerh ve ta'dîldeki değerlendirmelerinde Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hambel'in görüşlerinden yararlandığına ve onlardan çok etkilendiğine daha önce temas edilmişti. Aynı şekilde bid'at ehli olan râvinin değerlendirilmesinde de bu âlimlerin etkisi görülmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim'in eseri tahkik edildiğinde onun da dâî olmayan kişilerden rivayette bulunabileceği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Ali b. Buzeyme, Şii olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel tarafından sâlihu'l-hadîs, Yahya b. Maîn tarafından ise sika olarak nitelendirilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebû Zur'a da onu sika olarak görmektedir.[1811]İbn Ebî Hâtim'in nakline göre babasının Hakem b. Eslem el-Hacebî'yi, hem kaderî ham de sadûk olarak değerlendiği görülmektedir.[1812] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in eserinde murciî olduğu halde sika kabul edilen râviye de yer verildiği görülmektedir.[1813] Ancak Şiilikte aşırı giden râvileri de

---

[1808] Mar'aşlî,**el-Cerh ve't-Ta' dîl, s. 107.** Ayrıca dâî olan râvinin terki ile ilgili âlimlerden gelen nakiller için bkz. Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 116-118.
[1809] Bağdâdî, **el-Kifâye**, s. 114.
[1810] Muhammed Tâhir el-Cevâbî, **el-Cerh ve't-Tadîl,**s. 381-382.
[1811] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VI, 226.
[1812] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, III, 127.
[1813] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 90.

eleştirdiği görülmektedir. Buna göre Amr b. Sâbit b. Hürmüz'ün, Şiilikte aşırı gittiği için hadis münekkidleri tarafından tenkit edildiği söylenmektedir.[1814] Aynı şekilde Hakîm b. Cubeyr el-Esedî de aşırı bir Şii olduğu için Ebû Hâtim tarafından zayıf olarak nitelenmektedir.[1815] İbn Ebî Hâtim, âlimlerin bu düşüncelerini aktarmış ve herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Bu bağlamda kendisinin de böyle düşündüğü söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim'in değerlendirmelerinde dikkat çeken ve tenkide açık olan bir hususun; re'y âlimlerini bid'at ehli olarak görmesi ve onları da kaderiyye gibi diğer bid'at ehli olan râvilere göre değerlendirmesidir. Öyle ki bazen diğer bid'at ehline gösterdiği müsamahayı, ehl-i re'y âlimlerine göstermemiştir. İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgilere göre Esed b. Amr, hadis münekkidleri tarafından tenkit edilmiş; ancak bunların içerisinde en dikkat çekeni Ahmed b.Hanbel'in ifadesi olmuştur. Zira İbn Hanbel, Esed b. Amr için şöyle demektedir: *"Sadûktur, ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için kendisinden rivayet edilmemesi gerekmektedir."*Ebû Hâtim de onu zayıf kabul etmiş; ancak herhangi bir sebep açıklamamıştır.[1816] Ahmed b. Hanbel'in, aynı ifadeyi Ebû Yûsuf için de kullandığı görülmektedir.[1817] Ayrıca bid'at ehli için öne sürülen dâî olmama gibi şartlar, re'y ehli için öne sürülmemektedir.

İbn Ebî Hâtim'in, bid'at ehli olan râvilerle ilgili genel yaklaşımı, hadis ehlinin görüşlerini yansıtmaktadır. Ancak İbn Ebî Hâtim başta olmak üzere ehl-i hadisin bid'at konusundaki yaklaşım ve uygulamalarının tam da objektif olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Elbette ki, sadece bid'at ehli olmak râvinin terki için bir neden olarak görünmemesi önemli bir ilke ve yaklaşım olduğunu düşünmekteyiz. Bundan dolayı hadis münekkidleri, yalanı mubah gören ve kendi düşüncesinin propagandasını yapan ehl-i bid'atın rivayetinin terk edilmesinin gerekli olduğunu söylemişlerdir. Ancak temel sorun, tali konulardaki bazı görüş farklılıklardan dolayı Ebû Hanîfe[1818] ve arkadaşlarının[1819] ehl-i bid'at olarak kabul

[1814] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VI, 287.
[1815] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, III, 217.
[1816] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 262.
[1817] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, IX, 249..
[1818] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VIII, 513.

edilip onlardan rivayet edilmemesidir. Aynı şekilde hadis ilminde otorite olan Buhârî'nin, sadece Kur'an lafzını mahlûk olduğunu iddia ettiği için Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a tarafından tenkit edilmesi ve ondan hadis rivayet etmemeleri durumun vehametini ortaya koymaktadır.[1820] Ayrıca ehl-i bid'at olan râvilerle ilgili gösterilen müsamaha ve söylenen şartların, bu âlimler için uygulanmadığı görülmektedir.

3.3. İBN EBÎ HÂTİM'İN TA'DÎL METODU

Cerh ve ta'dîl ilminin temel hedefi, belli kriterler çerçevesinde bir râvinin cerhi ve ta'dîline hükmetmektir. Bu bağlamda râvilerin değerlendirilmesinin de belli ilkeler çerçevesinde yapılması gerekmektir. Bu sebeple biz de çalışmamızın bu kısmında İbn Ebî Hâtim'in ta'dîl metodunu izah etmeye çalışacağız.

3.3.1. Ta'dîlin Mertebeleri

Hadis âlimleri, kendilerine ulaşan rivayetleri mütevatir, meşhur, garib, aziz, mürsel, sahih, hasen ve zayıf gibi belli bir taksime tabi tutmuş ve ona göre bir hüküm vermişlerdir.[1821] Hadisler, râviler aracılığıyla geldiği için, onlar hakkında verilen hüküm râvilerin durumuyla doğrudan bağlantılı olmuştur. Bu sebeple râvilerin durumuna işaret eden lafızların tespiti ve bu lafızların belli bir taksime tabi tutulmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Başlangıçtan İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı döneme kadar râvilerle ilgili ıstılahlar kullanılmış ve geliştirilmiştir. Ancak hicri üçüncü asırda yazılan söz konusu eserler bu ilmin kuralları, hadis rivayetine ehliyetleri açısından râvilerin kısımları, râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarının delaletleri gibi meseleler hakkında bilgi vermemekteydi. Bu meseleleri ilk defa belli bir taksime tabi tutan İbn Ebî Hâtim

---

[1819] Esed b. Amr ve Ebû Yûsuf'un, sadece Ebû Hanîfe'nin arkadaşları olduğu için tenkit edilmiş ve kendilerinden rivayet edilmemesi söylenmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 262; IX, 249.

[1820] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VII, 259. İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Buhârî'nin biyografisini şu kısa ve olumsuz ifadelerle verdiği görülmektedir:
محمد بن اسمعيل البخاري أبو عبد الله قدم عليهم الرى سنة مائتين وخمسين روى عن عبدان المروزى وأبي همام الصلت بن محمد والفريابي وابن ابى اويس سمع منه أبي وأبو زرعة ثم تركا حديثه عندما كتب اليهما محمد ابن يحيى النيسابوري انه اظهر عندهم ان لفظه بالقرآن مخلوق

[1821] Ahmed Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları**, s. 385.

olmuştur.[1822] Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, cerh ve ta'dîl ile ilgili tespit edip belli bir taksime ayırdığı lafızları, kendisinden önce gelen ulemadan aldığı görülmüştür. Bu bağlamda râvilerin cerhine delalet eden lafızlarda olduğu gibi bu konuda da İbn Ebî Hâtim bir ilke imza atarak râvilerin ta'dîli için kullanılan lafızları belli bir taksime tabi tutmuş ve her bir grupta kullanılan lafızları belirlemiştir. İbn Ebî Hâtim'in bu uygulaması kendisinden sonra gelen hadis âlimlerine ilham kaynağı olmuştur.

İbn Ebî Hâtim, hadis münekkidlerinin râvilerin ta'dîli için kullanmış olduğu lafızları tespit edip dört mertebeye ayırmıştır:

Birinci mertebe: Kendilerine "sika, mutkin ve sebt" denilen râvilerdir. İbn Ebî Hâtim'e göre bu vasıflarla nitelenen râvilerin rivayeti delil olabilmektedir.[1823] Nitekimkendisi, râvilerin biyografilerini verirken bu gerçeğe işaret etmiş ve kendilerine sika, mutkin ve sebt denilerin râvilerin rivayetlerinin hüccet olabileceğini vurgulamıştır.[1824]

İkinci mertebe: Kendilerine "sadûk, mahalluhu's-sıdk ve lâ be'se bih" denilen râvilerdir. İbn Ebî Hâtim'e göre bu gruba giren râivlerin rivayeti yazılır ancak delil olup olmadığını tespit etmek için araştırılmalıdır.[1825] Yapılan araştırmanın neticesinde; eğer bu grubun rivayetleri birinci grupta yer alan râvilerin rivayetlerine muhalif olursa delil olamaz, değilse delil olarak kabul edilir.[1826] İbn Ebî Hâtim'in bu yaklaşımı da râvi hakkında verilen hükmün, rivayet ettiği metinlerden hareketle olduğu anlamına gelebilir. Mesela İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hâşim'i sadûk vasfıyla nitelendikten sonra hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılmaz denmektedir.[1827]

Üçüncü mertebe: Kendilerine "şeyh" denilen râvilerdir. Bu tür râvilerin rivayeti yazılır, ancak delil olarak kullanılmaz. Ayrıca bu tür râviler sıralama olarak

---

[1822] Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 57-61.
[1823] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, I, 324.
[1824] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 439; III, 208.
[1825] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, I, 324
[1826] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim**, s. 229.
[1827] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 32.

ikinci mertebeden sonra gelmektedir.[1828] İbn Ebî Hâtim'in, Saîd b. Cehmân için; "*Şeyhtir, hadisi yazılır ancak delil olamaz"* dediği görülmektedir.[1829] İbn Ebî Hâtim bu tür ifadeleri başka râviler için de kullanmaktadır.[1830]

Dördüncü mertebe: Kendilerine "sâlihu'l-hadîs" denilerin râvilerdir. İbn Ebî Hâtim'e göre bu tabir, ta'dîlin en son mertebesinde yer almaktadır. Böyle bir râvinin rivayeti sadece i'tibâr için yazılır.[1831]

İbn Ebî Hâtim'in ortaya koyduğu bu dört mertebe incelendiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: İlk mertebede yer alan râvilerin rivayetleri her konuda delil olabilmektedir. Son üç mertebede yer alan râvilerin rivayetleri ise i'tibar için yazılabilmektedir. Dolayısıyla son üç mertebenin arasında ciddi bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak rivayetler arasında ihtilaf söz konusu olursa bu taksimin bir yararı olacağı görülmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in son üç mertebe için söylediği "araştırılır" ifadesi için herhangi bir sistem ve kuraldan da söz etmediği görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde râvilerle ilgili vermiş olduğu bilgilerde tam da bu sisteme uyduğunu söylememiz mümkün değildir. Mesela kendisi, İbrahim b. Zurbukân'ın durumunu babasına sorduğunda, babası onun için ikinci mertebede yer alan mahalluhu's-sıdk tabirini kullanmış ve rivayetin delil olamayacağını belirtmiştir. Yahyâ b. Maîn ise aynı râviyi sika olarak nitelemiştir. Yani bu râvi İbn Maîn'e göre ta'dîlin ilk mertebesinde yer alıp rivayeti delil olabilmesi gerekirken; Ebû Hâtim'e göre bu râvi ta'dîlin ikinci mertebesinde yer almakta ve rivayet ettiği hadis delil olarak kullanılmamaktadır. İbn Ebî Hâtim de her iki görüşü aktarmış, ancak her iki münekkidin kullanmış olduğu tabirlerin arasındaki farka dikkat çekmemiştir.[1832] Elbette ki, İbn Maîn ve Ebû Hâtim'in, kullanmış

[1828] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, I, 324.
[1829] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, IV, 10.
[1830] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 90-241-354; III, 377; IV, 368; V, 400.
[1831] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, I, 324. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, râvilerin biyografilerinde bu tabirle nitelenen râvilerin rivayetlerinin yazılacağını, ancak delil olamayacağını belirtmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 357.
[1832] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, II, 48.

olduğu cerh ve ta'dîl lafızlarını İbn Ebî Hâtim gibi belli bir taksime tutmamışlardır. Fakat bu lafızları belli bir taksime tutan İbn Ebî Hâtim'in, bir râvi için rivayetin hücciyeti gibi önemli bir konuyu da ilgilendiren bu tezada dikkat çekmemesinin bir eksiklik olduğunu düşünmekteyiz. Aynı şeklide İbn Ebî Hâtim, bir râvi için hem üçüncü hem de dördüncü mertebelerde yer alan lafızları kullandığı da olmaktadır.[1833]

İbn Ebî Hâtim'den sonra gelen münekkidlerin, cerhin taksiminde olduğu gibi ta'dîl lafızlarını ve buna bağlı olarak râvilerin taksiminde ondan etkilenmişlerdir. Mesela Hatîb Bağdâdî,[1834] İbnu's-Salâh,[1835] Munzirî[1836] ve Nevevî[1837] İbn Ebî Hâtim'in taksimini olduğu gibi zikretmişlerdir. Bununla beraber Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi bazı münekkidler de İbn Ebî Hâtim'in taksimine bazı eklemelerde bulunmuşlardır. Mesela Zehebî, ta'dîl lafızlarını şu şekilde taksim etmiştir:

a) Haklarında *sebt ve hüccet, sebt ve hâfızveya sika ve mutkinile sikave sika* denilen râviler.Bu tür lafızlarla nitelenen râviler, ta'dîlin en üst mertebesinde yer almaktadır.

b) Kendilerine *sika* denilen râviler.

c) Kendilerine *Sadûk*, *lâ be'se bihi* ve *leyse bih be'sün* denilen râviler.

d) Haklarında mahaluhû es-sıdk, ceyyidu'l-hadîs, sâlihu'l-hadîs, şeyhun vasat, şeyhun hasanu'l-hadîs, sadûkun inşallah, suveylih, vb.lafızlar kullanılan râviler.[1838]

Görüldüğü gibi Zehebî de İbn Ebî Hâtim gibi lafızları dört mertebeye ayırmıştır. Ancak İbn Ebî Hâtim'den farklı olarak ta'dîlin ilk mertebesine haklarında iki ta'dîl lafzının birlikte kullanıldığı râvileri koymuştur. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in

---

[1833] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, VII, 100.
[1834] Bağdâdî, **el-Kifaye**, s. 26.
[1835] İbn Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs**, s. 122.
[1836] Munzirî, **Cevâbu'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Munzirî el-Mısrî ani'l-Esileti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 49.
[1837] Suyûtî, **Tedrîbu'r-Râvî**, I, 404.
[1838] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 4.

üçüncü ve dördüncü mertebelerini birleştirmiştir. Bunun yanında *ceyyidu'l-hadîs, şeyhun vasat* gibi bazı lafızları da eklemiştir.

Zehebî'den sonra gelen Irâkî, Zehebî'nin taksimini benimsemekte ve bu mertebelerde yer alan râvilerin rivayeti ile ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Irâkî'nin söz konusu mertebelerde yaptığı değerlendirmelerin rivayetin hücciyeti bağlamında olduğu görülmektedir. Ona göre ta'dîlin birinci ve ikinci mertebelerinde yer alan lafızlar, kimin için kullanılırsa rivayeti delil olabilmektedir. Üçüncü mertebedeki râvinin rivayeti yazılır, ancak araştırılmalıdır. Dördüncü mertebe de üçüncü mertebe gibidir, ancak onun altında kabul edilmektedir.[1839]

İbn Hacer'in taksimine bakıldığında kendisi *en-Nuhbe* adlı eserinde, Zehebî'nin taksiminden farklı olarak ilk sırada اوثق lafzını zikretmektedir.[1840] Dolayısıyla İbn Hacer'e göre ta'dîlin mertebeleri beş olarak kabul edilmektedir.[1841] Ancak İbn Hacer'in, *Takrîbu't-Tehzîb* adlı eserinin girişinde cerh ve ta'dîl lafızlarının toplam mertebeleri on iki olduğunu söylemekte ve ilk sıraya sahâbeyi koymaktadır.[1842]

İbn Hacer'in bu taksiminin kendisinden önce gelen İbn Ebî Hâtim ve Zehebî başta olmak üzere birçok ulemanın taksimine göre ilk ve kendisine has bir sistem olduğu görülmektedir. Sahâbenin, genel olarak udûl kabul edilip tenkit dışı bırakıldığı için İbn Hacer'den önceki âlimler tarafından herhangi bir sıralamaya konulmadığı söylenebilir. Ebû Gudde'ye göre, İbn Hacer'in, ta'dîlin ilk sırasına sahâbeyi koyması, zabt ve hıfz vasfına göre değil, adalet açısındandır. Zira sahâbenin zabtı ve hıfzı birbirinden farklı olduğu gibi, sahâbenin dışında bazı kimselerin zabtı ve hıfzı sahâbeden daha iyi olabilmektedir.[1843] Ancak ism-i tafdîl kalıbında gelen

---

[1839] Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Husayn el-Irâkî, **Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyeti'l-Hadîs**(thk. Mahmud Rabî'), Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 2012, s. 171-172.
[1840] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar Şerhu Nuhbetu'l-Fiker**, s. 166-167
[1841] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 146.
[1842] İbn Hacer, **Takrîbu't-Tehzîb** (thk. Ebû'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şâğıs el-Bâkistânî), Dâru'l-Asime, Riyâd 1421, s. 80.
[1843] Tehânevî, **Kavaid**, s. 242.

kelimelerin, ricâl edebiyatı türü eserlerde yer alması[1844] ve ism-i tafdîlin kendine has bir anlamın olduğu ve cümleye "en", "daha" gibi yeni bir anlam kattığı halde[1845] daha önce herhangi bir mertebede değerlendirilmemiş olmasının, eleştiriye açık bir mevzu olduğunu düşünmekteyiz.

Ahmed Muhammed Şâkir'e göre sahâbeden sonra gelen ikinci ve üçüncü mertebelerdeki râvilerin rivayetleri delil olabilmektedir. Dördüncü mertebede yer alanların rivayetleri, Tirmizî'nin hasen, Ebû Dâvud'un ise haklarında sükût ettiği hadislerdir. Beş ve altı mertebeler ise reddedilir, ancak farklı birkaç varyantla gelirse hasen li-gayrihi konumuna yükselmektedir. Yedi ve sonrası aralarında bazı farklarla beraber hepsi reddedilmektedir.[1846]

Sehâvî'nin de İbn Hacer'in taksimini benimsediği görülmektedir.[1847] Ayrıca İbn Hacer'in taksiminin çağdaş müelliflerden Tehânevî,[1848] Yûsuf Mar'aşlî[1849] ve *Şifâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Kevâidi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*'in müellifi Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmail tarafından da tercih edildiği görülmektedir.[1850]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Tadîl* eserine bakıldığında kendisininأوثقlafzını müstakil bir tabir olarak değerlendirmediği anlaşılmaktadır. Zira kendisi bu tabiri daha çok falan kişi falandan daha sika[1851] veya falan yerinin en sikası anlamında kullanmaktadır.[1852] Tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, insanların en sikası anlamına gelen أوثق الناس lafzını Âmır b. Abullah b. Zubeyr[1853] ve Muhammed b.

[1844] Birkaç öernek için bkz. Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, II, 103; VI, 312.
[1845] Mustafa el-Ğalâyînî, **Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004, s. 135.
[1846] Ahmed Muhammed Şâkir, **el-Bâhisu'l-Hasîs,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2011, s. 153. Ebû Gudde'nin, İbn Hacer'in bu taksimi genel olmayıp *Takrîbu'Tehzîb* adlı eseri için geçerli olduğunu savunmaktadır. Bkz. Leknevî, **er-Raf'**. Bu bağlamda, İbn Hacer'in *Nube* adlı eserindeki ifadeleri ile *Takrîbu'Tehzîb*'in girişindeki açıklamarı mükayese edildiğinde Ebû Gudde'nin görüşü ağır bastığını düşünmekteyiz. Mesela Nuhbe'de sahâbeden hiç söz edilmemektedir.
[1847] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 113-124.
[1848] Tehânevî, **Kavaid**, s. 242.
[1849] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 146.
[1850] Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmail, **Şifâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Kevâidi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, s. 23.
[1851] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 90.
[1852] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 86.
[1853] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 419.

Kesîr adlı râviler için kullanmaktadır.[1854] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in bu lafzı müstakil bir tabir olarak değerlendirmemesinin nedeni şu olabilir: Sika lafzı, güvenilir râvinin şartı olan adalet ve zabt vasfını taşıyan râviler için kullanılmaktadır.[1855] Zira sübut ve güvenirlilik, adalet ve zabt vasıflarına dayanmaktadır. Sika lafzı da bu iki vasfı içerdiği için İbn Ebî Hâtim tarafından ta'dîl lafızlarının ilk mertebesinde kabul edilmektedir.[1856]

3.3.2. Ta‘ dîlin Şartları

Hadis münekkidleri, râvilerle ilgili verilebilecek herhangi bir hükmünün, rivayet ettiği hadislerle doğrudan bağlantılı olduğunu bildikleri için bu konuyu önemsemiş ve hükmü verebilecek kişilerle ilgili bir takım şartlar öne sürmüştür. Bu sebeple biz de konuyu muaddil râvide aranan şartlar ve muaddil sayısı bağlamında ele alacağız.

3.3.2.1. Muaddil Râvîde Aranan Şartlar

Herhangi bir râvi için kullanılan cerh ve ta‘ dîl lafızları, önemli bir sonuç doğurduğundan hadis münekkidleri bunun üzerinde durmuş ve bu konuda çok hassas davranmışlardır. Zira cerh ve ta‘ dîl hem Allah hakkı hem de kul hakkı kapsamına girmektedir. Ayrıca hadislerin kabul veya reddiyle ilgili verilen hükümler doğrudan râvilerin durumuna bağlıdır. Aynı şekilde bazı hadis münekkidlerinin; *"Eğer râvinin cerhi bir kusurla anlaşılıyorsa ikinci bir kusurun dillendirilmesinin doğru olamayacağını"*[1857]söylemesi konunun ne kadar hassas olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı râviler hakkında görüş beyan edenlerin, birtakım niteliklere sahip olma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Hadis âlimleri, cerh ve ta'dîlde bulunan herhangi bir münekkidin görüşünün muteber kabul edilebilmesi için bir takım şartlar öne sürmüşlerdir. Ulema tarafından öne sürülen bu şartları şu şekilde sunmamız mümkündür:

[1854] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 82.
[1855] Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 277.
[1856] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** s. 150.
[1857] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, IV, 359.

a) Cerh ve ta'dilin sebeplerini bilmek: Bir şeyin sebebini bilmeyen kişinin, o konuda herhangi bir hükümde bulunması mümkün değildir. İbn Hacer'in; *"Tezkiye, cerh ve ta'dîlin sebeplerini bilen bir kişiden gelirse kabul edilir"*[1858] dediği görülmektedir. Aynı şeklide Sehâvî de; *"Cerh ve ta'dîlin sebeplerini bilmeyenin cerhi ve ta'dîli kabul edilmemektedir*",[1859] diyerek bu gerçeğe vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla cerh ve ta'dîlin sebeplerini bilmeyen bir kişinin, râvilerle ilgili yaptığı herhangi bir değerlendirmenin, kabul edilmeyeceği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

b) Cerh ve ta'dîlde bulunan kişinin adalet sahibi olması gerekir: Adalet sahibi olmayan bir kimsenin, başkasının cerh ve ta'dîline hüküm vermesi düşünülemez. Onun için Bağdâdî; *"Kıyasın gereği kadın olsun erkek olsun, hür olsun köle olsun bütün âdîl olanların tezkiyesi kabul edilmelidir"*[1860] diyerek cerh ve ta'dîlde bulunanın adaletine vurgu yapmaktadır. İbn Hacer de aynı şekilde cerh ve ta'dîlde bulunanın adalet sahibi olmasının gerekli olduğunu söylemektedir.[1861]

c) Cerh ve ta'dîlde bulunan kişinin taassup sahibi olmaması gerekmektedir: Taassubun belirlenmesi cerh ve ta'dîlin taarruz ettiği zaman ortaya konulabilmektedir. Zira cerhin bazen sadece taassuptan kaynaklandığı görülmektedir. Bu bağlamda İslam tarihinde sadece mezhep taassubundan kaynaklanan birçok cerh ve ta'dîl örneği görmek mümkündür. Mesela Dârekutnî'nin, İmam Ebû Hanîfe'yi tenkit etmesi bunun en bariz örneğidir.[1862] Cemaluddin Kâsimî de Sahîh, Musned ve Sünen sahiplerinin, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi re'y âlimlerden rivayet etmemelerinin sebebinin taassup olduğunu ve bu tür davranışlarının Ebû Yûsuf ve Ebû Muhammed gibi büyük âlimlere büyük bir haksızlık olduğunu söylemektedir.[1863] Dolayısıyla bu tür değerlendirmelere itibar edilmemelidir.

d) Cerh ve ta'dîlde bulunan kişinin Arapçayı bilmesi gerekmektedir: Râviler hakkında yapılan değerlendirmelerin tamamı Arapça lafızlarladır. Dolayısıyla bu

---

[1858] İbn Hacer, **Nuzhet**, s. 168.
[1859] Sehâvî, **Fethu'l-Muğîs**, II, 31.
[1860] Bağdâdî**, Kifâye**, s. 93.
[1861] İbn Hacer, **Nuzhet**, s. 169.
[1862] Leknevî, **er-Raf' ve't-Tekmîl**, s. 70.
[1863] Kâsimî, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, s. 24.

lafızların dili olan Arapça iyi bilinmelidir ki, kavramlar, anlamlarının dışında kullanılmasın.[1864]

İbn Ebî Hâtim de hadis rivayetinde adalet ve adaletin şartlarından kabul ettiği takva, dini konularda bilgi sahibi ve güvenilir olmak gibi muaddilde bulunması gereken bir takım şartlardan söz etmektedir. Ayrıca rivayete ehil olan ile olmayanın birbirinden ayırt edilmesinin gerekliliğinden söz etmektedir.[1865] Bu ayırımı da ancak hadis ilminde otorite kabul edilenlerin tenkidiyle mümkün olabileceğini söylemektedir. Ayrıca bu tür hadis münekkidlerinin her dönemde var olacağını belirtmektedir.[1866]

İbn Ebî Hâtim, hadis rivayetinde bulunan râviler ile râviler hakkında hükümde bulunan hadis münekkidlerinin birbirinden ayırt edilmesinin gerekli olduğunu söylemektedir. Ona göre hadis rivayet eden, adalet sahibi herkes, râvileri değerlendirme ehliyetine sahip değildir.[1867] Bundan dolayı görüşlerine itimat edilmesini gerekli gördüğü âlimleri ayrıca belirtmektedir. Ona göre bu niteliğe sahip olup ilk tabakada yer alanlar şunlardır: Hicâz'da Mâlik b. Enes ve Sufyân b. Uyeyne, Irâk'ta Sufyân Sevrî, Şu'be ve Hammâd b. Zeyd, Şam'da ise Evzâî'dır.[1868]

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta 'dîl* adlı eserinde râvilerle ilgili yaptığı değerlendirme ve naklettiği görüşleri ilk dönem hadis münekkidlerine dayandırdığını söylemektedir.[1869] Zira İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında râvilerle ilgili yapılan değerlendirmelerin çoğunu cerh ve ta'dîl ilminde otorite olan ve yetkinlikleri ulema tarafından kabul edilen âlimlere nispet ettiği görülmektedir. Dolayısıyla râvilerin cerh ve ta'dîlde bulunanlar için söylenen "cerh ve ta 'dîlin sebeplerini bilmek" ile "adalet sahibi olmak" şartların dikkate aldığını söylememiz mümkündür.

[1864] Mar'aşlî, **el-Cerh ve't-Ta' dîl**, s. 60.
[1865] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.
[1866] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 52.
[1867] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.
[1868] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.
[1869] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.

İbn Ebî Hâtim'in, râvileri değerlendiren kişinin "taassup'tan uzak olması gerekir" şartına uyduğunu söylememiz mümkün görünmemektedir. Zira taassubun izi ve etkisi hem kendisinde hem de görüşlerine en çok başvurduğu babası ve Ebû Zur'a'da net bir şekilde görülmektedir. Mesela İbn Ebî Hâtim'in hocaları arasında re'y ehlinden hiç kimsenin olmaması bunun açık örneğidir. Aynı şeklide gerek Buhârî gerekse Ebû Hânife ve Ebû Yûsuf'un tenkit edilmesi taassubun vardığı noktayı göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, muaddîl[1870] râvi için öne sürülen şartların tamamına uyduğunu söylemek mümkün değildir.

3.3.2.2. Muaddilin Sayısı

Hadis münekkidlerinin, râvilerin ta'dîlinde bulunanların sayısı ile ilgili farklı düşündüğü görülmektedir. Bazı âlimler hadis rivayetini şahitlik meselesine kıyas ederek en az iki kişinin ta'dîlde bulunmasının gerekliliğinden söz etmektedir.[1871] Bazı âlimler ise bu kıyasa karşı çıkmış ve hadis rivayeti ile şahitliğin aynı olmadığını söylemişlerdir. Nitekim Suyûtî yirmi maddede bu farkı anlatmıştır.[1872] İbn Hacer de ta'dîlin sebebini bilen bir âlimin tezkiyesini yeterli gören görüşü en sahih görüş olarak kabul etmiştir.[1873] Bu bağlamda genel olarak hadis âlimlerinin, râvilerin cerh ve ta'dîlinde bir kişinin görüşünü kabul ettiklerini ve ona göre hüküm verdiklerini söylememiz mümkündür.

Muaddilin sayısı bağlamında İbn Ebî Hâtim'in nakillerine bakıldığında kendisinin konuyla ilgili net bir şey söylemediği görülmüştür. Ancak râvilerin biyografilerini verirken bazen bir âlimin görüşü bazen de birkaç kişinin görüşünü aktardığı olmuştur. Mesela kendisi Esbeğ b. Abdulaziz'in biyografisinde sadece babasından bu râvinin meçhul olduğuna dair değerlendirmeyi aktarmıştır.[1874] Bunun gibi örnekler olsa da İbn Ebî Hâtim'in râvilerle ilgili verdiği bilgiler göz önünde

---

[1870] Muaddil: Bir kimsenin adalet ve zabt sahibi olduğunu söyleyen, araştırmalarının sonunda bu kanaate varan âlim. Bkz. **Aydınlı, Hadis Istılahları Sözlüğü,** s. 187.
[1871] Bağdâdî, **Kifâye,** s. 91.
[1872] Suyûtî, **Tedrîb**, s. I, 332.
[1873] İbn Hacer, **Nuzhet**, s. 168.
[1874] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 246.

bulundurulduğunda kendisinin daha çok bir râvi için birçok âlimin görüşünü aktarma metodunu takip ettiğini söylememiz mümkündür. Zira onun temel hedefi bir râvi için var olan hadis münekkidlerinin bütün görüşlerini sunmaktır. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in bu metodundan hareketle kendisinin, bir râvinin cerhi ve ta'dîli için birden fazla kişiyi şart koşan görüşe daha yakın olduğu söylenebilir.

3.4. İBN EBÎ HÂTİM'İN HAKLARINDA SUKÛT ETTİĞİ RÂVİLER

Hadislerin sıhhatinin, râvilerin durumuyla doğrudan bağlantılı olduğu bilinen bir geçektir. Bundan dolayı isnad sisteminin uygulandığı dönemden itibaren râvilerin durumu incelenmiş ve bunun neticesinde ricâl ve tabakât türü eserler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda râvilerin durumunu ele alan âlimlerin temel hedefi, cerh ve ta'dîl açısından râvilerin durumuna bir netlik kazandırmak olmuştur. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinin telif amacı da, râvilerin tercemelerini sunmak ve güvenirliklerini ortaya koymak olmuştur.

Râvilerin durumunu ele alan âlimlerin temel hedefi cerh ve ta'dîl açısında râvinin durumuna bir netlik kazandırmaktır. Buna rağmen, başta Buhârî ve İbn Ebî Hâtim olmak üzere bazı hadis münekkidleri, bir takım râvilerden söz etmekte fakat cerh ve ta'dîl konusunda herhangi bir hükümde bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim de eserinin mukaddimesinde haklarında herhangi bir yargıda bulunmadığı bazı râvileri eserine aldığını söylemektedir. Buradaki amacını da, belki ilerde o râvilerle ilgili malumat sahibi olunur düşüncesiyle aldığını belirtmektedir.[1875]

Başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere hadis münekkidlerinin, bir râvi için herhangi bir hükümde bulunmamış olmaları, ta'dîl veya cerh anlamına gelip gelememesi açısından âlimler arasında tartışılmıştır.[1876] Ayrıca İbn Ebî Hâtim gibi Buhârî'nin sükûtu da çok tartışılmıştır. Biraz sonra temas edeceğimiz gibi birçok âlim Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunu beraber değerlendirmişlerdir. Biz de

[1875] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 324.
[1876] Ebû Âsım Beşîr, "el-Feydu'l-Cârî", **Cemheru Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta' dîl,** s. 84.

âlimlerin bu yöntemini takip ederek Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunu birlikte ele alacağız.

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in, kendi eserlerine aldığı halde haklarında herhangi bir cerh ve ta'dîl lafzını kullanmadığı râvilerin sika veya zayıf olduğunun tespiti, konumuz açısından önem arz etmektedir. Zira Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in görüşleri genel olarak ulema tarafından muteber kabul edilmektedir. Aynı şekilde Buhârî'nin *et-Târîh*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri râviler hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler için ilk kaynak mesabesinde olduğunu vurgulamalıyız. Bu sebeple İbn Hacer de *Ta'cîlu'l-Menfaa* adlı eserinde birçok râvi ile ilgili; *"Buhârî ve İbn Ebî Hâtim onları cerh etmemiştir"* diyerek onların yetkinliğine işaret etmektedir.[1877]

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in, haklarında hüküm beyan etmedikleri râvilerin sayısı azımsanmayacak derecededir. Buhârî'nin *et-Târîh* adlı eserinde haklarında hüküm beyan ettiği râvi sayısı iki binden daha az, sükût ettiği râvi sayısı ise on bir binden fazladır.[1878] Aynı şeklide İbn Ebî Hatim'in, haklarında hüküm beyan ettiği râvilerin sayısı on bini geçmekte, hüküm beyan etmediği râviler ise beş bine yakındır.[1879] Sayıları oldukça fazla olan bu râvilerin, ulemanın dikkatini çektiği ve onların bu sükûtunu anlamlandırmaya gayret ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'den sonra gelen ulemanın, her iki münekkidin sükûtu konusunda iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Aşağıda detaylı bir şekilde sunacağımız üzere bazı âlimlere göre, onların sükûtu râvinin ta'dîline işaret etmekte, dolayısıyla haklarında sükût edilen râvilerin güvenilir, naklettikleri hadislerin de sahih olduğu kabul edilmektedir. Bazıları da Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunun ta'dîl anlamına gelmediğini iddia etmektedir.

[1877] Birkaç örnek için bkz. İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1996, I, 257-286-319.
[1878] Adâb Mahmûd el-Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs el-Lezîne Sakata anhum Eimmetu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl Beyne't-Tevsîk ve't-Techîl,** Dâru Hisân, Riyâd 1985, s. 32.
[1879] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 85.

3.4.1. Sükûtu Ta'dîl Olarak Kabul Edenler

Bazı münekkidler Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunun râvinin tevsikine delalet ettiğini söylemektedir. Bu âlimlerin başında Ebû'l-Berakât İbn Teymiyye (ö. 652/1255) gelmektedir.[1880] Kendisi Beyhâkî'nin,[1881] İkrime b. İbrahim'i zayıf kabul etmesine karşı çıkmış ve bunu da Buhârî'nin onun hakkında sükût etmesine dayandırmıştır.[1882] Bu da gösteriyor ki Ebû'l-Berakât İbn Teymiye, Buhârî'nin sükûtunu tevsik olarak değerlendirmiştir. Aynı şekilde Zehebî de,müteahhirûn münekkidler nezdinde, sika kavramının cerh edilmeyen râviler için kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca Zehebî'ye göre, râvinin cerh edilmemesi, ondan cehaleti kaldırıldığı görüş meşhurdur. Bu tür râviler mestûr, mahaluhu es-sıdk ve şeyh olarak isimlendirilmektedir.[1883] Zehebî'nin bu yaklaşımına göre, râvinin hakkında sükût edilmesi, râvinin ta'dîline bir katkı olarak kabul edilmektedir.

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunun ta'dîl anlamında olduğunu ima eden bir başka nakil de İbn Hacer'den gelmektedir. Zira *el-İkmâl fî Zikri Men lehû Rivâye fî Musnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-Ricâl Sivâ Men Zukira fî Tehzîbi'l-Kemâl*adlı eserin müellifi Huseynî'nin (ö. 765/1363), Buhârî'nin hakkında sükût ettiği Suveyd b. Hâris'i bilinmeyen râvi olarak tanıtmaktadır.[1884] Ancak İbn Hacer onun bu değerlendirmesinin mübalağa olduğunu söylemekte ve Buhârî ile İbn Ebî Hâtim'in, onun hakkında herhangi bir hükümde bulunmasalar da ondan söz ettiklerini vurgulamaktadır.[1885] Aynı şeklide İbn Hacer, Hasan b. Mudrik'in münekkidler tarafından kezzâb olarak nitelenmesini eleştirmekte ve Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim'in

---

[1880] İslam literatüründe İbn Teymiye denilidği zaman meşhur ve Şeyhu'l-İslam lakabıyla bilinen Takyuddin Ahmed b. Abulhelim İbn Teymiye kastedilemktedir. Ancak bu sözün sahibi h. 652 yılında vefat eden ve meşhur İbn Teymiye'nin dedesi olan Ebu'l-Berakât Mecduddin Abdusselâm b. Abdullah b. Teymiye'dir. Bkz. Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs** (Ebu Gudde'nin notu), s. 223.

[1881] Ahmed b. Huseyn b. Ali Ebû Bekir el-Beyhâkî, **es-Sunenu'l-Kubrâ**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, II, 304.

[1882] Muahmmed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî**, Neylu'l-Evtâr,** Dâru'l-Hadîs, Mısır 1993, III, 252.

[1883] Zehebî, **el-Mukiza**, s. 78.

[1884] Şemsuddin Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Hasan el-Huseynî, **el-İkmâl fî Zikri Men lehû Rivâye fî Musnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-Ricâl Sivâ Men Zukira fî Tehzîbi'l-Kemâl,** Câmiatu'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, Pakistan tsz., s. 185.

[1885] İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Mefaa,** I, 628.

kendisinden hadis yazdığını ve onu cerh etmediğini, aynı şekilde Buhârî'nin de ondan hadis rivayet ettiğini vurgulamaktadır.[1886]

Birçok çağdaş âlim de Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtununta'dîl olduğunu söylemiş ve konuyla ilgili bazı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Tehânevî,[1887]Mahmud Tahhân[1888] ve Ebû Gudde[1889] bu meyanda görüş beyan etmişlerdir. Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunu ta'dîl olarak değerlendiren bu âlimlerin temel dayanağı Ebû'l-Berakât İbn Teymiye'nin görüşü olmuştur. Ancak bunlar içerisinde Ebû Gudde'nin konuyu geniş bir şekilde ele aldığı ve bu görüşü kabul etmeyenlere özellikle de İbn Kattân'nın (ö. 628/1230) iddialarına karşı bir takım deliller öne sürdüğü görülmektedir. Zira İbn Kattân, genel olarak Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği râvileri meçhul olarak nitelemiştir.[1890] Ebû Gudde'nin görüşü ve iddialara verdiği cevapları şu şekilde özetlememiz mümkündür:

a) İbn Ebî Hâtim'in; *"ileride bir bilgi sahibi olmak ümidiyle haklarında hüküm beyan etmediğim birçok râviyi eserime aldım"* sözü dolaylı cerh ve ta'dîl olarak değerlendirilebilir. Ayrıca râvinin tenkidinde genel metodolojinin, râvi hakkında herhangi bir cerh yapılmamışsa râvinin cerhten berî olduğu ilkesidir. Zira tenkitten berî olmak asıldır. Bu asıl ancak bir münekkidin tenkidiyle ortadan kalkar. Bu bağlamda râvilerin değerlendirilmesinde otorite kabul edilen Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtu, zımnen ta'dîl kabul edilmektedir.

b) İbn Kattân'ın, her iki münekkidin sözünü râvinin meçhul olduğuna yorumlaması, meşhur hadis münekkidlerinin görüşlerine ters düşmektedir. Zira cumhur ulema onların bu sükûtunu cerh ve cehalet olarak algılamamışlardır. Dolayısıyla Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'ın sükûtunun, râvinin cehaletine yorumlamak onların söylemediği bir hükmü onlara nispet etmek demektir. Ayrıca İbn Kattân'ın, müteşeddid olduğu hakikati de unutulmamalıdır.

[1886] İbn Hacer, **Hedyu's-Sârî**, s. 565.
[1887] Tehânevî, **Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs**, s. 223.
[1888] Mahmud Tahhâh, **Usûlu't-Tahrîc,** Mektebetu'l-Mearif, Riyâd 1996, s. 155.
[1889] Leknevî, **er-Ref'** (Ebû Gudde'nin ta'lik), s. 232.
[1890] Birkaç örnek için bkz: Beyhâkî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulmelik İbnu'l-Kattân, **Beyânu'l-Vehmi ve'l-Îhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm,** Dâru Teybe Riyâd 1997, III, 307, 389.

c) İbn Ebî Hâtim ve babasının bir râiviyi meçhul olarak nitelendirdiklerinde bunu açık ifadelerle beyan ettikleri görülmektedir. Bundan dolayı onların bu sükûtunun râvinin meçhul olduğuna delalet ettiğini söylemek onların yöntemine uymamaktadır. Ayrıca Ebû'l-Berakât İbn Teymiye, Münzirî, Zehebî, İbn Kayyım, Zeyleî, İbn Kesîr, Zerkeşî, Heysemî ve İbn Hacer'e göre Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtu râvinin cerh veya meçhul olduğu anlamına gelmemektedir.[1891] Ayrıca Ebû Gudde'nin, konuyla şöyle dediği görülmektedir: *"İbn Hacer, Ta'cîlu'l-Menfaa, adlı eserinde seksen sekiz yerde 'Buhârî ve İbn Ebî Hâtim bu râviden söz etmiş, ancak onu cerh etmemişlerdir' demiştir. İbn Hacer birçok yerde onların sükûtunu ta'dîl ve tevsik babında saymış ve onların sükûtunu cehalet veya râvinin zayıflığına hamledenlerin iddialarını redetmiştir. Ayrıca İbn Hacer konuyla ilgili İbnYûnus el-Mısrî, İbn Hibbân, İbn Adî, Ebû Ahmed Hâkimb (ö. 370/980), İbn Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) ve râviler hakkında konuşan diğer münekkidlerin sükûtuyla delil getirmişitir."*[1892] Bununla beraber Ebû Gudde, konuyla ilgili Abdullah b. Sıddîk el-Gumârî ve Habiburrahman el-A'zamî ile de mektuplaştığı ve her iki âlimin de kendisinin savunduğu düşünceye sıcak ve olumlu baktığını belirtmektedir.[1893]

3.4.2. Sükûtu Ta'dîl Olarak Kabul Etmeyenler

Bazı âlimlerin, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunun ta'dîl anlamına gelmeyip râvinin meçhul olduğuna işaret ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu düşüncenin temel delili, İbn Kattân başta olmak üzere bazı münekkidlerin, her iki âlimin haklarında sükût ettiği râvileri meçhul olarak değerlendirmeleridir. Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in, haklarında herhangi bir hüküm beyan etmediği Musâ b. Ebî İshâk[1894] ve Muhammed b. Huseyn'in, İbn Kattân tarafından meçhul olarak nitelendirilmiş olmaları örnek olarak zikredilebilir.[1895]

[1891] Leknevî, **er-Ref'** (Ebû Gudde'nin ta'lik), s. 230.
[1892] Leknevî, **er-Ref'** (Ebû Gudde'nin ta'lik), s. 238.
[1893] Leknevî, **er-Ref'** (Ebû Gudde'nin ta'lik), s. 237-238.
[1894] Buhârî, **et-Târîh**, VII, 156; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 156.
[1895] İbnu'l-Kattân, **Beyânu'l-Vehmi ve'l-Îhâm**, III, 307, 389.

Ancak konuyla ilgili çağdaş âlimlerin tartışmaları daha çok Ebû Gudde'nin ortaya koyduğu ilke ve deliller çerçevesinde sürmektedir. Adâb Mahmûd el-Hamş, Ebû Gudde'nin iddialarına cevap vermek sadedinde *"Ruvvâtu'l-Hadîs el-Lezîne Sekete anhum Eimmetu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl Beyne't-Tevsîk ve't-Techîl"* adlı bir eser kaleme almıştır. Aynı şeklide Buhârî'nin *"ed-Duafâu's-Sağîr"* adlı eserini tahkik eden Ahmed b. İbrahim b. Ebî el-Ayneyn de giriş kısmında bu konuya değinmiş ve Ebû Gudde'nin iddialarına cevap vermiştir.

Bu görüş sahipleri, İbn Kattân'ın, râvilerin değerlendirmede otorite olduğunu ve bu konuda görüşleri makbul olan âlimler arasında yer aldığını vurguladıktan sonra,[1896] tevakkuf anlamına gelen sükûtu ta'dîle yormanın Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'e söylemedikleri bir şeyi nispet anlamına geldiğine dikkat çekmektedirler.[1897] Şüphesiz Buhâri ve İbn Ebî Hâtim'in, herhangi bir râviden söz etmesinin bilgi olarak bir değeri vardır. Aynı şekilde konuyla ilgili geçmiş ulemadan gelen malumatın da bu meyanda yorumlanmaya daha uygun olduğu görülmektedir. Zira her iki âlimin de râvilerin değerlendirilmesi konusunda uzman ve yetkin oldukları kabul edilmektedir. Ancak yetkinliklerine rağmen onların sükûtunu râvinin ta'dîline yorumlamak için yeterli bir sebep bulunmamaktadır.[1898]

Ebû Gudde'nin, İbn Kattân'a yaptığı en büyük tenkit, İbn Kattân'ın, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği râvileri meçhul olarak nitelemesidir. Zira sükût ve cehalet birbirinden uzak olan iki vasıftır. Dolayısıyla Ebû Gudde'ye göre her iki âlimin sükûtu cehalete yorumlanmamalıdır. Ancak Ebû Gudde'nin bu itirazı çok yüzeysel olarak değerlendirilmiştir. Zira herhangi bir münekkidin, bir râviyi meçhul olarak nitelemesi için o râviyi iyi araştırması, onunla ilgili var olan bütün âlimlerin değerlendirmelerini tespit etmesi ve râvinin tüm rivayetlerini araştırıp ondan sonra hüküm vermesidir.[1899] Mesela İbn Kattân da Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği bütün râvileri meçhul olarak nitelememiş, bilakis haklarında sükût edilen râvilerin bir kısmını meçhul olarak tavsif etmiştir. Zira bir râvinin,

[1896] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs,** s. 96.
[1897] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs,** s. 97.
[1898] Buhârî, **ed-Duafâu's-Sağîr** (Muhakkikin notu), s. 7-9.
[1899] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 97.

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in yaşadığı dönemde hakkında tam olarak malumat sahibi olunmamış olabilir. Ancak bu iki âlimden sonra yaşayan ve münekkit olarak kabul edilen İbn Kattân'ın, yapmış olduğu araştırmaların neticesinde bu râvinin meçhul olduğu sonucuna varmasının mümkün ve ilmi prensiplere de uygun düştüğü kanaatindeyiz.

Buhâri ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği râvilerin başka münekkidler tarafından farklı şekillerde değerlendirildikleri görülmektedir. Bu sebeple her iki münekkidin haklarında sükût ettiği bazı râvilerin biyografilerine bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali: İbn Ebî Hâtim, bu râvinin, sadece babasından rivayet ettiğini, ondan da Fadl b. Merzûk ve Yahyâ b. Mutevekkil rivayette bulunduğunu belirtmiştir. Ancak râvinin cerh ve ta'dîli ile ilgili herhangi bir hükümde bulunmamıştır.[1900] Aynı şeklide Buhârî de onun hakkında herhangi bir hükümde bulunmamıştır.[1901] Ancak İbn Hibbân onu sika râviler arasında zikretmiştir.[1902] İbn Hacer de râvinin biyografisini verirken İbn Ebî Hâtim'in vermiş olduğu bilgileri ve İbn Hibbân'ın görüşünü aktarmakla yetinmiştir.[1903]

İbrahim b. Ebî Hidâş: İbn Ebî Hâtim, babasından naklen bu zatın İbn Abbâs'tan hadis rivayet ettiğini, kendisinden de İbn Cureyc ve İbn Uyeyne'nin rivayette bulunduğunu söylemektedir.[1904] Aynı şeklide Buhârî de İbn Ebî Hâtim'in ifadelerine yakın birtakım bilgiler vermektedir.[1905] İbn Hibbân, onu sika râvilerden kabul etmektedir.[1906] İbn Hacer ise İbrahim b. Ebî Hidâş'ın doğrudan İbn Abbâs'tan rivayeti hususunu tartışmaktadır. Zira bazı kaynaklarda İbrahim'in, dedesi olan Utbe aracılığıyla İbn Abbâs'a ulaştığı söylenmektedir. Ancak İbn Hacer, bu görüşü kabul etmemekte, İbrahim b. Ebî Hidâş'ın bizzat İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini

---

[1900] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 42.
[1901] Buhârî, **et-Târîh,** I, 272.
[1902] İbn Hibbân**, es-Sikât**, VI, 3.
[1903] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân,** I, 47. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zehebî'nin râvi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.
[1904] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 47.
[1905] Buhârî, **et-Târîh,** I, 276.
[1906] İbn Hibbân**, es-Sikât**, IV, 10.

söylemektedir. Ayrıca İbn Hacer'in, râvinin cerh veya ta'dîli ile ilgili Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in vermiş olduğu bilgileri nakletmekle yetindiği görülmektedir.[1907]

Ahşen es-Sedûsî: İbn Ebî Hâtim, sadece bu râvinin Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğini, Abdulmü'min b. Ubeydullah es-Sedûsî'nin de kendisinden rivayette bulunduğunu söylemektedir.[1908] Aynı şeklide Buhârî de bu râvinin biyografisinde bir rivayetine yer vermektedir. O rivayetin senedinde Abdulmü'min b. Ubeydullah'ın, Ahşen es-Sedûsî'den, onun da Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiği görülmektedir.[1909] İbn Hibbân'ın, sikadan saydığı bu zatla ilgili olarak[1910] İbn Hacer,bazı münekkidlerin, Ahşen'in rivayetlerinin sağlam olmadığını ifade ettiklerini aktarmakta, kendisi ise Ahmed b. Hanbel'in Ahşen'den hadis tahric ettiğini söylemektedir.[1911]

Usâme b. Süleyman en-Nahaî eş-Şâmî: İbn Ebî Hâtim, Usâme b. Süleyman'ın Ebû Zerr'den, Mekhûl'un da Ömer b. Nuaym aracılığıyla kendisinden rivayette bulunduğunu söylemektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim, râvinin cerh ve ta'dîli konusunda herhangi bir hükümde bulunmamaktadır.[1912]Aynı şeklide Buhârî de Usâme hakkında sükût etmektedir. Ayrıca Buhârî, Usâme b. Süleyman'ın Ebû Zerr ve İbn Mes'ûd'tan rivayette bulunduğunu ifade etmektedir.[1913] İbn Hacer de Zehebî'nin Usâme'yi zayıf kabul ettiğini, ancak İbn Hibbân onu sika râviler arasında zikrettiğini söylemekle yetinmiştir.[1914]

İshâk b. Ebî Kahtele: İbn Ebî Hâtim, râvinin Abdullah b. Mes'ûd'tan rivayette bulunduğunu; Velîd b. Kays'ın da kendisinden hadis rivayet ettiğini ve Ebû Zur'a'nın, onu Kûfî'lerden saydığını söylemektedir.[1915] Buhârî de râvi ile ilgili İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgileri vermektedir.[1916] Ancak İbn Hibbân onu sika râvilerden

---

[1907] İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1996, I, 259.
[1908] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 269.
[1909] Buhârî, **et-Târîh,** II, 53.
[1910] İbn Hibbân**, es-Sikât**, IV, 61.
[1911] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân,** I, 331.
[1912] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 210.
[1913] Buhârî, **et-Târîh,** II, 18.
[1914] İbn Hacer, **Lisânu'l-Mizân,** I, 342.
[1915] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 164.
[1916] Buhârî, **et-Târîh,** I, 373.

saymaktadır.[1917] Buhârî ile İbn Ebî Hâtim'in İshâk b. Ebî Kahtele ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadıklarını belirten İbn Hacer, önceki ulemadan farklı olarak, İshâk'ın kendilerinden hadis aldığı kişiler arasında İbn Mes'ûd ile beraber Ebû Hüreyre'yi de zikretmektedir.[1918]

A'yun Ebû Yahyâ el-Ensârî el-Basrî: İbn Ebî Hâtim sadece râvinin, Enes b. Mâlik'ten rivayet ettiğini; Dehhâk b. Şurahbîl'in de kendisinden rivayette bulunduğunu söylemektedir. Buhârî de İbn Ebî Hâtim'den farklı bir şey söylememektedir.[1919] İbn Hibbân ise onu sika görmüş ve nesebi ile ilgili daha fazla bilgi vermiştir.[1920] İbn Hacer'e gelince o, *Ta'cîlu'l-Menfaa* adlı eserinde onu meçhul olarak nitelemektedir.[1921]

Eyyûb el-Hârisî: İbn Ebî Hâtim, Eyub el-Hârisî'nin biyografisini verirken; *"Hâris oğullarından bir adam"* dediği görülmektedir. Daha sonra Eyyûb'un Abdullah b. Amr'dan rivayette bulunduğunu, kendisinden de İbrahim b. Meymûn'nun hadis rivayet ettiğini açıklamaktadır. Ayrıca bu bilgileri de babası ve Ebû Zur'a'dan işittiğini vurgulamaktadır. Fakat râvinin sika olup olmadığını dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.[1922] Buhârî de Eyyûb'un ismini vermekte ve Abdullah b. Amr'dan rivayet ettiğini söylemektedir. Ayrıca Buhârî'nin vermiş olduğu senedde Şu'be, İbrahim b. Meymûn'dan, o da Hâris Oğullarından bir adamdan o da Eyyûb denilen bir kişiden o da Abdullah b. Amr'dan şu hadisi rivayet etmiştir: "*Kim az bir müddet de olsa ölmeden önce tevbe ederse tevbesi kabul edilir."* Görüldüğü gibi Buhârî'nin vermiş olduğu senedde meçhul bir şahıs var, o meçhul şahıs da Eyyûb'tan rivayet etmektedir.[1923] Yani Eyyûb'un dışında meçhul bir râvi daha da vardır. Buna rağmen Buhârî bu rivayeti *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserine almış ve herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. İbn Hibbân ise Eyyûb'u Abdullah b. Amr'dan rivayette bulunan bir şeyh olarak nitelemekte ve onu sika

[1917] İbn Hibbân**, es-Sikât**, IV, 24.
[1918] İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, I, 293.
[1919] Buhârî, **et-Târîh,** II, 43.
[1920] İbn Hibbân**, es-Sikât**, IV, 57.
[1921] İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, I, 315.
[1922] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 190.
[1923] Buhârî, **et-Târîh,** I, 395-396.

râviler arasında zikretmektedir. Ayrıca nesebi ile ilgili de Eyyûb b. Farkede olduğuna dair bir tahminde bulunduğu görülmektedir.[1924] Ancak İbn Hacer'in, İbn Hibbân'ın söz konusu kişinin Eyyûb b. Farkende olduğuna dair görüşüne pek katılmadığı anlaşılmaktadır.[1925] Burada, Eyyûb el-Hârisî'nin tercemesi İbn Ebî Hâtim ve Buhârî'nin eserlerinde yer almasına rağmen, *el-Faydu'l-Cârî*adlı eserin müellifiEbû Âsım Beşîr'in; *"Böyle bir (Eyyûb) isim ne İbn Ebî Hâtim'in el-Cerh ve't-Ta' dîl'inde ne de Buhârî'nin et-Târîh'inde geçmektedir*"[1926] değerlendirmesinin gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekmektedir.

Bu iki görüşün bazı delilleri ve bazı râvilerle ilgili farklı değerlendirmeleri içeren malumatları verdikten sonra şunları söylememiz mümkündür:

a) Her şeyden önce haklarında sükût edilen râvilerle ilgili Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'i aynı şeklide değerlendirmenin yanlış olduğunu düşünmekteyiz. Zira Buhârî'nin yöntemi genel olarak râviler hakkında net ifadelerde bulunmamaktır. *et-Târîh* adlı eseri de bunun apaçık örneğidir. Söz konusu eserinde haklarında açık hüküm beyan ettiği râvilerin sayısı iki binden daha az iken; haklarında sükût ettiği râvilerin sayısı on bir binden fazladır.[1927] Bu bağlamda Buhârî'nin, herhangi bir râvi hakkındaki sükûtu, kendisinin o râvi hakkında bilgi sahibi olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in yöntemi ise, râviler hakkında net ifadeler kullanmakla kendisini göstermektedir. Onun, haklarında açık ifadelerle hüküm beyan ettiği râvilerin sayısının haklarında sükût ettiği râvilerin sayısına göre çok olması, yöntemiyle ilgili ipuçları vermektedir. Kendisinin, haklarında hüküm beyan ettiği râvilerin sayısı on bini aşmakta, haklarında sükût ettiği râvilerin ise beş bine yakın olduğu görülmektedir.[1928] Bununla beraber o, eserin girişinde haklarında herhangi bir malumata sahip olmadığı bazı râvilerden söz ettiğini açık bir şekilde söylemektedir. Yani İbn Ebî Hâtim'in sükûtu,kendisinin râvilerin ta'dîl veya cerhi konusunda net ve kesin bir malumata sahip olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla her iki münekkidin

[1924] İbn Hibbân**, es-Sikât**, IV, 29.
[1925] İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, I, 336.
[1926] Ebû Âsım Beşîr, "el-Faydu'l-Cârî",**Cemheru Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta' dîl**, s. 88.
[1927] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 32.
[1928] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 85.

sükûtunun aynı kategoride yer almayacağını düşünmekteyiz. Ayrıca Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtu konusunda hüküm beyan edenlerin, bu gerçeğe dikkat çekmemeleri düşündürücüdür.

b) Ebû Gudde'nin, görüşlerini delil olarak sunduğu İbn Hacer ve Zehebî gibi âlimlerin, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtunun ta'dîle delalet ettiğine dair net açıklamaları bulunmamaktadır. Sadece haklarında sükût edilen bazı râvilerin İbn Kattân gibi bir takım münekkidler tarafından zayıf veya meçhul olarak nitelemelerine itiraz etmişlerdir. Dolayısıyla onların bu itirazlarından her iki münekkitin sükûtunun ta'dîl anlamına geldiği sonucunun çıkarmak mümkün görünmemektedir.

c) Buhârî *et-Târîhu'l-Kebîr* ve İbn Ebî Hâtim de *el-Cerh ve't-Ta'dîl*adlı eserlerinde, bazı râviler hakkında herhangi bir hükümde bulunmazken, başka eserlerinde onlarla ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Mesela Buhârî *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde Abdullah b. Muhammed b. Aclân,[1929] Adbullah b. Muâviye,[1930] Abdullah b. Ya'lâ el-Hindî[1931] gibi bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak *ed-Duafâu's-Sağîr*'de Abdullah b. Muhammed b. Aclân'a hadisi takip edilmez derken, Abdullah b. Muâviye için bazı hadisleri münkerdir,[1932] Abdullah b. Ya'lâ el-Hindî için de hadisi sahih değildir[1933]ifadelerini kullanmaktadır. Aynı durum İbn Ebî Hâtim için de geçerlidir. Kendisi *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Esbât b. Zur'a,[1934] Eyfe'[1935] ve Musevver b. Yezîd el-Mâlikî[1936] hakkında sükût etmiş, ancak*el-İlel* adlı eserinde Esbât b. Zur'a'[1937] ve Musevver b. Yezîd el-Mâlikî için meçhulifadelerini kullanmış;[1938]

[1929] Buhârî, **et-Târîh**, V, 88.
[1930] Buhârî, **et-Târîh**, V, 100.
[1931] Buhârî, **et-Târîh**, V, 131.
[1932] Buhârî, **ed-Duafâu's-Sağîr**, s. 80.
[1933] Buhârî, **ed-Duafâu's-Sağîr**, s. 81.
[1934] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 258.
[1935] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 265.
[1936] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 341.
[1937] İbn Ebî Hâtim, **İlel,** V, 559.
[1938] İbn Ebî Hâtim, **İlel,** II, 368.

Eyfe''in rivayet ettiği hadisi de münker olarak değerlendirmiştir.[1939] Dolayısıyla her iki münekkidin sükûtunun mutlak olarak ta'dîle hamletmek isabetli olmayabilir. Ayrıca bundan bir münekkidin herhangi bir râvi hakkındaki görüşünü sağlıklı bir şeklide belirlemek için mutlaka o münekkidin farklı eserlerine de bakılmalıdır, sonucu da çıkmaktadır.

d)Haklarında sükût edilen râvilerinin, aynı seviyede olmadığı görülmektedir. Buhârî'nin, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel gibi meşhur âlimler hakkında sükût ettiği gibi, zayıflıkla bilinen Muhammed b. Eş'as b. Kays el-Kindî ile Muhammed b. İbrahim el-Bâhilî gibi, âlimler tarafından pek bilinmeyen râviler hakkında da sükût etmiştir.[1940] Dolayısıyla Buhârî'nin haklarında sükût ettiği râviler aynı derece ve seviyede değildir. Bu da gösteriyor ki, Buhârî'nin sükûtu mutlak olarak ne ta'dîl ne de cerh anlamına gelmektedir. Ekrem Ziyâ el-Ömerî de bu gerçeğe dikkat çekmektedir.[1941]

e) Elbette ki, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in bir râviyi eserlerine almalarının bilgi olarak bir anlamı vardır. Onun için bazı âlimler râvilerin tanıtılmasında bu gerçeğe işaret etmişlerdir.[1942] Ancak sadece bu bilgiye dayanarak râvinin ta'dîline hükmetmek doğru görünmemektedir.

f) Her iki münekkidin, haklarında sükût ettiği râvilerin, diğer münekkidler tarafından farklı değerlendirildiğine yukarıda temas edilmişti. Bu bağlamda onların sükûtu hakkında kesin bir sonuca varmanın çok zor olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî'nin hakkında herhangi bir hükümde bulunmadığı Yezîd b. Abdullah'ın, İbn Hacer tarafından "mestûr" olarak nitelendirilmesi[1943] de bu zorluğu ortaya koymaktadır.

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtu her ne kadar aynı kategoride değerlendirilmese de mutlak olarak râvinin ta'dîl veya cerhine yorumlamak mümkün

---

[1939] İbn Ebî Hâtim, **İlel,** V, 346.
[1940] Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 35.
[1941] Ekrem Ziyâ, **Buhûs fî't-Târîhi's-Sunne,** Besât, Beyrut tsz., s. 114.
[1942] Şemsuddîn Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Huseynî, **el-İkmâl**, Câmiatu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Karâtşî tsz., s. 761; İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Mefaa,** II, 169.
[1943] İbn Hacer, **en-Nuket alâ Kitâbi İbnu's-Salâh**, Câmietu'l-İslâmiyye, Medîne 1984, II, 769.

görünmemektedir.[1944] Dolayısıyla her iki münekkidin herhangi bir râviyi eserlerine almalarının bilgi olarak bir değeri vardır; ancak râvi ile ilgili sağlıklı ve kesin bir sonuca varılabilmesi için başka eserlere de müracaat edilmelidir.[1945]

3.5. İBN EBÎ HÂTİM'İN CERH-TA'DÎL BİLGİLERİNİ ALIŞ ŞEKLİ

Bilindiği üzere hadis öğretiminde kullanılan bir takım lafızlar vardır. Bu lafızlar hadislerin öğretilmesindeki şekil ve duruma göre farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca kullanılan o lafızlar hadislerin sahih veya zayıf olduğuna dair ipuçları vermektedir. Bu bağlamda hadis rivayetinde kullanılan lafızları şöyle sıralayabiliriz:

a) Semâ: Hadis hocasının (şeyh) hadislerini okuması, talebe veya talebelerin de bizzat ondan işiterek hadisleri alması anlamındadır.[1946]

[1944] Ömerî, **Buhûsun fî Târîhi's-Sunne,** s. 114. Ekrem Ziyâî'nin, Buhûs fî't-Târîhi's-Sünne adlı eserin ilk baskısında Buhârî'nin sükûtunu tevsîk anlamına geldiğini söylediği; eserin dördüncü baskısında ise bu görüşünden vazgeçtiği söylenmektedir. Bkz.,Hamş, **Ruvvâtu'l-Hadîs**, s. 26(birinci dipnot).

[1945] Buhâri ve İbn Ebî Hâtim'in sükûtundan söz ederken Ebû Âsim Beşîr Dayf b. Ebî Bekir el-Cezâirî tarafından kaleme alınan "*el-Faydu'l-Cârî fî men lem Yecreh hu İbn Ebî Hâtim ve'l-Buhârî"*adlı eserine değinmekte fayda vardır. Zira bu eserde yer alan bilgilerin, tashih ve tahkike ihtiyaç duyduğu açık net bir şekilde anlaşılmaktadır. Mesela İbrâhim b. Ebî Hidâşadlı râvi ile ilgili,Ebû Asım Beşîr'e göre İbn Hacer bu râviyi İbn Ebî Hâtim'in hakkında sükût ettiği râviler arasında kabul etmektedir. Ancak Ebû Asım İbn Ebî Hâtim'in eserinde böyle bir râvi yer almadığını belirtmektedir. Hâlbuki İbn Ebî Hâtim'in eserine bakıldığında İbn Hacer'in belirttiği gibiİbrâhim b. Ebî Hidâş adlı bir râvi geçmekte ve İbn Ebî Hâtim onun hakkında herhangi bir hükümde bulunmadığı görülmektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** II, 46. Aynı şekilde Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer aldığı halde *"el-Faydu'l-Cârî"*nin müellifi tarafından İbn Ebî Hâtimîn eserinde almadığını iddia eden bir başka râvi Âsım b. Suheyb el-Vasitî et-Temîmî'dır. İbn Hacer bu râviyi tanıtırken ismi ve nisbesi ile beraber Karîbe binti Muhammed b. Ebî Bekir'in mevalisini olduğunu vurgulamaktadır. Buhârî ve İbn Ebî Hâtim ise bu râviden söz ederken babasını zikretmeyip Karîbe binti Muhammed b. Ebî Bekir'in mevalisi olduğunu ifade eden lafızlarla başlamışlardır. Bundan olsa gerekir ki, "el-Faydu'l-Cârî"nin müellifi böyle bir râvi İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer almadığını söylemiştir. Bkz. Ebû Âsım Beşîr, "el-Feydu'l-Cârî", **Cemheru Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta' dîl,** s. 97; İbn Hacer, **Ta'cîlu'l-Menfaa**, I, 700; Buhârî, **et-Târîh,** VI, 271; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VI, 460. Ayrıca Ebû Âsım Beşîr b. Dayf'ın, eserin girişinde bu eserini İbn Hacer'in **Ta'cîlu'l-Menfaa** adlı eserinden yararlandığını söylemektedir. Ancak eserin kapağında müellif İbn Hacer, Ebû Âsım Beşîr b. Dayf'ın da eserin muhakkiki olarak yazılmaktadır. Bundan dolayı eserin giriş kısmı okunmadan eserin müellifi İbn Hacer, eserin tahkik edenin de Ebû Âsım Beşîr b. Dayf olduğu gibi yanlış kanaat oluşmaktadır.

[1946] İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasîs,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2011, s. 157; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 121.

b) Kırâe: Talebenin hadisleri bizzat hadis hocasına okuması veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadisi almasıdır.[1947]

c) İcâzet: Semâ ve kıraat olmaksızın hadis hocasının, rivayet hakkına sahip olduğu hadisi/hadisleri veya hadis kitabını, rivayet etmesi için bir kimseye sözlü ve/veya yazılı olarak izin vermesidir.[1948]

d) Münâvele: Hadis hocasının, rivayetine yetkili kılacağı bir kitabı öğrencisinin eline vermesidir.[1949]

e) Mükâtebe: Hadis hocasının rivayet hakkı bulunan hadislerinin tamamını veya bir kısmını yakında veya uzakta bulunan bir kimseye yazıp göndermesidir.[1950]

f) İ'lâm: Hadis şeyhinin, hadis veya hadis kitabını öğrenciye göstererek bunları semâ yoluyla aldığını ifade etmesi ancak, rivayeti için izin verdiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamasıdır.[1951]

g) Vasiyyet: Hadis hocasının, rivayet ettiği kitap veya cüz'ü vefat ederken veya sefere çıkarken bir şahsa vasiyet etmesidir.[1952]

ğ) Vicâde: Bir hadis hocasının, herhangi bir müellif veya râvinin el yazısı ile yazılmış kitabını veya bazı hadislerini bulup ele geçirmesine denmektedir.[1953]

İbn Ebî Hâtim'in isnadları ve râvilerle ilgili aktardığı bilgiler incelendiğinde yukarıda söylenenlerin bir kısmını kullandığını görmekteyiz. Kendisinin kullanmış olduğu lafızları şöyle sıralayabiliriz:

a) Semâ: İbn Ebî Hâtim'in en çok başvurduğu yöntemlerin başında gelmektedir. Zira semâ, rivayetlerin aktarımında ilk sırada yer almaktadır.[1954] Semâ,

---

[1947] İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasîs,** s. 158; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 122.
[1948] İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar**, s. 151; Aydınlı, **Hadis Usûlü,** s. 123.
[1949] İbn Kesîr, **el-Bâisu'l-Hasîs,** s. 1173; Ahmed Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları**, Düşün, İstanbul 2010, s. 425.
[1950] İbnu's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs,** s. 173; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 124.
[1951] İbnu's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs,** s. 175; Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları**, s. 434.
[1952] İbnu's- Salâh, Ulûmu'l-Hadîs, s. 177; Naim, **Hadis Usûlü ve Istılahları**, s. 435.
[1953] İbnu's- Salâh, **Ulûmu'l-Hadîs,** s. 178; Yücel, **Hadis Usûlü,** s. 126.

imlâ ile beraber olduğu gibi imlâsız da olabilmektedir.[1955] Kendisi Feth b. Nasr el-Kenânî'nin biyografisini aktarırken şöyle demektedir: "*Faydalı bilgilerini yazdık. Daha sonra insanlar onun aleyhinde konuşup zayıf olarak addettiklerinde kendisinden dinlenmeyi (semâ) terk ettik.*"[1956] Yine Muhammed b. Hafs b. Ömer ile ilgili şöyle demektedir: *"Hadislerini işitmek için yazdık. Ancak dinlemeye muvaffak olamadık."*[1957] Muhammed b. Haşîş el-Cu'fî el-Kûfî'nin biyografisini anlatırken aynı bilgilere rastlıyoruz: "*Hicri 256 tarihinde kendisinden bazı faydalı bilgiler yazdık. Fakat daha sonra onları dinlenme imkânımız olmadı.*"[1958]

İbn Ebî Hâtim'in, *"Dinlenmeye muvaffak olamadım"* demediği sürece, kimden hadis yazmışsa ondan semâ yoluyla işittiği söylenebilir.[1959] Zira *el-Cer ve't-Ta' dîl* adlı eserinde Abdullah b. Muhammed b. Amr el-Ğazvî'nin hayatını anlatırken sadece kendisinden hadis yazdığını ifade ediyor, ondan semâ yoluyla işitip işitmediğini belirtmiyor.[1960] Ancak *"Âdâbu'ş-Şâfiî"* adlı eserine bakıldığında حدثنا أبو العباس عبد الله بن محمد بن عمر الغزوي diyerek, semâ yoluyla kendisinden işittiğini net bir şekilde ifade etmektedir.[1961] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim *el-Cer ve't-Ta' dîl* adlı eserinde Muhammed b. Afv el-Hımsî'nin biyografisini verirken sadece kendisinden hadis yazdığını belirtmiştir.[1962] Fakat *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm* adlı eserinde ise حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَوْفٍ الْحِمْصِيُّ diyerek kendisinden semâ yoluyla işittiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.[1963] Aynı durum Ahmed b. Esrem,[1964] Ahmed b. Seleme,[1965] Eyyûb b. Hessân el-Vâsitî[1966] ve İdrîs b. Hâtim için de geçerlidir.[1967]

[1954] İbn Salâh şöyle diyor: Cumhura göre Semâ en üst metottur. el-Irâkî, **et-Takyîd ve'l-Îdâh,** s. 159.
[1955] Suyûtî, **Tedrîbu'-Râvî**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, II, 8.
[1956] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 122.
[1957] İbn Ebî Hâtim**el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 317.
[1958] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 332.
[1959] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim**, s. 89.
[1960] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,**V, 199.
[1961] İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhû,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 232.
[1962] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VIII, 62.
[1963] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,** I, 182-236; II, 282-599.
[1964] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 5; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,**V, 1498.
[1965] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 14; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,** VIII, 2559; X, 3153.
[1966] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 175; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,** IX, 2946.

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin cerh ve ta'dîlleri ile ilgili en çok babası ve Ebû Zur'a'dan yararlandığını daha önce belirtmiştik. Onlardan, daha çok semâ yoluyla işittiği bir gerçektir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde yer alan bilgilerinin büyük bir kısmı edâ ve tahammül sigalarının ilk sırasında yer alan semâ yöntemiyle aktardığını söylemek mümkündür. Bu da onun naklettiği görüş ve bilgilerinin sıhhatini artırmaktadır.

b) Kırâe: İbn Ebî Hâtim'in isnadlarında başvurduğu yöntemlerden birisi kırâemetodudur. Kendisi bazen bizzat okumuş (قرأت على),[1968] bazen de başkası okumuş (قرئ على) o da dinlemiştir. İbn Ebî Hâtim, Yahya b. Maîn'in, görüşlerini Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî'den alırken genellikle (قرئ على العباس) şeklinde bir ifade kullanmıştır.[1969] Bu da gösteriyor ki, birileri okumuş, İbn Ebî Hâtim de okunanı dinlemiştir. Aynı şekilde bu kırâe, bazen bir hocanın kitabı başka bir hocaya okuması şekliyle de olmuştur. İbn Ebî Hâtim'in şu ifadesinde olduğu gibi: "*Ben İshak b. Râhûveyh'in kitabını Ebû Zur'a'ya okudum.*"[1970]

c) İcâzet: İbn Ebî Hâtim'in eserlerine bakıldığında bu yöntemle rivayet ettiği her hangi bir malumata rastlanmamaktadır.[1971] Ancak bazı rivayetleri sadece icâzetle değil, diğer yöntemlerle beraber naklettiği görülmektedir. Zehebî'den, Ahmed b. Süleyman er-Ruhâvî'nin, İbn Ebî Hâtim'e icâzet verdiğine dair rivayet nakledilmektedir.[1972] İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-Ta' dîl* adlı eserinde Ahmed b. Süleyman er-Ruhâvî'nin biyografisini anlatırken şöyle diyor*: "Kendisine ulaştım, ancak kendisinden hadis yazmadım. Daha sonra bana hadislerinden bazılarını yazdı".*[1973] Bu rivayeti Zehebî'nin rivayetiyle beraber değerlendirildiğinde şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Ahmed b. Süleyman er-Ruhâvî'nin bu kitabeti icâzeti de

---

[1967] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 193; İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,** VIII, 2667.
[1968] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 123.
[1969] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 261, II, 5-35-36, III, 164-171.
[1970] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 271.
[1971] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 90.
[1972] Zehebi, **Siyeru A'lam,** XII, 475.
[1973] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 13.

içermektedir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Süleyman er-Ruhâvî'den rivayetlerinde kitabetle beraber icâzet yöntemine de başvurmuştur.[1974]

d) Mükâtebe: Bu yöntem, İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde sıkça rastlanan bir yöntemdir. Zira kendisi birçok sefere çıkıp farklı bölgelerdeki hocalarla görüşmüş olması ve babasının sahip olduğu şöhretin, birçok kişinin kendisine hadis ve âlimlerinin görüşlerini tereddüt etmeden yazmalarını kolaylaştırmıştır. İbn Ebî Hâtim de eserlerinin birçok yerinde كتب إلينا / كتب إلي gibi kavramlarla buna işaret etmiştir. Mesela Ahmed b. Züheyr ile ilgili كتب إلينا ;[1975] Abdullah b. Delhâs ile ilgili كتب إلينا من الرها;[1976] Ammar b. Recâ ile ilgili كتب إلينا و إلى أبي[1977]diyerek bu hakikati ifade etmiştir. İbn Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* eserinde dikkat çeken bir husus; Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan rivayet ettiği tüm bilgiler فيما كتب إلي formatında olmuştur.[1978] İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ahmed'in biyografisini aktarırken şöyle demiştir: *"Kendisiyle görüştüm ve hadis işittim. Ayrıca babasının birkaç meselesini ve ilelu'-hadis ile ilgili görüşlerini bize yazdı."*[1979] Bundan anlaşılıyor ki, İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'd'il*'deki Abdullah aracılığıyla naklettiği Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini, kendisine yazılanlardan nakletmiştir.

e) Vicâde: İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde, az da olsa bu yöntemle aktarılan rivayetleri bulmak mümkündür. Mesela İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Muslim biyografisinde: *"Ben Ebû Zur'a'nın, kendi hattıyla Muhammed b. Muslim'den hadis yazdığını gördüm."*[1980] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'den; وجدت في كتاب ابى بخطه (babamın kitabından kendi hattıyla…) ifadeleri naklettiği görülmektedir.[1981]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in rivayetleri ve cerh-ta'dîl ile ilgili bilgiler bu beş metotla aktarılmaktadır. Bunların içerisinde en çok, hadis

---

[1974] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim**, s. 90.
[1975] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 12.
[1976] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 56.
[1977] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 519.
[1978] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 360-60-90, III, 260-677-337.
[1979] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 8.
[1980] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 275, VIII, 93.
[1981] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 9; IX, 411.

rivayetinde en üst derecede olan semâ yöntemiyle olmuştur. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde, rivayetlerin eda ve tahammül yöntemlerinden olan Münâvele, İ'lâm ve Vasiyet yoluyla aktarılan herhangi bir nakle rastlanmamaktadır. Ayrıca semâ metodunun, en sahih yöntem olduğunu göz önünde bulundurulduğunda, İbn Ebî Hâtim'in râvilerle ilgili verdiği bilgilerinin güvenirliği ortaya çıkmaktadır.

3.6. İBN EBÎ HÂTİM'E GÖRE CERH VE TA' DÎL İLMİNİN USULLERİ

Buraya kadar İbn Ebi Hatim'in cerh ve ta'dîl metodunu ele aldık. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, sadece râvilerin biyografilerini aktarmakla yetinmeyip, cerh ve ta' dîl ilmi ile ilgili birtakım usul ve ilkeler de geliştirdiği görülmektedir. Kendisinin geliştirdiği bu ilkelerin, ilk döneme ait olması sebebiyle büyük ehemmiyet arz ettiğini düşünmekteyiz. Biz de İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta' dîl ilmi ile ilgili geliştirdiği bazı temel ilkeleri sunmaya çalışacağız.

3.6.1.Hadis Rivayeti ile Cerh-Ta'dîlin Gerekliliği

Cerh ve ta'dîlin dine uygun olup olmadığını ve buna bağlı olarak da hadislerin sıhhati ve teşrii konumu ile ilgili tartışmaların, her dönemde yapıldığını görmek mümkündür. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in bazı ifadelerine bakıldığında onun döneminde de bu tartışmaların var olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun döneminde bazıları, hadisin sıhhati için salt rivayetin yeterli olamayacağını; toplumun genelinin o hadiste ittifak etmelerinin gerekli olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu düşünceye karşın İbn Ebî Hâtim, bir takım nakiller getirmekte ve böyle düşünenleri de sapkın ve bid'at ehli olmakla suçlamaktadır.[1982] Ancak İbn Ebî Hâtim bu bilgiyi verirken herhangi bir grup, mezhep ve onların delillerinden söz etmemektedir. Hâlbuki İbn Ebî Hâtim'den önce yaşayan İmam Şâfiî,

[1982] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 307.

rivayetleri/hadisleri reddedenlerden söz ederken onların delillerine de temas etmektedir.[1983]

İbn Ebî Hâtim'in, sünnetin tespiti ve rivayetin meşruiyetini bir takım nakillere dayandırmaktadır. İlk önce; *"Böylece insanlara şahitlik edesiniz diye sizi vasat bir ümmet kıldık"*[1984] ayetiyle Kur'an'ı Kerim'den delil getirmektedir. İbn Ebî Hâtim'e göre ayette geçen vasat kelimesinin anlamı adalettir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ümmetinin adaletine delalet eden ise şu rivayettir: *"Kıyamet gününde Nûh (a.s.) çağırılır ve ona tebliğ edip etmediği sorulur. Hz. Nûh: 'Evet' diye cevap verir. Bunun üzerine onun kavmi çağrılır ve Hz. Nûh'un dini tebliğ edip etmediği onlara sorulur. Onun kavmi ise bunu inkâr eder ve kendilerine herhangi bir uyarıcının gelmediğini iddia ederler. Onların bu olumsuz cevaplarına karşın Hz. Nûh'tan şahit istenir. Hz. Nûh da Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ümmetinin kendisine şahitlik edeceğini söyler. Daha sonra Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmeti çağırılır ve onlar da Hz. Nûh'un tebliğ ettiğine şahitlik ederler."* Yine İbn Ebî Hâtim'in, Ebû'l-Aliyye'ye (ö. 93/712) dayandırdığı bir rivayete göre ayette geçen *"İnsanlara şahitlik edesiniz"* ifadesinin anlamı şudur:*"Siz geçmiş peygamberlerin getirdiğine ve onların kavimlerinin tekzibine şahitlik edeceksiniz.*" İbn Ebî Hâtim, yukarıdaki ayet bağlamında Allah'ın (c.c.), Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmetinin, geçmiş Peygamberlerin tebliğine şahitlik etme konusunda âdil olduğunu haber verdiğini söylemektedir. Bu da hadislerin rivayet edilmesinin meşru olduğunu göstermektedir. Zira bu ümmet, ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendilerine haber vermesiyle geçmiş Peygamberlerin durumundan haberdar olmuş ve Peygamberlerin risalet görevini yerine getirip getirmediği konusunda bilgi sahibi olabilmiştir.[1985] Dolayısıyla ayetin işaret ettiği bu gerçeğin hadislerin naklini zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır.

Hadislerin rivayetinin zorunluluğunu ortaya koyan Kur'an ayetlerinden birisi de; *"Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde (dini ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri*

[1983] Muhammed b. İdris eş-Şâfiî**, el-Umm,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990, VII, 287.
[1984] **Bakara**, 2/143.
[1985] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 300.

(savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."[1986] İbn Ebî Hâtim bu ayet bağlamında İbn Abbâs'tan şöyle bir rivayet nakletmektedir: "*Müslümanlardan bir grup savaşa gitsin bir grup da Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanında kalsın. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanında kalan bu grup, dini konularda bilgi sahibi olsun ve savaşa gidenleri de sakınsınlar diye uyarsın.*" İbn Ebî Hâtim yine bu ayetle ilgili Abdullah b. Abîd b. Umeyr'den şöyle bir rivayet nakletmektedir: "*Müminler, cihada çok istekli oldukları için herhangi bir savaş olduğu zaman sahâbilerin çoğu savaşa katılırlardı. Hz. Peygamber (s.a.s.) Medîne'de çok az kişiyle beraber kalırdı. Bunun üzerine Allah (c.c.) bu ayeti indirdi ve herhangi bir savaş olduğunda müminlerin bir kısmının savaşa gitmelerini bir kısmının da Hz. Peygamber'in (s.a.s) yanında kalmalarını emretti. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) çıktığı savaşta ise, mazereti olanların dışında bütün müminlerin çıkması gerektiği vurgulanmaktaydı."* İbn Ebî Hâtim, bu rivayetleri verdikten sonra şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: *"Allah (c.c.), savaşa gitmeyenlere Hz. Peygamber'den (s.a.s.) öğrenmiş oldukları sünnetleri savaşa gidenlere tebliğ etmeyi emretmiştir. Bu da gösteriyor ki, hadisler rivayet edilmekle sahih olmaktadır*."[1987]

Rivayetlerin meşruiyetini ortaya koyan bir başka delil de Hucurât sûresinde geçen şu ayettir: "*Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.*"[1988] Bu ayetin sebebi nüzulü ile ilgili küçük bazı farklılıklarla beraber birkaç rivayet nakledilmektedir. Fakat rivayetlerin ortak noktası şudur: Hz. Peygamber (s.a.s.), Velîd b. Ukbe'yi zekât memuru olarak Benî Mustalik kabilesine göndermiştir. Kabile halkı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) elçisini şehrin dışında karşılamak istemektedir. Halkın bu eylemini yanlış anlayan Velîd, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek Benî Mustalik kabilesinin mürted olduğunu ve kendisine zarar vermek istediğini söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) olayı tahkik ettirir ve

---

[1986] **Tevbe,** 9/122.
[1987] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 301.
[1988] **Hucurât,** 49/6.

işin aslının böyle olmadığını anlar. Bu olay üzerine bu ayet nazil olmuştur.[1989] İbn Ebî Hâtim ise bu ayet bağlamında şöyle demektedir: "*Hz. Peygamber (s.a.s.), Velîd b. Ukbe'ye güvendiği için getirdiği habere inanır ve ona göre bir tavır alır. Ancak bu ayet nazil olduktan sonra tutumundan vazgeçer. Bu da gösteriyor ki, sünnetler sadık râvilerin rivayetiyle sahih olabilmektedir."*[1990]

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim, yukarıdaki ayet bağlamında bazı rivayetleri delil göstererek hadislerin rivayet edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm* adlı eserinde de bu ayetlerin tefsiri esnasında bu hususları dile getirmektedir.[1991]

İbn Ebi Hâtim'in, *"İnsanlara şahitlik edesiniz diye sizi vasat bir ümmet kıldık"* ayetinin tefsiri bağlamında naklettiği rivayetler, başka müfessirler tarafından da rivayet edilmektedir.[1992] Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla yukarıda geçen ayetlerden hadis rivayetinin meşruiyeti sonucunu çıkarmak, İbn Ebî Hâtim'e has bir yöntemdir.

İbn Ebî Hâtim'in, hadis rivayetinin meşruiyetini ortaya koymak için yukarıda geçen ayet ve nakillerle yetinmeyip, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadis rivayetinin faziletine delalet eden hadislerine de yer verdiği görülmektedir. Mesela Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadiste şöyle buyurmaktadır: *"Allah, bizden işittiği gibi bir hadisi rivayet edenin yüzünü ağartsın. Nice tebliğ edilen tebliğ edenden daha iyi kavramaktadır."*[1993] Ayrıca İbn Ebî Hâtim'e göre İslam kültüründe yer alan ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından övülen الرحلة في طلب الحديث (Hadisleri öğrenmek için yapılan yolculuk) eylemi de rivayetlerin sübutunun, râvilerin rivayetlerine bağlı olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Eğer hadisler nakledilmekle tespit edilmeseydi

---

[1989] Rivayetlerin farklı varyantları için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 301-302.
[1990] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 302.
[1991] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm,** I, 229; VI, 1912.
[1992] Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân,** Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2000, III, 143.
[1993] Hadis rivayetinin faziletine delalet eden nakiller için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 304-307.

onlar için yapılan yolculuklar da anlamsız olur ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından teşvik edilmezdi.[1994]

İbn Ebî Hâtim'e göre, rivayetin gerekliliğine işaret eden delillerden hareketle cerh ve ta'dîl ilminin zorunluluğu da ortaya çıkmaktadır. Zira sahih rivayetlerin tespiti ancak adalet sahibi olan râvilerin tespitiyle mümkündür. Bundan dolayı râvilerin durumunu araştırıp adalet ve zabt sahibi olanlarını diğerlerinden ayırmak zorunlu görünmektedir.[1995]

İbn Ebî Hâtim'in ortaya koymuş olduğu deliller, hadis rivayetine karşı çıkanlara yöneliktir. Ancak hadis rivayetine karşı çıkanlara yönelik hadis ve nakillerle cevap vermesinin karşı tarafı tatmin etmeyeceği aşikârdır.[1996] Bununla beraber akli deliller de olsaydı daha anlamlı ve iddianın reddi için daha isabetli olacaktı.

İbn Ebî Hatim'in, delil olarak zikrettiği rivayetler araştırıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Hz. Nûh'un (a.s.) tebliği ile ilgili rivayet Buhârî[1997] ve Tirmizî[1998] tarafından da rivayet edilmektedir. Ayrıca Tirmizî rivayet ile ilgili: "*Bu rivayet hasen ve sahihtir*" demiştir. İbn Ebî Hâtim delil olarak getirdiği bir rivayet deHz. Peygamber'in (s.a.s.) Velîd b. Ukbe'yi Benî Mustalik kabilesine gönderdiğine dair naklidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Daha çok tefsir kaynaklarında geçmektedir.[1999] Ayrıca bu rivayetin senedinde Muhammed b. Hasan b. Sa'd el-Ufîve ile babası Hasan yer almaktadır. İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Ebû Hatim, Hasan b. Sa'd'ı *zâyifu'l-hadîs* olarak

---

[1994] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 307.
[1995] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 54.
[1996] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim,** s. 205.
[1997] **Buhârî,** Tefsir, 15 (VI, 21).
[1998] Tirmizî, **Sunen**, Tefsir, 2 (V, 207).
[1999] Bkz. Ebû'l-Hasan Mukâtıl b. Suleyman, **Tefsîru Mukâtıl b. Suleyman** (thk. Abdullah MAhmûd Şehâte) Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 1423, IV, 92; Taberî, **Câmiu'l-Beyân,** XXII, 287; Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlıb b. Abdurrahman b. Temâm b. Atiyye**, el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz** (thk. Abdusselâm Abdu'ş-Şâfî Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422, V, 146; Fahruddîn er-Râzî Muhammed b. Ömer, **Mefâtîhu'l-Ğayb,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, XXVIII, 98.

nitelemiştir.[2000] Aynı şeklide Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Hasan'ı *leyse bi metin,*Ebû Hatim, *zâyifu'l-hadîs ve* Ebû Zur'a *leyyinu'l-hadîs* tabirleriyle tavsif etmiştir.[2001] Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim'in rivayet ettiği ilk hadisin genel olarak sahih kabul edildiği söylenebilir. Ancak ikinci rivayetin, hem temel hadis kaynaklarında yer almaması hem de senedinde yer alan bazı râvilerin hadis münekkidleri tarafından cerh edilmesi sebebiyle, sahih olmadığı görülmektedir.

3.6.2. Sahâbeye Yalan Nispet Edilmemesi

Bilindiği üzere sahabe nesli, vahye tanıklık etmesi, sünnetin ilk kaynağı olan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yakın olması ve hadislerin ilk nâkilleri olmaları hasebiyle çok önemli konumdadırlar. Bu bağlamda sahabe ile ilgili oluşturulmuş veya oluşturulacak herhangi bir düşüncenin hadislerle doğrudan bağlantılı olacağı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, İslam düşünce tarihinde bu nesil ve bu neslin yaşadığı dönem genelde diğer nesil ve dönemlerden ayrı tutulmaya çalışılmıştır.

Hadislerin nakli açısından sahabe neslinin, daha çok adalet ve sıdkı üzerinde durulduğu görülmüştür. Bu bağlamda sahabenin, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet etmesinin mümkün olmadığı düşüncesi geliştirilmiş ve bu düşünce hadis münekkidleri tarafından kabul görmüştür. İbn Ebî Hâtim de bu düşünceyi savunmuş ve herhangi bir sahâbenin, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet etmesinin mümkün olmadığını söylemiş ve bütün sahâbilerin adil olduğunu belirtmiştir.

İbn Ebî Hâtim, sahâbenin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet edemeyeceği iddiasını iki rivayete dayandırmıştır. Birinci rivayet; Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Ahir zamanda ümmetimin içerisinde bir takım insanlar çıkacaktır. Bunlar ne sizin ne de babalarınızın duymuş olduğu bazı hadisleri rivayet edecektir. Bunlardan sakının."* İkinci rivayet de Ebû Hureyre tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediği nakledilmektedir: *"Ahir zamanda deccâl ve yalancılar olacaktır. Bunlar sizin ve babalarınızın duymadığı*

[2000] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** III, 30.
[2001] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** VII, 304.

hadisleri rivayet edecektir. Bunlar sizi saptırmasın ve bunlardan uzak durun." İbn Ebî Hâtim, bu iki rivayeti verdikten sonra şöyle demektedir: *"Hz. Peygamber (s.a.s.), bu kişilerin ahır zamanda çıkacağını söylediğine göre, Müslüman toplumun ilki olan sahâbe bunun dışında kalır ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan nispet etme ihtimali onlardan kalkar."*[2002]

İbn Ebî Hâtim'in delil olarak getirdiği bu rivayetler başka hadis kaynaklarında da yer almaktadır.[2003] Bu rivayetleri, İbn Ebî Hâtim gibi ahir zamana işaret etme bağlamında ele alan âlimlerin yanında,[2004] bid'at, zayıf ve meçhul râviler bağlamında değerlendirenler de vardır.[2005] Ayrıca eğer İbn Ebî Hâtim'in dediği gibi, bu rivayetlerde sadece ahir zamana işaret edildiği kabul edilirse, sahâbe ve tabiûn nesliyle beraber etbâu't-tâbiîn ve ahir zamana kadar gelen bütün nesiller tenkit dışı bırakılmalıdır. Hâlbuki İbn Ebî Hâtim hadis tenkitçiliğini etbâu't-tâbiîn döneminden başlatmıştır.

3.6.3. İsnadın Önemi

Hadis rivayetinde isnadın önemi tüm hadis münekkidleri tarafından vurgulanmıştır. Bu bağlamda sünnetin din olduğu ve bunun da râviler aracılığıyla geldiğine dikkat çekilmiştir.

İsnadın gerekliliğine vurgu yapanların çoğu İbn Sîrîn'nin: "*Bu hadisler dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin"* sözünü temel almışlardır. İbn Ebî Hâtim de, bazı farklılıklarla beraber birkaç varyantla bu sözü rivayet etmektedir.[2006] İbn Ebî Hâtim, İbn Sîrîn'in sözüyle yetinmemekte, konuyla ilgili başka nakillere de yer vermektedir. Mesela Abdurrahman b. Mehdî'nin şöyle dediğini söylemektedir: *"Herkesten rivayette bulunan kişi imam olamaz."* Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in,

---

[2002] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 308.
[2003] **Muslim,** Mukaddime, 4 (I, 12); Ahmed b. Hanbel, Müsned, XIV, 19. Ahmed b. Hanbel'in Müsnedini tahkik edenler, bu rivayetlerin senedinin hasen olduğunu söylemektedir.
[2004] İbn Hibbân, **Sahîh,** Muessetu'r-Risâle, Beyrut 1988, XV, 169.
[2005] Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, **Târîhu's-Sıkât,** Dâru'l-Bâz, Suud 1984 (mukkadime), s. 3.
[2006] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 308-309.

Zuhrî'nin, herhangi bir rivayette bulunduğunda senedi zikrettiğini ve şöyle dediğini nakletmektedir: *"Duvara, ancak merdivenle çıkabilir."*[2007]

İbn Ebî Hâtim'in, senedi vurgulamak için zikrettiği rivayetler ile kendisinin râvi tenkit sistemi arasında bir tezat olduğunu düşünmekteyiz. Zira kendisi râvi tenkidini tâbiûn neslinden sonra başlatmaktadır. Ancak başta İbn Sîrîn'inin sözü olmak üzere isnadın önemine vurgu yapmak için getirdiği birçok rivayet ise tâbiûna aittir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in getirmiş olduğu rivayetler temel alındığında râvi tenkidinin, en az tâbiûn döneminden başlatılması gerekmektedir.

3.6.4. İsnâd ve Sened Çeşitleri

Hadis kitaplarının tasnif edildiği dönemde isnad tasnifinin de yapıldığı görülmektedir. Zira hadis öğretim süreci içinde tâbiûn muhaddislerinin talebelerinin sayısı hızla artmış, birçok kişi bu meşhur âlimlerden hadis rivayet etmeye başlamıştır. Hadis münekkidleri de bir yandan râviler hakkında değerlendirmeler yaparken, bir yandan da onların hocalarıyla ilişkilerini incelemiş ve güvenilir olan râviler ile güvenilir olmayanların tespitini yapmışlardır. Yapılan bu çalışmaların sonucunda her hocanın güvenilir talebeleri ortaya çıkmış ve sahih isnad silsileleri belirlenmiştir.[2008]

Hadis âlimleri, bir hocanın güvenilir talebelerini belirleme konusunda bir takım ilkeler ortaya koymuşlardır. Mesela Kutub-i Hamse'nin hadis kabul şartlarını inceleyen Hazimî (ö. 584/1188), konuyla ilgili bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur.[2009] Ona göre, Zuhrî'den hadis anlatanlar beş gruba ayrılır. Birinci grup yanında çok kalan sika talebeleri, ikincisi yanında az kalan sika talebeleri, üçüncüsü yanında çok kalan zayıf râviler, dördüncüsü yanında az kalan zayıf râviler, beşincisi ise kimliği bilinmeyen zayıf râvilerdir. Bu sınıflandırma aynı zamanda hadislerin sıhhat derecelendirmesinin dayandığı esası da göstermektedir. Bunu bir örnekle

---

[2007] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 309.
[2008] Ayhan Tekineş, **Geleneğin Altın Zinciri,** Ensar, İstanbul 2006, s. 86.
[2009] Geniş bilgi için bkz. Bilen, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu,** Ankara Okulu, Ankara 2013, s. 193-198.

açıklanması gerekirse; birinci tabaka, sürekli Zuhrî ile birlikte olan, yolculuk esnasında bile yanından ayrılmayan ahlâkî ve ilmî açıdan son derece güvenilir talebeleridir. Bunlar Zuhrî'nin hadislerinde ihtisas sahibi olmuş kişilerdir. İkinci grup, sürekli Zuhrî ile birlikte bulunmammış, birinci tabakadakiler kadar zabtları kuvvetli olmayan ancak güvenilir talebeleridir. Üçüncü grup, birinci gruptakiler gibi uzun süre Zuhrî'nin yanında bulunmuş, ancak çeşitli sebeplerle ilmî yeterlilikleri eleştirilmiş talebeleridir. Dördüncü tabaka Zuhrî'nin yanında az bulunmuş, ilmî açıdan yetersiz talebeleridir. Beşinci tabaka ise zayıf, kimliği ve ilmî durumu bilinmeyen râvilerdir.[2010]

İsnad tasnifi bağlamında üzerinde durulan bir husus da isnadın âli mi nâzil mi olduğudur. Büyük ehemmiyet atfedilmiş olan bu husus âlimler arasında tartışılmıştır. Âlimleri bu kavramları anlamlandırmaya teşvik eden temel faktörün, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) konumudur. Çünkü Hz. Peygamber'e yakın olmak her zaman ve herkesin arzuladığı bir durum olmuştur. Bundan dolayı haberin asıl kaynağına veya asıl kaynağa en yakın olan kişilere ulaşmak her zaman rağbet gören bir eylem olmuştur. Onun için hadis ilminde yapılan yolculuklar başta olmak üzere birçok faaliyet bu amaca ulaşmak için gerçekleşmiştir. Ayrıca İslam uleması haberin kaynağına yakın olmaya Allah'a yakın olmak gibi farklı anlamlarda yüklemiştir.[2011] Bundan dolayı herhangi bir râvi rivayet ettiği hadisi veya bir müellif eserine aldığı bir rivayeti Hz. Peygamber'e (s.a.s.) az sayıdaki muteber kimseler vasıtasıyla ulaştırabilirse, onun rivayeti sıhhat açısından aynı şartları taşımayan diğer rivayetlere göre daha makbul sayılmıştır.[2012]

İsnadın tercihi bağlamında İbn Ebî Hâtim birçok nakilde bulunduğu görülmektedir. Bu nakillere bakıldığında İbn Ebî Hâtim'in, âli isnad-nâzil isnaddan çok, râvilerin sika olup olmadığına önem verdiği ve bunu ön plana çıkardığı

[2010] Hâzimî, **Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse**, s. 39-47.
[2011] Subhi Sâlih, **Hadis İlimleri**, s. 188.
[2012] Mustafa Karataş, **Hadis Rivayet Tarihi**, s. 155.

görülmektedir.[2013] İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre isnadın yakınlığı ile uzaklığı Ubeydullah b. Amr'a sorulduğunda; *"sahih ve uzak/nâzil olan isnad, yakın/âlî zayıf olan isnaddan daha hayırlıdır"* şeklinde cevap vermektedir. Aynı yaklaşım Abdullah b. Mubârek'ten de nakledilmektedir.İbn Ebî Hâtim'in tercih ettiği bir başka isnad da fakihlerin rivayetidir. Konuyla ilgili Vekî''den fakih olan râvinin rivayetinin şeyh olan kişiden daha iyi olduğunu nakletmektedir.[2014]

Hadis ilminde yer alan ve İbn Ebî Hâtim'in de işaret ettiği bir başka kavram esehhu'l-esânîd yani isnadların en sahihi kavramıdır. Aynı manada esbetu'l-esânîd (isnadların en sağlamı) ya da ercehu'l-esânîd (isnadların en çok tercih edileni) terimleri de kullanılmaktadır.[2015] Nitekim Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel'in, asehhu'l-esânîd tabirinin yerine ecvedu'l-esânîdi de kullandığını belirtmiştir.[2016]

En sahih isnadı belirlemede âlimler arasında herhangi bir ittifaktan söz etmek mümkün değildir. Zira en sahih isnadı belirlemek ictihadî bir durumdur. Ayrıca her âlimin ölçme ve değerlendirme kriterleri farklı olduğu için doğal olarak sonuç da farklı olmaktadır. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'e göre en sahih isnad;

Zuhrî → Sâlim > Abdullah b. Ömer'dir.

Buhâri'ye göre; Mâlik → Nâfi' → Abdullah b. Ömer'dir.

Süleyman b. Harb'a göre en sahih isnad; Eyyûb → Muhammed → Ubeyde → Ali (r.a.)'dır. Süleyman b. Dâvud'a göre ise en sahih isnad Yahyâ b. Kesîr → Ebû Seleme → Ebû Hüreyre'dır.[2017]

Ali b. el-Medînî göre en sahih isnad; İbn Avn → Muhammed b. Sîrîn → Ubeyde es-Selmânî → Hz. Ali'dır.[2018]

[2013] İbn Ebî Hâtim'in, âlî isnad-nâzil isnad kavramlarını kullanmadığını; bunun yerine قرب (yakın) ve بعد lafızlarını kullandığı görülmektedir. Onun için kendisinden gelen rivayetlerde âlî kavramının yerine قرب, nâzilin yerinde de بعد kavramı geçmektedir.
[2014] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 315-316.
[2015] Karataş, **Hadis Rivayet Tarihi**, s. 157.
[2016] Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs,** Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1977, s. 54.
[2017] Bağdâdî, **Kifâye**, s. 343.

Yahya b. Maîn de; A'meş → İbrahim → Alkeme → Abdullah b. Ömer'dir.

Ayrıca İbn Maîn'in, A'meş'i, Zuhrî'den daha üstün tuttuğu nakledilmiştir.[2019] Hâkim en-Nîsâbûrî ise en sahih isnadı belirlemede ehli beyte vurgu yaparak şöyle demektedir: *"En sahih isnad ehli beytten oluşan Cafer b. Muhammed → dedesi → Hz. Ali'dır."* Hâkim, bu isnad zincirinin en sahih isnad olabilmesi için Cafer'den rivayette bulunanların sika olması gerektiğini söylemiştir.[2020]

İbn Ebî Hâtim'in, en sahih isnad ile ilgili herhangi bir ifadesi bulunmamasıyla beraber باب في إختيار الاسانيد diyerek isnadla ilgili bir bap belirlemiştir. Bu babın bağlamında İbn Ebî Hâtim'in rivayetlerine bakıldığında şöyle bir isnad tablosu karşımıza çıkmaktadır:

a) Zuhrî → Urve → Hz. Aişe

b) Zuhrî → Sâlim → Abdullah b. Ömer.

c) Mansûr → Alkeme → Abdullah b. Ömer.

d) İbn Avn → Muhammed b. Sîrîn → Abîde es-Selmânî → Hz. Ali.

e) Suheyl b. Ebî Sâlih → Babası → Ebû Hüreyre.[2021]

İbn Ebî Hâtim'in, en sahih isnadı belirlemede babasından sadece bir nakil aktarmaktadır. Geri kalan tüm nakilleri Ebû Zur'a'dan nakletmektedir. Ayrıca görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim'in, Zuhrî → Sâlim → Abdullah b. Ömer şeklindeki sened şemasıyla Ahmed b. Hanbel'i; İbn Avn → Muhammed b. Sîrîn → Ubeyde es-Selmânî → Hz. Ali senediyle de İbn Maîn'nin görüşünü benimsemektedir. Ancak Hâkim'in de belirttiği gibi[2022] en sahih isnadı bir sahâbiyle sınırlandırmanın mümkün olmadığı görünmektedir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetlerinde de farklı sahâbiler görülmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in rivayetlerinden her ne kadar dört

[2018] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs**, s. 54.
[2019] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs,** s. 54.
[2020] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs**, s. 55.
[2021] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 316.
[2022] Hâkim, **Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs**, s. 55.

farklı sahâbî zikredilmişse de, en sahih isnadı bu dört sahâbenin sened zinciriyle sınırlı tutmak sağlıklı bir sınırlandırma olmayacağını düşünmekteyiz. Zira kendilerinden hadis rivayet edilen birçok sahâbi bulunduğu ve bu sahâbilerin farklı bölgelere gidip hadis rivayet ettiği bilinen bir hakikattir.

3.6.5. Hadis Münekkidlerinin Görüşlerine Başvurulması

İlmi disiplinlerde sağlıklı bir bilgi elde etmek ve doğru bir sonuca ulaşmak için o alanın uzmanlarına başvurulmasının gerekli olduğu herkesçe bilinmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in râvilerle ilgili verdiği bilgileri, cerh ve ta'dîl alanında otorite kabul edilen âlimlere nispet etmeğe büyük önem verdiği görülmektedir. Bu sebeple kendisi râvilerle ilgili verdiği bütün bilgileri işin uzmanlarına dayandırdığını açıkça belirtmektedir.[2023] *Takdimetü'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, bu alanda otorite kabul ettiği bazı âlimlere işaret edip onların biyografilerine detaylı bir şekilde yer veren İbn Ebî Hâtim, bununla yetinmemiş, *el-Cerh ve't-Ta' dîl* adlı eserinin girişinde yine bu konuya değinmiş ve hadis ilminde birçok münekkidin olduğuna vurgu yapmıştır.[2024]

Hadis ilminde var olan tenkit sisteminin, hem önemli hem de elzem bir durum olduğunu vurgulamak isteriz. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatında hadislerin tamamı kayıt altına alınmadığı için sahih hadisleri tespit etmek pek de kolay olmamıştır. Ayrıca hadis koleksiyonlarının içerisinde birçok söz Hz. Peygamber'e (s.a.s.) izafe edilmiş ve bu sözler üzerinde bazen hüküm bazen de bir düşünce ve kültür oluşturulmuştur. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'e göre hadis ilminde sahih hadisleri sakim olanlardan ayırt etmek için münekkit âlimlere ihtiyaç vardır ve yine ona göre farklı bölgelerde böyle âlimleri bulmak da mümkündür. Kendisi, Hicâz'da Mâlik b. Enes ve Sufyân b. Uyeyne, Irâk'ta Sufyânes-Sevrî ve Şu'be b.

[2023] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.
[2024] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 310.

Haccâc ve Basra'da Hammâd'dan söz etmekte ve bunların hayatlarını detaylı bir şekilde anlatmaktadır.[2025]

İbn Ebî Hâtim, yukarıda isimi geçen âlimlerden gelen rivayetlerle yetinmemekte; başka âlimlerin de hadis konusunda münekkit ve otorite olduğunu vurgulamaktadır. O, A'meş'in şöyle dediğini nakletmektedir: *"İbrahim Nehâî, hadis ilminde sarraf birisiydi. Sürekli yanına gidip duyduğum hadisleri kendisine arz ederdim."*Aynı şekilde Amr b. Dinâr'ın, *"Hadis konusunda Zuhrî'den daha iyi bir âlim görmedim"* dediğini söylemektedir. Yine İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre babası Ebû Hâtim şöyle demiştir: *"Sahîh hadisleri zayıf olanlardan ayırmak ve hadislerin illetlerini tespit etmek konusunda Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî otoritedir. Bunlardan sonra Ebû Zur'a gelmektedir."* Ebû Hatim, bu açıklamalardan sonra kendisine bunların dışında bugün bu işi iyi bilen var mı diye sorulduğunda; *"hayır"* cevabını vermektedir.[2026]

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde râvilerle ilgili verdiği birçok bilgiyi ricâl ilminde otorite kabul edilen âlimlere nispet ettiği görülmektedir. Abdurrahman b. Mehdî,[2027] Yahyâ b. Maîn,[2028] Ali el-Medînî,[2029] Ahmed b. Hanbel,[2030] Ebû Hâtim,[2031] ve Ebû Zur'a[2032] bunlardan bir kaçıdır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in açıklamalarına bakıldığında kendisi bizzat hadis münekkidlerinden işittiğini veya yazılı kaynaklardan rivayet ettiğini vurgulamaktadır. Mesela kitabın birçok yerinde *"babama sordum, ondan işittim, Ebû Zur'ya sordum"*[2033] veya "*falan kişiye okundu, bana yazıldığına göre"*[2034] gibi ifadeleri bulmak mümkündür.

Râvilerle ilgili yapılan değerlendirmeler bağlamında İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinin bir ansiklopedi mesabesinde olduğunu söylememiz

[2025] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 57.
[2026] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta' dîl,** I, 314.
[2027] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 128.
[2028] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 296.
[2029] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 134.
[2030] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 201.
[2031] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 276.
[2032] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 134.
[2033] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 205; VIII, 84-87-89-240.
[2034] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V,124- 205; VI, 111-129-159-252.

mümkündür. Ayrıca Hadis Usûlü konusunda İbnu's-Salâh ve *Mukaddime*'sinin konumu neyse cerh ve ta'dîl ilminde İbn Ebî Hâtim ve *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinin konumunun da öyle olduğunu düşünmekteyiz.

Elbette ki, İbn Ebî Hâtim'in, bu münekkidler içerisinde görüşüne en çok başvurduğu kişilerin Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in, birçok konuda babasının görüşünü tercih ettiğini söylemek mümkündür. Onun bu tercihi babası ile Buhârî arasında olan ihtilaflarda net bir şekilde hissedilmektedir. Zira râvilerin değerlendirilmesinde Buhârî ve Ebû Hâtim'in ihtilafını görmek mümkündür. Ancak râvilerle ilgili var olan ihtilaf sadece bu iki münekkitle sınırlı değildir. Bu bağlamda Buhârî ve Ebû Hâtim'in haklarında ihtilaf ettiği râvilerin durumuna bakıldığında, diğer münekkidlerin de farklı değerlendirmelerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Mesela hakkında ihtilaf edilen râvilerden birisi Abdurrahman b. Sâbit b. Sâmit'tir. Buhârî onu zayıf kabul etmiş ve rivayet ettiği hadislerin sahih olmadığını vurgulamıştır.[2035] İbn Ebî Hâtim ise Buhârî'nin bu râviyi zayıf kabul ettiğini babasına söyleyince Ebû Hâtim: "*Benim nezdimde onun hadisi münker değil ve zayıf râviler arasında yer almamaktadır"* demektedir.[2036] İbn Hibbân ise Abdurrahman b. Sâbit'i hem *es-Sikât*[2037] hem de *Kitâbu'l-Mecrûhîn* adlı eserlerine almıştır. Ancak *Kitâbu'l-Mecrûhîn* adlı eserinde bu râvinin sika olanlara çok muhalefet ettiğinden dolayı rivayetinin terk edilmeye daha uygun olduğunu söylemiştir.[2038] Görüldüğü gibi İbn Hibbân, râviyi hem sika hem de zayıf kabul edip birbiriyle çelişen iki yargıda bulunmuştur. Zehebî de İbn Hibbân'ın bu tezadına dikkat çekmiş ve düştüğü bu çelişkiden dolayı onun görüşünün sakıt olduğunu vurgulamıştır.[2039]

Buhârî ve Ebû Hâtim'in ihtilaf ettiği bir başka râvi Abdurrahman b. Mesleme'dir. Buhârî onu *ed-Duafâ* adlı eserine almış ve onun rivayetinin sahih

---

[2035] Buhârî, **ed-Duafâ**, s. 83.
[2036] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 272.
[2037] İbn Hibbân, **es-Sikât**, V, 95.
[2038] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, II, 55.
[2039] Zehebî, **Mizânu'l-İ'tidâl**, II, 552.

olmadığını söylemiştir.[2040] Ancak Ebû Hâtim, onun için sâlihu'l-hadîs tabirini kullanmış ve Buhârî'nin görüşünü kabul etmediğini ifade etmiştir.[2041] İsmi geçen râvi ile ilgili diğer münekkidlerde de farklı görüşler beyan etmişlerdir. İbn Hibbân onu sika kabul etmiş,[2042] Zehebî, râvinin çok tanınmadığını vurgulamış,[2043] İbn Hacer ise onunla ilgili âlimlerin ihtilafını aktarmış ve İbn Kattân'ın onu meçhul olarak nitelediğini söylemiştir.[2044]

Hakkında ihtilaf edilen bir başka râvi de Saîd b. Beşîr'dır. Buhârî onu zayıf kabul etmiş ve hıfzından problem olduğunu söylemiştir.[2045] İbn Ebî Hâtim'in aktardığı bilgiye göre ise Şu'be ve Ebû Zur'a onu sadûk olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca babası Ebû Hâtim de onu sadûk olarak tavsif etmiş ve Buhârî'nin onu zayıf râviler arasında zikretmesini eleştirmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'nin, onu zayıf olarak değerlendirdiği görülmüştür.[2046] Diğer münekkidlerden İbn Hibbân[2047] ve Ukaylî[2048] de onu cerh edilen râviler arasında saymışlardır.

Buhârî ve Ebû Hâtim'in, râvilerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerin her zaman önemini koruduğunu söylememiz mümkündür. Ayrıca onların ihtilafının da önemli bir mevzu olduğunu ve üzerinde müstakil çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu kanaatindeyiz. Bu bağlamda Ebû Âsım Beşîr tarafından kaleme alınan *et-Tibyân ve't-Ta'rîf bimâ Addehu'l-Buhârî Daîfen ve Leyse inde Ebî Hâtim Daîfen* adlı bir esere dikkat çekmekte yarar mülahaza ediyoruz.[2049] Müellif bu eserinde Buhârî ve Ebû Hâtim'in haklarında ihtilaf ettiği otuz dört râviden söz etmiştir. Söz konusu olan râviler, Buhârî tarafından zayıf kabul edilmiş ve *ed-Duafâ* adlı eserine alınmıştır. İbn

---

[2040] Buhârî, **ed-Duafâ**, s. 85.
[2041] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 348.
[2042] İbn Hibbân, **es-Sikât**, V, 84.
[2043] Zehebî, **Mizân**, II, 567.
[2044] İbn Hacer, **Tehzîb,** VI, 269.
[2045] Buhârî, **ed-Duafâ**, s. 66.
[2046] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 6-7.
[2047] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 319.
[2048] Ukaylî, **ed-Duafâ,** II, 100.
[2049] Bu eser Mecmûatur'r-Ricâl/Cemheretu Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta'dîl kitabı içerisinde yer almaktadır.

Ebî Hâtim'in ifadesine göre ise Ebû Hâtim, Buhârî'nin bu yaklaşımını reddetmiş ve bu râvilerin *ed-Duafâ* adlı eserde yer almasının yanlış olduğunu söylemiştir.[2050]

Ebû Hâtim ve Buhârî'nin ihtilaf ettiği râviler konusunda İbn Ebî Hâtim'in, babasının görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ancak İbn Ebî Hâtim, diğer âlimlerin görüşlerini de aktarmıştır.[2051] Ayrıca haklarında ihtilaf edilen râvilerle ilgili Buhârî ve Ebû Hâtim'in dışındaki münekkidlerden de farklı değerlendirmeler yapıldığı görülmüştür. Bu bağlamda herhangi bir münekkidin, bir râvi ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmenin, kesin veya tek doğru görüş olarak kabul edilmesi uygun görünmemektedir. Bunun da cerh ve ta'dîl ilminin zorluğunu gösteren bir kanıt olduğunu vurgulamak isteriz.

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmelerinin büyük bir kısmını ricâl ilminde otorite kabul edilen âlimlerden aldığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserin girişinde şöyle demektedir: *"Kitabımızdaki cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinde, ilk dönem bilginlerden başlamak üzere, Ebû Zur'a ve babam Ebû Hâtim'e ulaşıncaya kadar bu işi bilen uzman kimselerin görüşlerine başvurduk. Cerh ve ta'dîl konusunda tanınmayan kimselerin görüşlerine başvurmadık. Her bilgiyi, her sözü ve her cevabı söyleyene nispet ettik. Cerh ve ta'dîl otoritelerinin râvilerle ilgili değerlendirmelerinden, birbiriyle çelişmeyen ve râvinin durumuna en uygun olan görüşü zikrettik."*[2052] İbn Ebî Hâtim'in ifadelerinden de anlaşıldığı gibi kendisi âlimlerin görüşleri içerisinde bir tercih yapmıştır. Ancak tercih yaparken neye göre davrandığı veya hangi ilkeler bağlamında tercih yaptığına dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Ayrıca bizzat İbn Ebî Hâtim'in uygulamalarında görülen taassup emarelerini de göz önünde bulundurulduğunda onun bu uygulamasının nesnellikten uzak olma ihtimali vardır. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, herhangi bir râvi ile ilgili yaptığı tercihin, zaman zaman ilmi kural ve ilkelere dayanmadığı için tenkide açık bir yaklaşım olduğunu düşünmekteyiz.

[2050] Bkz. Ebû Âsım Beşîr, "et-Tibyân e't-Ta'rîf bimâ Addehu'l-Buhârî Daîfen ve Leyse inde Ebî Hâtim Daîfen", **Cemheretu Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
[2051] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 7.
[2052] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 324.

3.6.6. Râviler Hakkında Konuşmanın Gıybet Olması

İslam dininin yerdiği eylemlerden biri de gıybettir. Öyle ki Allah (c.c.)'ın gıybeti ölmüş bir insanın etini yemeye eş değer kıldığı görülmektedir. Allah (c.c.) bir ayette şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyicidir."*[2053] Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.s.) de gıybeti yermiş ve kişinin azap görmesine sebep olacağını belirtmiştir.[2054] İslam âlimleri de gıybeti haram ve büyük günahlardan saymaktadır.[2055] İslam kültüründe gıybet genel olarak haram kabul edilmekle beraber, şer-i bir gerekçeyle yapılabileceği belirtmiş ve bu gerekçelerin neler olduğu da âlimler tarafından açıklanmıştır.[2056]

Gıybetin haram oluşu bu kadar kesin olmasına rağmen hadis ilminde râviler hakkında konuşmak, onların olumsuz sıfatlarını ortaya koymak mubah belki de vacip olarak değerlendirilmiştir. Zira hadisler din kabul edilmekte, din konusunda da ancak güvenilir kişilerin rivayetleri kabul edilebilmektedir.[2057] Bu bağlamda râvilerle ilgili yapılan değerlendirmeler gıybet olarak görülmemektedir. Bundan dolayı Ahmed b. Hanbel, râvilerle ilgili yapılan değerlendirmelerin gıybet olmayacağı, eğer bu değerlendirmeler gıybet kabul edilirse sahih olan hadislerin zayıf olanlardan ayırt edilemeyeceğini belirmiştir.[2058] Yine Abdullah b. Ahmed b. Hanbel babasıyla ilgili şöyle bir rivayet nakletmiştir: *"Ebû Turâb en-Nahşebî, babamın yanına geldi. Babam da; 'falan kişi sika, falan kişi zayıftır' diyordu. Bunu duyan Ebû Turâb*

[2053] **Hucurât,** 49/12.
[2054] **Buhârî,** Edeb, 46 (VIII, 17; **Muslim,**el-İmâre, 56 (III, 1528).
[2055] **Müslim,** Birr, 20 (IV, 2001).
[2056] Leknevî, **Raf',** s. 52.
[2057] **Müslim,** Mukaddime, 5 (I, 11).
[2058] İbn Teymiyye, **Musvedde fî Usûli'l-Fıkf**, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiy, Beyrut tsz., s. 280.

babama; 'Niye âlimlerin gıybetini yaparsın' dedi. Bunun üzerine Babam bunun gıybet değil, nasihat olduğunu kendisine söyledi."[2059]

Râvilerin durumu hakkında konuşmanın gıybet olmadığını tâbiûn âlimleri de belirtmişlerdir. Tasavvuf ehlinden bazıları İbn Mubârek'in, râviler hakkında konuşmasını gıybet olarak gördüklerinde İbn Mubârek şöyle cevap vermiştir: *"Biz râviler hakkında konuşmazsak hak ve batıl nasıl ortaya çıkacak?"*[2060] Bu gerekçelerle tenkidi dini bir gereklilik olarak gören hadis münekkidleri, güvenilir râvilerin tespitinde çok hassas davranmışlardır. Öyle ki, çocuk babasını, baba evladını ve kardeş kardeşini zayıf olarak nitelemekten geri kalmamıştır.[2061]

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmeler dikkate alındığında kendisinin de bunu gıybet olarak değerlendirmediği anlaşılmaktadır. Zira İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta' dîl* adlı eserinde râvilerle ilgili her türlü değerlendirmeyi bulmak mümkündür. Ayrıca kendisi bu eserin giriş kısmında *"Râvileri zayıflıkla nitelemek gıybet değildir"* şeklinde bir başlık açmış ve bu başlığın altında Affan'dan şöyle bir rivayet nakletmiştir: *"Ben İsmail b. Uleyye'nin yanındaydım. Bir adam bir râviden hadis rivayet etti. Ben de 'ondan hadis rivayet etme, çünkü sebt (güvenilir) değildir' dedim. Bunun üzerine adam beni râvinin gıybetini yapmakla suçladı. Bu konuşmalarımıza şahit olan İsmail b. Uleyye; 'Onun gıybetini yapmadı, ancak bu râvinin güvenilir olmadığına hükmetti' dedi."*[2062]

3.7. İBN EBÎ HÂTİM'İN ÖZGÜNLÜĞÜ

İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin değerlendirilmesinde babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'dan çok istifade ettiğini daha önce açıklamıştık. Öyle ki, İbn Ebî Hâtim'in

[2059] Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Hanâbile**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz. I, 248-249.
[2060] Ebû'l-Fadl Kâdî İyâz b. Mûsâ, **Tertîbu'l-Medârik**, Matbaatu Fedâle, Mağrib 1966, III, 51.
[2061] Hammâde, **el-Menhecu'l-İslâmî**, s. 309.
[2062] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 314.

eserinin kendisine aidiyeti bile tartışılabilmiştir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in eseri incelendiğinde aslında Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın katkısının eserin yaklaşık üçte birine tekabül ettiğini söylemek mümkündür.[2063] Zira İbn Ebî Hâtim bu iki âlimin görüş ve değerlendirmeleriyle yetinmeyerek o dönemin en meşhur bilginlerine ulaşmış ve onların görüşlerine de yer vermiştir. Babası ve Ebû Zur'a'dan sonra da yaşamış olan ve ilim tahsili için birçok bölgeyi gezmiş olan İbn Ebî Hâtim'in, sadece bu iki bilginin görüşleriyle yetinmiş olmasını düşünmek doğru olmaz. Bundan dolayı biz de İbn Ebî Hâtim'in özgünlüğünü ortaya koyan birkaç noktaya temas edeceğiz.

Birincisi: İbn Ebî Hâtim, bazı râvilerin tercemesini verirken onlarla ilgili verdiği hükümleri herhangi bir âlime nispet etmemektedir. Bu da gösteriyor ki, kendisi bizzat o râviyi görmüş veya yaptığı araştırmaların neticesinde bir sonuca varmıştır. Mesela İbn Ebî Hâtim, İbrahim b. Hânî'nin tercemesinde şöyle demiştir: *"el-Mukrî, Muhammed b. Kesîr, Ebû Ğassân, Ebû Âsım, Ebû Nuaym, Affân, Saîd b. Afîr ve Haccâc b. Nusayr'dan rivayette bulunmuştur. Bağdat'ta ikinci ziyaretimde kendisinden hadis işitim. Sika ve sadûk bir kişidir."*[2064] Aynı şekilde İsmail b. Sâlih el-Hulvânî'nin tercemesini de verirken şöyle demiştir: *"İsmail b. Ebû Yûsuf, Saîd b. Mansûr, Ali b. Bahr, Ebû'r-Rabî' ez-Zehrânî ve Abdu'l-A'lâ en-Nursî'den rivayet etmiştir. Kendisinden Helvân'da hadis işittim, sadûk birisidir."*[2065]

İbn Ebî Hâtim'in, bazı râvilerden babasıyla beraber hadis aldığı olmuş; ancak hüküm vermede bağımsız davrandığı görülmüştür. Bu bağlamda kendisi babasıyla beraber Huseyn b. Abdullah'tan hadis işittiğini, ancak râvinin sadûk olduğunu kendisi vurgulamıştır.[2066] Ayrıca bazen bir râvi için babasından farklı tabirler de kullandığı olmuştur. Mesela İbn Ebî Hâtim, Huseyn b. Rabî' el-Curcânî'yi sadûk, babası ise şeyh ifadesiyle nitelemiştir.[2067] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, Abbâs b. Ebû Tâlib adlı râviye sika demiş; babası ise onu sadûk olarak nitelemiştir.[2068]

[2063] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî**, s. 191.
[2064] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 88.
[2065] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 118.
[2066] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 66.
[2067] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 50.
[2068] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 278.

Hadis rivayetinde, rivayetin nerede ve ne zaman alındığının belirlenmesi, râvilerin birbiriyle görüşüp görüşmedikleri hususunun tespiti açısından önemlidir. İbn Ebî Hâtim'in, herhangi bir râviden hadis aldığını ve onunla ilgili verdiği hükmü açıklarken özellikle hadis aldığı yeri vurguladığı görülmektedir. Mesela kendisi, Sa'd b. Abdullah'ın biyografisini verirken, özellikle Mekke ve Mısır'da kendisinden hadis rivayet ettiğini belirmektedir.[2069] Aynı şekilde Sâlih b. Abdurrahman'dan da, Mısır'da hadis aldığını ifade etmektedir.[2070]

Râvilerin değerlendirilmesinde âlimlerin kullanmış olduğu ifadeler tartışılmıştır. Zira bazılarının hüküm vermede ağır ve sert; bazılarının da daha yumuşak ifadeler kullandığı bilinmektedir. İbn Ebî Hâtim'in râvileri değerlendirirken kullanmış olduğu ifadelerin ağır ve sert olmadığı görülmektedir. Örnek olarak Mikdâm b. Dâvud b. İsâ için وتكلموافيه (onun hakkında konuşmuşlar) dediği görülmektedir.[2071]Bu ifadeyi Muhammed b. İsmail b. Yûsuf[2072] ile Ahmed b. Muhammed b. Haccâc için de kullanmıştır.[2073] İbn Ebî Hâtim'in, kendilerine وتكلموافيه dediği râvilerin, başka âlimler tarafından farklı ifadelerle değerlendirildiği görülmektedir. Mesela Nesâî, Mikdâm b. Dâvud b. İsâ'yı gayr-ı sika olarak nitelemektedir.[2074] İbn Âdî ise âlimlerin, Ahmed b. Muhammed b. Haccâc'ı kezzablıkla suçladığını söylemektedir.[2075] Ukaylî de نَظَرٌ فِي حَدِيثِهِ diyerek İbn Ebî Hâtim'in kullanmış olduğu ifadeye yakın bir tabir kullanmıştır.[2076]

İkincisi: İbn Ebî Hatim'in, bazı durumlarda başka hadis münekkidlerinin görüşlerini babasının görüşüne tercih ettiği görülmektedir. Mesela Ebû Hâtim, Ebû Huneyde lakabıyla bilinen râvinin ismi Hureys b. Mâlik olarak belirmektedir. İbn Ebî Hâtim, bu bilgiyi babasından aktardıktan sonra şöyle demektedir: *"Doğru olan, , Ebû Huneyde lakabıyla bilinen râvinin isminin, Berrâ b. Nevfel olmasıdır. Bu bilgiyi de*

[2069] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 91.
[2070] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 373.
[2071] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 348.
[2072] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 259.
[2073] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 29.
[2074] İbn Hacer, **Lisân,** VI, 84.
[2075] İbn Âdî**, el-Kâmil**, I, 326.
[2076] Ukaylî, **ed-Duafâ,** IV, 45.

bize, Ali b. Huseyn, Ahmed b. Hanbel'den nakletmektedir."[2077] Ayrıca bazen râvilerle ilgili ulemanın görüşlerini aktarır; daha sonra onlara katılmayıp muhalefet ettiğini belirtmektedir. Mesela İbn Ebî Hâtim, Abdullah b. Ummu Mektûm'un ismi ve nesebi ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

- Muhammed b. İshak, Huseyn b. Vâkıd ve Ali b. el-Medînî'ye göre; Abdullah b. Şureh b. Kays'tir.

- Katâde'ye göre; Abdullah b. Zâide'dir.

- Zuhrî ve Zubeyr b. Bekâr'a göre; Amr b. Kays b. Zâide'dir.

- İbn Sa'd'ın nakline göre; Medîne halkı Abdullah, Iraklılar ise Amr demişlerdir. Ayrıcaİbn Sa'd'a göre Abdullah b. Ummu Mektum'unnesebinin, İbn Kays b. Zâide b. Asemm olduğuna dair ittifak söz konusudur. İbn Ebî Hâtim, bu bilgileri verdikten sonra şöyle diyerek İbn Sa'd'ın ittifak görüşüne itiraz etmektedir: "*Nasıl icma etmişler! Hâlbuki biz Muhammed b. İshak, Huseyn b. Vâkıd ve Ali b. el-Medînî'den farklı görüşnaklettik*."[2078]

Üçüncüsü: İbn Ebî Hâtim, râvilerin tercemesini verirken bazı hüküm ve ifadeleri babasından aldığını, bazılarının da kendisine ait olduğunu açıkça belirtmektedir. Nitekim Bekr b. Muhammed ile ilgili verdiği bilgilerin bir kısmının babasından bir kısmının da **من قبلي** diyerek kendisine ait olduğunu açıkça belirtmektedir.[2079] Konuyla ilgili İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta' dîl* adlı eserinde birçok örnek bulmak mümkündür.[2080] Onun açıkça babasından aldıklarıyla kendi kanaatini belirtikleri hariç, bu şekilde gelen malumatın hangisinin babasına, hangisinin de kendisine ait olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir.[2081]

[2077] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 275.
[2078] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 94.
[2079] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 314.
[2080] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 22-63; IV, 22-26.
[2081] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî**, s. 191.

Babasından aldıkları ile kendisine ait olanı açıkça belirttiği tercemelere örnek olarak İbrahim b. Muhtâr er-Râzî'nin tercemesi verilebilir.[2082]

Dördüncüsü: İbn Ebî Hâtim, senedde yer alan râvilerin değerlendirilmesinde geçmiş ulemanın görüşlerini aktarmakla yetinmemiştir. Hatta az da olsa âlimlerinin görüşleri arasında bir tercihte bulunduğu görülmüştür.[2083] *"Pişmanlık tevbedir"* hadisi bunun apaçık örneğidir. Zira Sufyân b. Uyeyne'ye göre bu hadisi Abdulkerim, Ziyâd b. Meryem'den rivayet etmiştir. Ancak Ebû Hâtim, Sufyân b. Uyeyne'nin bu konuda yanıldığını; senedde yer alan şahsın Ziyâd b. Meryem değil, Ziyâd b. Cerrâh olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Hâtim ise bu konuyla ilgili bazı tartışmalar aktardıktan sonra şöyle demektedir: "*Sufyân bu konuda yanılmamış; hadisi Sufyân b. Uyeyne'ye aktaran Abdulkerim, bir rivayette hadisi Ziyâd b. Meryem'den, diğerinde ise Ziyâd b. Cerrâh'dan aldığını söylemiştir.*"[2084] Aynı şeklide Hakem adlı bir râvinin kimliği ile ilgili, bazıları Hakem b. Mes'ûd es-Sakefî, bazıları da Mes'ûd b. Hakem demişlerdir. İbn Ebî Hâtim de ikinci görüşü tercih ettiğini ve doğrusunun da bu olduğunu açıkça belirtmiştir.[2085] Yine bazı âlimler Mâlik b. Abd el-Meâfirî, bazıları da Abd b. Mâlik demişlerdir. İbn Ebî Hâtim bu iki görüşü verdikten sonra doğru olanın Mâlik b. Abd olduğunu ifade etmiştir.[2086]

İbn Ebî Hâtim'in, yaptığı bu tercihlerin, râvilerin cerh ve ta'dîline yönelik olmadığını vurgulamak isteriz. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, râvilerin cerh ve ta'dîlleri ile ilgili münekkidlerin görüşleri arasında herhangi bir tercihte bulunmadığı yaklaşımı, haklılığını koruduğunu belirtmek isteriz.

Beşincisi: İbn Ebî Hâtim, bazı râvilerin tercemesinde babası ve Ebû Zur'a'dan aldığı bilgiler çok sınırlı, başka kaynaklarda aldığı malumatlar ise daha fazladır. Kendisi, Habîb b. Ebî Habîb el-Curmî'nin tercemesini verirken hadis aldığı

[2082] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 83-84.
[2083] Fevzî, **İbn Ebî Hâtim er-Râzî**, s. 194.
[2084] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 476.
[2085] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 140.
[2086] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 242.

râvileri zikretmiş ve bu bilgileri babasından aldığını belirtmiştir. Daha sonra farklı kaynaklardan yararlanarak râvinin ismi, kitabı ve durumu ile ilgili bilgi vermiştir.[2087]

Altıncısı: Râvilerin değerlendirilmesinde, birçok münekkidin görüşlerine başvurmak ve bunları bir arada toplamak önemli bir bilgidir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in en belirgin özelliklerinden birisi de, bir râvi için farklı münekkidlerin görüşlerini aktarmasıdır. Mesela İbn Ebî Hâtim Suleyman b. Karm ed-Debî adlı râvinin biyografisini sunarken şöyle demektedir: "Yahyâ b. Maîn onu zayıf kabul etmiş, Babam onu ليس بالمتين, Ebû Zur'a da onun için (cerh ifadesi olan) ليس بذلك ifadesini kullanmıştır.[2088] İbn Ebî Hâtim'in dışındaki münekkidlerin iserâviyle ilgili çok kısa ve bir görüş beyan ettikleri görülmektedir. Mesela Nesâî Suleyman b. Karm ed-Debî ile ilgili sadece لَيْسَ بِالْقَوِيّ ifadesini kullanmıştır.[2089] İbn Hibbân[2090] ve Ukaylî de sadece Yahyâ b. Maîn'in görüşünü aktarmışlardır.[2091] Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim Selm b. Sâlim el-Belhî ile ilgili; Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. Mubârek, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'an'ın olumsuz görüşlerini aktarmaktadır.[2092] Nesâi ise sadece zayıf olduğunu belirtmiştir.[2093] İbn Ebî Hâtim'in, hakkında farklı münekkidlerden görüş naklettiği râvilerden birisi de Humeyd b. Atâ'dır. Onunla ilgili Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'dan zayıf olduğuna dair nakillerde bulunmuştur.[2094] İbn Hibbân ise onu munkeru'l-hadîs olarak nitelemiş, ancak herhangi bir münekkidin görüşünü aktarmamıştır.[2095] Ukaylî ise İbn Maîn ve Buhârî'nin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir.[2096]

[2087] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 110.
[2088] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 132.
[2089] Nesâî, **ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn** (thk. Mahmûd İbrahim Zâyıd), Dâru'l-Va'y, Halep 1396, s. 49.
[2090] İbn Hibbân, **el-Mecrûhîn**, I, 332.
[2091] Ukaylî, **ed-Duafâ,** II, 136.
[2092] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, IV, 248.
[2093] Nesâî, **ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn**, s. 136.
[2094] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, V, 245.
[2095] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 262.
[2096] Ukaylî, **ed-Duafâ,** I, 268.Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim, Hasan b. Amr el-Fukaymî isimli râvi ile ilgili Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve babasının görüşlerini aktardığı görülmektedir. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 28.Aynı durum Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî için de geçerlidir. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 383. Başka örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 160-189-289-352; VII, 128-330.

İbn Ebî Hâtim, babası ve Ebû Zur'a'dan çok istifa ettiği bilinmektedir. Ancak yukarıdaki değerlendirmeler de gösteriyor ki, İbn Ebî Hâtim, babası ve Ebû Zur'a'nın görüşlerini aktardığı gibi, bazı durumlarda onlara muhalefet etmiş, babası ve Ebû Zur'a'dan bağımsız olarak kendi çabasıyla bazı bilgilere ulaşmıştır. Onlardan sonra çok yaşamış olması ve tek başına birçok seyahate çıkması bunun apaçık delilidir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, bir râvi için farklı âlimlerden nakillerde bulunmasının, hem râvi için kanaatlerin pekiştirilmesi hem de birçok münekkidin görüşlerini bir arada toplaması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri, münekkit âlimlerin görüşlerini ihtiva etmekle bir ansiklopedi mesabesinde olduğu söylenebilir. Aynı şeklide onun eserinin bu zengin içerikle özgün bir eseri olduğu ve bu özelliğiyle birçok kaynaktan temayüz ettiği söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim'in eseri incelendiğinde قال أبو محمد denen binlerce nakiller bulmak mümkündür. Bu formatta gelen bilgiler genellikle hiçbir münekkide nispet edilmeksizin İbn Ebî Hâtim tarafından dile getirilmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in bir nakid olduğunu ve kitabının özgün bir eser olduğu rahtlıkla söylenebilir diye düşünmekteyiz.

3.8. İBN EBÎ HÂTİM'İN ÖZNELLİK SORUNU

Hadis ilminin, cerh ve ta'dîl ilminin üzerinde teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda hadis ilmi için bu kadar önemli olan bu faaliyetin bir takım ölçü ve prensiplere bağlanmadan başıboş bırakılması düşünülemez. Aksi takdirde herkes önüne gelen râviyi istediği şekilde cerh veya ta'dîl edebilecektir. Bu sebeple cerh ve ta'dîl yapacak kişinin, bir taraftan râvinin cerh ve ta'dîline sebep olacak durumları çok iyi bilmesi, diğer taraftan da hakkında hüküm vereceği kişiyi yakından tanıması gerekmektedir. Bununla beraber bir râvinin hadisinin kabul edilebilmesi için kendisinde aranan şartlar, o râvi hakkında hüküm verecek kişide de bulunmalıdır.[2097] Bu bağlamda muhaddisler, râviler hakkında hüküm beyan edecek

[2097] Salahattin Polat, **Hadis Araştırmaları,** İnsan, İstanbul 2003, s. 49.

kişilerde ilim, takva, sıdk, tecrübe ve hıfz gibi vasıfların bulunmasını gerekli görmüşlerdir.[2098]

Şüphesiz her ilim ve düşüncede teori ile pratiğin uyumu, büyük ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda hadis münekkidleri tarafından geliştirilen cerh ve ta'dîl ilkelerinin, hadis rivayetlerinde uygulanıp uygulanmadığı meselesi tahkik edilmeye değer bir mevzudur. Buhârî ve İbn Hibbân gibi hem cerh ve ta'dîle dair hem de hadisleri içeren eserlere sahip olan münekkidlerin yöntemlerini belirlemek ve belirlenen ilkelere uyup uymadıklarını tespit etmek daha kolaydır. Ancak İbn Ebî Hâtim gibi cerh ve ta'dîlde eseri olup ta hadis külliyatı türü eserleri olmayanların, bu ilkelere uyup uymadıklarını tespit etmek daha zordur.

Hadis münekkidleri, râvi değerlendirmelerinde farklı sonuçlara oluşabilmişlerdir. Münekkidlerin bu farklı yaklaşımları; onların kültürlerinin, dini hassasiyetlerinin, eğitimlerinin, yaşadıkları bölgelerin farklı olması gibi nedenlerden kaynaklanabilir. Bu bağamda cerh ve ta'dîl kitapları incelendiğinde râvi değerlendirmelerinin izafilikten beri olamayacağı net bir şekilde görülecektir.[2099] Cerh ve ta'dîl ilmi ile ilgili var olan bu hakikat, bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bugün bile tarihi süreç içerisinde bize ulaşan bir olay veya haberin kaynaklarını, cerh ve ta'dîl ilminin uzmanlarının ortaya koydukları görüş ve kanaatleri bağlamında değerlendiriyoruz.[2100]

Râvilerin durumunu ele alan eserlere bakıldığında, bazen bir râvi için birbirinden farklı değerlendirmeler görmek mümkündür. Bu da araştırmacının bir yargıya varmasını zorlaştırmaktadır. Mesela İbn Ebî Hatim'in eserinde yer alan Sâlim b. Ebî Hafsa ile ilgili şu değerlendirmeler yapılmıştır:

- Yahya b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis rivayet etmezdi.

[2098] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 56.
[2099] Kırbaşoğlu, **Alternatif Hadis Metodolojisi,** OTTO, Anakra 2013, s. 178.
[2100] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 137.

- Ahmed b. Hanbel râvinin Şii olduğunu, ancak hadislerinde bir beis olmadığını söylemiştir.

- Yahyâ b. Maîn onun sika olduğunu belirtmiştir.

- Amr b. Ali onu ضعيف الحديث olarak nitelemiştir.

- Ebû Hatim onun için sadûk, hadisi yazılır, ancak hadisiyle ihticac olmaz demiştir.[2101]

Aynı durum Yahyâ b. Abdulmamîd el-Himmânî (ö. 228/843) için de geçerlidir.

- Ahmed b. Hanbel onun hakkında istibdal yaptığını, başka bir yerde de yalan söylediğini belirtmiştir.

- Yahya b. Maîn onu sika olarak kabul etmiştir.

- Nesâî onu zayıf olarak nitelemiştir.

- Ebû Hatim ondan hadis rivayet etmiştir.

- Ebû Zur' a ondan hadis rivayet etmezdi.[2102]

Görüldüğü gibi bir râvi için birbirine zıd olan görüşler ileri sürülebilmektedir. Bu da râvilerle ilgili net bir sonuca varılmasını zorlaştırdığı gibi, cerh ve ta'dîl ilminin objektif ve nesnelliğinin de tartışılmasına yol açmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîldeki nesnelliğini, kendisinin, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmeler ile *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde yer verdiği râvilerin rivayetleri bağlamında ortaya koymak mümkündür.[2103] Zira İbn Ebî Hatim gibi bir münekkidin, cerh ettiği veya

[2101] İbn Ebî Hatim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 172.
[2102] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 206; İbnÂdî, **el-Kâmil**, IX, 96.
[2103] İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserindeki öznelliği ile ilgilibkz. Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 135-156.

kendisinden hadis alınmasının uygun olmadığını belirttiği bir râviden, rivayet etmemesi gerekmektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in tefsirine bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

3.8.1. Cerh Ettiği Râvilerden Rivayette Bulunmak

İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde cerh ettiği bazı râvilerden rivayette bulunduğu görülmektedir. Ancak şunu da belirtmek isteriz ki; bu durum rivayet döneminin genel özelliği olup, sadece İbn Ebî Hatim'e ait bir durum değildir. Mehmet Akif Koç'un tespitine göre[2104] bu râviler şunlardır: Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî el-Fezârî,[2105] Ali b. Yezîd Ebû Abdulmelik,[2106] Amr b. Ubeyd,[2107] Bişr b. Umâra,[2108] Nadr Ebû Umar el-Hazzâz,[2109] Hakem b. Abdulmelik,[2110] Hasen b. Kuteybe el-Medâ'inî,[2111] Şahr b. Havşeb,[2112] Hâlid b. Abdurrahman,[2113] Ebû'l-HalefHâzimb.Âtâ el-A'mâ,[2114] Kesîr b. Abdullah b. Amr el-Muzenî,[2115] Mesleme b. Ali,[2116] Mubeşşir b. Ubeyd,[2117] Muhammed b. Abdurrahman b. Mucebbir,[2118] Muhammed b. Câmi'[2119] Fadl b. İsâ er-Rekâşî,[2120] Muhammed b.

[2104] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 147.
[2105] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 216;IV, 1120;V, 1630; VI, 2021; VIII, 2712.
[2106] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 182; II, 390-482; III, 863; IV, 1196; VI, 1847; IX, 2983.
[2107] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IX, 2817-2914.
[2108] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 25; II, 365-370; III, 717-731; IV, 1057-1067; V, 1420; VI, 1752.
[2109] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 86; V, 1449-1453-1459.
[2110] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** III, 793-856; V, 1517; VI, 2068; IX, 2807-3053-3056.
[2111] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IX, 2795. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, Hasan b. Kuteybe'den sadece bir rivayet nakletmiştir.
[2112] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 55-272-274; II, 583-602; III, 704-842-986; IV, 1217-1326; V, 1502; VI, 1896.
[2113] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 30; III, 721-997; IV, 1287-1337; VI, 1776-1943; IX, 2821-2822.
[2114] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IV, 1346; VI, 1935.
[2115] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 362; V, 1554; VI, 1862; IX, 3117; X, 3418-3425.
[2116] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IV, 1183; V, 1684-1685; VI, 1835-1968; X, 3452.
[2117] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 506; III, 1011; V, 1623-1725; VII, 2364; IX, 2819; X, 3259.
[2118] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IX, 2836. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, burâviden sadece bir rivayet nakletmiştir.
[2119] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** III, 1038.Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, bu râviden sadece bir rivayet nakletmiştir.
[2120] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IV, 1119; V, 1557; IX, 2973; XI, 259.

Ubeydullah el-Arzemî,[2121] Mûsâ b. Ubeyde er-Rabezî,[2122] Muslim b. Hâlid ez-Zencî,[2123] Sa'd b. Tarîf,[2124] Sâlih b. Hayyân[2125] ve Vâsıl b. Sâib'dir.[2126]

İbn Ebî Hatim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserine bakıldığında yukarıda geçen râvilerle ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî el-Fezârî: Ebû Hâtim onun için ليس بقوي tabirini kullanmıştır.[2127]

Ali b. Yezîd Ebû Abdulmelik: Ahmed b. Hanbel onu zayıf görmüş, Ebû Hâtim onu ضعيف الحديث ifadesiyle nitelemiş ve hadisleri münker olduğunu söylemiş, EbûZur'a da onun için ليس بقوي tabirini kullanmıştır.[2128]

Amr b. Ubeyd: Şu'be ve Ahmed b. Hanbel onu yalancılıkla suçlamış, Abdullah b. Mubârek de kaderiyye mezhebine davet ettiği için onun dâî olduğunu söylemiş ve bu sebeple ondan hadis almadığını belirtmiş, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis rivayeti terk etmişler, Yahyâ b. Maîn onu ليس بشئ tabiriyle nitelemiş, Ebû Hâtim de onu متروك الحديث ifadesiyle tavsif etmiştir.[2129]

Bişr b. Umâra: EbûHâtim onu hadiste ليس بقوي olarak tanıtmıştır.[2130]

Nadr Ebû Umar el-Hazzâz: Ahmed b. Hanbel onu ليس بشئ ve ضعيف الحديث tabirleriyle nitelemiş, İbn Maîn, ondan hadis rivayet edilmesinin helal olmadığını belirtmiş, EbûHâtim onu ضعيف الحديث ve منكر الحديث olarak değerlendirmiş, Ebû Zur'a ise onun için لين الحديث tabirini kullanmıştır.[2131]

[2121] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 28-128; II, 399; IV, 1108-1258; V, 1566; VI, 1931.
[2122] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 85-324; III, 971; X, 3331; XI, 334.
[2123] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** VI, 1819; VIII, 2575, IX, 2794.
[2124] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** III, 907; VI, 1980; VIII, 2455-2716.
[2125] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 83-84; III, 933; 2604; X, 3459.
[2126] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 223; III, 971; VI, 1883; VIII, 2567.
[2127] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 344.
[2128] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 344.
[2129] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 320-321.
[2130] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 284.
[2131] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 542.

Hakem b. Abdulmelik: Yahyâ b. Maîn onun sika olmadığını ifade etmiş, EbûHâtim de onun için مضطرب الحديث جدا ve ليس بقوي في الحديث tabirlerini kullanmıştır.[2132]

Hasen b. Kuteybe el-Medâinî: Ebû Hâtim ضعيف الحديث ve ليس بقوي في الحديث olarak nitelemiştir.[2133]

Şahr b. Havşeb: Yahyâ b. Saîd ondan hadis rivayet etmezdi, Ahmed b. Hanbel onun hadislerine iyi bakmazdı, Ebû Hâtim onun hadisiyle ihticac olmaz demiş, Yahyâ b. Maîn ise onu sika kabul etmiştir.[2134]

Hâlid b. Abdurrahman: Ebû Hâtim onun için ذاهب الحديث tabirini kullanmış ve âlimler ondan hadis rivayetni terk ettiklerini belirtmişlerdir.[2135]

Ebû'l-Halef Hâzim b. Âtâ el-A'mâ: Ebû Hâtim onun için منكر الحديث ve ليس بالقوي tabirlerini kullanmıştır.[2136]

Kesîr b. Abdullah b. Amr el-Muzenî: Ahmed b. Hanbel onun için منكر الحديث ve ليس بالقوي tabirlerini kullanmış, Yahyâ b. Maîn onu ضعيف الحديث tabiriyle nitelemiş, Ebû Hâtim ise onun için ليس بالمتين ifadesini kullanmıştır.[2137]

Mesleme b. Ali: Yahyâ b. Maîn Ebû Hâtim onun için ليس بشئ ifadesini kullanmışlar, Ebû Zur'a ise منكر الحديث tabiriyle nitelemiştir.[2138]

Mubeşşir b. Ubeyd: Ahmed b. Hanbel'in iddiasına göre kendisinden uydurma hadis rivayet edilmiş, Ebû Hâtim de onu منكر الحديث ve ضعيف الحديث tabirlerle nitelemiştir.[2139]

[2132] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 136.
[2133] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 38.
[2134] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 347.
[2135] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 338.
[2136] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 286.
[2137] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 208-209.
[2138] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 306.
[2139] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 393.

Muhammed b. Abdurrahman b. Mucebbir: Yahyâ b. Maîn onun için ليس بشئ, Ebû Hâtim ليس بالقوي ifadelerini kullanmışlar, Ebû Zur'a ise onu واهي الحديث tabiriyle nitelemiştir.[2140]

Muhammed b. Câmi': Ebû Hâtim onu ضعيف الحديث tabiriyle nitelemiş, Ebû Zur'a da onun sadûk olmadığını belirtmiştir.[2141]

Fadl b. İsâ er-Rekâşî: İbn Uyeyne onun için لا شئ ifadesini kullanmış, Ahmed b. Hanbel onu zayıf kabul etmiş, Yahyâ b. Maîn onun rivayetlerini tenkit etmiş, Ebû Hâtim ve EbûZur'a da onu منكر الحديث tabiriyle nitelemişlerdir.[2142]

Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî: Yahyâ b. Saîd onun hıfzını eleştirmiş, bundan dolayı kendisi ve Abdurrrahman b. Mehdî ondan hadis rivayet etmezmiş, Ahmed b. Hanbel'in, insanlar ondan hadis rivayeti terk ettiğini belirtmiş, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zur'a onun hadisi yazılmaz demişler, Ebû Hâtim de onu ضعيف الحديث olarak kabul etmiştir.[2143]

Mûsâ b. Ubeyde er-Rabezî: Ahmed b. Hanbel'in, ondan hadis rivayet edilmesinin helal olmadığını söylemiş, Yahyâ b. Maîn onu ضعيف الحديث olarak nitelemiş onun hadisiyle ihticac olmaz demiş, Ebû Hâtim onun için منكر الحديث tabirini kullanmış, Ebû Zur'a da onu ليس بالقوي tabiriyle nitelemiştir.[2144]

Muslim b. Hâlidez-Zencî: Yahyâ b. Maîn onu sika kabul etmiş, Ali b. el-Medînî onu ليس بشئ tabiriyle nitelemiş, Ebû Hâtim ise onun için، ليس بالقوي، منكر الحديث تعرف وتنكر tabirlerini kullanmıştır.

[2140] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 427.
[2141] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 300.
[2142] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 86.
[2143] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 4.
[2144] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 176.

Sa'd b. Tarîf: Yahyâ b. Maîn ondan hadis rivayet edilmesinin helal olmadığını söylemiş, Ebû Hâtim onun için منكر الحديث، ضعيف الحديث، متروك الحديث tabirlerini kullanmıştır.[2145]

Sâlih b. Hayyân: Yahyâ b. Maîn onu ضعيف الحديث olarak nitelemiş, Ebû Hâtim de onun için ليس بالقوي tabirini kullanmıştır.[2146]

Vâsıl b. Sâib'dir: EbûHâtim onun için منكر الحديث tabirini kullanmış, Ebû Zur'a da onu ضعيف الحديث olarak nitelemiştir.[2147]

Görüldüğü gibi İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde cerh ettiği söz konusu râvilerden *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde bir takım nakillerde bulunmuştur. Öyle ki, bazı râviler, İbn Ebî Hâtim'in taksimine göre cerhin en ağır ifadelerinden olan متروك الحديث،ذاهب الحديث gibi tabirlerle cerh edilmiştir. Bu da İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dîl konusundaki objektif ve nesnelliğine gölge düşürülebileceği ve cerh-ta'dîl ilminin zorluğunu ortaya koymaktadır.

3.8.2.Haklarında Sükût Ettiği Râvilerin Rivayetlerine Yer Vermek

İbn Ebî Hâtim tefsirinde, haklarında sükût ettiği bazı râvilere yer verdiği görülmektedir.[2148] Mesela kendisi Ali b. Ebî Talha'dan çok rivayette bulunmuştur.[2149] *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde ise onun biyografisini verirken onun hakkında herhangi bir cerh ve ta'dîlde bulunmamıştır.[2150] Ayrıca Ali b. Ebî Talha ile ilgili İbn Ebî Hatim'in her iki eserindeki bilgiler mukayese edildiğinde, kendisinin büyük bir çelişki içerisinde olduğu görülecektir. Zira İbn Ebî Hatim *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Ali b. Ebî Talha'nın biyografisini verirken, bu râvinin,

---

[2145] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 86.
[2146] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 363.
[2147] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 40.
[2148] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 154.
[2149] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hatim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 49-52; II, 361-363-380; III, 715-733-758; IV, 1056; V, 1400-1403-1413.
[2150] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 243.

İbn Abbas'tan tefsir duymadığını belirtmektedir.[2151] Fakat kendisi, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde Ali b. Ebî Talha'dan yaklaşık altı yüz altı rivayet nakletmekte ve bunlardan yaklaşık beş yüz doksan beş rivayeti عن علي بن أبي طلحة ، عن ابن عباس (Ali b. Ebî Talha'dan, oda İbn Abbâs'tan) şeklinde rivayet etmektedir.[2152]

İbn Ebî Hâtim'in haklarında sükût ettiği halde tefsirinde yer verdiği diğer bazı râviler şunlardır: Abdurrahman b. Seleme,[2153] Muhammed b. Muzâhim,[2154] Abdu'l-A'lâ b. Hilâl,[2155] Husayn b. Ali b. Mihrân,[2156] Kulsûm b. Ziyâd,[2157] Musâ b. İbrahim el-Muallim,[2158] Saîd b. Abdurrahman b. Hassan,[2159] Şihâb b. Abbâd,[2160] Ömer b. Yezîden-Nasrî,[2161] Yahyâ b. Yalâ,[2162] Yûsuf b. Ziyâd,[2163] Sâlih b. EbîHâlid,[2164] Hibbân b. Mûsa el-Mervezî'dır.[2165]

[2151] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 243.

[2152] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 49-52; II, 361-363-380; III, 715-733-758; IV, 1056; V, 1400-1403-1413.

[2153] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 81-120; II, 466-468; IV, 1111-1325. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 298.

[2154] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 15-37-73; II, 356-371-381-393. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn EbîHâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 104.

[2155] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 236. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 31.

[2156] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** VI, 1814-1859-1996; VII, 2102-2123. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 63.

[2157] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 243; II, 298. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 223.

[2158] İbnEbîHâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 210. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 154.

[2159] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** VI, 1809. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 38.

[2160] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 36-93-134-162-168. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 329.

[2161] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** V, 1551. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 179.

[2162] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 575. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 242.

[2163] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** V, 1497; VI, 1920-2005. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 272.

[2164] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** III, 965. İbnEbîHâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 365.

[2165] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 194; III, 962. İbn Ebî Hâtim'in sükûtu için bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 281.

3.8.3. Meçhul Râvilere Yer Vermek

Meçhul kelimesi ismi mef'ûl olup bilinmeyen anlamında kullanılmaktadır.[2166] Hadis terimi olarak "hadislerle pek meşgul olmayan, fazla hadis rivayet etmeyen, sadece bir kişinin kendisinden rivayette bulunan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan ve bundan dolayı da hadisçiler arasında bilinmeyen kişi" için kullanılmaktadır.[2167]

Râviler hakkında herhangi bir yargıda bulunmak için, onların kimliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Zaten ricâl ilminin temel gayesi de râvilerin kişiliklerini ortaya koyup onlar hakkında bir kanaat belirlemektir. Bundan dolayı herhangi bir âlim tarafından bilinmeyen râvi, meçhul olarak nitelendirilmekte ve onun aracılığıyla gelen rivayetler tenkit edilmektedir.

İbn Ebî Hatim gibi bir münekkidin, bilinmeyen râvilere yer vermesi ve onların meçhul olduğuna dair herhangi bir işarette bulunmadan onlardan rivayette bulunmasının, yadırganması gereken bir husus olduğunu belirtmek isteriz. Mehmet Akif Koç'un tespitine göre[2168] İbn Ebî Hatim'in eserinde yer alan meçhul râviler şunlardır:

Abdulvahhâb es-Seyrâfî,[2169] Ahmed b. Bekr,[2170] Ahmed b. Hârûnb. Eş'as,[2171] Ayyâş b. Ziyâd,[2172] Ebû Afîf,[2173] Ebû Bekr b. Ebân,[2174] Muğîra b. Hâlid,[2175] Furât b. Velîd,[2176] Hâtem b. EbîAclân,[2177] İsâ b. Merhûm,[2178] İshâk b. Ahmed el-Hazzâr,[2179]

[2166] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** XI, 129.
[2167] Bağdâdî, **el-Kifâye,** s. 88; İbn Hacer, **Nuzhetu'n-Nazar,** s. 117-118; Yücel, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri,** s. 56.
[2168] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 155.
[2169] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** IV, 1119.
[2170] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** V, 1742.
[2171] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** V, 1738.
[2172] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 32; IX, 3029.
[2173] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 35; II, 685; III, 740; V, 1540; VI, 1751.
[2174] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 695.
[2175] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, III, 711.
[2176] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 27; IV, 1293; V, 1555; VI, 1931.
[2177] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, III, 949.
[2178] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 230; III, 943.
[2179] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** III, 740.

Muhammed b. Hibâl es-Sen'ânî el-Kahnedzî,[2180] Râşid b. Muslim,[2181] Ömer b. Hâlid ve Yahyâ b. Yezîd'tir.[2182]

Mehmet Akif Koç'un: *"Onların kimlikleri İbn Ebî Hatim'in el-Cerh ve't-Ta'dîl isimli eseri de dahil olmak üzere kaynaklarımızdan hareketle bilinmemektedir"*[2183] dediği râviler arsında şu isimleri de zikretmiş: Abdulazîz b. Umeyr,[2184] Abdulmelik b. Nu'mân[2185] Ömer b. Abdulğaffâr, Ubeyd b. Ayyâş,[2186] Osman b. Tâlût,[2187] Ali b. Fazl,[2188] Ebû Ziyâd el-Kattân,[2189] Hasan b. Amr es-Sâbirî,[2190] Yahyâ b. Ebî Kesîr.[2191] Ancak gerek İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eseri gerekse de tabakât kitaplarına bakıldığında onların kimliklerini ortaya koyan şu değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir:

Abdulazîz b. Umeyr: İbn Asâkir *Târîhu Dımeşk* adlı eserinde râvi ile ilgili şu bilgileri vermektedir: *"Abdulazîz b. Umeyr Ebû'l-Fakîr el-Horâsânî, zahid, zahide olan Ummu Hârûn el-Horâsâniye'nin öğrencisidir."*[2192] Ayrıca *Târîhu Dımeşk*'in muhakkikine göre râvinin ismi Abdulazîz b. Ömer'dir. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde Abdulazîz b. Ömer adlı râviye yer vermiştir.[2193] İbn Ebî Hâtim'in her iki eserindeki ortak bilginin, Abdulazîz b. Ömer veya Umeyr'in, Ahmed b. Ebî el-Havârî adlı râviden rivayette bulunmasıdır. Her iki durumda da râvinin kimliği bilindiği söylenebilir.

[2180] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I,84-108; III, 751-952; VI, 1783; IX, 3004.
[2181] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, 1789.
[2182] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, III, 983.
[2183] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 155.
[2184] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 183; VII, 2158.
[2185] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, II, 684.
[2186] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, 1771.
[2187] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, III, 989.
[2188] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, IX, 2794.
[2189] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, IV, 1148.
[2190] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 374-375-376-377-399; VI, 1937.
[2191] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 67-78-236; II, 632-653.
[2192] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXVI, 332.
[2193] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 461.

Abdulmelik b. Nu'mân: İbn Asâkir, kendi eserinde bu râviye yer vermiş ve Mâlik b. Enes'ten hadis rivayet ettiğini belirtmiştir.[2194]

Ömer b. Abdulğaffâr: İbn Hibbân *es-Sıkât* isimli eserinde Ömer b.Abdulğaffâr adlı râvinin, İbn Uyeyne'den rivayette bulunduğunu, kendisinden de Muhammed b. Hibbân'nın rivayet ettiğini söylemiştir. İbn Hibbân bu râvinin kendi memleketinde sünneti izhar ettiğini ve insanları da buna davet ettiğini belirtmiştir.[2195] İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer alan Ömer b. Abdulğaffâr ile İbn Hibbân'ın söz ettiği Ömer b. Abdulğaffâr'ın, her ikisinin de Sufyân b. Uyeyne'den rivayette bulunmalarına bakarak aynı kişiler olduklarını söylemek mümkündür.

Ubeyd b. Ayyâş: İbn Hibbân *es-Sıkât* isimli eserinde Ubeyd b. Ayyâş adlı râvinin Evzâî'den hadis rivayet ettiğini, ondan da Şam ehlinin rivayette bulunduğunu belirtmiştir.[2196]

Osman b. Tâlût: İbn Hibbân, râviyi; Osmân b. Tâlût b. Ubbâd el-Cehderî olarak tanıtmıştır. Ayrıca İbn Hibbân râvinin kimden rivayet ettiği, kimin ondan rivayette bulunduğunu ve râvinin ölüm tarihini zikretmiştir.[2197]

Ali b. Fazl: İbn Asâkir kendi eserinde bu râviden söz etmektedir. Ona göre Ali b. Fazl, Ebû Suleymân ed-Dârânî'nin çağdaşıdır.[2198]

Ebû Ziyâd el-Kattân: İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserinde Ebû Ziyâd Hammâd b. Zâdân el-Kattân er-Râzî başlığı altında geniş bir şekilde bu râviden söz etmiştir. Ahmed b. Hanbel, ondan hadis yazdığını ve onun meşhur bir kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ebû Zur'a da onun hakkında sadûk ve sika tabirlerini kullanmıştır.[2199] İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde geçen Ebû Ziyad'ın bu kişi olduğunun işareti, tefsirde yer alan senedeki râviler ile *el-Cerh ve Ta'dîl'*deki bilgilerinin aynı olmasıdır. Bu bağlamda tefsirdeki senede göre İbn Ebî Hâtim

[2194] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XXXVII, 178.
[2195] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** VIII, 444.
[2196] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** VIII, 432.
[2197] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** VIII, 454.
[2198] İbn Asâkir, **Târîhu Dımeşk,** XLIII, 132.
[2199] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 153.

babasından, o da Ebû Ziyad'dan, o da Abdurrahman b. Mehdî'den, o da Sufyân b. Uyeyne'den, o da Hammâd'dan rivayet etmiştir. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve Ta'dîl* isimli eserinde babasının bu râviden rivayette bulunduğunu, onun da Abdurrahman b. Mehdî'den rivayet ettiğini söylemiştir. Ayrıca her iki eserde de râvinin kimliğinde yer alan "el-Kattân" nisbesine işaret edilmiştir.[2200]

Hasan b. Amr es-Sâbirî:İbn Ebî Hâtim, tefsirinde râvinin kimliğini şu şeklide vermektedir: Hasan b. Amr b. Avn el-Bâhilî.[2201] *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde de aynı şekilde râvinin kimliği ile ilgili bilgi sumaktadır. Ayrıca Hasan b. Amr, İbn Ebî Hâtim'in tefsirindeki bütün rivayetleri Yezîd b. Zuray''tan nakletmiştir. İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-Ta'dîl*isimli eserinde ondan söz ederken, râvinin, sadece Yezîd b. Zuray''tan rivayet ettiğine dair bilgiyi aktarmaktadır.[2202]

Yahyâ b. Ebî Kesîr: İbn Ebî Hâtim *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde bu râviye çok yer vermiştir.[2203] Aynı şekilde *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde de Yahyâ b. Ebî Kesîr isimli râviye geniş bir şekilde yer vermiş ve hadis münekkidlerinin onu sika ve güvenilir olarak kabul ettiklerini belirtmiştir.[2204] Dolayısıyla râvinin kimliği bilinmektedir.

Yukarıdaki açıklamaları bağlamında İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde kimliği bilinmeyen veya haklarında hiçbir kaynakta bilgi bulunmayan olarak görünen bazı râviler, durumları incelendiğinde onlarla ilgili bir takım bilgileri bulmak mümkündür. Ancak bu, İbn Ebî Hâtim'in, meçhul râvilerden rivayet ettiği gerçeğini ortada kaldırmamaktadır. İbn Ebî Hâtim'in, bazı meçhul râvilerden rivayet naklettiği bir gerçektir.

[2200] Bkz. İbnEbîHâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 397-1148; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 153.
[2201] Bkz. İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 284.
[2202] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 28.
[2203] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 67-78-236; II, 632-653; III, 809-931-979.
[2204] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 174-175.

3.8.4. Haklarında İhtilaf Edilen Râvilere Yer Vermek

Cerh ve ta'dîl ilminin en problemli meselelerin başında, bir râvi hakkında farklı değerlendirmelerin bulunması gelmektedir. Bu problem İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde yer alan bazı râviler ile ilgili net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.Koç'un tespitine göre[2205] İbn Ebî Hatim'in tefsirinde yer alıp haklarında ihtilaf edilen râviler şunlardır: Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân,[2206] Ahmed b. Beşir,[2207] Ca'fer b.Süleymân,[2208]Câbir b. Yezîd,[2209] Minhâl b. Amr,[2210] Esed b. Mûsâ,[2211] Muhammed b. Muslim Ebu'z-Zubeyr,[2212] Mûsâ b. Abulazîz,[2213] Nuaym b. Hammâd,[2214]Saîd b. Ebî Hilâl,[2215] Suveyd b. Saîd,[2216] Yûnus b. Bukeyr'dır.[2217]

İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde yer alan bu râvilerin durumları araştırıldığında farklı değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Yapılan bu farklı değerlendirmeler, hem İbn Ebî Hâtim hem de başka münekkidler tarafından nakledilmektedir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde yer alan ve haklarında ihtilaf elden râvilerle ilgili şu çarpıcı değerlendirmeler yapılmıştır:

Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân: İbn Ebî Hâtim, onun için صالح, لا بأس به الحديث tabirlerinin kullanıldığını nakletmiştir. Ayrıca onun için أحاديثه مناكير denildiğini de söylemiştir.[2218] Ukaylî, onu zayıf râviler arasında saymış, onun cerhine delalet

---

[2205] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 138.
[2206] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, 2037.
[2207] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 54-79; II, 354-692; III, 741-1043; IV, 1356; VI, 1941.
[2208] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 44; 533-641.
[2209] İbn Ebî Hâtim, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, VI, 2010.
[2210] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 145-182-187; II, 360-505; III, 944-959-1032.
[2211] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 65; II, 612; V, 1497; VI, 1920-1925-2005; X, 3306-3421.
[2212] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 225; II, 620; 976-1040; IV, 1126; V, 1626-1775.
[2213] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 183; IV, 1102-1379, V, 1562-1576; VI, 1865-1918; IX, 2810-2822.
[2214] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 196-199-231; II, 599-626; III, 718-902-904-932-974; IV, 1054.
[2215] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 420-492-651; III, 860-903; IV, 1277; VI, 2027-2032; VII, 2218-2383; VIII, 2671.
[2216] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** II, 630; III, 952; IV, 1084; V, 1622; VI, 1855; VII, 2212; VIII, 2610.
[2217] İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 172-183-237-241; II, 482-552.
[2218] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 273.

eden bazı nakilleri aktarmıştır.[2219] İbn Hibbân ise onu *es-Sıkât* adlı eserinde zikretmiş, ancak güvenilir olup olmadığına dair herhangi bir ifadede bulunmamıştır.[2220] Zehebî de onunla ilgili hadis münekkidlerden gelen ve râvinin cerhine delalet eden görüşleri aktarmış, kendisi ise onun için صالح الحديث tabirini kullanmış ve onun rivayetlerinin hüccet olamayacağını belirtmiştir. Ayrıca Zehebî onun Hâricî olduğunu da belirtmiştir.[2221] İbn Hacer ise onun hem cerhine hem de ta'dîline delalet eden nakilleri aktarmıştır.[2222]

Ahmed b. Beşir: İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Yahyâ b. Maîn onun için ليس بحديثه بأس, Ebû Zur'a da صدوق tabirini kullanmıştır.[2223] Ukaylî ve İbn Hibbân onu metruk râvi olarak tanıtmışlardır.[2224] Zehebî, onunla ilgili farklı (birbiriyle çelişen) rivayetler nakletmiş ve Buhârî'nin, ondan hadis rivayet ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Zehebî, onun Şuûbiyyenin[2225] başı olduğunu da vurgulamıştır.[2226]

Ca'fer b.Süleymân: İbn Ebî Hâtim, râvinin hem ta'dîline hem de cerhine delalet eden görüşler aktarmıştır.[2227] Ukaylî'nin nakline göre Yahyâ b. Maîn onu sika kabul etmiş, Yahyâ b. Saîd ise ondan hadis rivayet etmemiştir. Ayrıca Ukaylî, onun Şii olduğunu vurgulamıştır. Sehl b. Ebî Hedvuye, Ca'fer b.Süleymân'a: *"Duyduğuma göre sen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e sövüyorsun"* demiş, o da: *"Sövmek hayır, ancak buğz etmek istediğim şeydir"* şeklinde cevap vermiştir.[2228] İbn Hibbân da *es-Sıkat* adlı eserinde onun biyografisine yer vermiştir. O da Ca'fer b.Süleymân'ın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e kin beslediğini söylemiştir. Ancak İbn Hibbân, onun bid'at ehli olduğunu, fakat dâî olmadığı için ondan hadis rivayet edilmesinde bir mahzur olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Hibbân dâî olmayan

---

[2219] Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, II, 326.
[2220] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VII, 92.
[2221] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** VII, 313.
[2222] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** VI, 152.
[2223] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 5.
[2224] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 140; Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, I, 128.
[2225] Şuûbiyye: Acemleri Araplardan üstün olduğunu kabul edenlerdir. Bkz.İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I, 19. Ayrıca bkz. Adem Apak, "Şuûbiyye**" DİA,** XXXIX, 244-246, İstanbul 2010.
[2226] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 85.
[2227] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 411.
[2228] Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, I, 188.

bid'at ehlinden rivayet edilmesinin, ehl-i hadisin görüşü olduğunu vurgulamıştır.[2229] İbn Hacer de onun, Hz. Ali ile ilgili rivayetlerde aşırı gittiğini ve rivayet ettiği birçok hadisin "rikâk" ile ilgili olduğunu belirtmiştir.[2230]

Câbir b. Yezîd: İbn Ebî Hâtim'in nakillerine göre genel olarak hadis münekkidleri tarafından tenkit edilmiştir.[2231] Ukaylî'nin verdiği bilgiye göre Saîd b. Cubeyr ve Şa'bî', Câbir b. Yezîd'i yalancılıkla suçlamışlardır. Ayrıca Ukaylî, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b Mehdî ondan hadis rivayet etmediklerini belirtmiştir.[2232] İbn Hibbân da Câbir b. Yezîd'i *Kitâbu'l-Mecrûhîn* adlı eserinde zikretmiş, onun, Abdullah b. Sebe'in taraftarı olduğunu ve Hz. Ali'nin tekrar dünyaya geri döneceğine inandığını belirtmiştir.[2233] Zehebî ve İbn Hacer de onun Şii olduğunu vurgulamışlardır.[2234]

Minhâl b. Amr: İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Su'be ondan hadis rivayeti terk etmiş, Yahyâ b. Maîn ise onu sika olarak kabul etmiştir.[2235] Ukaylî'ye göre Şu'be, Minhâl b. Amr'ın evinde tamburun sesi geldiği için ondan hadis rivayet etmesini terk etmiştir.[2236] İbn Hacer ise İbn Maîn, Nesâî İclî ve Dârekutnî onu sika olarak kabul ettiklerini söylemiştir.[2237]

Esed b. Mûsâ: İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde bu râviye yer vermiş, ancak cerh ve ta'dîli ile ilgili herhangi bir hükümde bulunmamıştır.[2238]İbn Hibbân *es-Sıkât* adlı eserinde ondan söz etmiştir. O da İbn Ebî Hâtim gibi sadece kimden rivayette bulunduğunu ve kimin ondan rivayet ettiğini belirtmiş, cerh ve ta'dîli ile ilgili herhangi bir ifadede bulunmamıştır.[2239] Zehebî onu hafız, sika ve telif sahibi olarak tanıtmıştır. Ayrıca Zehebî'nin aktardığına göre Nesâî ve İclî onu sika

---

[2229] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VI, 140.
[2230] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** II, 95.
[2231] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 429.
[2232] Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, I, 191-194.
[2233] İbn Hibbân, **Kitâbu'l-Mecrûhîn**, I, 208.
[2234] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 380; İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** II, 47.
[2235] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 407.
[2236] Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, IV, 236.
[2237] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** X, 319.
[2238] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 262.
[2239] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VIII, 136.

olarak kabul etmişlerdir. Buhârî de onun hadisleri meşhur olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Hazm onu zayıf olarak nitelemiştir.[2240] İbn Hacer de Zehebî'nin aktardığı görüşleri nakletmiştir.[2241]

Muhammed b. Muslim Ebu'z-Zubeyr: İbn Ebî Hâtim'e göre Yahya b. Maîn onu sika kabul etmiş; Eyyûb es-Sahtiyânî İbn Uyeyne ve Ebû Hâtim ise onu tenkit etmiştir.[2242] Ukaylî'nin nakline göre Şu'be'nin, Muhammed b. Muslim Ebu'z-Zubeyr'i, namazını güzel kılmadığı için onu tenkit etmiş ve kendisinden hadis rivayetini terk etmiştir.[2243] İbn Hibbân ise onu hadis hafızlarından kabul etmiş ve Şu'be'nin tenkidini eleştirmiştir.[2244] Zehebî de onu hafız olarak nitelemiş ve Ali el-Medînî'nin, onu sika ve sebt tabirleriyle nitelediğini söylemiştir.[2245]

Mûsâ b. Abulazîz: İbn Ebî Hâtim'e göre Yahyâ b. Maîn onun için لا بأس به tabirini kullanmıştır. [2246] İbn Hibbân onu *es-Sıkât* adlı eserine almış ve râvinin bazen hata yaptığını vurgulamıştır.[2247] Zehebî *Mîzânu'l-İ'tidâl* adlı eserinde onunla ilgili şöyle demiştir: *"Bildiğim kadarıyla sadece Hakem b. Ebân'dan rivayette bulunmuştur. Ayrıca hiç kimse onu zayıf râvileri elen eserlerde zikretmemiştir. Tabi bu onun için delil olamaz. Hakem b. Ebân'dan rivayet ettiği nakiller münker rivayetler arasında yer almaktadır. Zira Hakem b. Ebân sebt ehli değildir."*[2248] Mûsâ b. Abulazîz'in, İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde yer alan rivayetleri de sadece Hakem b. Ebân'dan rivayet etmiştir.[2249]

Nuaym b. Hammâd: İbn Ebî Hâtim'e göre Ebû Hâtim onun için محله الصدق tabirini kullanmıştır.[2250] Nesâî onu zayıf kabul etmiştir.[2251] İbn Hibbân ise onu *es-Sıkât* adlı eserine almış, ancak bazen hata yaptığını ve vehmde bulunduğunu

[2240] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** X, 162.
[2241] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I, 260.
[2242] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 87.
[2243] Ukaylî, **ed-Duafaâu'l-Kebîr**, IV, 130.
[2244] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, V, 351.
[2245] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** IV, 37.
[2246] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 174.
[2247] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, IX, 159.
[2248] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, IV, 212.
[2249] Birkaç örnek için bkz. İbn Ebî Hâtim**, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 183; IV, 1012-1379; V, 1562.
[2250] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 529.
[2251] Nesâî, **ed-Duafâ ve'l-Metrûkûn**, s. 101.

belirtmiştir.[2252] Zehebî'nin nakline göre Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel onun için sika ifadesini kullanmışlardır.[2253]

Saîd b. Ebî Hilâl: İbn Ebî Hâtim'in ifadesine göre Ebû Hâtim onun için لا بأس به tabirini kullanmıştır. [2254] İbn Hibbân onu *es-Sıkât* adlı eserine almış, ancak cerh ve ta'dîli ile ilgili herhangi bir ifadede bulunmamıştır.[2255] Zehebî de onu hâfız, fakîh ve sika olarak tanıtmıştır.[2256] İbn Hacer'e göre Buhârî, Saîd b. Ebî Hilâl'inin, Câbir'den rivayet ettiği hadisleri muallak olarak mutabaât için rivayet etmiştir. Ayrıca İbn Hacer, onun sika olduğuna dair hadis münekkidlerden nakiller aktarmıştır. Ancak İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel'in, onun hangi hadislerde ihtilât yaptığını bilmediğini ifade etmiş ve İbn Hazm'ın, râviyi zayıf olarak kabul etmesini Ahmed b. Hanbel'in bu görüşünden kaynaklandığını belirtmiştir.[2257]

Suveyd b. Saîd: İbn Ebî Hâtim'in ifadesine göre Ebû Hâtim onu sadûk olduğunu söylemekle beraber, çok tedlîs yaptığını ifade etmiştir.[2258] Nesâî, Suveyd b. Saîd'in sika olmadığını belirtmiştir.[2259] Buhârî, onun hadislerini münker kabul etmiştir. Ancak Müslim onun hadisleriyle ihticac etmiş, Ebû Zur'a onun kitaplarını sahih olduğunu belirtmiş, Beğavî de ondan hadis rivayet etmiştir. Suveyd b. Saîd, çok yaşamış, ömrünün sonunda ama olmuş, bundan dolayı bazı rivayetlerde telkîne maruz kaldığı görülmüştür.[2260]

Yûnus b. Bukeyr: İbn Ebî Hâtim'in nakline Yahyâ b. Maîn onu sadûk olarak kabul etmiş, Ebû Hâtim de onun için محله الصدق tabirini kullanmıştır.[2261] Zehebî, onu imam hafız ve sadûk olarak tanıtmıştır. Ayrıca Zehebî'nin nakline göre İbn Maîn onu

---

[2252] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, IX, 219.
[2253] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** IV, 267.
[2254] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 71.
[2255] İbn Hibbân, **es-Sıkât**, VI, 374.
[2256] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** VI, 303.
[2257] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** IV, 94-95.
[2258] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 224.
[2259] Nesâî, **ed-Duafâ ve'l-Metrûkûn**, s. 50.
[2260] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** II, 248.
[2261] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 290.

sika ve sadûk kabul etmiş, Nesâî ve Ebû Davud ise onu cerh etmişlerdir.[2262] İbn Hacer de Zehebî'nin naklettiği rivayetleri aktarmıştır.[2263]

Görüldüğü gibi yukarıda ismi geçen râviler için farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu farklı değerlendirmeler başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere diğer münekkidler tarafında da dile getirilmiştir. Bu ihtilaflara rağmen İbn Ebî Hâtim *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde bu râvilere yer vermiş ve onların aracılığıyla birçok rivayet ve görüş nakletmiştir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in tefsiri ve *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde yer alan bazı bilgiler, onun öznelliğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde kaynaklarımızda, bir râvi için birbirine zıd kanaatlerin yer alması, cerh ve ta'dîldeki öznelliğini daha da karmaşık bir hale getirdiğini belirtmek isteriz.[2264]

Mehmet Akif Koç, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eserlerin arasındaki uyuşmazlığı üç ihtimale dayandırmıştır:

a) İbn Ebî Hâtim, tefsirinde hem sika hem zayıf, hatta metrûk olan râvilerden nakilde bulunması onun bir çelişki içinde olduğunu göstermektedir. Koç, bu ihtimali zayıf görmektedir. Zira ona göre İbn Ebî Hâtim gibi saygın bir ailede gelen ve dönemin entelektüel ortamında yaşayan bir kimse her şeyden önce kendi toplumsal konumunu düşünmek zorundadır. Bu bağlamda onun bu kadar basit bir çelişkiye düşeceği ihtimali üzerinde konuyu anlamaya çalışmamız, gerçekleri görmemizi engelleyebilir.

b) İbn Ebî Hâtim, bu râviler hakkında kanaatini değiştirmiştir. Yani daha önce güvenilir bulduğu kimselerin aslında öyle olmadıklarını tespit etmiştir. Ya da daha önce metrûk kabul ettiği bazı râvilerin, böyle olmadığını anlayarak bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Koç, İbn Ebî Hâtim'in ilmi hayatını göz önünde bulundurulduğunda bu ihtimal de zayıf göründüğü belirtmektedir.[2265]

[2262] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** IX, 245.
[2263] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** II, 435.
[2264] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 138.
[2265] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 148.

c) İbn Ebî Hatim, tefsirinde, cerh ettiği bazı râvilere bilinçli olarak yer vermiştir. Şüphesiz İbn Ebî Hâtim'in bu durumunu anlamak için o dönem âlimlerinin tefsire bakışına bakılmalıdır.[2266] Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in şu açıklaması bu konuda önemli ipucu vermektedir: *"Üç çeşit kitabın aslı yoktur. Bunlar: Mağâzî, melâhim ve tefsirdır."*[2267] İbn Teymiyye, Ahmed b. Hanbel'in, bu üç alandaki rivayetleri sorunlu gördüğü için bu sözü söylediğini ifade etmiştir.[2268]

Koç, İbn Ebî Hâtim'in rivayetleri ile ilgili bu üç ihtimale değindikten sonra şöyle demektedir: "*İbn Teymiyye'nin bu yorumundan hareket ettiğimizde, İbn Ebî Hâtim'in önünde iki yol olduğunu görürüz. O, ya bu sorunlu malzemeyi kaydederek bir tefsir derleyecek, ya da bir tefsir kaleme almaktan vazgeçecekti. Anlaşılan, bu alanda eser meydana getirecek bir insan için, daha sağlam bir malzeme yoktu. Yani tefsire ait rivayet malzemesinin genel karakteri, zayıf olmasıydı. Böylece İbn Ebî Hâtim birinci yolu tercih ederek, her şeye rağmen tefsir rivayetlerini toplamanın gereğine inanmış olmalıdır. Ayrıca o cerh edilen kimselerden bilgi nakledilmesini, tefsirinin mukaddimesinde koyduğu ilkeye aykırı da görmüyordu. Bu ilkeye göre o, tefsirdeki en sağlam sözleri (اصح القول) kaydedecektir.*[2269] *Bu, zayıf rivayetlerin kaydedilmeyeceği anlamına gelmiyor; sadece bir konudaki -zayıf bile olsa- bulunabilen en sağlam rivayetlerin kaydedileceğini gösteriyordu.*"[2270]

AyrıcaKoç, İbn Ebî Hatim'in öznelliği ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "*Son olarak müellifin, eserin (Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm) mukaddimesinde dile getirdiği bir konuyu önemsediğimiz için ele almak istiyoruz. Müellif, mukaddimede, isnad bakımından en sağlam haberleri bulmaya çalışacağını belirtmiştir. Müellif tabii ki bu sözüyle, eserde yer verdiği bütün isnad kalıplarının sağlam olduğunu iddia etmemiştir. O gerçekten de bir ayetin tefsiriyle ilgili en sağlam isnadlı haberleri bulmak için araştırmış olmalıdır. Bu konuda müellife güvenmek*

[2266] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 149.
[2267] Bağdâdî, **el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'** (thk. Mahmut Tahhân), Mektebetu'l-Maârif, Riyâd tsz., II, 162.
[2268] İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ,** XIII, 346.
[2269] İbn Ebî Hâtim,**Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 14.
[2270] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 150.

zorundayız. Çünkü büyük ölçüde bunu test etme imkanından yoksunuz. Ancak, müellifin eseri incelendiğinde, pek çok zayıf isnadlı habere rastlanmaktadır. Onun sağlam isnadlı haber bulamadığı konularda, daha zayıf isnadlı rivayetleri kullandığını anlamak zor değildir. Bize göre bu kadar hayati bir konuda müellifin çelişkiye düştüğünü tasavvur etmek insafsızlık olur. Gerek kendi dönemi gerekse kendinden sonraki zamanlar için birçok konuda otorite kabul edilen İbn Ebî Hâtim'in böylesine basit anlaşılabilecek bir çelişkiye düşmesi kabul görünmemektedir. Erken dönemde âlimler, tefsire dair zayıf haberleri rivayet etmekte bir beis görmüyorlardır. Çünkü onlar, tefsirde akaid ve hukuk alanlarını ilgilendirmeyen rivayetleri çok önemsemiyorlardı. İbn Ebî Hâtim de bu geleneğe uygun olarak zayıf rivayetleri tefsirine almış olmalıdır."[2271]

3.8.5. İbn Ebî Hâtim'in Değerlendirmelerinde Mezhep Taassubu

Mezhep taassubundan kaynaklanan yaklaşımlardan dolayı birçok âlimin haksız yere tenkide uğradığını ve kendilerinden hadis rivayetinin terk edildiğine daha önce işaret etmiştik. Ayrıca mezhep taassubunun ortaya çıkışı, cerh-ta'dîl ilminin üzerindeki etkisi ve mezhep taassubundan kaynaklanan bid'at suçlaması gibi konulara da temas etmiştik. İbn Ebî Hâtim'in, bazı âlimler hakkında yaptığı nakil ve değerlendirmelere bakıldığında onun da mezhep taassubu hastalığından etkilendiği ve bazı görüşlerinde öznel davrandığını söylemek mümkündür.

İbn Ebî Hâtim'in, özellikle bazı ehl-i re'y âlimleri ve halku'l-Kur'an konusunda tenkit edilen bazı râviler hakkında objektif davranmadığını düşünmekteyiz. Biz de konuyu bu iki başlık altında işleyeceğiz.

3.8.5.1. Ehl-i Re'y Âlimlere Yaklaşımı

Bir önceki başlıkta İbn Ebî Hâtim'in, tenkit ettiği bazı râvilerden rivayette bulunduğunu ortaya koymaya çalıştık. İbn Ebî Hâtim tefsirinde, isnad bakımından en

[2271] Koç, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri**, s. 101.

doğru görüşleri bulmaya çalışacağını belirtmiş[2272] olmasına rağmen zayıf hadislere de yer vermiştir. O dönemde tefsire dair zayıf haberleri rivayet etmekte bir beis görülmediğini ifade eden M. Akif Koç, İbn Ebî Hatim'in de bu geleneğe uygun olarak tefsirinde zayıf rivayetlere yer verdiğini belirtmektedir. Bu gerekçe, tefsir ile ilgili rivayetler için kabul edilse bile, İbn Ebî Hâtim'in, *el-Cerh ve't-Ta'dîl'*deki bazı değerlendirmelerinde de nesnel davranmadığı söylenebilir. Özellikle ehl-i re'y uleması ile gilgili değerlendirmelerinde bu açıkça görülmektedir. Konunun vuzuha kavuşması için bazı ehl-i re'y âlimleriyle ilgili kanaatlerini burada zikretmek istiyoruz:

Ebû Hanîfe (ö. 150/767): İbn Ebî Hatim, *el-Cerh vet-Ta'dîl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin[2273] biyografisini verirken onu zem eden şu rivayetlere yer vermiştir: *"İbn Mubârek ondan hadis rivayet etmeyi terk etmiştir. Ebû Hanîfe, Yahyâ b. Saîd'in komşusu olmasına rağmen Yahyâ b. Saîd ona hiçbir soru sormamıştır. Ebû Abdirrahman el-Mukrî onunla ilgili şöyle demiştir: 'Ebû Hanîfe bize hadis rivayet eder, sonunda da, bu duyduğunuz şeylerin hepsi boş ve batıldır derdi.' Câbir el-Yemâmî'ye göre Ebû Hanîfe, Hammâd'ın kitaplarını çalmıştır. İbn Mubârek de aynı iddiayı dile getirmiştir. Ahmed b. Hanbel de, Ebû Hanîfe'nin görüşünün mezmum ve onun hadis ilminde miskin olduğunu söylemiştir."*[2274] Görüldüğü İbn Ebî Hâtim, Ebû Hanîfe'yi övecek herhangi bir rivayete yer vermemiş, aksine onu zem eden nakilleri toplamıştır.

İbn Ebî Hâtim, *Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhû* adlı eserinde de Ebû Hanîfe'nin aleyhinde olan rivayetlere yer vermiştir.[2275] İsmail Hakkı Ünal, İbn Ebî Hâtim'in bu tutumunu mezhep taassubuna bağlayarak şöyle demiştir: *"Hadisçilerin ileri gelen simalarından biri olmakla beraber mezhep taassubuyla, hiçbir ciddi gerekçeye dayanmadan Ebû Hanîfe'yi cerh eden İbn Ebî Hâtim'in bu tutumu, aynı yolu takip*

[2272] İbn Ebî Hâtim, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,** I, 10.
[2273] Ebû Hânîfe'nin lehinde ve aleyhindeki rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Mustafa Öztoprak, **Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleriyle Ebû Hanîfe,** Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
[2274] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VIII, 514.
[2275] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhû,** s. 119-129.

eden diğer muhaddisler için de bir örnek teşkil etmektedir."[2276]Elbette ki Ebû Hanîfe sadece yukarıda ismi geçen âlimler tarafından tenkit edilmemiş, Ehl-i Sünnet'in diğer âlimleri tarafından da eleştirilmiştir.[2277]

Ebû Yûsuf (ö. 182/798): İbn Ebî Hâtim, Ebû Yusuf'un kendilerinden rivayette bulunduğu hocaları ile kendisinden rivayette bulunanları açıkladıktan sonra Ebû Hanîfe'nin ona: *"Siz söylemediğiniz şeyleri kitabımıza yazıyorsunuz"* dediğini aktarmaktadır. Ayrıca Yahyâ b. Maî'nin; "*Ebû Yûsuf, hadis ehline çok meylederdi. Biz ondan hadis yazardık, insanlar da ondan hadis yazmaya devam ediyordu"* dediğini nakletmektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Yûsuf ile ilgili yaptığı değerlendirme, mezhep taassubunun apaçık kanıtıdır. İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf hakkında şöyle demiştir: *"O, sadûktur. Ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için ondan hadis rivayet edilmemelidir."*[2278] İbn Ebî Hâtim, bu rivayeti nakletmekte ve herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805): İbn Ebî Hâtim, İmam Muhammed'in kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarını ve kendisinden rivayet alanları belirttikten sonra şu rivayetlere yer vermiştir: *Ahmed b. Hanbel, 'Ondan hiçbir şey rivayet etmiyorum' demiştir., Yahyâ b. Maîn ise onun için "leyse bi şey'in"* demiştir.[2279]

Esed b. Amr (ö. 190/806): İbn Ebî Hatim, bu zatı tanıtırken rehl-i re'y olduğunu vurgulamıştır. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/822); "*Ondan hadis almak helal değildir*" demiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel onun durumunu babasına sormuş, babası da*"Esed b. Amr sadûktur. Ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için ondan hadis almak gerekmiyor (لا ينبغي)"* demiştir.[2280] Zehebî de Ahmed b. Hanbel'in onun için sadûk ve sâlihu'l-hadîs tabirlerini kullandığı belirtmiş, ancak İbn Ebî

[2276] İsmail Hakkı Ünal, **İmam EbûHanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, DİB, Ankara 2010, s. 289.
[2277] Geniş bilgi için bkz. Ünal, **İmam EbûHanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, s. 271-310.
[2278] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 249.
[2279] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 305.
[2280] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 305.

Hâtim'in*"Ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için ondan hadis almak gerekmiyor"* ifadesine yer vermemiştir.[2281] İbn Âdî de onun için; Ondan münker bir şey görmedim, ondan rivayet edilmesinde bir beis olmadığını umut ediyorum" demiştir. Ayrıca İbn Âdî onun sika olduğuna dair bazı nakillerde zikretmiştir.[2282]

İbrahim b. Yûsuf el-Belhî (ö. 239/854): İbn Ebî Hâtim, re'y düşüncesini benimseyen İbrahim b. Yûsuf el-Belhî'nin (ö. 239/854) biyografisini verirken; *babasının 'onunla meşgul olunmaz' dediğini"* aktarmıştır.[2283] Zehebî, Ebû Hâtim'in bu yaklaşımını râvinin, mürciî oluşuna bağlamıştır.[2284] İbn Hibbân onu *es-Sıkât* adlı eserine almıştır.[2285] Nesâî de onu sika olarak kabul etmiştir. Bu râvi, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerin kafir olduğunu savunmuştur.[2286] Buna rağmen Zehebî'nin iddiasına göre mürciî olduğu için Ebû Hâtim tarafından tenkit edilmiştir.

Muhammed b. Ebân el-Cu'fî (ö. ?): İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgilere göre Ahmed b. Hanbel bu râvi hakkında şöyle demiştir: *"Bu râvi murciî olduğu için insanlar onun hadislerini terk etti. Ayrıca Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Muhammed b. Ebân el-Cu'fi'den çok hadis rivayet etmiştir.*" İbn Ebî Hâtim de onun biyografisini verirken İmam Muhammed ondan hadis rivayet ettiğini belirtmiştir.[2287] Yahyâ b. Maîn de onu leyse bi şey'in tabiriyle nitelemiştir. Buhârî de onu zayıf kabul etmiş ve hıfzının pekiyi olmadığına işaret etmiştir.[2288]

Yukarıdaki değerlendirmelere bakıldığında bazı râviler tenkit edilirken sadece ehl-i re'y mezhebine mensup veya Ebû Hanîfe'nin arkadaşları olmaları gerekçe olarak sunulmuştur. Bu da râvilerin değerlendirilmelerinde bazen objektif davranılmadığını göstermektedir. İbn Ebî Hâtim de bu görüşleri olduğu gibi aktarmış ve hiçbir itirazda bulunmamıştır. Ancak imamlığı ümmet tarafından tescil edilmiş İmam Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının, ciddi bir gerekçe gösterilmeden bu şekilde

---

[2281] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, I, 206.
[2282] İbn Âdî, **el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl**, II, 83.
[2283] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 92.
[2284] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 76.
[2285] İbn Hibbân, **es-Sıkât,** VIII, 76.
[2286] Mizzî, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, II, 253.
[2287] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 269.
[2288] İbn Âdî, **el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl**, VII, 297.

tenkit edilmelerinin, ilmi ölçütlerle bağdaşmadığını belirtmek isteriz. Ayrıca cerh ve ta'dîl konusu, doğrudan rivayetleri ilgilendirdiği gibi, kul hakkına da girmektedir. Bu bağlamda başta İbn Ebî Hâtim olmak üzere hadis münekkidlerinin, bu konuda daha duyarlı olmaları gerekmekteydi. Ancak onların bu haksız tenkitleri, mezhep taassubunun ne derece tehlikeli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Hacer de, başta Nesâî olmak üzere hadis münekkidlerinin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği tenkitleri eleştirerek şöyle demiştir: *"Nesâî, hadis imamlarındandır. Ebû Hanîfe hakkında söyledikleri ise, onun bireysel ictihadıdır. Şüphesiz herkesin tüm görüşleri alınıp kabul edilmesi mümkün değildir. Ancak Nesâî gibi bir grup muhaddis, Ebû Hanîfe'yi tenkit etmişlerdir. Hatib Bağdâdî de "Târîh" adlı eserinde bütün bu görüşleri toplamıştır. Bu gibi konulara dalmak uygun değildir. Zira İmam Ebû Hanîfe ve benzerleri, tartı terazisini geçmişlerdir. Bundan sonra herhangi bir kişinin tenkidi onları etkilemeyecektir. Bilakis Allah onları, kendilerine tabi olunanların derecesine yükseltmiştir*."[2289] Dolayısıyla İmam Ebû Hanife, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi re'y âlimlerden rivayet edilmemesinin sebebi mezhep taassuptan kaynaklandığını ve bu tür davranışlarının Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına büyük bir haksızlık olduğunu düşünmekteyiz.

3.8.5.2.Cerh Sebebi Olarak Halku'l-Kur'an Konusundaki Yaklaşımı

Halku'l-Kur'an meselesinin, İslam düşünce tarihinde derin izler bıraktığı bilinen bir gerçektir. Çalışmamızın giriş bölümünde bu düşüncenin başlangıcı ve cerh-ta'dîl ilmi üzerindeki etkisine işaret etmiştik. Bu bölümde ise bu fikrin İbn Ebî Hâtim üzerindeki etkisine işaret edeceğiz ve buna bağlı olarak da İbn Ebî Hâtim'in raviler değerlendirirken nesnel davranıp davranmadığını tespit etmeye çalışacağız.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri incelendiğinde birçok râvi, halku'l-Kur'an düşüncesini savunduğu, bu konuda görüş beyan etmediği veya Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğu yaklaşımını benimsediği için tenkit edilmiş ve

[2289] Sehâvî, **el-Cevâhir ve'd-Durer,** Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, II, 946; Krş. Bilen, **Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî,** Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com,-, Sayı: II Kasım 2009, s. 65.

onlardan hadis rivayeti terk edilmiştir. Bu sebeplerle eleştirdiği kişilere örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Ca'fer b. Îsâ b. Abdullah (ö. 219/835): Ebû Zur'a, Ca'fer b. Îsâ'nın kadı olarak Rey'ye geldiğini belirtmektedir. İbn Ebî Hâtim, onun durumunu Ebû Zur'a'ya sormuş, o da Ca'fer b. Îsâ'yı sadûk tabiriyle nitelemiştir. Ebû Hâtim ise ondan hadis yazdığını, ancak mihne döneminde insanları halku'l-Kur'an düşüncesine çağırdığı için onun hadisini terk ettiğini belirtmiştir.[2290]

Ali b. Hâşim b. el-Leysî (ö. ?): İbn Ebî Hâtim, râvinin kimliği, kimden rivayet ettiğini ve kimin ondan rivayette bulunduğuna dair bilgiler vermektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim onun durumunu Ebû Zur'a'ya sormakta, o da onun sadûk olduğunu, ancak halku'l-Kur'an meselesinde tevakkuf ettiği için insanların ondan hadis almayı terk ettiklerini belirtmektedir. Aynı şeklide Ebû Hâtim; "*Halku'l-Kur'an meselesinde tevakkuf etti, biz de onun hadislerini almada tevakkuf ettik, onun hadislerini rivayet etmekten vazgeçin*" demektedir. İbn Ebî Hâtim: "*Babam onun hadislerini bana okumadı*" diyerek babasının tavrına işaret etmektedir.[2291]

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi râvi, Ebû Zur'a tarafından sadûk kabul edilmiştir. Ebû Hâtim de râvi zayıf olduğu için değil, halku'l-Kur'an konusundaki düşüncesinden dolayı ondan hadis rivayet etmemiş ve İbn Ebî Hâtim'e okumamıştır. Zehebî de, râviyi شيخ البخاري */ Buhârî'nin şeyhi* olarak tanıtmış ve halku'l-Kur'an konusundaki düşüncesinden dolayı münekkidler tarafından tenkit edildiğini belirtmiştir.[2292]

Ali b. el-Medînî (ö. 234/849): İbn Ebî Hâtim, Ali b. el-Medînî'yi münekkid âlimlerden kabul etmiştir. Kendisi iki yerde onun biyografisini vermiştir. Birinci yerde münekkidlerin hayatlarını geniş bir şeklide sunduğu *Takdimetu'l-Ma'rife* isimli eserinde zikretmiştir. İbn Ebî Hâtim burada onun bir münekkid olduğunu ve hadis konusunda hafız ve imam olduğunu belirtmiştir. Halku'Kur'an konusundaki

---

[2290] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 417.
[2291] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 252.
[2292] Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl**, III, 160.

duruşuna hiç değinmemiştir. Ebû Zur'a da onun sıdkından şüphe olmadığını belirtmiştir.[2293] Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde onun biyografisini verirken, Ebû Zur'a'nın, mihne olayından dolayı ondan hadis rivayet etmeyi terk ettiğini söylemiştir. Babası Ebû Hâtim ise, Ali b. el-Medînî'nin, halku'l-Kur'an konusundaki düşüncesinden vazgeçtiği için ondan hadis rivayet etmiştir.[2294] Ancak Ali b. el-Medînî'nin, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmenin küfür olduğunu söylediği de nakl edilmiştir.[2295] İbn Ebî Hâtim ise Ali b. el-Medînî'nin bu görüşüne hiç değinmemiştir. Dolayısıyla Ali b. el-Medînî'nin halku'l-Kur'an konusundaki tavrı ile ilgili birbiriyle çelişen görüşler olduğu söylenebilir.

Ali b. Abdullah b. Ca'fer (ö. 234/849): İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Ebû Zur'a mihne olayından dolayı kendisinden hadis rivayet etmeyi terk etmiştir. Babası Ebû Hâtim de Ali b. Abdullah'tan, Ku'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinden vazgeçtikten sonra hadis rivayet etmiştir.[2296]

Râvilerin değerlendirilmesinde temel ölçü, onların adaleti ve zabt sahibi olmalarıdır. Ancak yukarıdaki açıklamalar da gösteriyor ki, bazı râviler sadece ehl-i re'y veya halku'l-Kur'an konusunda bazıları gibi düşünmediği için tenkit edilmiş ve onlardan hadis rivayeti terk edilmiştir.

İshâk b. İbrahim b. Ebî İsrâîl (ö. 245/860): İbn Ebî Hatim, babasından bu râvi ile ilgili şunları aktarmıştır: *"Ben ondan hadis rivayet ederdim, ancak kendisi halku'l-Kur'an meselesinde tevakkuf ettiği için ben de ondan hadis rivayetini terk ettim. Bir gün camisine uğradım onun tek başına camide olduğunu gördüm. Halbuki tevakkuf düşüncesinden önce camisi insanlarla doluydu.*"[2297] Osman b. Saîd ed-Dârimî, İshâk b. İbrahim'in durumunu Yahyâ b. Maîn'e sormuş, o da onu sika olarak nitelemiştir. Osman b. Saîd, bu rivayetin akabinde şöyle demektedir: "*Onun durumunu Yahyâ b. Maîn'e sorduğum ve ondan hadis yazdığım zaman, halku'l-*

[2293] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 264.
[2294] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 251.
[2295] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** IX, 115.
[2296] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 151.
[2297] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 146.

Kur'an konusundaki tevakkuf görüşünü henüz açıklamamıştı."[2298] Buhârî'ninde *el-Edebu'l-Mufred* adlı eserinde kendisinden bir rivayet naklettiği bu zatı[2299] Zehebî, sika, hâfız ve imam olarak tanıtmıştır.[2300]

Görüldüğü gibi bu râvi hem Ebû Hâtim hem Osman b. Saîd ed-Dârimî hem de o dönemde yaşayanlar tarafından güvenilir kabul edilmiş ve ondan hadis rivayet edilmiştir. Ancak râvi, halku'l-Kur'an meselesi ile ilgili tevakkuf görüşünü açıkladıktan sonra, zayıf kabul edilmiş, ondan hadis rivayeti terk edilmiş ve adeta toplum tarafından tecrit edilmiştir.

Buhârî (ö. 256/870): Halku'l-Kur'an meselesi bağlamında en çarpıcı yaklaşım, Buhârî ile ilgili yapılan değerlendirmeler olsa gerektir. Zira hadis ilminde otoritesi tartışmasız olan Buhârî de bu konuda nasibini almış, Ebû Hatim ve Ebû Zur'a gibi bazı münekkidler tarafından tenkit edilmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in, babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın metotlarını takip ederek ricâl ilminde otorite olan Buhârî'ye şüpheyle yaklaşmasının, ilmi ölçütlerle açıklanmasının mümkün olmadığını daha önce belirtmiştik. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde son derece kısa ve Buhârî'nin şanına hiç yakışmayan bir şekilde biyografisini sunarken, niçin kendisinden yararlanmadığını açıkça ifade etmektedir: *"Babam ve Ebû Zur'a kendisinden hadis işitti. Ancak Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî en-Nîsâbûrî* (ö. 258/872)*, kendilerine, Buhârî'nin Nîsâbûr'da Kur'an'ın lafzının (teleffuzî-Kur'an okurken çıkan seslerin/lafızların) mâhluk olduğunu izhar ettiğini yazınca, Babam ve Ebû Zur'a onun hadisini terk etti."*[2301] Görüldüğü gibi Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a, Muhammed b. Yahyâ ez-Zuhlî'den gelen mektuba dayanarak Buhârî'den hadis almayı terk etmişlerdir.

Ebû Hatim ve Ebû Zur'a'nın, hiçbir tahkike başvurmadan sadece kendilerine gönderilen bir mektuba dayanarak böyle bir sonuca varmaları düşündürücüdür.

[2298] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** II, 147.
[2299] Buhârî, **el-Edebu'l-Mufred,** s. 421.
[2300] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** XI, 476.
[2301] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 259.

Ayrıca onların bu yaklaşımı, bilginlerinin tenkid ilkelerine de uymadığını belirtmek isteriz.

Bu şekilde halku'l-Kur'an konusundaki farklı görüşleri sebebiyle tenkit edilen âlimlerin yanında halku'l-Kur'an konusunda tenkide maruz kalan bazı âlimlerin İbn Ebî Hâtim tarafından güvenilir kabul edildiklerini de görüyoruz. Sözkonusu alimleri tanıtırken onların halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerine değinmeyen İbn Ebî Hâtim'in bu tutumunun ilmi olmadığını belirtmek gerek. Örnek olarak şu şahısları zikredebiliriz:

Saîd b. Süleyman (ö. 225/840): İbn Ebî Hatim, babasından onun sika ve me'mun olduğunu nakletmektedir. Halku'l-Kur'an konusuna hiç değinmemektedir.[2302] İbn Sa'd da onu sika ve كثير الحديث olarak nitelemiştir.[2303] Ancak Bağdâdî onunla ilgili: *"Ehl-i sünnettendir. Ancak mihne olayında imtihana tabi tutulduve cevap verdi"* demektedir.[2304] Ukaylî de onun mihne olayından sonra tenkit edildiğine işaret etmektedir.[2305]

Ebû Nasr et-Temmâr Abdulmelik b. Abdulaziz (ö. 228/843): İbn Ebî Hâtim onun sika olduğunu söylemiş ve halku'l-Kur'an ile ilgili herhangi bir ifadede bulunmamıştır.[2306] İbn Sa'd da onu şu ifadelerle nitelemiştir: " وَكَانَ ثِقَةً فَاضِلًا، خَيرًا وَرِعًا".[2307] Ancak Hatib Bağdâdî'nin ifadesine göre Ebû Nasr et-Temmâr, Kur'an konusunda imtihana tabi tutulmuş, o da müsbet cevap vermiştir.[2308]

Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845): İbn Ebî Hâtim, babasının ondan hadis yazdığını ve onu mutkin ve sadûk olarak gördüğünü söylemiştir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in ondan hadis yazdığını ve Ebû Zur'a'nın onu sadûk olarak nitelediğini de belirtmiştir.[2309] Ukaylî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel, sahâbiler hakkında

---

[2302] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IV, 26.
[2303] İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** VII, 340.
[2304] Bağdâdî, **Târih,** X, 119.
[2305] Ukaylî, **ed-Duafâu'l-Kebîr,** II, 109.
[2306] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** V, 423.
[2307] İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** VII, 340.
[2308] Bağdâdî, **Târih,** XII, 169.
[2309] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 229.

olumsuz konuştuğu için onu tenkit etmiştir.[2310] Hatib Bağdâdî'nin nakline göre ise Ali b. el-Ca'd şöyle demiştir: *"Kur'an Allah'ın kelamıdır. Ona mahlûk diyene şiddetle karşı çıkmam"*[2311] İbn Ebî Hâtim ise onun bu görüşlerine yer vermemiştir.[2312]

Yahya b. Maîn (ö. 233/848): Halku'l-Kur'an konusunda tenkit edilen âlimlerden birisi, hadis konusunda imam kabul edilen Yahyâ b. Maîn'dir. Zehebî, onu hadis konusunda imam kabul etmektedir. Ancak mihne olayında devletin zulmünden korktuğu için kerhen yönetimin isteğine cevap vermiştir. Ayrıca Zehebî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel, bu meseleden dolayı ondan hadis yazmayı uygun görmemiştir.[2313]

İbn Ebî Hâtim ise, Yahyâ b. Maîn'i, münekkidlerin üçüncü tabakasından saymıştır. Râvilerin değerlendirilmesinde ondan yaralanmıştır. Onun biyografisini geniş bir şekilde vermiştir. Ancak halku'l-Kur'an konusundaki tavrına hiç değinmemiştir.[2314]

Görüldüğü gibi Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî ve Buhârî gibi hadis ve ricâl ilminde otorite kabul edilen bu zatlar bile bazıları tarafından eleştirilmiştir. Bu âlimlerin şöhreti, kendilerine yapılan bu tenkitleri geçersiz kılmış olabilir. Ancak bu konuda eleştirilen râvilerin tamamı böyle bir şöhrete sahip değildir. Dolayısıyla halku'l-Kur'an konusunda râvilerin durumu farklı kaynaklarda araştırılarak tahkik edilmelidir. Ayrıca İbn Ebî Hatim'in, Ali b. el-Medînî'yi, münekkid âlimler arasında kabul edip, onun birçok görüşünden faydalandığı görülmektedir. Buna rağmen Ebû Zur'â'nın, mihne olayından dolayı ondan hadis rivayet etmeyi terk ettiğini nakledip herhangi bir yorumda bulunmaması düşündürücüdür. Bu açıklamalar bağlamında İbn

---

[2310] Ukaylî, **ed-Duafâu'l-Kebîr,** III, 224.
[2311] Bağdâdî, **Târih,** XIII, 281.
[2312] Halku'l-Kur'an meselesinden dolayı tenkit edilen râvilerin rivayetleri için bkz. Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi", **Hitit Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 2013/2, c. 12, sayı: 24, ss. 38-54.
[2313] Zehebî, **Siyeru A'lâm,** IX, 133.
[2314] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** I, 260-263.

Ebî Hatim'in, ehl-i re'y ve halku'l-Kur'an konusunda râvileri değerlendirirken objektif davranmadığı ve mezhep taassubundan etkilendiği söylenebilir.

İbn Ebî Hatim'in, hadis ehline muhalefet eden Ehl-i re'y dışındaki mezhep ve düşüncelere karşı daha nesnel ve objektif değerlendirmelerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Mesela İbn Ebî Hâtim, babasının, Hakem b. Esleme'nin hem kaderiyye düşüncesini savunduğunu hem de sadûk olduğunu nakletmektedir.[2315] Aynı şekilde Yahyâ b. Bestâm el-Asfer de kaderî olduğu halde Ebû Hâtim tarafından şeyh, sadûk olarak nitelenmiş ve hadisinde bir beis olmadığı ifade edilmiştir.[2316] Şüphesiz İbn Ebî Hâtim, bazı kaderiyye olan râvilerle ilgili münekkidlerin tenkitlerini nakletmiş ve onları zayıf kabul etmiştir. Mesela Amr b. Ubeyd el-Kaderî'nin hadiste yalan söylediği ve kendisinden hadis rivayet edilmemesinin gerekli olduğunu ifade eden nakiler, İbn Ebî Hâtim tarafından dile getirilmektedir. Ancak bu râvi kaderiye düşüncesini benimsediği için değil, düşüncesinin propagandasını yaptığı için tenkit edilmiştir.[2317] Bununla beraber İbn Ebî Hâtim'in eserinde yer alan ve kaderiyye düşüncesini benimsediği için tenkit edildiği izlenimi veren râvi, Fadl b. İsâ er-Rakâşî'dır. İbn Ebî Hâtim'in nakline göre bu râvi kaderiyye düşüncesini benimsediği için Eyyûb es-Sehtiyânî onun hakkında: *"Fadl er-Rakâşî dilsiz olarak dünyaya gelseydi onun için daha hayırlı olurdu"* demiştir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn de: "*Habis olan bu kaderînin durumunu bana sorma"* diyerek râviyi tenkit etmiştir. Ancak İbn Ebî Hâtim bu râvinin durumunu babasına sormuş babası da; في حديثه بعض الوهن diyerek onu tenkit etmiş onun için ليس بالقوي tabirini kullanmıştır. Ebû Zur'a da onu منكر الحديث olarak nitelemiştir.[2318] Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a râvinin kaderî olduğuna dair herhangi bir ifadede bulunmamışlardır. Ayrıca her iki münekkidin, râviyi, düşüncesinden dolayı cerh etmediklerini düşünülebilir. İbn Ebî Hâtim de genel olarak babası ve Ebû Zur'a'nın düşüncelerini benimsediği için onun da bu kanaatte olduğunu, yani râviyi sırf kaderî olduğu için tenkit etmediğisöylenebilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde ehl-i re'y

[2315] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 127.
[2316] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** IX, 162.
[2317] Bkz. İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 319-320.
[2318] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VII, 85-86.

için naklettiği; *"Sadûktur, ancak Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olduğu için ondan hadis rivayet etmek uygun değildir"*şeklindeki bir ifadeyi, başka mezhep ve düşünceler için söylememiştir.

İbn Ebî Hatim'in, Şii olan râviler konusunda da nesnelliğini koruduğunu söylemek mümkündür. Kendisinin, genel olarak Şiilikte aşırı gitmeyen râvileri makbul gördüğünü söylemek mümkündür. Ancak *el-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eserinde* Şiilikte aşırı gidenleri eleştirmiş ve onların bu özelliğine dikkat çekmiştir. Mesela Hakîm b. Cubeyr el-Esedî ile ilgili âlimlerin tenkitlerini aktarmış ve babasının, onun Şiilikte aşırı gittiğini söylemiştir.[2319] Aynı şekilde Abdulvahhâb b. Hemmâm b. Nâfi' ve Amr b. Sâbit'in, münekkidler tarafından cerh edildiği ve Şiilikte aşırı gittikleri, İbn Ebî Hâtim tarafından dile getirilmiştir.[2320] İbn Ebî Hâtim'in, bu konuda objektif davrandığını gösteren bir başka örnek, Ali b. Buzeyme el-Cezerî ile ilgili aktardığı nakillerdir. Onun nakline göre babası Ebû Hâtim Ali b. Buzeyme'yi Şia'nın önde gelenlerinden kabul ettiği halde onun için sâlihu'l-hadis tabirini kullanmıştır. Ebû Zur'a da sika olarak kabul etmiştir.[2321] Eğer sadece Şiilik râvinin cerhine sebep olsaydı Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a, Ali b. Buzeyme el-Cezerî adlı râviyi güvenilir olarak kabul etmeyeceklerdi.

İbn Ebî Hâtim'in, Şia'dan olan râvileri, sırf Şii olduğu için tenkit etmemesinin, mütekaddimûn âlimlerinin Şia ile ilgili yaptığı tanımı göz önünde bulundurulmasının yararlı olacağını kanaatindeyiz. Zira Şia'nın tanımında mütekaddimûn ile müteahhirûn âlimler arasında farklar bulunmaktadır. İbn Hacer'e göre mütekaddimûn âlimler nezdinde Şiilik (teşeyyu') Hz. Ali'yi, Hz. Osman'dan üstün tutmakta, ancak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in üstünlüğünü kabul etmektir. Ayrıca Hz. Ali ile muhalifleri arasındaki savaşlarda Hz. Ali'yi haklı, muhaliflerini ise hatalı bulmaktır. Bazılarına göre de Hz. Ali, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra mahlûkatın en üstünüdür. Bu grupta yer alanlar, takva sahibi ve dürüst olurlarsa rivayetleri kabul edilmektedir. Bilhassa mezhebine başkalarını davet etmeyenlerin

---

[2319] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** III, 216-217.
[2320] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 88, 286.
[2321] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl,** VI, 225.

rivayetleri makbuldür. Müteahhirûn âlimlere göre Şii, diğer sahâbeye buğz eden ve söven Râfizîlerdir. Böyle olanların rivayetleri makbul değildir.[2322] Dolaysıyla İbn Ebî Hâtim'in, Şia olan râvilerle ilgili yaptığı değerlendirmeler, tam da İbn Hacer'in bu görüşünü pekiştirmektedir. Aksi takdirde İbn Ebî Hâtim'in, sahâbeyi söven herhangi bir râviyi makbul kabul edip kendisinden rivayette bulunması zor bir ihtimaldir. Dolayısıyla bir râvinin Şiilikten dolayı cerh edildiğini gördüğümüzde yapılması gereken iş, cerh edenin müteahhirûn ıstılahındaki Şiiliği mi, yoksa mütekaddimûn ıstılahındaki Şiiliği mi kastettiğini tespit edip ona göre hüküm verilmesi gerekmektedir.[2323]

3.8.6 Rüya İle İlgili İbn Ebî Hâtim'in Yaklaşımı

İslam düşüncesinde genel olarak Peygamberlerin dışındaki şahısların gördüğü rüyalarının, bilgi kaynağı olamayacağı yaklaşımı benimsenmektedir. Bu gerçeğe rağmen bazı ricâl kaynaklarında rüyaya dayalı birtakım kanaatler oluşturulduğu ve bazı âlimlerin tenkit edildiği görülmektedir.[2324] Rüyaya dayalı yapılan tenkitlerinin, münekkidin nesnelliğine halel getirebileceğini düşünmekteyiz. Biz de bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in râvi değerlendirmelerinde rüyaya başvurup vurmadığını tespit etmeye çalışacağız.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri tahkik edildiğinde, râvi değerlendirmelerinde rüyaya pek başvurmadığı söylenebilir. Ancak az da olsa, rüyaya dayanan tenkitler nakletmiştir. Mesela kendisi Ebbân b. Ebî Ayyâş'ın (ö. 128/746) biyografisini verirken Ali b. Misher'in şöyle dediğini nakletmektedir: "*Ben ve Hamza ez-Zeyyât, Ebbân b. Ebî Ayyâş'tan çok hadis işittik. Bir gün Hamza ile karşılaştım kendisi Hz. Peygamber'i (s.a.s.) rüyada gördüğünü ve Ebbân'dan işittiğimiz hadisleri ona arz etiğini; ancak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sadece az bir kısmını tanıdığını (onayladığını) belirttiğini söyledi. Bunun üzerine biz de ondan*

[2322] İbn Hacer, **Tehzîbu't-Tehzîb,** I, 94.
[2323] Salahattin Polat, **Hadis Araştırmaları,** İnsan, İstanbul 2003, 62.
[2324] Bkz. Zehebî, **Mîzânu'l-İ'tidâl,** I, 12. Ricâl kitaplarında rüya kullanımı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bekir Kuzudişli, "The Use of Dreams ın Rıjal Books", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, say. 15, 2007.

hadis rivayet etmeyi terk ettik."[2325] Ayrıca İbn Ebî Hâtim, İmam Mâlik'in faziletini anlatırken (باب ما ذكر من استقامة مالك بن انس و حسن طريقته) konuyla ilgili sadece iki rüyaya yer vermiştir. Bu rüyalardan birinicisi İmam Mâlik'in Leys'ten ikincisi de Evzaî ve Sufyân Sevrî'den daha üstün olduğuna dairdir.[2326]

İbn Ebî Hâtim'in kitabında rüya ile ilgili dikkat çeken bir başka husus, hadis münekkidi olarak kabul ettiği ve hayatlarını geniş bir şeklide sunduğu bazı âlimlerle ilgili görülmüş olan bazı rüyalara yer vermesi ve bununla ilgili müstakil bir başlıklar açmasıdır. Nitekim *Takdime* adlı eseri incelendiğinde şu başlıkların yer aldığı görülmektedir: "Sufyân es-Sevrî'nin vefatından sonra hakkında anlatılan rüyalar babı",[2327] "Ebû İshâk el-Fezârî hakkında anlatılan rüyalar babı",[2328] "Ahmed b. Hanbel'in hayatında ve vefatından sonra onunla ilgili görülmüş olan rüyalar babı",[2329] "Ebû Zur'a'nın vefatından önce ve sonra onunla ilgili görülmüş rüyalar babı".[2330] İbn Ebî Hâtim bu başlıklar altında daha çok bu âlimlerin üstünlüğünü ifade eden rivayetlere yer vermiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hatim, yukarıda geçen Ebbân b. Ebî Ayyâş ile İmam Mâlik hakkındaki rüyalar dışında cerh tadil manasına gelebilecek herhangi bir rüyaya yer vermemiştir. Dolayısıyla İbn Ebî Hâtim'in, râvi değerlendirmesinde rüyaya pek yer vermediği söylenebilir.

[2325] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, II, 222.
[2326] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 68.
[2327] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 127.
[2328] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 241.
[2329] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 241.
[2330] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, I, 281.

SONUÇ

İlk dönem hadis münekkidleri, sened tenkidi ve analizi konusuna büyük önem atfetmişlerdir. Bu çerçevede bazı ilmî ölçütler ortaya konularak, güvenilir ve zayıf râviler bu ilkeler bağlamında tespit edilmeye çalışılmış ve hadis rivayetinde yer alanların durumlarını açıklayan birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları sadece güvenilir, bazıları sadece zayıf, bazıları da hem güvenilir hem de zayıf râvileri ele almıştır. Hem güvenilir hem de zayıf râvileri bir arada ele alan eserlerden birisi de İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı kitabı olmuştur.

İbn Ebî Hatim, bu eserinde yaklaşık on sekiz bin râviden söz etmektedir. Dolayısıyla *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eseri, cerh ve taʿdîl ilmi açısından bir ansiklopedi çalışması mesabesindedir. Söz konusu eser, daha sonraki dönemlerde râvilerin durumunu inceleyen birçok âlime kaynaklık etmiştir. İbn Ebî Hâtim, cerh ve ta'dîl lafızlarını, ifade ettikleri anlamlara göre sınıflandırarak bir ilke imza atmıştır. Kendisinden sonra gelen münekkidler, onun bu sistemini temel almışlardır. Aynı şeklide, râvileri de belirli mertebelere ayırmış ve her mertebe için kullanılan lafızları tespit etmiştir. Onun bu uygulaması, münekkidlere ilham kaynağı olmuş; bazıları aynı mertebe ve lafızları korumuş, bazıları da hem mertebe hem de kullanılan lafızların sayısını artırmıştır. İbn Ebî Hâtimin, bunları yaparken Yahyâ el-Kattân'ın hadisleriyle ihticac edilen râviler, zayıf râviler ve metrûk râviler hakkındaki taksimini temel aldığı görülmüştür.

İbn Ebî Hatim'in, râvilerin değerlendirilmesinde başvurulan lafızlar konusunda, özgünlüğünden pek söz edilemez. Zira kendisinin, daha çok önceden kullanılan cerh-ta'dîl lafızlarına başvurduğu görülmektedir.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, 240/854 ile 327/938 tarihleri arasında yaşamıştır. Bu dönemde başta Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis arasında olmak üzere birçok tartışmanın var olduğu bilinmektedir. İbn Ebî Hâtim'in, var olan tartışmalardan uzak kaldığı ve etkilenmediği söylenemez. Zira hocalar Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a bu mücadelenin tarafları arasında yer almıştır. Her iki âlim de Ehl-i Hadis'in önde gelen imamları arasında kabul edilmiştir. Bu bağlamda İbn Ebî Hâtim'in yazdığı eserler, kendisinin o dönemde var olan tartışmalardan etkilendiğine ve Ehl-i Hadis düşüncesinin bir savunucusu olduğuna işaret etmektedir.

İbn Ebî Hâtim; Sufyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû Velîd et-Tayâlisî, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis ilminde otorite kabul edilen âlimlere, öğrencileri aracılığıyla ulaşmıştır. Ancak eğitiminde babası Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a'nın yadsınamaz bir etkisi olmuştur. İbn Ebî Hâtim, tefsir ve itikatla ilgili eserler yazmışsa da en çok hadis ilmiyle meşgul olmuş; hadis ilminde ise cerh ve taʿdîl ilmine ağırlık vermiştir.

İbn Ebî Hâtim, sahâbe neslini değerlendirmiş ve bütün sahâbîleri "âdil" kabul etmiştir. Ayrıca ona göre hem Kur'an hem de hadisler onların adaletine işaret etmektedir. İbn Ebî Hâtim'e göre sahâbe neslinin tamamı güvenilir olup galat dahil rivayetlere halel getirecek noksanlıklardan beridir. Ancak onun bu yaklaşımının tartışılmaya açık olduğunu belirtmek isteriz. Zira unutkanlık ve hata gibi beşeri zafiyetler, diğer insanlar için söz konusu olduğu gibi, sahâbe nesli için de mümkündür. Kaynaklarımızda yer alan birçok rivayet sahâbenin de beşeri zafiyetten kaynaklanan bazı hatalar yaptığını göstermektedir.

İbn Ebî Hâtim, sahâbe gibi tâbiûnu da tenkit dışı bırakarak, tenkit yöntemini etbâu't-tâbiîn döneminden başlatmıştır. Ancak tâbiun neslini tenkit dışı bırakıp, tâbiûn arasında herhangi bir ayırıma ihtiyaç olmadığını belirtmesinin, tenkide açık bir yaklaşım olduğunu belirtmek isteriz. Zira gerek siyasi gerek düşünsel anlamda İslam dünyasını derin bir şekilde etkileyip etkisi günümüze kadar devam eden birçok gelişme, tabiûn döneminde yaşanmıştır. Dolayısıyla bütün tâbiûn neslinin aynı seviyede kabul edilmeyip; hem adalet hem de zabt açısından tenkide tabi tutulmalarının daha isabetli bir yaklaşım olacağı söylenebilir.

İbn Ebî Hâtim göre, hadis rivayetinde bulunan râviler ile râviler hakkında hüküm veren hadis münekkidlerinin, birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Onun bu ayırımının önemli olduğunu ve kendisinin buna öncülük ettiğini belirtmek isteriz. Zira hadis rivayetinde güvenilir olan herkes, râvileri değerlendirmeye ehil olmayabilir. İbn Ebî Hatim *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, râvilerle ilgili görüşleri cerh-taʿdîl ilminde otorite kabul edilen âlimlere nispet ederek, bunu bizatihi uygulamıştır.

İbn Ebî Hâtim, bazı râvilerle ilgili verdiği hükmü kendisi ortaya koymuş ve herhangi bir âlime nispet etmemiştir. Bu da onun bir münekkid olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı şeklide İbn Ebî Hatim, râvilerle ilgili bilgileri genellikle edâ ve tahammül sığalarının en üst mertebesi olan semâ yöntemiyle aktarmıştır. Bu da onun aktardığı malumatın değerini artırmaktadır.

Râvilerin durumunu ele alan âlimlerin temel hedefi, cerh ve ta'dîl açısından râvinin durumuna bir netlik kazandırmaktır. Buna rağmen İbn Ebî Hâtim, yaklaşık beş bin râvi hakkında herhangi bir hükümde bulunmamaktadır. İbn Ebi Hâtim'den sonra gelen münekkidler, onun bu sükûtunun, râvinin ta'dîline mi yoksa cerhine mi delalet ettiği konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, haklarında sükût ettiği râvilerin durumlarından hareketle herhangi bir râviyi eserine alıp hakkında sükût etmesinin bilgi olarak bir değeri olsa da, râvinin ta'dîl veya cerhine yorumlanmasının doğru olmadığını düşünüyoruz.

Râvilerin değerlendirilmesinde, birçok münekkidin görüşüne başvurmak ve bunları bir arada toplamak önemli bir bilgi derlemesine işaret etmektedir. İbn Ebî Hâtim'in en belirgin özelliklerinden birisi de, bir râvi için farklı münekkidlerin görüşlerini aktarmasıdır. Ancak İbn Ebî Hâtim'in, bazen farklı görüşler arasında her hangi bir tercihte bulunmaması, râvi hakkında bir sonuca varmayı zorlaştırdığı gibi, yöntemine de uymamaktadır. Zira kendisi, farklı görüşler içerisinden en uygun olanını tercih edeceğini belirtmiştir.

İbn Ebî Hatim'in, bid'at ehli olan râviler konusunda genel olarak nesnel davrandığı ve rüya kaynaklı tenkitlerde pek bulunmadığı söylenebilir. Ancak kendisi,

hadis ehlinin diğer münekkidleri gibi, başta Ebû Hanîfe olmak üzere re'y ehli âlimleri bid'at ehli kabul edip onlar hakkında objektif davranmamıştır. Öyle ki, bazı râviler sadûk olmalarına rağmen sırf re'y ehli oldukları için İbn Ebî Hatim tarafından tenkit edilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in bu öznel yaklaşımı Buhârî için de geçerlidir. Zira Buhârî'yi, Kur'an tilaveti esnasındaki lafızların mahlûk olduğunu iddia etmesi nedeniyle tenkit etmiş ve kendisinden hadis rivayetini terk etmiştir.

Son olarak râvilerle ilgili verilen/verilecek hüküm ictihadî olduğu için, münekkidlerin ittifakından söz etmek mümkün değildir. Bu sebeple bir râvi hakkında farklı hükümlerle karşılaşmak mümkündür. Bu ihtilafların izini İbn Ebî Hâtim'in eserinde de bulmak mümkündür. Dolayısıyla râvi değerlendirmelerinde sağlıklı bir sonuca varmak için bir âlimin görüşüyle yetinmeyerek, farklı kaynaklara müracaat etmenin daha sağlıklı sonuçlara yol açacağını belirtmek isteriz.

KAYNAKÇA

ACÂC, Muhammed el-Hatîb, , **es-Sunnetu Kable't-Tedvîn,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005, s. 124.

AÇIKGENÇ, Alparslan, **Bilgi Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.

AĞIRMAN, Cemal "et-Târîhu'l-Kebîr", **DİA,** XL, 89-90, İstanbul 2011.

AKOĞLU, Muharrem, **Mihne Sürecinde Mu'tezile,** İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

ALICI, Mehmet, "Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 5, Sayı: 4, Sayfa: 801-823, Karabük 2016.

ÂLÛSÎ, Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillah, **Ruhu'l-Meânî,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.

AMÂRÎ, Sâlim SâlihAhmed, **Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fî Kitâbihî'd-Duafâ**, Malaya Üniversitesi, Kuala Lumpur 2011.

APAK, Adem, "Şuûbiyye" **DİA,** XXXIX, 244-246, İstanbul 2010.

APAYDIN, Yunus, "İctihad", **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 432-445, İstanbul 2000.

ARİSTO, **Metafizik** (çev. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.

ÂŞIKKUTLU, Emin, **Hadiste Ricâl Tenkidi**, İFAV, 1997.

----------, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı"**,** M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 32 (2007/1).**

ATUVV, Muhammed Evlâd, **Mustalahâtu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru's-Selâm, Kâhire 2103.

AYDINLI, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü,** İFAV, İstanbul 2009.

BABANZADE, Ahmed Naim, **Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,** DİB, Ankara 1982.

……., **Hadis Usûlü ve Istılahları,** Düşün, İstanbul 2010,

BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Metodolojisi,** Anakara Okulu, Ankara 2012.

----------, **Beşer Olarak Hz. Peygamber,** Ankara Okulu, Ankara 2010.

----------, **Hadis Tarihi,** Ankara Okulu, Ankara 2009.

----------, **Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu**, İlâhiyât, Ankara 2004.

BÂCÎ, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef, **et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harece lehû'l-Buhârî fî'l-Câmii's-Sahîh** (thk. Ebû Lubâbe Huseyin), Dâru'l-Livâ', Riyâd 1986.

BAĞDÂDÎ, el-Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, **Şerefu Eshâbi'l-Hadîs** (thk. Mehmed Said Hatipoğlu), Dâru İhyâi's-Sunnet'n-Nebeviyye, Ankara tsz.

----------, **el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.

----------, Târîhu Bağdâd (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417.

----------, **Nasîhetu Ehli'l-Hadîs**, Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ 1408.

----------, er-Rihle fi Talebi'l-Hadîs, (thk. Nurettin Itr), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1390.

----------, **el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'**(thk. Mahmut Tahhân), Mektebetu'l-Maârif, R,yâd tsz.

----------, **Muvaddihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tafrîk**, Dâru Ma'rife, Beyrut 1407.

BAĞDÂDÎ, İbrahim Emîn el-Câff eş-Şehrezûrî, **Menâhicu'l-Muhaddisîn, Dâru'l-Kalem,** el-İmârâtu'l-Arabiyye 2014.

BAŞARAN, Selman, M. Ali SÖNMEZ, **Hadis Usûlü ve Tarihi,** Emin Yayınları, Bursa 2012.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, **Meâlimu't-Tenzîl,** Dâru Taybe, Riyâd 1997.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabbâr, **Futûhu'l-Buldân** (thk. Abdullah Enîs), Muesssetu'l-Maârif, Beyrut 1987.

BELHÎ, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî, **Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

BENLİ, Yusuf, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi)**, Ensar, İstanbul 2013.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn, **es-Sunenu'l-Kubrâ** (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

BİLEN, Mehmet, **Saîd Nursî ve Hadis,** Araştırma, Ankara 2013.

----------, **İbn Hacer'in Buhârî Savunusu,** Ankara Okulu, Ankara 2013.

----------, "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî"**, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi** -www.e-sarkiyat.com-, Sayı: II Kasım 2009.

BOZ, Halit, **İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadis**, AÜSBE, Erzurum 1997.

BOZKURT, Nahide (ed. M. Mahfuz Söylemez), **Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi,** Ankara Okulu, Ankara 2012.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l-Buhârî** (thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır), Dâru Tûku'n-Necât, Beyrut 1422.

----------, **et-Târîhu'l-Kebîr (**thk. Mustafa Abdulkadir Ahmed Atâ) Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.

----------, **ed-Duafâ,** Mektebetu İbn Abbâs, Tâif 2005.

----------, **el-Edebu'l-Mufred,** Mektebetü'l-Maârif, Riyâd 1998.

----------, **Halku Ef'âli'l-İbâd** (thk. Abdurrahman Umeyre), Dâru'l-Maârif, Riyâd 1978.

BURKÂNÎ, Ahmed b. Muhammed Ebû Bekir, **Suâlâtu'l-Burkânî li'd-Dârekutnî,** Kutubu Hâne, Lâhûr 1404.

CANAN, İbrahim "Ebû Hatim", **DİA**, X, 150-151, İstanbul 1994.

CEDÎ', Abdullah b. Yûsuf, **Tahrîru Ulûmi'l-Hadîs,** Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2003.

EBÛ DÂVUD, Suleymân b. Eş'as es-Sicistânî, **Sunen,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân, **el-Behru'l-Muhît fî't-Tefsîr** (thk. Sıddıkî Muhammed Cemîl), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1420.

CERRAHOĞLU, İsmail **İbn Ebî Hâtim ve Tefsiri**, AÜİFD, XVIII.

CEVÂBÎ, Muhammed Tâhir, **el-Cerhuve't-Ta'dîl Beyne'l-Müteşeddidîn ve'l-Mutesâhilîn,** ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Tûnus 1997.

CEZÂİRÎ, Tâhir b. Sâlih, **Tevcîhu'n-Nazar,** Mektebetu'l-Metbûâtu'l-İslâmiyye, Haleb 1995.

CÛZCÂNÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kûb b. İshâk, **Ahvâlu'r-Ricâl** (thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî), Hadîsu Akademî, Pakistan tsz.

DÂRİMÎ, Osman b. Saîd, **er-ReddualâBeşîr el-Merîsî,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

DÂYENÎ, Azîz Raşîd Muhammed, **Ususu'l-Hükmi alâ'r-Ricâl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.

DIMEŞKÎ, Ebû Hafs Ömer b. Ali, **el-Lubâb fî Ulumi'l-Kitab**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

DİCKİNSON, Eerik, **The Development of Earyl Muslim Hadiht Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî**, Leiden 2001.

DOĞANAY, Süleyman, **Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları**, İFAV, İstanbul 2013.

EBÛ ASIM, Beşîr,"el-Faydu'l-Cârî" (thk. Ebû Âsım Beşîr), **Cemheratu Ricâli'l-Cerhi ve't-Ta' dîl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.

EBÛ GUDDE, Abdulfattâh, **Mes'eletu Halki'l-Kur'an,** Mektebetu Metbuâti'l-İslâmiyye, Haleb trsz.

EBÛ HAFS, Ömer b. Ali ed-Dımeşkî, **el-Lubâb fî Ulumi'l-Kitab**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf el-Endulusî, **el-Behru'l-Muhît,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

EBÛ'L-HÂLÎL, Hâlid, **el-İtticâhu'l-Aklî ve Ulûmi'l-Hadîs**, el-Cem'iyetu'l-ilmiyye es-Suûdiyye, Riyâd 1435.

EBÛ'L-HUSEYN, Yahyâ b. Ebî'l-Hayr el-Yemenî, **el-İntisâr fî'r-Reddi alâ'l-Mu'tezile** (thk. Suûd b. Abdulazîz el-Halef), Edvâu's-Selef, Riyâd 1999.

EBÛ'L-MEHÂSİN, Muhammed b. Halîl b. İbrahim, **el-Lu'lu'l-Mersûs,** Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut 1415.

EBÛ MUÂZ, Târık b. İvedullah b. Muhammed, **Kavâidu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru İbnu'l-Kayyım, Riyâd 2015.

EBÛ YA'LÂ, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Henâbile** (thk. Muhammed Hâmıd), Dâru'l-Ma'rife tsz.

EBU ZEHV, Muhammed, **el-Hadîsve'l-Muhaddisûn,** (çev. Selman Başaran, M.Ali Sönmez), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

EMİN, Ahmed, **Fecru'l-İslâm,** Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1969.

EMÎR, Ebû İbrahim İzzuddîn Muhammed b. İsmail, **Tevdîhu'l-Efkâr,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

EREN, Mehmet, **Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri**, İSAM, İstanbul 2012.

ERUL, Bünyamin, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, TDV, Ankara 2008.

FEVZÎ, Abdulmuttalib Rıf'at, **İbn Ebî Hâtim ve Eseruhû fî Ulûmi'l-Hadîs**, Mektebetu'l-Hânecî Kahira, tsz.

FETTÂH, Beşîr Mahmûd, **el-Mu'cemu'l-Istılâhî li Elfâzi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Hâricîler", **DİA,** XVI, 169-175, İstanbul 1997.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub, **el-Kâmûsu'l-Muhît,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005.

GAVRÎ, Abdulmâcid, **Mu'cemu Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve'Ta'dîl,** Dâru İbn Kesîr, Dımeşk 2011.

GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,** Otto, Ankara 2014.

GÜNDÜZ, Şinasi, "Manehizm", **DİA**, İstanbul 2003, XXVIII.

ĞALÂYÎNÎ, Mustafa, **Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004.

HALİFE HAYYÂT, Ebû Amr b. eş-Şeybânî, **Kitâbu't-Tabakât,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993.

HALÎLÎ, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillah b. Ahmed el-Kazvînî, **el-İrşâd fî Ulemâi'l-Hadîs,** Mektebetu'r-Raşd, Riyâd 1409.

HAMMÂDE, Fârûk,**el-Menhecu'l-İslâmî**, Dâru Taybe, Riyâd 1997.

HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû AbdillahYakut b. Abdillah, **Mu'cemu'l-Buldân,** Dâru Sadr, Beyrut 1995.

HAMŞ, Adâb Mahmûd, **Ruvvâtu'l-Hadîs el-Lezîne Sekete anhum Eimmetu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl Beyne't-Tevsîk ve't-Techîl,** Dâru Hisân, Riyâd 1985.

HAMZA, Muhammed, **el-Hadîsu'n-Nebevî ve Mekânetuh fî'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîs,** el-Merkezu's-Sakâfî'l-Arabî, Mağrib 2015.

HÂYIK, Mus'ab b. Ataullah, **el-İmâmu'l- Buhârî ve Menhecuhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyâd 2009.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Sözlüğü,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

HASAN, İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi** (çev. İsmail Yiğit-Sadretttin Gümüş), Kayıhan, İstanbul 1985.

HÂŞİMÎ, Sa'dî, **Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhûduhu fi Sunneti'n-Nebeviyye**, Medine 1409.

HATTÂBÎ, Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed, **Meâlimu's-Sunen,** el-Matbaatu'l-İlmiyye, Haleb 1932.

HATİPOĞLU, Mehmed Said, **İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu**, OTTO, Ankara 2015.

HATİPOĞLU, Nihat, **Ebû Zur'a er-Râzî ve Hadis İlmindeki Yeri**, Panel, Ankara 2000.

HEYSEMÎ, Ebû'l-Hasan Nûreddin Ali b. Bekr b. Süleymân, **Mecmeu'z-Zevâid,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412.

HİZMETLİ, Sabri, **İslam Tarihi,** Ankara Okulu, Ankara 2006.

HUSEYNÎ, Şemsuddin Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Hasan,**el-İkmâl fî Zikri Men lehû Rivâye fî Musnedi'l-İmâm Ahmed mine'r-Ricâl Sivâ Men Zukira fî Tehzîbi'l-Kemâl**, Câmiatu'd-Dirâsati'l-İslâmiyye, Pakistan tsz.

IRÂKÎ, Ebû'l-Fadl Zeynuddin Abdurrahim, **Fethu'l-Muğîs,** Muessesetu'l-Kutubu's-Sakâfiyye, Beyrut 2012.

----------**, et-Takyîd ve'l-Îdâh,** Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1997.

----------, **et-Tabsira ve't-Tazkira,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

ITR, Nurettin, **Menhecu'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs,** Dâru'l-Fikr, Dımeşk 2006.

İBN ABDİ'L-BERR, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî, **Câmiu'l- Beyâni'l-İlm ve Fadlih,** Dâru İbn Cevzî, Riyâd 1994.

----------, **et-Temhîd,**Vizâretu Ulumi'l-Evkâf, Meğrib 1387.

İBN ADÎ, Ebû Muhammed, **el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl** (thk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (thk. Amr b. Ğurâme el-Ömerî), **Târîhu Medîneti Dımeşk,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

İBN ÂŞÛR, Muhammed **et-Tâhir, et-Tahrîr ve't-Tenvîr,** Dâru Sahnûn, Tûnus 1997.

İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlıb b. Abdurrahman b. Temâm**, el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz** (thk. Abdusselâm Abdu'ş-Şâfî Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.

İBN EBÎ HATİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, **el-Cerh ve't-Ta'dîl** (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

----------, **Âdâbu'ş-Şâfiî ve Menâkibuhû** (thk. Muhammed b. Zâhid el-Kevserî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

----------, **Tefsîru'l-Kur'ani-Azîm,** Mektebetu Nizâri Mustafa, Mekke 1419.

----------, **el-Merâsîl**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1397.

----------, **İlelu'l-Hadîs,** Metâbiu'l-Humeydî, Kuveyt 2006.

----------, **Beyânu Hatai Muhammed b. İsmail el-Buhârî fî't-Târîh** (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yamânî), Dâiretu'l-Maârif'l-Osmâniyye, Haydar Âbâd tsz.

İBN EBÎ HAYSEME, Ebû Bekir Ahmed, **et-Târîhu'l-Kebîr** (thk. Salâh b. Fethî Hilâl), el-Fârûku'l-Hadîsiyye, Kahire 2006.

İBN EBÎ YA'LÂ, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-Hanâbile** (thk. Muhammed Hâmıd), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

İBN FÂRİS, Ahmed el-Kazvînî er-Râzî, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, Ebû'l-FadlAhmed b. Ali el-Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

----------, **Lisânu'l-Mîzân,** Muessesetu'l-A'lemî, Beyrut 1971.

----------, **Nuzhetu'n-Nazar**, Dâru İbn Receb, Kâhire 2006.

----------, **Tehzîbu't-Tehzîb,** Dâiretu'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, Hindistan 1326.

----------, **Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî,**Dâru's-Selâm, Riyâd 2000.

----------, **Fethu'l-Bârî,** Dâru's-Selâm, Riyâd 2000.

----------, **el-Kavlu'l-Musedded,** Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1401.

----------, **en-Nuket alâ Kitâbi İbnu's-Salâh,** Câmietu'l-İslâmiyye, Medîne 1984.

----------, **Ta'cîlu'l-Menfaa,** Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1996.

----------, **Tağlîku't-Ta'lîk**,Dâru Ammâr, Beyrut 1405.

----------, **Takrîbu't-Tehzîb** (thk. Ebû'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şâğıs el-Bâkistânî), Dâru'l-Asime, Riyâd 1421.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemsü'd-Dîn Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân,** Dâru Sadr, Beyrut 1994.

İBN HANBEL, Ahmed b.Muhammed, **Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl (**thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), Dâru'l-Kabs, Riyâd 2006.

----------, **Suâlâtu Ebî Dâvûd,** Mektebetu'l-Ulûm, Medîne 1414.

----------, **Musned,** Dâru'l-Kalem, Dımeşk 2013.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmedel-Endulusî, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm,** Dâru'l-Hadîs, Kahire 1404.

----------, **el-Muhallâ**, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, **Kitâbu's-Sikât** (thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Dâiretu'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydar Abad,1973.

----------, **Kitâbu'l-Mecrûhîn** (thk. Mahmud İbrâhim Zeyd), Dâru'l-Va'y, Haleb 1396.

----------, **Sahîhu İbn Hibbân** (thk. Şuayb el-Arnavut), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993.

İBNHİŞÂM, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdulmelik, , **es-Sîretu'n-Nebeviyye** (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız eş-Şelebî), Haleb 1955.

İBN IRÂK, Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdirrahman el-Kenânî, **Tenzîhu'ş-Şarîa,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1399.

İBN KESÎR, **el-Bâisu'l-Hasîs,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2011.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim, **Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs** (thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1972.

İBN MAÎN, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ, **Târîh** (thk. Muhammed Kâmıl Kassâr), Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımeşk 1985.

İBN RECEB, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, **Şerhu İleli't-Tirmizî**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2013.

----------, **Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2001.

İBN SA'D, Muhammed, **et-Tabakâtü'l-Kubra**, Dâru Sadr, Beyrut 1993.

İBN ŞÂKİR, Selâhuddîn Muhammed b. Şâkir, **Fevâtu'l-Vefeyât,** Dâru Sâdr, Beyrut 1973.

İBN ŞÂHÎN, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, **Târîhu Esmâi's-Sikât** (thk. Subhî es-Sâmirrâî), ed-Dâru's-Selefiyye, Kuveyt 1984.

İBN TEYMİYYE, Takyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abulhelîm, **KâidetunCelîletunfî't-Tevessulve'l-Vesîle** (thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhelî), Mektebetu'l-Furkân, Acmân 2001.

----------, **Minhâcu's-Sunne** (thk. Muhammed Raşâd Sâlim), Câmietu'l-İmâm Muhammed, Riyâd 1986.

----------, **İlmu'l-Hadîs,** Alemu'l-Kutub, Beyrut 1985.

İBN TEYMİYYE, Takiyuddîn Ahmed b. Abdulhelim, **Mecmûu'l-Fetâvâ,** Mecmeu'l-Melik Fehd, Medîne 1995.

----------, **Musvedde fî Usûli'l-Fıkf**, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut tsz.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **Kitâbu'l-Mevdûât** (thk. Adburrahman Muhammed Osman), el-Mektebetu's-Selefiyye, Medîne 1968.

İBNU'L-CUNEYD, Ebû İshâk b. İbrahim b. Abdillah, **Suâlâtu İbni'l-Cuneyd li Ebî Zekeriyya Yahyâ b. Maîn** (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Mektebetu'd-Dâr, Medîne 1988.

İBNU'L-ESÎR, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, **el-Kâmil fî't-Târîh** (thk. Ömer Abdusselam Tedmurî), Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut 1997.

İBNU'L-ESÎR, Mecduddin Ebû Saâdât el-Mubârek el-Cezerî, **en-Nihâye,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006.

İBNU'L-KATTÂN, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulmelik İbnu'l-Kattân, **Beyânu'l-Vehmi ve'l-Îhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm,** Dâru Taybe, Riyâd 1997.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, **Lisânu'l-Arab,** Dâru Sadr, Beyrut 1414.

İBNU'L-MULEKKÎN, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, **el-Mukanne' fî Ulûmi'l-Hadîs** (thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cedî'), Dâru Fevvâz, Riyâd 1413.

İBNU'N-NEDÎM, Ebu'l-Farac Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Varrâk el-Bağdâdî, **el-Fihrist,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

İBNU'S-SALÂH, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman, **Ulûmu'l-Hadîs** (thk. Abdullatîf el-Hamîm-Mâhir Yâsîn el-Fahl), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

İCLÎ, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih **Târîhu's-Sıkât**, Dâru'l-Bâz, Mekke 1984.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, **el-Mesâlik,** Dâru Sadr, Beyrut 2004.

JUYNBOLL, G.H.A., **Oryantalistik Hadis Araştırmaları** (çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu, Ankara 2001.

----------, **Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı** (çev. Salih Özer), Ankara Okulu, Ankara 2002.

KÂDI İYÂZ, Ebû'l-Fadl b. Mûsâ, **Tertîbu'l-Medârik**, Matbaatu Fedâle, Mağrib 1966.

KAHRAMAN, Hüseyin, **Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râvîler**, Emin, Bursa 2011.

KALLEK Cengiz, "Fukaha-i Seb'a" **DİA,** İstanbul 1996.

KANDEMİR, Yaşar, **Mevzû Hadisler,** İFAV, İstanbul 2009.

KARACABEY, Salih, **Hadis Tenkidi,** Emin Yay., Bursa 2013.

KARATAŞ, Mustafa, **Hadis Rivâyet Tarihi,** Ensar, İstanbul 2014.

KÂRÎ, Ali b. Muhammed, **el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Marfûa,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut tsz.

----------, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker**, Dâru'l-Erkem, Beyrut tsz.

KÂSİMÎ, Muhammed Cemaleddîn, **el-Cerhuve't-Ta'dîl,** Muessesetu'r-Risâle, Beyrut tsz.

----------, **Kavâidu't-Tehdîs,** Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2006.

KESKİN, Yusuf Ziya, "İbn Ebî Hâtim ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", **Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt VII, Sayı:1 (Ocak-Haziran), 2001.

KETTÂNÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Cafer b. İdris, **er-Risâletu'l-Mustatrafe**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, **İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi,** Ankara Okulu, Ankara 2006.

----------, **İslam Düşüncesinde Sünnet,** Ankara Okulu, Ankara 2015.

----------, **Alternatif Hadis Metodolojisi,** OTTO, Anakra 2013.

KIZILKAYA, Sabri, **Cerh ve Ta'dîlde Mezhep Taassubu,** AÜSBE (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara 1998.

KOÇ, Mehmet Akif**, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsir Örneğinde Bir Literatür İncelenmesi**, Kitâbiyât, Ankara 2003.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadîs Tarihi,** Ankara Üniv. Basım Evi, Ankara 1988.

KÖKTAŞ, Yavuz, **Hadis ve Sünnette Oryantalist Yaklaşımlar,** İz Yay., İstanbul 2011.

KUTLU, Sönmez, "Kerrâmiyye" **DİA,** XXV, 294-296, İstanbul 2002.

KÜÇÜK, Raşit, "İbn Ebû Hâtim" **DİA,** XIX, 432-434, İstanbul 1999.

LÂLEKÂÎ, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr et-Taberî er-Râzî, **Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sunne** (thk. Ahmed b. Sa'd el-Ğâmidî), Dâru Taybe, Riyâd 2003.

LEKNEVÎ, Ebû'l-Hasanât Muhammed Abdulhayy, **er-Ref' ve't-Tekmîl fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2012.

----------, **Zaferu'l-Emânî** (Ebû Gudde'nin istidraki), Mektebetu'l-Metbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1429.

MAHCÛBÎ, Abdurrahman, **el-Mustalahu'l-Hadîsî min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve'Ta'dîl,** Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011.

MAKDİSÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm,** Dâru Sadr, Beyrut 1991.

----------, **el-Ehâdîsu'l-Muhtâre,**Dâru Hıdr, Beyrut 2000.

MÂLİK B. ENES, **Muvatta,** Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1985.

MAR'AŞLÎ, Yûsuf, **İlmu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009.

MİĞRÂVÎ, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman, **Mevsûatu Mevâkifü's-Selef,** el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Kâhire tsz.

MİZZÎ, Ebû'l-Haccâc Cemaleddîn Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, **Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl** (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980.

MUBÂREKFÛRÎ, Ebû'l-Alâ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim, **Tuhfetu'l-Ahvezî,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

MUNZİRÎ, Ebû Muhammed Abdulazîm **Cevâbu'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdulazîm el-Munzirî el-Mısrî ani'l-Esileti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (thk. Ebû Gudde), Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 1426.

NESÂÎ, Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, **Sunen,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

NEVEVİ, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, **Şerhu Sahîhi Muslim,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392.

NÎSÂBÛRÎ, Hâkim EbûAbdillah Muhammed b. Abdillah, **Ma'rifetuUlûmi'l-Hadîs** (nşr. Muazzam Hüseyin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1977.

----------, **el-Madhel ilâ Kitâbi'l-İklîl** (thk. Fuâd Abdulmun'im Ahmed), Dâru'd-Da've, İskenderiyye tsz.

ÖMER, Ahmed Muhtâr Abdulhamid, **Mu'cemu'l-Luğa el-Arabiyye el-Muâsira,** Âlemu'l-Kutub, Kâhire 2008.

ÖMERÎ, Ekrem Ziyâ, **Buhûsun fi't-Târîhi's-Sunne,** Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 1984.

----------, **Mevâridu'l-Hatîb el-Bağdâdî,** Dâru Taybe, Riyâd 1985.

ÖZ, Mustafa, "Zındık", **DİA,** XLIV, 390-391, İstanbul 2013.

ÖZAFŞAR, M. Emin, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Plan,** Ankara Okulu, Ankara 1999.

----------, **Hadisi Yeniden Düşünmek,** Otto, Ankara 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Rey", **DİA,** İstanbul 2008, XXXV, 40-41, İstanbul 2008.

ÖZPINAR, Ömer, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu, Ankara 2005.

ÖZSOY, Abdulvahap, **Hicrî I. Yüzyıl HadîsTenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi**, AÜSBE, Erzurum 20011.

ÖZTOPRAK, Mustafa, **Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleriyle Ebû Hanîfe,** Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

POLAT, Salahattin, **Hadis Araştırmaları,** İnsan, İstanbul 2003.

RÂMEHURMUZÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hellâd, **el-Muhaddisu'l-Fâsıl** (thk. Muhammed Acâc Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1404.

RAZÎ, Fahruddîn Muhammed b. Ömer, **Mefâtîhu'l-Ğayb,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.

ROSENTHAL, Franz, **A History of Müslim Historiography** (trc. Sâlih Ahmed el-'İlî, 'İlmu't-Târih 'İnde'l-Müslimîn), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1403.

SAFEDÎ, Salâhaddîn Halîl b. Aybek b. Abdillah, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât** (thk. Ahmed Arnavut-Turkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 2000.

SAKALLI, Talat, **Hadis Tenkidi,** Araştırma, Ankara 2014

SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. İbrahim, **el-Keşf ve'l-Beyân** (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.

SÂLİH, Subhi, **Hadis İlimleri ve Istılahları** (çev. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul 2007.

SCHACHT, Joseph, G.H.A. Juynboll, Harald, MOTZKİ (çev. Salih Özer), **İsnad Analiz Yöntemleri,** Ankara Okulu, Ankara 2005.

SEHÂVÎ, Şemsuddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, **Fethu'l-Muğîs,** Mektebetu's-Sunne, Mısır 2003.

----------, **el-Cevâhir ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer,** Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

SEM'ÂNÎ, Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî, **el-Ensâb,** Meclisu Dâireti'l-Maârif el-Osmâniyye, Haydar Âbâd 1962.

SEYYİD ŞERÎF CURCÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rîfât,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

SEZGİN, Fuat, **Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,** Câmietu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyâd 1991.

SIDDIKÎ, M. Zübeyr, **Hadîs Edebiyatı Tarihi,** Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004.

SİBÂÎ, Mustafa, **es-Sunnetu ve Mekânetuhâ,** Dâru's-Selâm, Kâhire 2008.

SUBKÎ, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvahhab b. Takyuddîn Ali, **Kâidetun fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Va'y, Haleb 1978.

----------, **Tabâkâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kubrâ,** Dâru Hicr, Mısır 1413, III.

SUYÛTÎ, Celaluddîn Abdurrahman b. Bekr, **Tedrîbu'r-Râvî,** Dâru Taybe, Riyâd tsz.

----------, **Tabâkâtü'l-Mufessirîn,** Mektebetu Vehbe, Kâhire 1396.

----------, **el-Fethu'l-Kebîr,** Dâru'l-Fikr, Beyrut 2003.

ŞAHYAR, Ataullah "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi"**, Hitit Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,** 2013/2, c. 12, sayı 24, ss. 29-57.

ŞÂFİÎ Muhammed b. İdris**, el-Umm,** Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990.

----------, **er-Risâle** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Hadîs, Kahire 2016

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm, **el-Milel ve'n-Nihel**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2010.

ŞELEBÎ, Hasan Abdulmun'im ve diğerleri, **el-Câmi' fi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Âlemu'l-Kutub, Beyrut 2011.

ŞEYH, Abdü's-Settâr, **el-Huffâz ve'l-Muhaddisîn,** Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1997.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** Dâru't-Turâs, Beyrut 1387.

----------, **Câmiu'l-Beyân** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Muessetu'r-Risâle, Beyrut 2000.

TAHHÂN Mahmud, **Usûlu't-Tahrîc,** Mektebetu'l-Mearif, Riyâd 1996.

TAŞ, Mustafa, **Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu,** Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

TEHÂNEVÎ, Ahmed el-Osmânî, **Kevâid fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2007.

----------, **Keşşâfu İstilâhâti'l-Funûn,** Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrut 1996.

TEKİNEŞ Ayhan, **Geleneğin Altın Zinciri,** Ensar, İstanbul 2006.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, **Sunen,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

----------, **el-İlelu's-Sağîr,** Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

TURHAN, Halil İbrahim, **Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi**, İFAV, İstanbul 2015.

UĞUR, Mücteba, **Hadis Terimleri Sözlüğü,** TDV, Ankara 1992.

UKAYLÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, **ed-Duafâu'l-Kebîr** (thk. Abdulmu'tîEmînKala'cî), Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

ULU, Arif, **Tâbiûnun Sünnet Anlayışı,** İFAV, İstanbul 2015.

----------, "Tâbiîn", **DİA**, XXXIX, 328-330, İstanbul 2010.

ÜNAL, İsmail Hakkı, **İmam EbûHanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu,** DİB, Ankara 2010.

VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali, **el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd,** Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.

WATT, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri** (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Şa-to, İstanbul 2001.

YA'KUBÎ, Ahmed b. İshâk **el-Buldân,** Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422.

YARAN Rahmi, "Bid'at", **DİA,** İstanbul 1992.

YARDIM, Ali, "Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr"**, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı V.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Fâsık", **DİA,** XII, 202-205, İstanbul 1995.

YILDIRIM, Ahmet, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, DVY, Ankara 2009.

YILDIRIM, Enbiya, **Hadis Problemleri,** Rağbet, İstanbul 2001.

----------, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe II (Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi) ,** Ensar, İstanbul 2016.

YILMAZ, Rahile, **İbn Ebî Hâtîm er-Râzî'nin "İlelü'l-Hadis Adlı Eserinde Vasledilmekle İlletli Saydığı Mürsel Rivâyetler**, MÜSBE, İstanbul 2008.

YÜCEL, Ahmet, **Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi,** İFAV, İstanbul 2014.

----------, **Hadis İlminde Tenkit Terimleri,** İFAV, İstanbul 2015.

----------, **Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi**, İFAV, İstanbul 2015.

----------, **Oryantalist ve Hadis**, İFAV, İstanbul 2013.

----------, **Hadis Tarihi,** İFAV, İstanbul 2014.

----------, "Leyse bi-Şey", **DİA,** XXVII, 168, İstanbul 2003.

----------, "Sadûk", **DİA,** XXXV, 431, İstanbul 2008.

----------, "Şeyh", **DİA,** XXXIX, 50, İstanbul 2010.

YÜCESOY, Hayrettin, "Mihne", **DİA,** XXX, 26-28, İstanbul 2005.

ZEMAHŞERİ, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl** (thk. Abdurrazzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed, **Tâcu'l-Arûs,** Dâru'l-Hidâye tsz.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru A'lâmi'n-Nubela** (thk. Şuayb Arnavut), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2014.

----------, **Mizânu'l-İ'tidâl** (thk. Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

----------, **el-Mukiza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), el-Matbûatu'l-İslâmiyye, Haleb 1412.

----------, "Zikru men Yu'temedu Kavluhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl", **ErbeuResâil fî Ulûmi'l-Hadîs** (nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2007

----------, **Kitâbu's-Selebîl fî Şerhi Elfâzi ve İbârâti'l-Cerhi ve't-Ta'dîl** (nşr. Halîl b. Muhammed el-Azyî), Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, Duha 2007.

----------, **Tezkiratu'l-Huffâz**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998,

----------, **el-Uluv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr,** Mektebetu Advâü's-Selef, Riyâd 1995.

ZEHRÂNÎ, Muhammed b. Mathar, **İlmu'r-Ricâl,** Dâru'l-Minhâc, Riyâd 1434.

ZEKÎ Ahmed, **Menhecu'l-İmâm İbn Ebî Hâtim er-Râzî fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl min Hilâli Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl,** Kulliyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Kuneytra 2009/2010.

ZERKEŞÎ, Bedruddîn, Hz. **Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler** (çev. Bunyamin Erul), Otto, Ankara 2010.

ZEYNU, Ali Muhammed, **Menhecu İbn Ebî Hâtim fî Kitâbihî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl**, www.alukah.com. (Erişim tarihi: 09.08.2016)